

Signum

Ετήσια Επιστημονική Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες

4-5 | **2021**
Περίοδος Β΄

Συνεργάτες του τεύχους

Αποστολίδης Κώστας
Βασιλικού Κατερίνα
Γρηγοριάδου Βιργινία
Δελφάκη Δάφνη
Θεολόγου Κώστας
Καναβούρας Αντώνης
Καρακούλας Δημήτριος
Κουμανταράκη Άννα
Κουτελιέρης Φραγκίσκος
Μανωλέσου Δανάη
Μήλεσης Διονύσης
Νικολάου Θεμιστοκλής
Παπαϊωάννου Θεόδωρος
Ρωμανός Βασίλης
Τζανίνη Ευγενία
Τσέτσος Μάρκος
Φίλιππος Γεράσιμος

Φάκελος «Η εποχή των Μαθηματικών»: Γαϊτάνη Ναυσικά, Καρώνη Χρύσα,
Κουτελιέρης Φραγκίσκος, Κωνστάντος Γιώργος, Σκάσσης Αλέξης,

Τερδήμου Μάρω, Τσουκάλα Δέσποινα
Μεταφράσεις: Γιώργος Κωνστάντος

Βιβλιοκρισίες: Θανοπούλου Ευγενία, Κωνστάντος Γιώργος, Μικράκη-Πετρουλά Εύα,
Μπαλατσού Μαρία, Μπασιμακοπούλου Μαρίνα, Μπουσουλέγκα Άρια-Αγγελική

ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Signum

Ετήσια Επιστημονική Επιθεώρηση
για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες
Τομέας Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου
Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Περίοδος Β΄
Τεύχος 4-5/2021

† Ιδρυτής:	Δημήτρης Νιάνιας (1921-2015)
Διευθυντής – Αρχισυντάκτης:	Κώστας Θεολόγου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τομέας ΑΚΕΔ, ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
Συντονιστής έκδοσης:	Δημήτρης Καρακούλας, υπ. Δρ Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ
Βοηθοί Αρχισυντάκτη:	Μήλεσης Διονύσης, φοιτητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ Νικολάου Θέμης, φοιτητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ
Τεχνικός σύμβουλος:	Γιώργος Κωνσταντός, φοιτητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ

Συντακτική Ομάδα - Γραμματεία

Αντωνοπούλου Κωνσταντίνα, υπ. Δρ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
Γρηγοριάδη Βιργινία, υπ. Δρ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
Δαμιανός Πέτρος, ΕΔΙΠ, Δρ ΕΜΠ
Μουζάκη Εριέτα, ΕΤΕΠ, υπ. Δρ ΕΜΠ
Παπαζαφειροπούλου Αλεξία-Σοφία, Δρ ΕΜΠ
Παπαϊωάννου Γιούλη, Δρ ΕΚΠΑ
Παρασκευοπούλου-Κόλλια Ευφροσύνη-Άλκηστη, διδάσκουσα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Στέλιος Σπυρίδων, ΕΔΙΠ, Δρ ΕΜΠ
Τσαγδή Σοφία, υπ. Δρ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ

Βιβλιοκρισίες

Αποστέλλονται στο: theologou@gmail.com ή στο: damianos@mail.ntua.gr
Τα προς κρίση βιβλία να αποστέλλονται στη διεύθυνση: Γιώργος Κωνσταντός, Μενελάου Λουντέμη 30,
15121 Πεύκη Αθήνα

Νέα / Ανακοινώσεις

Αποστέλλονται στο: theologou@gmail.com ή στο: damianos@mail.ntua.gr
Σχέδιο μακέτας εξωφύλλου: Ελισσαίος Κατσαραγάκης, Καθηγητής Σχολής Πολιτικών Μηχανικών ΕΜΠ

Επιμέλεια εξωφύλλων:	Μπουσουλέγκα Άρια-Αγγελική, υπ. Δρ ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
Γλωσσική επιμέλεια-διόρθωση:	Γιώτα Γκότση, ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ
Σελιδοποίηση:	Σταυρούλα Κυρίτση, ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

Εκδόσεις:

Δ.Β. ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.Ε.Ε.

ΑΝΩΝΥΜΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Ιπποκράτους 10-12, Αθήνα, 106 79 - Τηλ.: 210 3613676
www.ellinoekdotiki.gr, e-mail: info@ellinoekdotiki.gr

Σημείωμα της έκδοσης

Το περιοδικό **Signum** είναι ετήσια επιστημονική έκδοση, επιθεώρηση για τις Ανθρωπιστικές, Κοινωνικές, Περιβαλλοντικές και Πολιτιστικές Επιστήμες και Σπουδές. Καλύπτει ευρύτατο φάσμα ενδιαφερόντων και αντικειμένων, εφόσον προσανατολίζεται στην παρουσίαση κριτικών μελετών, εμπειρικών ερευνών και θεωρητικών αναλύσεων για την κοινωνία, την επιστήμη, την τέχνη, την πολιτική, το περιβάλλον και την εκπαίδευση. Ουσιαστικά, αντλεί τα θέματά του από τα πεδία όλων των αντικειμένων που θεραπεύονται στο πλαίσιο αυτού του ευρέος φάσματος, εν προκειμένω, ως αναφέρουμε *ενδεικτικά* και όχι αποκλειστικά τη Φιλοσοφία, την Κοινωνιολογία, την Ιστορία της Επιστήμης, της Τεχνολογίας και του Πολιτισμού, τον Αστικό Χώρο, την Αρχιτεκτονική, τη Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Οικονομία, την Οικολογία και το Περιβάλλον, την Τέχνη και την Αισθητική, το Δίκαιο, τη Φιλοσοφία της Επιστήμης και της Τεχνολογίας, την Πολιτική Επιστήμη, τη Στατιστική, την Εκπαίδευση κ.ά. Κοντολογίς, απευθύνεται σε ερευνητές, συγγραφείς, σπουδαστές και μελετητές των παραπάνω περιοχών και μένει ανοικτό σε πλούσιες γονιμοποιήσεις από όλο το ευρύ φάσμα που μόλις αναφέραμε.

Το **Signum** εκδίδεται από τον Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου (ΑΚΕΔ), της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών (ΣΕΜΦΕ), του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου με την έγκριση της Πρυτανείας του Ιδρύματος (ΕΜΠ). Τα άρθρα μπορούν να εστιάζουν στα παραπάνω πεδία, αλλά και να συνδυάζουν διεπιστημονικές προσεγγίσεις.

Η γλώσσα του περιοδικού είναι η ελληνική (με δυνατότητα δημοσίευσης άρθρων στην αγγλική γλώσσα κατά την εκτίμηση και κρίση της συντακτικής επιτροπής). Επίσης, κατά περίπτωση θα εκτιμάται και η δυνατότητα δημοσίευσης μεταφρασμένων άρθρων.

Η ύλη κάθε τεύχους περιλαμβάνει: άρθρα σχετιζόμενα με την παραπάνω θεματολογία, κατόπιν έγκρισης δύο κριτών (peer reviewed articles) και της επιστημονικής επιτροπής, βιβλιοκρισίες, ανακοινώσεις συνεδρίων, δραστηριότητες του Τομέα ΑΚΕΔ, ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ και άλλες ειδήσεις από συναφείς ακαδημαϊκές δραστηριότητες, που αφορούν –ή έχουν ενδιαφέρον για– την ερευνητική κοινότητα.

Επιστημονική Επιτροπή

1. Αραμπατζής Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
2. Αραποστάθης Στάθης, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ
3. Βαφέας Νικόλαος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
4. Γεωργάκη Αναστασία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
5. Γκόνος Γιάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής Σχολής Ηλεκτρολόγων Μηχανικών ΜΥ ΕΜΠ
6. Δασκολιά Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
7. Δημητρίου Στέφανος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
8. Θεοδορίδης Αλέξανδρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θράκης
9. Καβουλάκος Κωνσταντίνος, Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ
10. Καλδής Βύρων, Καθηγητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ
11. Καρακατσούλη Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
12. Κλαμπατσέα Ρένα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ
13. Κουκουζέλης Κώστας, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
14. Κουτελιέρης Φραγκίσκος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών
15. Μανωλακάκη Ελένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
16. Μιχαηλίδης Παναγιώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ
17. Μουζακίτης Αγγελος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
18. Μουρίκη Αλεξάνδρα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών
19. Μυλόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΑΠΘ
20. Παπαβασιλείου Ματθαίος, Αναπληρωτής Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ
21. Παπαγιάννης Αλέξανδρος, Καθηγητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ
22. Παπακωνσταντίνου Αντιγόνη Άλμπα, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
23. Παυλάτου Ευαγγελία, Καθηγήτρια Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
24. Πετούση Βασιλική, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
25. Πετρόπουλος Ιωάννης, Καθηγητής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
26. Πουρνάρη Μαρία, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
27. Ρωμανός Βασίλης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης
28. Σταυρίδης Σταύρος, Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
29. Τράκας Νίκος, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
30. Τσακαλάκης Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης
31. Τσέτσος Μάρκος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
32. Τσιρώνη Νίκη, Ερευνήτρια Α' Ε.Ι.Ε.
33. Τσώλας Γιάννης, Καθηγητής Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ
34. Τύμπας Αριστοτέλης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
35. Φωτεινός Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
36. Χαριτίδης Κώστας, Καθηγητής Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ
37. Χατζηγεωργίου Γιάννης, Καθηγητής Σχολής Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών ΕΜΠ
38. Χριστοφόρου Βαγγέλης, Καθηγητής Σχολής ΗΜΜΥ ΕΜΠ
39. Ψαρράκος Παναγιώτης, Καθηγητής ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ
40. Ψαρρός Νικόλαος, Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας (Γερμανία)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα της Σύνταξης	7

ΑΡΘΡΑ

1. Η δυνατότητα μιας γνωσιοθεωρίας της αρχιτεκτονικής, <i>Κώστας Αποστολίδης</i>	11
2. Ανορθολογισμός και αισθητικότητα. Ο Oswald Spengler και η «φαιούστεια» φιλοσοφία της μουσικής, <i>Μάρκος Τσέτσος</i>	23
3. Η μεταναστευτική οικογενειακή συνθήκη σε διεθνικό περιβάλλον, <i>Κατερίνα Βασιλικού</i>	47
4. Πράξις και Συμβάν: Αντιφάσεις της κοινωνικοϊστορικής θέσμισης, <i>Βασίλης Ρωμανός</i>	62
5. Ο COVID-19 και οι προϋποθέσεις για τη συνταγματική αναγνώριση του ατομικού δικαιώματος πρόσβασης στην ενέργεια, <i>Ευγενία Τζαννίνη</i>	81
6. Η συμβολή των μεταμοντέρνων θεωριών και της Κριτικής Παιδαγωγικής στο σύγχρονο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών: οι περιπτώσεις εκπαιδευτικής πολιτικής Ελλάδας και Κύπρου, <i>Δημήτριος Καρακούλας</i>	98
7. Γλώσσα, εγκέφαλος και φαντασία: Μια νευροφιλοσοφική προσέγγιση στο πρόβλημα της επιστημονικής γνώσης, <i>Διονύσης Μήλεσης, Θεμιστοκλής Νικολάου</i>	112
8. Ο HIV και η εμπλοκή των θεραπευομένων στη θεραπεία τους: διδάγματα για τη διαχείριση του COVID-19, <i>Δανάη Μανωλέσου, Θεόδωρος Παπαϊωάννου</i>	133
9. Η έννοια του επιστημονικού μοντέλου από τις φυσικές επιστήμες του 17ου αιώνα στη σύγχρονη φιλοσοφία της επιστήμης, <i>Βιργινία Γρηγοριάδου</i>	145
10. Η έννοια της απαλλοτρίωσης στις ταξικές σχέσεις κατά τον Max Weber, <i>Άννα Κουμανταράκη</i>	163
11. Μετανάστες και παραγωγή αστικού χώρου. Φυλετικές και ταξικές συγκρούσεις και μορφές συνεργασίας και αλληλεγγύης στην Αθήνα της κρίσης, <i>Δάφνη Δελφάκη</i>	179

12. Για τη διαμόρφωση του ηθικού - νομικού καθεστώτος περί τα δικαιώματα των ζώων στην Ελλάδα, Γεράσιμος Φίλιππας	193
13. Περιγραφή της εσωτερικής ομοιότητας των φυσικών φαινομένων, Αντώνης Καναβούρας, Κώστας Θεολόγου, Φραγκίσκος Κουτελιέρης	210

ΦΑΚΕΛΟΣ

«Η εποχή των Μαθηματικών», Ναυσικά Γαϊτάνη, Χρύσα Καρώνη, Φραγκίσκος Κουτελιέρης, Γιώργος Κωνστάντος, Αλέξης Σκάσσης, Μάρω Τερδήμου, Δέσποινα Τσουκάλα	223

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

The Ethics Center, 2016, «Η Φυσιοκρατική Πλάνη», μτφ. Γιώργος Κωνστάντος	242

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Immanuel Kant, 2020, <i>Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη</i> , μτφ. Χ. Τασάκος, Αθήνα, Παπαζήση, Μαρίνα Μπασιμακοπούλου	245
Jean Francois Lyotard, 2020, <i>Γιατί φιλοσοφούμε;</i> μτφ. Μ. Πατεράκη-Γαφέρη, Αθήνα, Πλέθρον, Ευγενία Θανοπούλου	258
Alain Badiou με τον Gilles Haéti, 2016, <i>Εγκώμιο για τα μαθηματικά</i> , μτφ. Φ. Σιατίτσας, Αθήνα, Πατάκη, Εύα Μικράκη-Πετρουλά	264
Stewart Shapiro, 2005, <i>Σκέψεις για τα Μαθηματικά</i> , Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Γιώργος Κωνστάντος	267
Χρήστος Τσιρώνης, 2013, <i>Ο καταναλωτισμός στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Τομές στο έργο του Z. Bauman</i> , Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκη, Άρια-Αγγελική Μπουσουλέγκα	271
Ann Farrell, 2020, <i>Ηθική Δεοντολογία της Έρευνας</i> , μτφ. Ιωάννα Φυριππή, Αθήνα, Πεδίο, Μαρία Μπαλατσού	278

Σημείωμα της Σύνταξης

Η συντακτική ομάδα μας εκδίδει το νέο διπλό τεύχος 4-5 του επιστημονικού περιοδικού του Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής ΕΜΦΕ του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Το περιοδικό *Signum*, «σημείον», εκδίδεται παρά τις αντιξοότητες και τις δοκιμασίες τις οποίες βιώσαμε ως κοινωνία, ως έθνος και ως ανθρωπότητα, και, σε πείσμα των καιρών, μέσω αυτού δηλώνουμε ότι παραμένουμε όρθιοι, δημιουργικοί και αισιόδοξοι. Η συγκεκριμένη εκδοτική προσπάθεια ευελπιστούμε πως θα προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό πολλές γόνιμες εξακτινώσεις σε ποικίλους, βαθιά ενδιαφέροντες τομείς του επιστητού και της τέχνης.

Μια και αναφερθήκαμε στη δύσκολη συγκυρία που βιώνουμε ως ανθρωπότητα, ας παρουσιάσουμε πρώτη τη γόνιμη συνεργασία της υπονηφίας διδάκτορος της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ Δανάης Μανωλέσου με τον καθηγητή Βιοϊατρικής Τεχνολογίας της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ Θεόδωρο Παπαϊωάννου η οποία συνοψίζει πολύτιμα συμπεράσματα για τη διαχείριση του COVID-19 συγκριτικά με τον αντίστοιχο χειρισμό του HIV και την εμπλοκή των θεραπευομένων στη θεραπεία τους. Από τη νομική θεώρηση του ιού SARS COVID-19 η δικηγόρος Δρ Ευγενία Τζαννίνη, διδάσκουσα στη Σχολή ΕΜΦΕ του ΕΜΠ, εξετάζει τη συνταγματική αναγνώριση του ατομικού δικαιώματος πρόσβασης στην ενέργεια ως προϋπόθεση για την εξακολούθηση της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην εκπαίδευση, στην εργασία, στη θρησκευτική λατρεία κ.λπ.

Ο Καθηγητής Φιλοσοφίας και Αισθητικής της Μουσικής του ΕΚΠΑ Μάρκος Τσέτσος εξετάζει διεισδυτικά τις απόψεις του Oswald Spengler για τη μουσική, υπογραμμίζοντας ότι, σύμφωνα με τον φιλόσοφο της τέχνης, οι ήχοι μαζί με τα χρώματα ανήκουν στον χώρο και όχι στον χρόνο και η μουσική συνιστά σύμβολο του δυτικού, «φαούστειου» πολιτισμού.

Έχουμε επίσης την τιμή να φιλοξενούμε το εξαιρετικά ενδιαφέρον κείμενο του Επίκουρου Καθηγητή Κοινωνικής Θεωρίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Βασίλη Ρωμανού, το οποίο εντοπίζει και αναλύει τις αντιφάσεις της *κοινωνικοϊστορικής θέσης*, έννοιας που εισηγήθηκε ο Κορνήλιος Καστοριάδης.

Η κοινωνιολόγος ερευνήτρια στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας (ΚΕΕΚ) της Ακαδημίας Αθηνών, Κατερίνα Βασιλικού, πραγματεύεται στο ερευνητικό άρθρο της το σύνθετο φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης που ονομάζεται «διεθνικές οικογένειες», τις οποίες γέννησε το παγκοσμιοποιημένο σύστημα της οικονομίας, το οποίο ώθησε σε μετακινήσεις πληθυσμών, αυξάνοντας τον αριθμό των γυναικών που μεταναστεύουν αφήνοντας τα παιδιά τους για μεγάλες περιόδους της ζωής τους.

Οι προπτυχιακοί φοιτητές της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών Διονύσης Μήλεσης και Θέμης Νικολάου παρουσιάζουν τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα, στον εγκέφαλο και στη φαντασία ενώ, συνάμα, προβαίνουν σε ενδελεχή «νευροφιλοσοφική» προσέγγιση του προβλήματος της επιστημονικής γνώσης.

Ο Κωνσταντίνος Αποστολίδης, αρχιτέκτονας και υποψήφιος διδάκτωρ της αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ, παρουσιάζει τη δυνατότητα μιας γνωσιοθεωρίας της αρχιτεκτονικής.

Από την πολεοδομο-χωροτάκτη Δάφνη Δελφάκη εξετάζεται η περίπλοκη σχέση μεταξύ των μεταναστών και του αστικού περιβάλλοντος, όπου θίγονται αφενός οι φυλετικές και ταξικές συγκρούσεις και αφετέρου οι μορφές συνεργασίας και αλληλεγγύης στην Αθήνα της κρίσης.

Από τη Σύμβουλο-Καθηγήτρια του ΕΑΠ και διδάσκουσα στο ΕΚΠΑ Άννα Κουμανταράκη επιχειρείται η κατάδειξη της έννοιας της *απαλλοτρίωσης* στις ταξικές σχέσεις σύμφωνα με τον Γερμανό κοινωνιολόγο Max Weber.

Ο φιλόλογος και υποψήφιος διδάκτωρ του ΕΜΠ Δημήτριος Καρακούλας εξετάζει και αναλύει τη συμβολή των μεταμοντέρνων θεωριών και της Κριτικής Παιδαγωγικής στο σύγχρονο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, επικεντρώνοντας στις περιπτώσεις εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδας και της Κύπρου.

Από τη Βιργινία Γρηγοριάδου, φιλόλογο και υποψήφια διδάκτορα του Τομέα μας, αναλύεται η έννοια του επιστημονικού μοντέλου από τις φυσικές επιστήμες του 17ου αιώνα μέχρι τη σύγχρονη φιλοσοφία της επιστήμης.

Ο υποψήφιος διδάκτωρ του Τομέα μας, Γεράσιμος Φύλιπας, συνεισφέρει με το κείμενό του ενδιαφέρουσα ανασκόπηση της διαμόρφωσης του ηθικού και νομικού καθεστώτος περί τα δικαιώματα των ζώων στην Ελλάδα.

Η συνεργασία των Αντώνη Καναβούρα, Φραγκίσκου Κουτελιέρη και Κώστα Θεολόγου στοχάζεται περί την «εσωτερική ομοιότητα των φυσικών φαινομένων» και τη μεταφορά της γνώσης που αποκτάται για μια συγκεκριμένη κλίμακα μελέτης του φαινομένου σε μια άλλη κλίμακα ή σε ένα άλλο φαινόμενο ίδιας κλίμακας.

Από αυτό το τεύχος εγκαινιάζουμε και τον θεματικό φάκελο, στον οποίο ευελπιστούμε να συνεισφέρουν διδάσκοντες και διδασκόμενοι στο ΕΜΠ και σε άλλα ΑΕΙ. Σε αυτό το τεύχος, λοιπόν, φιλοξενούμε την *εποχή των Μαθηματικών*, σαν ένθετο θέμα ανάμεσα στα υπογεγραμμένα άρθρα των συγγραφέων που φιλοξενούμε. Η *εποχή των Μαθηματικών* αποτελεί καρπό συλλογικής προσπάθειας τριών διδασκόντων του συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου σε ΑΕΙ (Χρυσής Καρώνη, Φραγκίσκος Κουτελιέρης, Μάρω Τερδήμου) και τεσσάρων προπτυχιακών φοιτητών της ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ (Ναυσικά Γαϊτάνη, Γιώργος Κωνστάντος, Αλέξης Σκάσσης, Δέσποινα Τσουκάλια) και αναδεικνύει την αξία των Μαθηματικών στην καθημερινή ζωή μας.

Στην ίδια διάθεση για εμπλουτισμό της ύλης μας περιλαμβάνεται και η φιλοξενία μιας «μετάφρασης», που θα αφορά σε κάποιον φιλοσοφικό, κατά προτίμηση, όρο που θα αναλαμβάνει να ετοιμάσει κάποιος συνεργάτης του περιοδικού. Στο παρόν τεύχος ο προπτυχιακός φοιτητής της ΣΕΜΦΕ Γιώργος Κωνστάντος αποδίδει στα ελληνικά τη «Φυσιοκρατική πλάνη ή για το χάσμα του είναι/δέοντος», όπως την αλιεύσαμε από τον δικτυακό τόπο που αναφέρεται στο κείμενο.

Οι βιβλιοκρισίες του περιοδικού μας περιλαμβάνουν επιλεκτική αναγκαστικά βιβλιογραφική «έποψιν» εκλεκτών πνευματικών τεκταινομένων και τάσεων. Η Εύα Μικράκη-Πετρούλα προσφέρει διεισδυτική ανάγνωση του κειμένου *Εγκώμιο για τα μαθηματικά*, ενός διαλόγου του Alain Badiou με τον Gilles Haëri. Η υπ. Δρ Ευγενία Θανοπούλου παρουσιάζει κριτική του βιβλίου του Jean-Francois Lyotard *Γιατί φιλοσοφούμε;* Ο Γιώργος Κωνστάντος επιθεωρεί κριτικά τον σημαντικό τόμο *Σκέψεις για τα Μαθηματικά* του επιφανούς Stewart Shapiro. Μέσω της υπ. Δρ Μαρίας Μπασιμακοπούλου ερχόμαστε σε κριτική επαφή με την πραγματεία του Immanuel Kant *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη*. Η υπ. Δρ Άρια-Αγγελική Μπουσουλέγκα εξετάζει το βιβλίο *Ο καταναλωτισμός στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Τομές στο έργο του Z. Bauman* του Χρήστου Τσιρώνη. Τέλος, η υπ. Δρ Μαρία Μπαλατσού εξετάζει αναγνωστικά τον πολύ ενδιαφέροντα συλλογικό τόμο *Ηθική Δεοντολογία της Έρευνας* της Αυστραλής καθηγήτριας Ann Farrell.

Αναντίρρητα, δεν θα ήταν δυνατή η ευόδωση αυτού του εκδοτικού εγχειρήματος χωρίς την καίρια, επαγγελματική συμβολή της «ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗΣ», η οποία αγκάλιασε υποδειγματικά το εγχείρημά μας και ανέλαβε την έκδοση του περιοδικού μας. Ευχαριστούμε, λοιπόν, τον εκδότη Διονύση Βαλεριάνο και τους πολύτιμους συνεργάτες του για τη γενναιόδωρη φιλοξενία και στήριξη.

Εν κατακλείδι, οφείλουμε ένα ειλικρινές και μεγάλο «ευχαριστώ» σε όλους τους συγγραφείς, κριτές και μεταφραστές που εμπιστεύτηκαν σε εμάς και στο Signum τα εξαιρετικά κείμενά τους και με την έρευνά τους εμπλούτισαν και κόσμησαν τις σελίδες του. Θερμές ευχαριστίες απευθύνω και σε ολόκληρη τη συντακτική ομάδα του περιοδικού μας για τις προσπάθειές της, χωρίς τις οποίες δεν θα ήταν εφικτή η προετοιμασία του παρόντος τεύχους.

Ας είναι καλοτάξιδο, λοιπόν, το Signum 4-5 και ας ευχηθούμε να αποτελέσει λιθαράκι στην ενδυνάμωση των Ανθρωπιστικών Σπουδών στη συνείδηση ολόκληρης της ακαδημαϊκής κοινότητας και εν γένει στον σύγχρονο *modus cogitandi*.

Κώστας Θεολόγου - Δημήτρης Καρακούλας

Απρίλιος 2021

Η δυνατότητα μιας γνωσιοθεωρίας της αρχιτεκτονικής

Κωνσταντίνος Αποστολίδης

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί σκοπεύει να παρεκκλίνει από τη μέθοδο ιστοριογραφίας της αρχιτεκτονικής με βάση τις ορθολογικές ανασυγκροτήσεις της ιστορίας που προτείνει ο Stanford Anderson και να υποστηρίξει ότι το σώμα της γνώσης της αρχιτεκτονικής αναπτύσσεται σύμφωνα με πρακτικές που δεν μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά μέσα από τον φακό της ορθολογικότητας. Ο Anderson πιστεύει πως όσο η ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής παρουσιάζει μια αρχιτεκτονική κοινωνικο-τεχνολογικά καθορισμένη, αποτυγχάνει να συμπεριλάβει τις εξ ολοκλήρου αρχιτεκτονικές ορθολογικές επιλογές που οδηγούν το σώμα της γνώσης. Επικαλείται, έτσι, τη *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας* του Imre Lakatos για να περισώσει την αντίληψη που έχει η ιστοριογραφία σχετικά με την ορθολογικότητα στην αρχιτεκτονική ανάπτυξη. Αφού σκιαγραφήσουμε τις θέσεις των Lakatos και Anderson, θα προτείνουμε πως το ενδιαφέρον σημείο της θέσης του Anderson δεν είναι η ιστοριογραφική του μέθοδος, αλλά η κρυφή αναγνώριση πως η αρχιτεκτονική παράγει τις δικές της μεθόδους επιστημολογικής έρευνας μακριά από λογικούς κανόνες κανονιστικής κριτικής.

Αντικείμενο της διερεύνησης

Ο κλάδος της φιλοσοφίας ανέκαθεν συσχετιζόταν με άλλες εκφραστικές και επιστημονικές περιοχές, μεταξύ αυτών και η αρχιτεκτονική· συσχέτιση που θα απασχολήσει τη διερεύνηση που ακολουθεί. Μέλημα του κειμένου είναι η προσπάθεια της συστηματικής σύνδεσης των δύο αυτών περιοχών της σκέψης και συγκεκριμένα η δυνατότητα ή μη να μιλήσουμε για την ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής χρησιμοποιώντας συστήματα γνωσιοθεωρίας.

Κεντρική αναφορά μας θα αποτελέσουν τα γραπτά του ιστορικού και θεωρητικού της αρχιτεκτονικής Stanford Anderson, ο οποίος εικονογραφεί τη συγκρότηση του σώματος της γνώσης της αρχιτεκτονικής με βάση την κρίση και επιλογή μεταξύ ανταγωνιστικών αρχιτεκτονικών πρακτικών. Υποθέτοντας ότι η επιστημολογική στροφή που επιχειρεί ο Anderson συνιστά μεθοδολογική πρωτοπορία για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής, θα επιδιώξουμε να τη διαλύσουμε και να προβάλλουμε στο τέλος μια εναλλακτική συσχέτιση γνωσιοθεωρίας και αρχιτεκτονικής, αντλώντας από τη μέθοδο του Anderson.

Ο Anderson φαίνεται να ανησυχεί για την αναγνώριση της ορθολογικότητας στον σχεδιασμό: τη στιγμή που οι επιβλητικοί δάσκαλοι του μοντέρνου κινήματος και οι ακόλουθοί τους ανακήρυξαν ότι η σχεδιαστική διαδικασία εκδίδει σε ένα πεπερασμένο σχεδιασμένο αντικείμενο το οποίο επιβάλλεται στον κόσμο, αρχιτεκτονική και πολεοδομική κριτική αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της συζήτησης επιχειρηματολογώντας πως το αστικό τοπίο δεν είναι προϊόν ιδεών μεμονωμένων ατόμων που κατέχουν τη σχεδιαστική γνώση, αλλά αποτέλεσμα μιας πληθώρας δράσεων και πρακτικών στο σώμα της (Anderson, 1971, σ. 73). Εντοπίζει το διακύβευμα στην ανησυχία για τον ίδιο τον ανθρώπινο ορθολογισμό και η ερώτηση που θέτει είναι κατά πόσον μια τέτοια πρόκληση στον ημιτελή ορθολογισμό μας θα πρέπει να ερμηνευθεί ως μια πρόσκληση στον παραλογισμό ή ως πρόταση για κανονιστική κριτική, αναδιτύπωση και επέκταση της γνώσης μας για το πώς ο άνθρωπος ελέγχει το φυσικό περιβάλλον και προτείνει πράγματα γι' αυτό μέσω του σχεδιασμού (Anderson, 1971, σ. 71).

Ήδη από τη διάλεξη που δίνει το 1965 στην Architectural Association προβάλλει το αίτημα του Karl Popper για κριτική με βάση την επιστημονική παράδοση ενάντια στον τεχνολογικό ντετερμινισμό της ιστοριογραφίας του Reyner Banham

(Anderson, 1965). Για τον Anderson η αντίληψη του Banham ότι η σύγχρονη επιστήμη και αρχιτεκτονική εξουσιάζονται αποκλειστικά από την τεχνολογική ανάπτυξη υστερούσε στο να συμπεριλάβει την ατομική και κοινωνική ορθολογική κρίση ως παράγοντες μεταβολής τους.

Η διερώτηση του Anderson αναφέρεται στο πώς η αρχιτεκτονική αναπτύσσει τη γνώση της (Anderson, 1968, σ. 6). Για να ελέγξει κάτι τέτοιο, χρειάζεται μια ιστοριογραφική μεθοδολογία την οποία βρίσκει στη θεωρία της γνώσης των Popper και Lakatos. Συγκεκριμένα, εφαρμόζει τη *Μεθοδολογία των προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας* του Imre Lakatos με σκοπό την ορθολογική αποτίμηση αρχιτεκτονικών προθέσεων εικάζοντας αρχικά πως ο σχεδιασμός είναι συνδεδεμένος με την κοινή λογική και το κυνήγι για ορθολογικότητα (Anderson, 1984, σ. 147)¹.

1. Προγράμματα έρευνας κατά Lakatos και η σχέση τους με την αρχιτεκτονική

Η προσέγγιση του Imre Lakatos εμφανίζεται μετά την έκδοση της *Δομής των επιστημονικών επαναστάσεων* του Kuhn και την κρίση ορθολογικότητας που φαίνεται να φέρνει στη φιλοσοφία των επιστημών (Hacking, 2002, σ. 29). Η εικόνα που δίνει ο Kuhn για την επιστήμη οδηγούμενη από εξωτερικούς της παράγοντες έρχεται σε αντίθεση με αυτή του Popper κατά την οποία οι επιστήμονες διατυπώνουν θραυλές θεωρητικές υποθέσεις και έπειτα ελέγχεται η αλήθεια τους, δίνοντας έμφαση στα ενδοεπιστημονικά κριτήρια διάψευσης θεωριών και επαλήθευσης της γνώσης. Μεταξύ άλλων, αυτή η αντίθεση ενδιαφέρει τον Lakatos: «η ανησυχία μου έγκειται στο ότι ο Kuhn, έχοντας αναγνωρίσει την αποτυχία των θεωριών της επικύρωσης και της διαψευσιμότητας στο να προσφέρουν ορθολογικές εξηγήσεις για την επιστημονική πρόοδο, φαίνεται να επιστρέφει στον ανορθολογισμό. Για τον Popper η επιστημονική αλλαγή είναι ορθολογική ή, το λιγότερο, ορθολογικά ανασυγκροτήσιμη και εμπίπτει στη *λογική της ανακάλυψης*. Για τον Kuhn, αντιθέτως, η επιστημονική αλλαγή είναι μια μυστικιστική μετατροπή, η οποία δεν κυβερνάται από λογικούς κανόνες και εμπίπτει εντελώς στη σφαίρα της (κοινωνικής) *ψυχολογίας της ανακάλυψης*. Η επιστημονική αλλαγή είναι ένα είδος ‘θρησκευτικής αλλαγής’»

¹ Για τη σχέση της αρχιτεκτονικής ιστοριογραφίας και των θεωριών του Lakatos: Mejia Hernandez, J. (2018). *Transactions; or Architecture as a System of Research Programmes*. Delft: TU Delft.

(Lakatos, 1977, σ. 93). Αντ' αυτού, ο Lakatos επιχειρεί να διασώσει τον Popper απέναντι στον Kuhn και προτείνει μια πιο εκλεπτυσμένη μέθοδο διαψευσιμότητας (sophisticated falsificationism) από την *απλοϊκή διαψευσιμότητα* (naive falsificationism) του Popper (Lakatos, 1977, σ. 93).

Συνοψίζουμε τις κεντρικές θέσεις του Lakatos ως εξής:

(α) Σύμφωνα με τον Popper, για να σωθεί μια θεωρία πολλές φορές χρησιμοποιούνται βοηθητικές υποθέσεις (auxiliary hypotheses) και η προβληματική έγκειται στο πότε η προσαρμογή της θεωρίας βάσει τέτοιων υποθέσεων είναι επιστημονική και πότε όχι (Popper, 2002, σ. 57-73). Έτσι, η θεωρία αξιολογείται σε συνάρτηση με τις *ad hoc* υποθέσεις που την καθορίζουν καθώς και με τις προκάτοχούς της, άρα δεν αναφερόμαστε σε μια μοναδική θεωρία αλλά σε *σειρά θεωριών* (Lakatos, 2001, σ. 33). Η βασική μονάδα του Lakatos είναι το «πρόγραμμα έρευνας» (research programme), μια αλληλουχία ανάπτυξης θεωριών που θα μπορούσαν να διαρκέσουν πολλά χρόνια, ακόμη και να ξεχαστούν και να αναβιώσουν αργότερα.

(β) Ως εκ τούτου, το κριτήριο διάκρισης (demarcation criterion) του Lakatos δεν διαχωρίζει μεταξύ «επιστημονικού/μη-επιστημονικού» αλλά μεταξύ «προοδευτικού/εκφυλιζόμενου» (progressive/degenerating): αναφέρεται πια σε σειρά θεωριών που μεταβάλλεται (είτε προοδεύει, είτε εκφυλίζεται) με την πάροδο του χρόνου.

(γ) Κρίνουμε ένα πρόγραμμα έρευνας προοδευτικό, όσο έχει την ικανότητα να προβλέπει καινοφανή γεγονότα, ενώ εκφυλιζόμενο, όταν δεν το κάνει πια. Η μέτρηση της προόδου γίνεται με βάση τον βαθμό που ένα πρόγραμμα είναι προοδευτικό (Lakatos, 2001, σ. 33-34, 112).

(δ) Δεν μπορούμε να εγκαταλείψουμε μια θεωρία προτού βρεθεί μια καλύτερη. Η διαψευσιμότητα δεν είναι απλώς η σχέση μιας θεωρίας και εμπειρικών γεγονότων, αλλά η σχέση μεταξύ ανταγωνιστικών θεωριών, η οποία τελικά θα εμφανίσει νέα εμπειρική βάση παρατήρησης – ονομάζεται «μεθοδολογική διαψευσιμότητα» και την ενδιαφέρει μόνο το πλεόνασμα πρόβλεψης καινοφανών γεγονότων, δηλαδή γνώσης, που προσφέρει μια προοδευτική θεωρία σε σχέση με την εκφυλιζόμενη αντίπαλη-προκάτοχό της (Lakatos, 2001, σ. 35-36).

Συνοπτικά, η δομή ενός προγράμματος έρευνας συγκροτείται γύρω από έναν «σκληρό πυρήνα» που δίνει τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις του προγράμματος και δεν επιδέχεται διάψευση και από έναν «προστατευτικό κλοιό» στον οποίο περιέχονται όλες οι περιφερειακές-βοηθητικές υποθέσεις οι οποίες καθορίζουν την

προβληματοθεσία, υπόκεινται σε ελέγχους και διαψεύδονται με σκοπό την ανάπτυξη του προγράμματος (Lakatos, 2001, σ. 110-111).

Η *μεθοδολογία* του Lakatos συνιστά η ίδια ένα ιστοριογραφικό πρόγραμμα έρευνας: ο ιστορικός της επιστήμης θα κοιτάξει πίσω στον χρόνο για αντίπαλα προγράμματα έρευνας και για προοδευτικές ή εκφυλιζόμενες προβληματοθεσίες με σκοπό να προσφέρει μια «ορθολογική ανασυγκρότηση» της ιστορίας (Lakatos, 2001, σ. 114). Να προσφέρει, δηλαδή, κανόνες συστηματικής αξιολόγησης για ήδη διατυπωμένες θεωρίες. Η έννοια της «ορθολογικής ανασυγκρότησης» ως ιστοριογραφικής μεθόδου επικεντρώνεται μόνο στις λογικές διεργασίες που διέπουν την ανάπτυξη της γνώσης αφήνοντας σε συμπληρωματικό ρόλο κοινωνιολογικά και ψυχολογικά κριτήρια, αναδεικνύει δηλαδή την ορθολογική γνωσιακή ανάπτυξη από την ορθολογική. Ο Lakatos δέχεται πως η ιστορία της επιστήμης είναι πλουσιότερη από τις ορθολογικές ανασυγκροτήσεις της, γι' αυτό διαιρεί σε εσωτερική και εξωτερική την ιστορία της επιστήμης, οι ιστορίες αυτές δρουν ταυτόχρονα χωρίς όμως να είναι ισοδύναμες (Lakatos, 2001, σ. 114) – η επιστημονική ανάπτυξη πρέπει πάντα να γίνεται αντιληπτή με βάση τη λογική της ανακάλυψης (Lakatos, 2001, σ. 118). Κατά έναν τρόπο ο Lakatos έχει την ιδέα ότι η εσωτερική ιστορία αποτελεί αποξενωμένη γνώση αυτόνομων προγραμμάτων έρευνας που αναπτύσσονται μέσω των ορθολογικών ανασυγκροτήσεων της ιστορίας τους (Hacking, 2002, σ. 172).

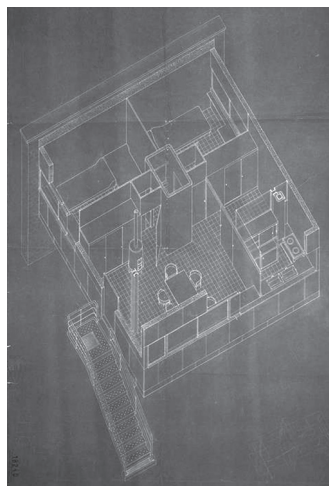
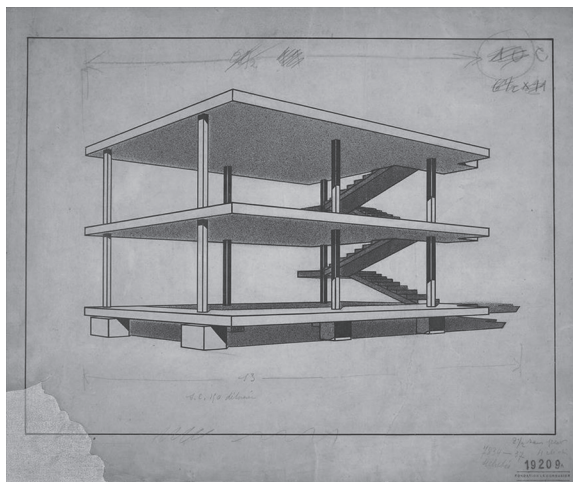
Ο Stanford Anderson βρίσκει τη μέθοδο που θα αναδείξει τις λογικές και αυστηρά αρχιτεκτονικές επιλογές οι οποίες απουσιάζουν από την αφήγηση της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και θα την ανασυγκροτήσουν ορθολογικά. Προτείνει να σκεφτούμε το αρχιτεκτονικό έργο, είτε ενός είτε πολλών αρχιτεκτόνων, συγκροτημένο γύρω από σχεδιαστικές - θεωρητικές κατευθύνσεις που αποτελούν τον σκληρό πυρήνα του έργου ή του αρχιτεκτονικού προγράμματος. Η ίδια η φύση της αρχιτεκτονικής έχει να κάνει με τη μετατροπή των εμπειρικών περιορισμών της φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία λαμβάνει χώρα βάσει των εκάστοτε σχεδιαστικών - τεχνικών χειρισμών που μπορούν να αποτελέσουν για τον Anderson τις βοηθητικές υποθέσεις του αρχιτεκτονικού προγράμματος (Anderson, 1984, σ. 149). Το αρχιτεκτόνημα, ενώ παράγει μια νέα πραγματικότητα, συνιστά ταυτόχρονα τη θεωρία του αρχιτέκτονα, ο οποίος εμπλέκεται σε δύο παράλληλα προγράμματα: ένα θεωρητικό (conceptual research programme), που καθορίζει τα ζητούμενα και τη μεθοδολογία του σχεδιασμού, και ένα τεχνικό (artifactual research programme), που

ασχολείται με τη συστηματική επεξεργασία συγκεκριμένων φυσικών μοντέλων - αναπαραστάσεων της θεωρίας του, εμπεριέχοντας την ίδια στιγμή συγκεκριμένα τεχνικά δεδομένα που δεν δύνανται να εξαντληθούν στη θεωρία (Anderson, 1984, σ. 149-150).

2. Σχεδόν-αυτόνομη αρχιτεκτονική

Στο ιστοριογραφικό του πρόγραμμα ο Anderson αναφέρεται στο έργο του Le Corbusier. Αναγνωρίζει τα σκίτσα του Le Corbusier από την επίσκεψή του στην Ακρόπολη ως τον πυρήνα ενός θεωρητικού προγράμματος για το πώς συσχετίζεται η γνώση μας για ένα αρχιτεκτόνημα με την επιτόπου εμπειρία (Anderson, 1984, σ. 152). Η θεωρία αυτή διατυπώνεται ως *promenade architecturale* και πραγματώνεται στη μελέτη για το *Maison La Roche*. Ο Anderson βλέπει τις βίλες που σχεδίασε ο Le Corbusier στο τέλος της δεκαετίας του '20 μαζί με τα διάσημα *Πέντε Σημεία* του ως αρχιτεκτονικά προγράμματα τα οποία συνιστούν σημαντική καινοτομία για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, συνεισφέροντας στην ανάπτυξη της γνώσης της αρχιτεκτονικής (Anderson, 2011, σ. 166).

Στο κείμενό του *Rational Reconstructions and Architectural Knowledge* καταδεικνύει ευθύς εξαρχής ότι το πρότυπο *Maison Dom-Ino* (εικόνα 1) είναι αφετηρία του προγράμματος αρχιτεκτονικής έρευνας του Le Corbusier για την κατοικία. Η μελέτη ξεκινάει όταν ο Le Corbusier προσπαθεί να αναπτύξει μια τυπική μονάδα κατοίκησης βασισμένη στη νέα τεχνολογία του οπλισμένου σκυροδέματος για τις κατεστραμμένες περιοχές της Φλάνδρας από τις μάχες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι τεχνολογικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου που πυροδοτούν την έρευνα του Le Corbusier συνιστούν την εξωτερική ιστορία του *Maison Dom-Ino*, το οποίο είναι η αρχή μιας σειράς πειραμάτων, όπως για παράδειγμα η μελέτη για το *Maison Loucheur* (εικόνα 2) πάνω στο ζήτημα της κανονικοποίησης και συστηματικής παραγωγής κοινωνικής κατοικίας.

1. Maison Dom-Ino

Πηγή: <http://www.fondationlecorbusier.fr/corbuweb/morpheus.aspx?sysId=13&IrisObjectId=5972&sysLanguage=en-en&itemPos=102&itemCount=215&sysParentId=65&sysParentName=home>

2. Maison Loucheur

Πηγή: http://www.fondationlecorbusier.fr/corbuweb/morpheus.aspx?sysId=13&IrisObjectId=5991&sysLanguage=en-en&itemPos=1&itemSort=en-en_sort_string1%20&itemCount=1&sysParentName=Home&sysParentId=65

Ο Le Corbusier μετατρέπει τα πλεονεκτήματα των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων σε αρχιτεκτονική επίλυση, η οποία μέσα από τις προσπάθειες του ίδιου εξελίσσεται σε κανονιστικές αρχές σχεδιασμού (Πέντε Σημεία) και πραγματώνεται μέσα από τις βίλες που σχεδίασε τα επόμενα χρόνια. Με το *Maison Dom-Ino* γίνεται μια εγγενής αρχιτεκτονική πρόταση που επανασχεδιάζεται συνεχώς για δεκαετίες. Η εξέλιξη τούτη αρθρώνει τις ορθολογικές ανασυγκροτήσεις της αρχικής του πρότασης, μορφοποιώντας την εσωτερική ιστορία του προγράμματος (Anderson, 2011, σ. 169).

Ο Anderson προφανώς αναγνωρίζει τους εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν το πρόγραμμα και γίνονται απαραίτητοι για την εσωτερική ιστορία του. Γι' αυτόν τον λόγο, αποφεύγει να μιλήσει για αυτόνομη γνώση (όπως έκανε ο Lakatos για την επιστήμη), αλλά αναφέρεται στο πρόγραμμα του *Maison Dom-Ino* και την αρχιτεκτονική γνώση γενικότερα ως σχεδόν-αυτόνομη (quasi-autonomous)².

² Αντίστοιχα και ο Michael Hays στο: Hays, M. (1984). "Critical Architecture: Between Culture and Form". *Perspecta*, 21, p. 14-29.

Συνοψίζει επιμένοντας πως η εσωτερική ιστορία είναι σημαντικότερη για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής από την εξωτερική και πως η λογική της *Μεθοδολογίας* του Lakatos προσφέρει τις (εσωτερικές) ιστορίες που δείχνουν τι είναι ικανή η αρχιτεκτονική να παρουσιάσει στον κόσμο αντλώντας από τις τεχνολογικές και κοινωνικές συνθήκες (Anderson, 2011, σ. 174), επικαλείται όμως και τα λόγια του Michel Foucault ότι η νεωτερικότητα είναι περισσότερο στάση ή ήθος παρά μια ιστορική περίοδος (Foucault, 1988, σ. 16) και φαίνεται να διερωτάται εν τέλει για το ποια θα είναι η προσαρμογή του ορθολογικού ήθους στις συνεχείς αλλαγές των εξωτερικών ιστοριών, εάν αντιληφθούμε τη νεωτερικότητα ως εκτενές πρόγραμμα έρευνας (Anderson, 2011, σ. 174).

Ο Foucault βέβαια στο *Τι είναι διαφωτισμός*; συνεχίζει λέγοντας ότι αντίστοιχα ήθη στην ιστορία εντοπίζονται σε υποκείμενα, σε ποικίλες πολιτισμικές εκφορές, όπως οι τέχνες και οι επιστήμες, διαμορφώνοντας έτσι Λόγους (discourses) που αρθρώνουν αυτά που πράττουμε και σκεφτόμαστε (Foucault, 1988, σ. 24), άρα και τη γνώση μας. Επομένως, ακόμη και η μέθοδος αποτίμησης της αντικειμενικής γνώσης που κρίνει ποιες ερευνητικές ή αρχιτεκτονικές επιλογές ανασυγκροτούν την εσωτερική ιστορία της αρχιτεκτονικής δεν είναι αμερόληπτη, ή διαφορετικά, παραθέτοντας τον Ian Hacking, «ένας τρόπος συλλογισμού μπορεί να καθορίσει την ίδια τη φύση της γνώσης που παράγει» (Hacking, 2002, σ. 177) όπως το υποθετικό-παραγωγικό μοντέλο του Lakatos ή όπως η νεωτερικότητα. Άρα: (α) κατά πόσον μια τέτοια ιστοριογραφική μέθοδος μας δίνει ρεαλιστική εικόνα για την ανάπτυξη της γνώσης, ειδικότερα για το μέλλον, και συνεπώς, (β) κατά πόσο τη χρειαζόμαστε;

3. Η πρακτική του πειραματισμού και η πιθανή σχέση της με την αρχιτεκτονική

Μέχρι στιγμής έχουμε καταδείξει ότι ο Anderson, όπως και ο Lakatos, είναι θεωρητικά προσανατολισμένος: ανάγει το αρχιτεκτόνημα στην πραγμάτωση της θεωρίας του αρχιτέκτονα – μια εικασία για το πώς θα πρέπει να επεμβαίνουμε στο περιβάλλον μας, η οποία κρίνεται εκ των υστέρων ως προοδευτική ή μη. Ο Anderson προσφέρει μια ιστοριογραφική μέθοδο. Αμέσως τώρα θα υποστηρίξουμε ότι η μέθοδος του είναι σημαντική, όχι γιατί αποκαλύπτει τις ορθές και νικηφόρες αποφάσεις των αρχιτεκτόνων με στόχο την ορθολογική ανασυγκρότηση της ιστορίας της

αρχιτεκτονικής, αλλά γιατί μας εισάγει σε μια συστηματική ανάλυση της διαδικασίας που αναπτύσσει την αρχιτεκτονική γνώση, στην οποία ο τεχνικός πειραματισμός κατέχει τουλάχιστον σημαντικότερη θέση από αυτήν που φαίνεται να του προσδίδει ο ίδιος.

Για να το αναδείξουμε αυτό, στηριζόμαστε στον Hacking, ο οποίος ενδιαφέρεται περισσότερο για την πρακτική του πειραματισμού και της παρέμβασης στον κόσμο παρά για την ορθολογική κρίση. Συμπληρωματικά με την παραδοσιακή άποψη κατά την οποία οι επιστήμονες εξηγούν τα φαινόμενα, ο Hacking δείχνει πως συχνά τα πειράματα δημιουργούν φαινόμενα τα οποία ύστερα γίνονται μέρος μιας θεωρίας (Hacking, 2002, σ. 287). Ένα φαινόμενο δεν είναι μόνο κάτι αναγνωρίσιμο, αλλά μπορεί να υπάρχει στη σφαίρα του δυνητικού περιμένοντας να δημιουργηθεί στο εργαστήριο ως κάτι εξαιρετικό, ακόμη και σαν ανωμαλία, επεμβαίνοντας στην κανονικότητα της φύσης (Hacking, 2002, σ. 291-295). Αντλώντας από τη φιλοσοφία του Francis Bacon, του φιλοσόφου που δίδαξε πως όχι μόνο πρέπει να παρατηρούμε τη φύση αλλά να διαχειριζόμαστε τον κόσμο για να μάθουμε τα μυστικά του, διακρίνει τρεις παράλληλες δεξιότητες οι οποίες συνεργάζονται κατά την παραγωγή γνώσης: την εικασία, τον υπολογισμό και τον πειραματισμό (Hacking, 2002, σ. 319-321). Ως εικασία ορίζει μια διανοητική αναπαράσταση για κάτι ενδιαφέρον η οποία διαρθρώνεται σε υπολογισμούς διαμέσου μοντέλων με σκοπό την απλοποίησή της και την υποβολή της σε πειράματα (Hacking, 2002, σ. 278-279). Τα μοντέλα δεν εξαντλούνται σε μια μεμονωμένη θεωρία, αλλά αντέχουν αλλαγές θεωρίας, «υπάρχει περισσότερη τοπική αλήθεια στα ασύμβατα μοντέλα, παρά στις πιο εξεζητημένες θεωρίες» (Hacking, 2002, σ. 283). Τα πειράματα είναι μηχανοτεχνικές κατασκευές που εκμεταλλεύονται αιτιώδεις συνάψεις (Hacking, 2002, σ. 350) και η επιστήμη εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μιας οικολογίας συνεργαζόμενων δημιουργικών πρακτικών που δεν έχουν σκοπό να κατανοήσουν τον κόσμο, αλλά να τον αλλάξουν. Επομένως, οι υπερβατικές αξιώσεις της αντικειμενικής αλήθειας και της ορθολογικής κρίσης υπονομεύονται.

Ο Anderson διακρίνει το έργο του Le Corbusier σε μια πληθώρα θεωρητικών και τεχνικών παράλληλα εξελισσόμενων προγραμμάτων (Anderson, 1984, σ. 151) – *promenade architecturale, Maison Dom-Ino, Πέντε Σημεία*– δίνοντας έμφαση στους τεχνικούς πειραματισμούς του αρχιτέκτονα, στις σχεδιαστικές μελέτες και στις κατασκευασμένες βίλες του. Η εσωτερική ιστορία των έργων του απαιτεί το *Maison*

Dom-Ino, το οποίο φαίνεται ότι είναι το μοντέλο που ενσωματώνει αρχικά μια εικασία για την κατοικία, αλλά μεταβάλλεται συνεχώς και εξελίσσεται μέσα στα έργα του αρχιτέκτονα. Τα σχόλια του Le Corbusier για τη villa Savoir στο σκίτσο του *Four Compositions*, ως το έργο που πραγματώνει το σύνολο των σχεδιαστικών του αρχών σε μια ακολουθία συνολικά τεσσάρων έργων, αποκαλύπτουν για τον Anderson μια συνεχή και επιτυχή εξέλιξη της συνολικής διερεύνησης του αρχιτέκτονα μέσα από τα έργα του και την εξωτερική ιστορία τους (Anderson, 1984, σ. 158), διατηρώντας ταυτόχρονα τον πλήρη έλεγχο πάνω στο πρόγραμμά του.

Τελικά, παρόλο που ο Anderson φαίνεται να πιστεύει στην πολεμική μηχανή της επιστημονικής μεθόδου και την επικαλείται για να διασώσει την αυτονομία της αρχιτεκτονικής από το να θεωρηθεί εξ ολοκλήρου κοινωνική και τεχνολογική κατασκευή, πιστεύουμε ότι δεν υποπίπτει πλήρως στο αντίθετο σφάλμα – στην παρουσίαση της ιστορίας της αρχιτεκτονικής οδηγούμενη αποκλειστικά με βάση θεωρητικούς υποθετικο-παραγωγικούς συλλογισμούς. Θα διακινδυνεύσουμε να ισχυριστούμε πως κατά έναν τρόπο η «χαμηλή επιστήμη» της αρχιτεκτονικής οδηγεί τον Anderson στη διατύπωση της γνωσιοθεωρίας της. Αυτή συνδέεται περισσότερο με μια φιλοσοφία της επιστήμης όπως της Βελγίδας φιλοσόφου της επιστήμης Isabelle Stengers (1949-), που απομακρύνεται από τον δυισμό αντικειμενική αλήθεια/κοινωνική κατασκευή (ή εσωτερική-εξωτερική ιστορία κατά Lakatos) ισχυριζόμενη ότι οι πρακτικές που παράγουν την εκάστοτε γνώση και όχι η εκ των υστέρων ορθολογική κριτική καθορίζουν τις επιστημολογικές μεταβολές και τις γνωσιοθεωρητικές μεθόδους (Shaviro, 2005).

Τώρα μπορούμε να επαναδιατυπώσουμε το ερώτημα του Anderson για το πώς η ορθολογικότητα μεταβάλλεται μέσα στη νεωτερικότητα στο πώς η αρχιτεκτονική (του μοντερνισμού, για παράδειγμα) συγκροτεί τις γνωσιοθεωρητικές της μεθόδους ταυτόχρονα με τη νεωτερικότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson, S. (1965). "Architecture and Tradition that isn't 'Trad, Dad' ". In M. Whiffen (ed.), *The History, Theory and Criticism of Architecture*, p. 71-89. Cambridge: The MIT Press.
- Anderson, S. (1968). "Introduction". In S. Anderson (ed.), *Planning for diversity and choice*, p. 3-7. Cambridge: The MIT Press.
- Anderson, S. (1971). "Environment as Artifact: Methodological Implications". *Casabella*, 359-360, p. 71-77.
- Anderson, S. (1984). "Architectural Design as a System of Research Programmes". In K. M. Hays (ed.), *Design Studies*, p. 146-150. London: Butterworth Scientific Limited.
- Anderson, S. (2011). "Rational Reconstructions and Architectural Knowledge". In K. Faschingeder, K. Jormakka, N. Korrek, O. Pfeifer, & G. Zimmermann (eds), *Architecture in the Age of Empire*, p. 163-175. Weimar: Universitätsverlag.
- Foucault, M. (1988). *Τι είναι διαφωτισμός;* Μτφ. Ρ. Στεφάνου. Αθήνα: Έρασμος.
- Hacking, I. (2002). *Αναπαριστώντας & Παρεμβαίνοντας*. Μτφ. Τ. Τσιαντούλας. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ.
- Lakatos, I. (1977). "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes". In I. Lakatos & A. Musgrave (eds), *Criticism and the Growth of Knowledge*, p. 91-197. New York: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (2001). *The Methodology of Scientific Research Programmes, Philosophical Papers I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, K. (2002). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Routledge.
- Shaviro, S. (2005, April 28). *Cosmopolitics*. Ανάκτηση από: The Pinocchio Theory: <http://www.shaviro.com/Blog/?p=401>

Abstract

In the present paper we aim to depart from Stanford Anderson's epistemological turn on the study of architecture's growth of knowledge and his historiography, based on rational reconstructions of history, and rather argue that the architecture's body of knowledge grows through parallel practices and hence we cannot simply explain this process via the lens of rationalism. Anderson worries that the historiography of architecture has failed to capture those modest architectural decisions that drive architecture knowledge forward and draws on Imre Lakatos' *Methodology of Scientific Research Programmes* in order to form a historiographic methodology that acknowledges these rational decisions. Once we present a sketch of Lakatos' methodology and Anderson's view, we propose that Anderson's most productive point is not his historiographic approach on rational reconstructions of architecture history, but rather the recognition that simultaneous technical-experimental and theoretical practices operate as methods of inquiry and construct architecture knowledge.

Ο Κωνσταντίνος Αποστολίδης εργάζεται ως αρχιτέκτονας και είναι υπ. διδάκτωρ στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.

Ανορθολογισμός και αισθητικότητα. Ο Oswald Spengler και η «φαούσθεια» φιλοσοφία της μουσικής*

Μάρκος Τσέτσος

Περίληψη

Οι απόψεις του Oswald Spengler για τη μουσική διαφοροποιούνται ριζικά από τις καθιερωμένες. Υποστηρίζοντας ότι από κοινού με τα χρώματα οι ήχοι ανήκουν στην έκταση, στον χώρο δηλαδή, και όχι στον χρόνο, ο Spengler ορίζει τη μουσική ως εικαστική τέχνη και προνομιακό σύμβολο του δυτικού, «φαούστειου» πολιτισμού. Για να κατανοηθεί η αποκλίνουσα αυτή θεώρηση του Spengler αναγκαία είναι μια αναδρομή στις προκείμενες της φιλοσοφίας του. Η πιο σημαντική από αυτές αφορά τη διαίρεση του κόσμου στις διακριτές επικράτειες του πραγματικού και του δυνατού. Στην πρώτη εγγράφεται το είναι, η έκταση, ο χώρος, το σώμα, οι αισθήσεις, και στη δεύτερη το γίνεσθαι, η κατεύθυνση, ο χρόνος, η ψυχή και το συναίσθημα. Εφόσον οι ήχοι ανήκουν στην επικράτεια του πραγματικού, δεν μπορούν να ανήκουν στον χρόνο και, κατ' επέκταση, η μουσική δεν μπορεί παρά να είναι τέχνη του χώρου και εικαστική, όπως οι άλλες τέχνες, κατά την αντίληψή του. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται κριτική ανασκευή των μουσικο-φιλοσοφικών απόψεων του Spengler, μεταξύ

* Ελληνική εκδοχή του κειμένου "Irrationalität und Sinnenfeindschaft. Zur 'faustischen' Musikphilosophie Oswald Spenglers". In M. Perrakis (ed.), *Musik und Lebensphilosophie (Studien zur Wertungsforschung)*, τ. 64, p. 81-103. Vienna, London, & New York 2020.

άλλων μέσα από την αντιπαράθεσή τους με εκείνες του Schopenhauer, του Hegel και του Helmuth Plessner, οι οποίοι υποστηρίζουν τον χρονικό χαρακτήρα της μουσικής.

1. Μια ακουστικά αδιάφορη φυσιognωμική

Η φιλοσοφία της τέχνης του Oswald Spengler (Schneider, 1923· Parent, 1984· Kaiserreiner, 1994) εγγράφεται σε ένα πλαίσιο αμφισβήτησης όχι μόνο των ορθολογικών θεμελίων της γνώσης, αλλά και αυτής της ίδιας της γνώσης. Στην *Παρακμή της Δύσης* και στα υπόλοιπα γραπτά του, ζητούμενο του Spengler δεν είναι η θεμελίωση των επιστημών του πνεύματος, όπως αυτές αντιδιαστέλλονται στις επιστήμες της φύσης (Dilthey, 1922 και 1927· Rickert, 1926), αλλά η υπέρβαση τόσο της επιστήμης, ως της συστηματικής γνώσης, όσο και του πνεύματος, ως της διάνοιας (Verstand) που καθιστά δυνατή τη συστηματική γνώση, στην κατεύθυνση μιας φυσιognωμικής, τουτέστιν βιωματικής και εννοιακής προσέγγισης της ιστορίας και της φύσης. Στη σκέψη του Spengler, η αντίθεση μεταξύ φυσιognωμικής και συστηματικής μεθόδου (Spengler, 2003a, σ. 149 κ.ε.)¹ και μεταξύ βιώματος και γνώσης (Spengler, 1965, σ. 62) αποτελούν επιμέρους μόνον εκδηλώσεις μιας πιο βαθιάς και ουσιαδούς αντίθεσης, η οποία διατρέχει το σύνολο του έργου του: της αντίθεσης μεταξύ δυνατού και πραγματικού (Spengler, 2003a, σ. 162 κ.α.). Η δομική αυτή αντίθεση αναπαράγεται στο σύνολο των αντιθέσεων που θεματοποιούνται στη φιλοσοφία του Spengler: στην αντίθεση ζωής και θανάτου, ψυχής και κόσμου, κατεύθυνσης και έκτασης, γίνεσθαι και γεγονότος, χρόνου και χώρου, οργανικού και ανόργανου ή μηχανικού· στην αντίθεση ιστορίας και φύσης, πεπωμένου και αιτιότητας, ύπαρξης και εγγήγορης, οικείου και ξένου, συμβόλου και αριθμού, εικόνας και εννοίας, μορφής και νόμου, ρυθμού και έντασης, γεγονότος και αλήθειας· στην αντίθεση ορθολογικού ενστίκτου ή φυσιognωμικού τακτ και ορθολογικής διάνοιας ή συστηματικής κριτικής, συναισθήματος και αισθήματος ή αισθήσεων εν γένει, «πυρήνα» και «περιβλήματος» του έμβιου όντος.

Η πραγματική επιδίωξη της φιλοσοφίας του Spengler (Messer, 1922· Fassbinder, 1924· Willms, 1955) δεν έγκειται, ωστόσο, στην ψιλή καταγραφή τέτοιων αντιθέσεων, αλλά στην κατάδειξη του πώς το δεύτερο μέλος κάθε αντίθεσης θεμελιώνεται

¹ Για μια πρώτη κριτική παρουσίαση του συγκεκριμένου έργου στα ελληνικά, βλ. Δημητρίου & Τσέτσος, 2004.

στο πρώτο: του πώς το πραγματικό θεμελιώνεται στο δυνατό, ο θάνατος στη ζωή, ο κόσμος στην ψυχή, η έκταση στην κατεύθυνση, το γεγονός στο γίνεσθαι, ο χώρος στον χρόνο κ.ο.κ. Μόνο στη βάση μιας τέτοιας θεμελίωσης κατανοείται επαρκώς το σπενγκλεριανό εγχείρημα ιστορικής σχετικοποίησης της επιστημονικής και φιλοσοφικής εγκυρότητας, αλλά και η αντίληψη περί οργανικού χαρακτήρα των πολιτισμών, η κατανόησή τους ως οργανισμών, οι οποίοι, όπως όλοι οι οργανισμοί, γεννιούνται, ακμάζουν, παρακμάζουν και πεθαίνουν (Spengler, 2003a, σ. 164 κ.ε.). Η επίγνωση, ωστόσο, του δογματικού κινδύνου ωθεί τον Spengler στη σχετικοποίηση και του δικού του σχετικιστικού εγχειρήματος με αναφορά στον «φαούσσειο», τον δυτικό δηλαδή πολιτισμό, στον οποίο επιτεύχθηκε η κοπερνίκεια υπέρβαση του γεωκεντρικού προτύπου. Τελευταίο επίτευγμα ενός τέτοιου πολιτισμού δεν μπορεί να είναι παρά η σχετικοποίηση του ίδιου του του εαυτού, το ξεπέραςμα δηλαδή της εθνοκεντρικής προκατάληψης στο όνομα μιας ανάλογης κοπερνίκειας στροφής της ιστορικής και φιλοσοφικής ματιάς. Μια τέτοια στροφή ανταποκρίνεται άλλωστε πλήρως στις «φαούσσειες» παραστάσεις του άπειρου χώρου και του δυναμικού ιστορικού χρόνου, στις οποίες θεμελιώνεται ο δυτικός πολιτισμός (Spengler, 2003a, σ. 149-151).

Η απόρριψη της ορθολογιστικής αιτιοκρατικής συστηματικής χάριν μιας ανορθολογικής εννοιακής φυσιογνωμικής, η οποία κατανοεί το πραγματικό ως σύμβολο του δυνατού, είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την ακύρωση του παραδεδομένου σχήματος αρχαιότητα – μεσαίωνας – νεότεροι χρόνοι αναφορικά με την παγκόσμια ιστορία και την αντικατάσταση του σχήματος αυτού από μια πληθώρα ανεξάρτητων πολιτισμών, αλλά και την ανατροπή της παραδοσιακής αισθητικής ως συστηματικής φιλοσοφίας της τέχνης. Όπως εγκαταλείπεται η ιδέα μιας ενιαίας ανθρωπότητας που διέρχεται διαφορετικές παγκόσμιες φάσεις εξέλιξης, για να καταλήξει στον σύγχρονο, οικουμενικό υποτίθεται, δυτικό πολιτισμό, έτσι εγκαταλείπεται και η ιδέα μίας ενιαίας τέχνης ή επιμέρους ενιαίων τεχνών που εξελίσσονται γραμμικά στον ιστορικό χρόνο από την προϊστορία έως τις μέρες μας και μάλιστα υπό την κανονιστικά φορτισμένη έννοια της προόδου. Στη νέα, «φαούσσεια» φιλοσοφία της τέχνης, όπως τουλάχιστον την αντιλαμβάνεται ο Spengler (2003a, σ. 307 κ.ε.), λόγος δεν πρέπει να γίνεται περί «αρχιτεκτονικής», «γλυπτικής», «ζωγραφικής», «μουσικής» εν γένει, αλλά περί αρχαίας ή «απολλώνιας», χριστιανοαραβικής ή «μαγικής», δυτικής ή «φαούσσειας» αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής και

μουσικής. Ως απαράβατος όρος της πολιτισμικής-ιστορικής² αυτής κατανόησης και διαίρεσης των τεχνών παρουσιάζεται από τον Spengler η εγκατάλειψη της συστηματικής διαίρεσής τους με γνώμονα τις αισθήσεις (οπτικές και ακουστικές τέχνες) ή το τυπικό στοιχείο ύπαρξής τους (τέχνες του χώρου και του χρόνου). Αυτό που διαφοροποιεί εν προκειμένω μια «φαούστεια» από μια «απολλώνια» ή μια «μαγική» μουσική δεν είναι ο ήχος ως το γενικό στοιχείο που τις συνδέει, αλλά η λειτουργία της ιστορικά συγκεκριμένης αυτής μουσικής ως έκφρασης μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής ψυχής, της «φαούστειας», και ως συμβόλου της ιδιαίτερης πολιτισμικής ιδέας του «φαούστειου» πολιτισμού, που δεν είναι άλλη από τον άπειρο χώρο³ (όπως αυτός διαφοροποιείται από το τρισδιάστατο σώμα, το σύμβολο του αρχαίου, και από τον «μαγικό» χώρο της «σπηλιάς», το σύμβολο του αραβοχριστιανικού πολιτισμού). Η μετατόπιση από την αισθητή επιφάνεια στο συμβολικό βάθος της μουσικής έκφρασης, από το ακουστικό σημαίνον στο πολιτισμικό σημαίνόμενο, ο συμβολικός μετασχηματισμός της μουσικής, με άλλα λόγια, ακυρώνει αναπόφευκτα όχι μόνο κάθε ιδέα μουσικοϊστορικής συνέχειας, αλλά και κάθε απόπειρα σύγκρισης της μουσικής διαφορετικών πολιτισμών σε επίπεδο ακουστικής επιφάνειας. Καθιστά, όμως, ταυτόχρονα δυνατή την άρση των ορίων μεταξύ των τεχνών και τη σύγκλισή τους σε επίπεδο πολιτισμικής σημασίας. Όπως χαρακτηριστικά διατείνεται ο Spengler, μια «φαούστεια» ζωγραφική είναι πολύ πιο κοντά σε μια «φαούστεια» μουσική απ' ό,τι σε μια «απολλώνια» ή «μαγική» ζωγραφική (και το αντίστροφο) (Spengler, 2003a, σ. 309). Ακόμα καλύτερα, η παράκαμψη του αισθητηριακού εμποδίου νομιμοποιεί πλήρως εκφράσεις του τύπου «μουσική ζωγραφική» ή «ζωγραφική μουσική», οι οποίες αποτυπώνουν γλωσσικά τις βαθύτερες εννοήσεις της νέας, φυσιογνωμικής θεώρησης της τέχνης, τον εξόχως «φαούστειο» χαρακτήρα της οποίας αναδεικνύει, παρεμπιπτόντως, η ανταπόκρισή της στο πρόταγμα αναγωγής του πεπερασμένου σωματικού στο απείρως χωρικό.

² Βλ. Spengler, 2003a, σ. 310: «Αν μία τέχνη έχει όρια –όρια της ψυχής της που έγινε μορφή–, αυτά είναι ιστορικά και όχι τεχνικά ή φυσιολογικά».

³ Βλ. Spengler, 2003a, σ. 126-127: «Αν ο αρχαίος κόσμος μπορεί να οριστεί μέσα από εκείνη τη βαθειά ανάγκη για ορατούς περιορισμούς ως άθροισμα καταμετρήσιμων υλικών πραγμάτων, η δική μας αίσθηση του κόσμου έχει πραγματοποιηθεί στην εικόνα ενός άπειρου χώρου, στον οποίο όλα τα ορατά πράγματα, ως κάτι σχετικό απέναντι στο απόλυτο, τα αισθανόμαστε σχεδόν σαν μια πραγματικότητα δευτερεύουσας σημασίας».

Στην προσπάθεια θεμελίωσης των θέσεών του για την τέχνη γενικά και τη μουσική ειδικότερα (Mandel, 1934), ο Spengler διατυπώνει έναν ισχυρισμό, ο οποίος προκαλεί όχι μόνο τη φιλοσοφική σκέψη αλλά και την κοινή εμπειρία: «Στην πραγματικότητα οι ήχοι είναι κάτι εκτατό, περιορισμένο, αριθμητικό, όπως και οι γραμμές και τα χρώματα: η αρμονία, η μελωδία, η ομοιοκαταληξία, ο ρυθμός είναι όπως και η προοπτική, η αναλογία, η σκιά και το περίγραμμα» (Spengler, 2003a, σ. 309)⁴. Αν όμως οι ήχοι, η αρμονία, η μελωδία και ο ρυθμός, η μουσική, με άλλα λόγια, είναι πράγματα εκτατά, τότε αναπόφευκτα είναι και χωρικά, όπως οι γραμμές και τα χρώματα. Το συμπέρασμα δεν είναι αυθαίρετο, αλλά επιβεβαιώνεται πλήρως από τον εκ μέρους του Spengler συσχετισμό της έννοιας της έκτασης (Ausdehnung) με αυτήν του χώρου (σ. 111). Η χωρική αντίληψη περί ήχου και μουσικής επιβεβαιώνεται άλλωστε από πλήθος επιμέρους αναφορών του Spengler στην τελευταία. Η «εκ της τέχνης του γενικού βάσιμου αναπτυχθείσα αρμονία» χαρακτηρίζεται ως «γεωμετρία του ηχοχώρου» (σ. 108) και σχετίζεται με τη ζωγραφική προοπτική· η ιστορία των μουσικών οργάνων στη δύση ερμηνεύεται ως «επιθυμία ή ακόμη και λαχτάρα για τη δημιουργία ενός άπειρου χώρου ήχων» (σ. 109)· η «πολυφωνική τεχνοτροπία της ενόργανης μουσικής» σχετίζεται ουσιωδώς με τη «γεωμετρική Ανάλυση του χώρου» (σ. 123)· η ενόργανη μουσική του 18ου αιώνα χαρακτηρίζεται ως «η μόνη απ' όλες τις τέχνες, ο κόσμος μορφών της οποίας συγγενεύει εσωτερικά με τη θέαση του καθαρού χώρου», ενώ λόγος γίνεται για «ασώματα βασίλεια ήχων, χώρους και θάλασσες ήχων» (σ. 254) ή για «καθεδρικούς ναούς φωνών» (σ. 314)· η ενόργανη μουσική αποτελεί το «επίκεντρο» της «φαούστειας ομάδας» τεχνών, η οποία «σχηματίζεται γύρω από το ιδανικό ενός καθαρού άπειρου χώρου» (σ. 385)· για να μην αναφερθούμε στην πρωτοειπωμένη από τον Schelling (1859, τ. 1/5, σ. 353 κ.ε.) και σκανδαλώδη για την ακαδημαϊκή φιλοσοφία της τέχνης άποψη ότι η μουσική ανήκει στις εικαστικές τέχνες (Spengler, 2003a, σ. 307), άποψη στην οποία αποτυπώνεται με τη μέγιστη ενάργεια η χωρική αντίληψη του Spengler για τον ήχο και τη μουσική⁵.

⁴ Πρβλ. Spengler, 1965, σ. 18: «Έκταση είναι η μορφή του αισθητού».

⁵ Βλ., αντιθέτως, Krebs, 1998, σ. 312, όπου η φιλοσοφία της μουσικής του Spengler εξετάζεται ως εάν προσανατολιζόταν αποκλειστικά στο δυναμικό, το διαδικαστικό και το χρονικό, και σχετίζεται με τις δυναμικές θεωρίες του August Halm και του Ernst Kurth.

Ο Spengler καλείται τώρα να αντιμετωπίσει το εξής πρόβλημα: αν δεν υπάρχει καμία ποιοτική διαφορά μεταξύ των μουσικών ήχων και των χρωμάτων ή των σχημάτων, μεταξύ της ακουστικής και της οπτικής ύλης, και αν όλα τους από κοινού και αδιακρίτως, υπό τον γενικό προσδιορισμό της εκτασιμότητας, είναι σε θέση να αποδώσουν συμβολικά την ιδέα του άπειρου χώρου, του «αρχέγονου συμβόλου» του «φαούστειου» πολιτισμού, τότε δεν υπάρχει τίποτα που να θεμελιώνει τον προνομιακό ρόλο της μουσικής εντός της «φαούστειας ομάδας των τεχνών», τίποτα που να εξηγεί την ιδιότητα της «μουσικότητας», την οποία υποτίθεται ότι μοιράζονται από κοινού οι φαούστειες τέχνες, τίποτα που να θεμελιώνει την αναγκαιότητα της μετάβασης από το πρωτείο της αρχιτεκτονικής και κατόπιν της ελαιογραφίας σε αυτό της απόλυτης ενόργανης μουσικής εντός της ιστορίας της «φαούστειας» τέχνης (Spengler, 2003a, σ. 313 κ.ε.). Δύο δυνατότητες επίλυσης του προβλήματος υπάρχουν: είτε η εγκατάλειψη της αρχικής θέσης και η αποδοχή της καθιερωμένης διαίρεσης σε σαφώς οριοθετημένες οπτικές και ακουστικές τέχνες είτε μια εξειδίκευση του στοιχείου της έκτασης τέτοια, που να διαφοροποιεί ποιοτικά τους ήχους από τα χρώματα και τα σχήματα. Μια προσεκτική ανάγνωση της *Παρακμής της Δύσης* αποκαλύπτει πως ο Spengler όντως προσεγγίζει τη μουσική από τη σκοπιά μιας λανθάνουσας εξειδίκευσης της αισθητηριακής της ύλης στις πολλές εκείνες περιπτώσεις που κάνει λόγο περί α-σωματικότητας των μουσικών ήχων (Spengler, 2003a, σ. 136, 254, 282). Οι ήχοι, χωρίς να παύουν να είναι κάτι «εκτατό, περιορισμένο, αριθμητικό», κατανοούνται ταυτόχρονα ως κάτι *ασωμάτως* εκτατό ή χωρικό, σε αντίθεση με τις «γραμμές και τα χρώματα», στα οποία ο Spengler αποφεύγει να αποδώσει τον χαρακτηρισμό «ασώματα». Αν τώρα η διαπίστωση της α-σωματικότητας του μουσικού ήχου και της μουσικής κατ' επέκταση συσχετισθεί με την πεποίθηση του Spengler ότι η «φαούστεια» ιδέα του χώρου ως άπειρου κενού πρέπει να κατανοείται σε αντιδιαστολή με την «απολλώνια» ιδέα του χώρου ως πλήρους σωματικότητας, τότε η ανάδειξη της μουσικής σε προνομιακή τέχνη του άπειρου χώρου αποκτά χαρακτήρα γεγονότος: η μουσική είναι τέχνη του άπειρου χώρου ακριβώς ως τέχνη της α-σώματης έκτασης.

Στη μουσική φιλοσοφία του Spengler εντοπίζεται, ωστόσο, μια ακόμα πιο δύσκολα αντιμετωπίσιμη αντίφαση. Σε πολλά σημεία της *Παρακμής της Δύσης* η μουσική, τούτη η ασώματη τέχνη του άπειρου χώρου, σχετίζεται προνομιακά με την αντίθετη επικράτεια εννοιών, αυτήν του χρόνου. Αντιπαραθέτοντας τον ιστορικά συνειδητό

άνθρωπο της Δύσης στον ανιστορικό άνθρωπο της αρχαιότητας, ο Spengler παρατηρεί πως «σε κάθε μέτρο της μουσικής μας από τον Παλεστρίνα μέχρι τον Βάγκνερ έχουμε μπροστά μας ένα *σύμβολο του γίνεσθαι*» και πως σε αντίθεση με τον ρυθμό ενός σώματος, ο οποίος «στηρίζεται στην ταυτόχρονη σχέση των μερών, ο ρυθμός μιας φούγκας [στηρίζεται] στη χρονική ροή της» (Spengler, 2003a, σ. 154). Ακόμα κι αν επιχειρούσε κανείς να άρει την αντίφαση προς τη χωρική αντίληψη της μουσικής, επισημαίνοντας πως ο Spengler θεωρεί τη μουσική απλώς *σύμβολο* του γίνεσθαι και όχι κάτι εν τω γίνεσθαι, που σημαίνει ότι η μουσική, ως σύμβολο, παραμένει κάτι εκτατό («Τα σύμβολα, ως κάτι πραγματοποιημένο, ανήκουν στην περιοχή του εκτεταμένου, του χώρου [...] και [...] από αυτό δεν εξαιρούνται ούτε οι μορφές της μουσικής», σ. 238-239), η εκ μέρους του υπόδειξη του *χρονικού* χαρακτήρα του ρυθμού στη μουσική, σε αντιδιαστολή με αυτόν στην αρχαία γλυπτική, δύσκολα μπορεί να κρύψει την ουσιαστική σχέση της μουσικής με τον χρόνο. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Spengler, η μουσική «μπορεί να διευκρινίσει καλύτερα από τα λόγια» τον ουσιωδώς *έγχρονο* χαρακτήρα της ζωής, ο οποίος αποκαλύπτεται σε «κατεύθυνση, ορμές, βούληση, [σε] μια *κινητικότητα* η οποία συγγενεύει πολύ στενά με τη λαχτάρα και που δεν έχει την παραμικρή σχέση με την “κίνηση” του φυσικού [επιστήμονα]» (σ. 183). Σε άλλο σημείο, η «μουσική από τον Μπαχ μέχρι τον Μπετόβεν» σχετίζεται με έννοιες όπως «μοίρα, “πρόνοια”, εσωτερική εξέλιξη», που χαρακτηρίζουν ουσιωδώς τον δυτικό, «φραούστειο» άνθρωπο (σ. 207), του οποίου η «ψυχική δυναμική», όπως αυτή αντιδιαστέλλεται στην «ψυχική στατική» του αρχαίου ανθρώπου, έχει μορφή «σονάτας της εσωτερικής ζωής» (σ. 413). Στη μουσική της γενιάς του Γιόχαν Στάμιτς ο Spengler βλέπει «την τελευταία και πιο ώριμη μορφή της μουσικής διακοσμητικής, την τετραμερή σύνθεση ως καθαρή ατελείωτη *κινητικότητα*» (σ. 322), ενώ στον «ηχητικό χώρο της ενόργανης μουσικής» διακρίνει μια έκφραση του «πάθους της τρίτης διάστασης» (σ. 424), της κατεύθυνσης του βάθους δηλαδή⁶. Την ενόργανη μουσική επιλέγει, τέλος, ο Spengler απ’ όλες τις τέχνες ως εκείνη που «πληροί [...] το ήθος της λέξης χρόνος», που εκφράζεται στο γεγονός ότι η κίνηση σε αυτήν «αποβλέπει σε έναν *στόχο*» (σ. 568).

⁶ Βλ. Spengler, 2003a, σ. 410: «[...] το βίωμα του βάθους πραγματοποιεί τον εκτεταμένο κόσμο. Το μυστικό που υποδηλώνει η πρωτογενής λέξη χρόνος δημιουργεί από την αίσθηση του εξωτερικού και την παράσταση του εσωτερικού κόσμου τον χώρο. Έχει και η ψυχική εικόνα τη δική της κατεύθυνση του βάθους, τον ορίζοντά της, τα όριά της ή την απεραντοσύνη της».

Από δύο μεριές θα μπορούσε να προκύψει άρση της αντίφασης, η μουσική να είναι τέχνη του χώρου και *ταυτόχρονα* τέχνη προνομιακά συνδεδεμένη με τον χρόνο: είτε οι έννοιες του χώρου και του χρόνου συνδέονται ουσιαστικά, οπότε το να σχετίζεται η μουσική με τη μία σημαίνει ότι σχετίζεται και με την άλλη· είτε ο άπειρος χώρος και ο άπειρος χρόνος δεν έχουν ισχύ οντολογική αλλά υπερβατολογική. Στην τελευταία περίπτωση, οι ήχοι, από κοινού με τα χρώματα, μπορούν να διατηρούν τον οντολογικό προσδιορισμό της «έκτασης», να ανήκουν στην έκταση, και μόνον η *μορφή* της έκτασης, το αν λ.χ. οι ήχοι και τα χρώματα θα έχουν στατικό ή δυναμικό χαρακτήρα, να χρεώνεται στο υποκείμενο της όρασης και της ακρόασης. Οι εκ μέρους του Spengler διαφοροποιήσεις μεταξύ σωματικού και μη σωματικού, στατικού και δυναμικού, πεπερασμένου και άπειρου χώρου, μεταξύ «ουσίας» και «πάθους της έκτασης» (Spengler, 2003a, σ. 334), μεταξύ «δυναμικής του χώρου», την οποία συνδέει με την έννοια του μουσικού, και «στατικής [των] πραγμάτων», την οποία συνδέει με την έννοια του πλαστικού (σ. 337), κατανοούνται επαρκώς με αναφορά σε μια τέτοια, «υπερβατολογική» προσέγγιση των διαφορετικών μορφών της έκτασης, στις οποίες αντιστοιχούν διαφορετικά «χωρικά απριόρι». Με τη διαφορά ότι, σε αντίθεση με τον Καντ, ο Spengler προσεγγίζει τα απριόρι αυτά *ιστορικά*, διαχειρίζεται *ιστορικά απριόρι*. Όπως ο αρχαίος άνθρωπος συγκροτεί την εμπειρία του στη βάση του χωρικού απριόρι του πεπερασμένου σώματος, έτσι και ο δυτικός άνθρωπος συγκροτεί την εμπειρία του στη βάση του χωρικού απριόρι του άπειρου χώρου. Και αν εκείνο το χωρικό απριόρι βρίσκει κατάλληλη καλλιτεχνική έκφραση στη «στατική» της τρισδιάστατης γλυπτικής, ετούτο το χωρικό απριόρι βρίσκει κατάλληλη καλλιτεχνική έκφραση στη «δυναμική» της ασώματης μουσικής. Ο Spengler, ωστόσο, δεν κατανοεί αυτήν τη δυναμική με όρους χρόνου, ο οποίος σε αυτόν αφορά τη σφαίρα της ψυχής και όχι του κόσμου, δηλαδή της έκτασης, αλλά με όρους απείρως μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ άυλων και άχρονων χωρικών σημείων και σαν τέτοια σημεία δείχνει να αντιλαμβάνεται τους μουσικούς ήχους. Για τον Spengler η πολυφωνική μουσική της Δύσης δεν είναι τίποτε άλλο από πεδίο διερεύνησης δυνατοτήτων σχέσης μεταξύ ηχητικών σημείων τοποθετημένων στο εσωτερικό ενός απεριόριστου ηχητικού χώρου. Μόνον ως πεδίο καθαρών σχέσεων, και εφόσον η έννοια της σχέσης παραπέμπει στην έννοια του χρόνου εν γένει (σ. 182 κ.ε.), διατηρεί η μουσική μια συμβολική και μόνο αναφορά στον χρόνο. Όσον αφορά, τώρα, τη δυνατότητα άρσης της αντίφασης μεταξύ χωρικής και χρονικής

αντίληψης της μουσικής, μέσα από την παραπομπή στην ιδέα της ουσιώδους συνάφειας των εννοιών του χώρου και του χρόνου, ο Spengler διατείνεται ότι η έκταση διαμορφώνεται από την κατεύθυνση και ο χαρακτήρας της έκτασης συναρτάται άμεσα με τον χαρακτήρα της κατεύθυνσης, τον οποίο με τη σειρά του καθορίζει η φυσιογνωμία της εκάστοτε πολιτισμικής ψυχής: ακριβώς επειδή η αρχαία ψυχή διαβιοί στο άμεσα παρόν, γι' αυτό και η μορφή έκτασης που τη συμβολίζει, στην οποία δηλαδή αναγνωρίζει τον εαυτό της, είναι αυτή του σώματος· ακριβώς επειδή η δυτική ψυχή διαβιοί με αναφορά σε ένα άπειρο παρελθόν και ένα άπειρο μέλλον, στον ορίζοντα ενός άπειρου χρόνου δηλαδή, γι' αυτό και η μορφή έκτασης που τη συμβολίζει είναι αυτή του κενού άπειρου χώρου. Ως τέχνη του άπειρου χώρου, επομένως, η μουσική, και ειδικά η δυτική πολυφωνική μουσική, σχετίζεται ουσιαδώς με την ιδέα, το «ψυχικό απριόρι», θα μπορούσε να πει κανείς, ενός άπειρου χρόνου που κινείται δυναμικά από το άπειρο παρελθόν στο άπειρο μέλλον.

Η εκ μέρους του Spengler κατανόηση της μουσικής με όρους έκτασης και φυσικομαθηματικού εκτατού χρόνου –ή «χωροποιημένου χρόνου» (temps spatialisé), όπως θα έλεγε ο Bergson (1909, σ. 232, 390· Μπερξόν, 2005, σ. 208, 338)–, η κατανόησή της ως *συμβόλου* και μόνο του ζωντανού, βιωματικού χρόνου, πέραν του ότι προϋποθέτει ως όρο δυνατότητάς της την ισοπέδωση των ποιοτικών διαφορών της αισθητηριακής ύλης των τεχνών, συνιστά σοβαρό εμπόδιο στην ορθή κατανόηση της λειτουργίας της μουσικής, εντός του δυτικού πολιτισμού τουλάχιστον⁷. Στην προσπάθεια να συνδέσει την πολυφωνική μουσική με τη γοτθική αρχιτεκτονική, ο Spengler παραγνωρίζει ότι η τάση προς το άπειρο δεν πραγματοποιείται στη συγκεκριμένη μουσική στο στοιχείο της κάθετης, οιονεί «αρχιτεκτονικής» σχέσης μεταξύ μεμονωμένων ήχων, αλλά στο «οριζόντιο» στοιχείο μιας ελεύθερης και διαρκώς μεταβαλλόμενης μελωδικής κίνησης, όπου η απουσία ρυθμικών και μελωδικών επαναλήψεων (αρχή της *varietas*) σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη κίνηση πολλών μελωδικά αυτόνομων φωνών στοχεύουν στην αναίρεση κάθε συνειρμού με την κοσμική χορευτική σωματικότητα και στην εμβάθυνση στην εσωτερικότητα της θρησκευτικής κατάνυξης. Αν η γοτθική πολυφωνική μουσική στοχεύει στο άπειρο, τούτο κατανοείται ως άπειρο χρονικό και όχι χωρικό, ως άπειρη κατεύθυνση στον

⁷ Οι μουσικοϊστορικές απόψεις του Spengler έγιναν αντικείμενο ενδελεχούς κριτικής αμέσως μετά τη δημοσίευση του πρώτου τόμου της *Παρακμής* (Becking, 1920-21· Einstein, 1920). Ενίοτε οι απόψεις αυτές έγιναν αντικείμενο ειρωνικής παραωδίας (Forsyth, 1928).

χρόνο και όχι στον χώρο. Σε αντίθεση με το οπτικό πεδίο και τον αρχιτεκτονικό χώρο, στο ακουστικό πεδίο τον ηχητικό χώρο οριοθετεί πάντοτε η εκάστοτε ακουστική ύλη, η οποία είναι παρούσα σε κάθε στιγμή του χρόνου και δεν συγκροτείται σε σχέση με έναν ευρύτερο αυτής απεριόριστο ηχητικό χώρο προς τον οποίο υποτίθεται ότι τείνει. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για έναν χώρο ηχητικής σωματικότητας μάλλον, παρά απεριόριστης ασωματικότητας (Zuckermandl, 1963, σ. 266 κ.ε.). Πέραν τούτου, ο ηχητικός χώρος, τουλάχιστον αυτός της γοθτικής πολυφωνίας, δεν είναι απλώς ένας χώρος απεριόριστου αριθμού συχνοτήτων, όπως δείχνει να τον φαντάζεται ο Spengler, αλλά ένας χώρος πεπερασμένου αριθμού τονικών ποιοτήτων, ένα περιορισμένο περιοδικό σύνολο τονικών τάξεων, που έχει την αρχή περιορισμού του στο φαινόμενο της οκτάβας. Ο μουσικός χώρος δεν είναι απλά ηχητικός χώρος, αλλά *τονικός* χώρος, χώρος ποιοτικά δυναμικών ηχητικών σχέσεων (Zuckermandl, 1963, σ. 276 κ.ε.)⁸.

Μαζί με την παράβλεψη του φαινομένου του τονικού χώρου, η αποψιλωμένη από κάθε έννοια χρονικότητας φυσικομαθηματική αντίληψη της μουσικής ηχητικής ύλης παρασύρει στην παράβλεψη της δυτικής κατανόησης της μουσικής ως τέχνης του συναισθήματος και της ηχούσας συμπεριφοράς. Προσεγγίζοντας την έννοια της μουσικής «φιγούρας» με όρους αφηρημένου μαθηματικού χώρου, ο Spengler απομακρύνεται πλήρως από την ιστορική σύνδεση της μουσικής φιγούρας με τη ρητορική και με τη θεωρία των παθών (Bartel, 1985). Η εποχή του μουσικού μπαρόκ κατανοεί τις μουσικές φιγούρες ως συγκινησιακά φορτισμένες ηχητικές χειρονομίες μάλλον, παρά ως αφηρημένες δομές στο πεδίο του μαθηματικώς δυνατού. Κι αν κάτι έγινε αντικείμενο πολεμικής από τους φορμαλιστές της μουσικής αισθητικής ήταν η επί πάνω από έναν αιώνα κυρίαρχη αντίληψη περί μουσικής ως κατεξοχήν τέχνης του συναισθήματος, εκείνου ακριβώς του στοιχείου που ο Spengler διαχωρίζει οντολογικά από την επικράτεια της έκτασης (Spengler, 2003a, σ. 97 κ.ε.· 1965, σ. 270, 301)⁹. Ακόμη όμως βαρύτερες συνέπειες για την ορθή κατανόηση του δυτικού πολιτισμού έχει η εκ μέρους του Spengler παράβλεψη του γεγονότος ότι

⁸ Για την προβληματική του μουσικού χώρου, βλ. Steinhauer, 2008, σ. 27 κ.ε.

⁹ Η σχέση της μουσικής με το συναίσθημα δεν διαφεύγει της προσοχής και του Φρειδερίκου Νίτσε, τον οποίο ο Spengler θεωρεί ως έναν από τους προδρόμους του (Perrakis, 2011). Για το θέμα Spengler-Νίτσε: Ferrari Zumbini, 1976· Janensch, 2006.

η μουσική αποτέλεσε πρότυπο για τις άλλες τέχνες, από τον ρομαντισμό μέχρι τον μοντερνισμό, όχι ως σύμβολο, έστω και του άπειρου χώρου, αλλά ως η προνομιακή εκείνη τέχνη που έχει νόημα χωρίς να αναφέρεται συμβολικά στον εξωτερικό κόσμο ή σε κάποια επικράτεια εξωμουσικών ιδεών¹⁰. Η μουσική, με άλλα λόγια, έγινε στον δυτικό πολιτισμό της νεοτερικότητας το πρότυπο μιας κάθε άλλο παρά συμβολικής νοηματικής αυτονομίας. Κι αν κάτι «ζήλεψαν» οι άλλοι καλλιτέχνες στη μουσική δεν ήταν το αφηρημένα δυναμικό ενός μαθηματικά υπολογίσιμου καθαρού χώρου, αλλά το συγκεκριμένα δυναμικό ενός ζωντανά ανυπολόγιστου βιωματικού χρόνου, μιας *διάρκειας* (*durée*) (Bergson, 1909 και Μπερζόν, 2005). Ακόμα κι αν ήθελε κανείς, επομένως, να συμφωνήσει με τον Spengler, ότι σε αντίθεση με τη διανοητική συστηματική, η βιωματική-ενορατική φυσιογνωμική δεν στοχεύει σε απόλυτες, ανιστορικές αλήθειες αλλά σε γεγονότα –«ένα σύστημα αποτελείται από αλήθειες, μια ιστορία στηρίζεται σε πραγματικά γεγονότα», γράφει ο Spengler (2003a, σ. 230-231)– θα τον αποθάρρυνε πάραυτα η στρέβλωση των μουσικοϊστορικών γεγονότων προς υποστήριξη μιας αμφισβητήσιμης νέας θεωρίας, μιας νέας απόλυτης αλήθειας¹¹.

2. Η θεωρία των αισθήσεων του Spengler

Η βαθύτερη κατανόηση της φιλοσοφίας της μουσικής του Spengler επιβάλλει μια εξέταση της θεωρίας του των αισθήσεων. Στοιχεία της βρίσκονται διάσπαρτα στην *Παρακμή της Δύσης*, κυρίως όμως στα *Πρωταρχικά ερωτήματα*, το ανολοκλήρωτο ύστερο φιλοσοφικό του έργο. Όπως δείχνει η προσεκτική ανάγνωση, η διαμόρφωση της θεωρίας των αισθήσεων του Spengler απηχεί πλήρως τις μεταφυσικές προκείμενες της φιλοσοφίας του της ζωής. Σε αυτήν, η οργανική ζωή προσεγγίζεται ως «πρωτογενές φαινόμενο, μια ιδέα, που πραγματοποιείται από τη μεριά τού

¹⁰ Βλ. Kandinsky, 1981, σ. 68: «Ένας καλλιτέχνης ο οποίος δε θεωρεί ως αυτοσκοπό την έστω και καλλιτεχνική απομίμηση των εμφανίσεων της φύσης και είναι ένας δημιουργός που θέλει και πρέπει να εκφράσει τον δικό του *εσωτερικό κόσμο* βλέπει με φθόνο το πως είναι δυνατό να επιτευχθούν τέτοιοι στόχοι στη σημερινή άκρως μη ματεριαλιστική τέχνη –τη μουσική– με φυσικότητα και ευκολία. Είναι κατανοητό το ότι στρέφεται προς αυτήν και προσπαθεί να ανακαλύψει τα ίδια μέσα στη δική του τέχνη». Βλ. σχετικά Gotttdang, 2004.

¹¹ Για την «αντιφατικότητα και τον παραλογισμό του ιστορικού σκεπτικισμού του Spengler», βλ. Messer, 1922, σ. 108 κ.ε.

δυνατού» (Spengler, 1965, σ. 1)¹². Ως κάτι μεταφυσικό, η ζωή δεν μπορεί να ορισθεί με όρους γλώσσας, η οποία έλκει την καταγωγή της από και έχει ως πεδίο εφαρμογής της το πραγματικό: η ζωή είναι «μυστήριο» (σ. 1), καταλληλότερο σύμβολο του οποίου είναι η φλόγα, το μόνο φυσικό φαινόμενο που δεν μπορεί να προσεγγισθεί με όρους του είναι, αλλά με όρους καθαρού γίνεσθαι (σ. 6 κ.ε.). Η ζωή εισέρχεται στη σφαίρα του πραγματικού, πραγματοποιείται δηλαδή με δύο μορφές: του φυτού και του ζώου (Spengler, 2003b, σ. 11 κ.ε· 1965, σ. 215-239). Το φυτό είναι ζωή που ακόμα βρίσκεται σε άμεση, μηχανική σχέση με το πραγματικό, σχέση η οποία αναγνωρίζεται πρωτίστως στην έλλειψη αυτοκίνησης. Η ζωή πραγματοποιεί πλήρως την ιδέα της στη μορφή του ζώου, ως ψυχή ενός «μικρόκοσμου» ο οποίος τοποθετείται μετωπικά απέναντι σε έναν «μακρόκοσμο». Η αυτοτέλεια του μικρόκοσμου έναντι του μακρόκοσμου αναγνωρίζεται πρωτίστως στο φαινόμενο της αυτοκίνησης, της ικανότητας του έμβιου όντος να επιλέγει ελεύθερα τη θέση του μέσα στο περιβάλλον του (Spengler, 1965, σ. 20). Για τον Spengler η ελευθερία ταυτίζεται με την ίδια τη ζωή ήδη στο επίπεδο του ζώου, δεν αποτελεί προνόμιο του Λόγου και της αναστοχαστικής αυτοσυνείδησης (σ. 200-201).

Όρος δυνατότητας της έμβιας αυτοκίνησης, εκτός από τα κατάλληλα όργανα, είναι η εγρήγορση, η κατάσταση εκείνη του έμβιου οργανισμού που επιτρέπει τη συνείδηση ενός εξωτερικού κόσμου, και όρος δυνατότητας μιας τέτοιας συνείδησης είναι οι αισθήσεις. Η εγρήγορση και οι αισθήσεις, ωστόσο, δεν αποτελούν για τον Spengler όρους δυνατότητας της ίδιας της ζωής: ετούτη, ως ύπαρξη, προηγείται οντολογικά της εγρήγορσης, γεγονός που επιβεβαιώνει η κατάσταση του ύπνου, η κατ' ουσία φυσική εκείνη κατάσταση δηλαδή όπου το έμβιο ον συνεχίζει να υπάρχει χωρίς εγρήγορση και αισθήσεις (Spengler, 1965, σ. 254). Ακόμα δε λιγότερο συνιστούν η γλώσσα και το «πνεύμα» οντολογικές προϋποθέσεις της ζωής. Όπως οι περισσότεροι φιλόσοφοι του ανορθολογισμού, ο Spengler κατανοεί τη γλώσσα ως σύστημα αφηρημένων από τα αισθητά αντικείμενα της εγρήγορσης σημείων, τα οποία ως εκ τούτου βρίσκονται σε διπλή απόσταση τόσο από την ύπαρξη, όσο και από την αμεσότητα της κατ' αίσθηση εγρήγορσης (Spengler, 1965, σ. 79 κ.ε· 2003b, σ. 19 κ.ε.). Αν όμως η εγρήγορση δεν είναι τίποτα παραπάνω από εργαλείο της ύπαρξης, του «αίματος», όρος προσανατολισμού του έμβιου μικρόκοσμου στο

¹² Spengler, *Urfragen*, 1965, σ. 1.

εσωτερικό του μακρόκοσμου, τότε και η εξαρτημένη από την εγρήγορση γλώσσα δεν πρέπει να θεωρείται τίποτε παραπάνω από εργαλείο και σε καμία περίπτωση όργανο αληθινής γνώσης. Ο Spengler υποστηρίζει μάλιστα πως αληθινός καθοδηγητής της γλώσσας και της αφηρημένης νόησης δεν είναι ο αποσπασμένος από τη ζωή Λόγος, αλλά το άμεσα συνυφασμένο με την ίδια τη ζωή ένστικτο. Το ένστικτο, με τη σειρά του, καθορίζεται τόσο από τη γενική ιδέα της ζωής του έμβιου όντος άνθρωπος, όσο και από την πολιτισμική ιδέα που εκφράζεται μέσα από τη δραστηριότητα μιας συγκεκριμένης ανθρώπινης φυλής (Spengler, 1965, σ. 184 κ.ε.: 2003b, σ. 140 κ.ε.).

Τόσο η ορθολογιστική φιλοσοφία όσο και η φυσικοεπιστημονική ανθρωπολογία δεν έχουν κατ' αρχήν τίποτε να αντιτάξουν στην εκ μέρους του Spengler βιολογική ερμηνεία των αισθήσεων και του πνεύματος. Το γεγονός ότι οι αισθήσεις εξυπηρετούν πρωτίστως τους σκοπούς της έμβιας ύπαρξης αποτελεί κοινό τόπο. Εκεί, ωστόσο, που ο Spengler διαχωρίζει τη θέση του από τους ορθολογιστές είναι η αμφισβήτηση του αυστηρού διαχωρισμού της αισθητικότητας από τη διάνοια ή το πνεύμα, από την «κατανόηση», όπως λέει. Το επιχείρημα είναι απλό: αν η κατανόηση ταυτιζόταν με την αφηρημένη σκέψη και τις αφηρημένες κατηγορίες, τότε τα στερημένα μιας τέτοιας κατανόησης ζώα δεν θα μπορούσαν να προσανατολιστούν εντός του μακρόκοσμου. Στην πραγματικότητα τόσο τα ζώα όσο και οι άνθρωποι, τους οποίους ο Spengler δεν διαφοροποιεί ουσιωδώς από τα ζώα (Spengler, 1931, σ. 14), προσανατολίζονται στον μακρόκοσμο στη βάση μιας «αίσθησης που κατανοεί» ή μιας «κατανόησης που αισθάνεται» (Spengler, 1965), στη βάση «αισθήσεων που κρίνουν»¹³ δηλαδή. Αν κατανόηση σημαίνει αιτιώδης αντίληψη και όλα τα έμψυχα έμβια όντα, εφόσον δεν υπνώττουν, κατέχουν την ικανότητα της εγρήγορσης, τότε όλα τους, και όχι μόνον ο άνθρωπος, κατέχουν την ικανότητα της αιτιώδους αντίληψης και της σημειακής δόμησης του βιοτικού περιγυρου. Το σύνολο των δεδομένων των αισθήσεων, όπως τα χρώματα, τα σχήματα, οι ήχοι, οι οσμές κ.λπ., εγγράφονται ήδη πάντοτε στο εσωτερικό αιτιωδών συναρτήσεων, τις οποίες μόνο η αφηρημένη ανθρώπινη σκέψη, όπως αυτή αναπτύσσεται στην ιστορική φάση του τεχνικού

¹³ Βλ. Spengler, 2003b, σ. 20, όπου διαφοροποιεί την «έκφραση των αισθήσεων» από την «κρίση των αισθήσεων». [Ενδεχομένως εκ παραδρομής, ο όρος Eindruck αποδίδεται εδώ ως «έκφραση». Το ορθό θα ήταν «εντύπωση»].

πολιτισμού (Zivilisation), διαχωρίζει από τις αισθήσεις, επιχειρώντας κατόπιν –μάταια –να δει πώς σχετίζονται. Ένας από τους βασικούς σκοπούς μιας «φαούστειας» φιλοσοφίας είναι να αποκαταστήσει την ουσιώδη συνάφεια μεταξύ αισθητικότητας και ορθολογικότητας.

Στη σκέψη του Spengler η πραγματική διαχωριστική γραμμή δεν βρίσκεται μεταξύ αισθήσεων και πνεύματος, αλλά μεταξύ εγρήγορσης, που περιλαμβάνει αισθήσεις και πνεύμα, και ψυχής, που κατανοείται ως το μεταφυσικό επίκεντρο της έμβιας ύπαρξης (Spengler, 1965, σ. 240 κ.ε.)¹⁴. Αν αντικείμενο και συνάμα όριο της εγρήγορσης είναι ο εξωτερικός κόσμος, ο «κόσμος του φωτός», όπως λέει ο Spengler, τότε καμία πρόσβαση δεν υπάρχει από τη μεριά της εγρήγορσης στον «εσωτερικό κόσμο» της ψυχής άλλων έμβιων όντων. Πρόσβαση σε αυτόν μπορεί να υπάρξει μόνο από τη μεριά της ίδιας της ψυχής, η οποία γνωστοποιείται στο στοιχείο του συναισθήματος και υπό τον όρο ότι η ψυχή παρακάμπτει τις αισθήσεις και την αιτιώδη κατ' αίσθηση αντίληψη, και διαμέσου μιας ενορατικής θέασης «βλέπει πίσω από τις αισθήσεις», τρόπον τινά (σ. 156 κ.ε). Αν όμως, σύμφωνα με τη θεμελιώδη μεταφυσική προκείμενη της φιλοσοφίας του Spengler, μόνον η ψυχή ανήκει στη σφαίρα του γίνεσθαι και του χρόνου, ενώ ο κόσμος ανήκει σε αυτήν του είναι και της έκτασης, τότε όλες οι αισθήσεις, μη εξαιρουμένης της ακοής και των ήχων, ανήκουν στην άχρονη σφαίρα του είναι και της έκτασης. Ο Spengler υποστηρίζει πως όλες οι έως τώρα μεταφυσικές προσεγγίσεις του φαινομένου της κίνησης έχουν αποτύχει, και έχουν αποτύχει αναγκαία, επειδή αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν ότι η κίνηση δεν αποτελεί ιδιότητα της έκτασης και των αισθητών της στοιχείων, αλλά ιδιότητα της ψυχής, η οποία στο φαινόμενο της κίνησης κυριολεκτικά «εμψυχώνει» την έκταση (Spengler, 2003a, σ. 507 κ.ε.: 2003b, σ. 25 κ.ε.)¹⁵. Ο κόσμος βρίσκεται σε κίνηση μόνο και μόνο επειδή η ψυχή προβάλλει την κίνησή

¹⁴ Τον ίδιο χωρισμό σε ψυχή και πνεύμα υιοθετεί και ο Ludwig Klages (1929-1932). Παρ' όλα αυτά, δεν ταύτισαν όλοι οι φιλόσοφοι της ζωής το πνεύμα με τη νοημοσύνη. Ο Max Scheler, για παράδειγμα (2001), συσχετίζει τη νοημοσύνη με τη ζωή και δίνει στο πνεύμα υπερ-βιολογική και αξιοθετική λειτουργία.

¹⁵ Πρβλ. Spengler, 1965. σ. 93 (η κίνηση «βρίσκεται στο ζωντανό αισθάνεσθαι, στη ζωή των αισθήσεων αυτού που αντιλαμβάνεται και όχι στο αντιληπτό»), σ. 103-104 («η κίνηση μόνο βιώνεται, μόνον η μετατόπιση γνώσκειται»: «η κίνηση δε βρίσκεται στο ορατό, αλλά στην όραση») και σ. 109, 270-271.

της πάνω του· αυτός καθ' εαυτόν ο κόσμος είναι ακίνητος, απλώς υπαρκτός. Οι ήχοι της μουσικής, μέρος και αυτοί του κόσμου, δεν αποτελούν εξαίρεση¹⁶.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ακοή και οι ήχοι χάνουν όχι μόνο τη χρονική τους ιδιότητα, την ειδοποιό τους διαφορά, αλλά και κάθε αξίωση διαφοροποίησης από ή τουλάχιστον ισοτιμίας με την αίσθηση της όρασης. Για τον Spengler, ο οποίος στο σημείο αυτό επικαλείται τον Goethe (1890, II/1, σ. XXXI)¹⁷, αν ο μακρόκοσμος είναι πρωτίστως «κόσμος του φωτός», τότε είναι πρωτίστως και κόσμος του ματιού (Spengler, 2003b, σ. 16· 1965, σ. 15-17). Το πρωτείο της όρασης έναντι των άλλων αισθήσεων αναγνωρίζει ο Spengler στο γεγονός ότι οι λέξεις που χρησιμοποιούμε για να προσεγγίσουμε τις άλλες αισθήσεις προέρχονται όλες τους από την επικράτεια του ματιού και του φωτός (Spengler, 1965, σ. 281). Είναι δε τόσο καταλυτική η κυριαρχία της όρασης επί της ακοής, που η κοινή στον πολιτισμό μας αντίληψη περί μουσικής ως αυθεντικής έκφρασης της ψυχής και της εσωτερικότητας δεν μπορεί παρά να αποτελεί «αυταπάτη», δικαιολογημένη μόνο εντός των ορίων του συγκεκριμένου πολιτισμού: «Η ανείπωτη γοητεία της μουσικής και η αληθινά λυτρωτική της δύναμη για μας τους ανθρώπους οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι είναι η μόνη τέχνη που τα μέσα της βρίσκονται έξω από τον κόσμο του φωτός, ο οποίος για μας έχει γίνει ταυτόσημος με τον κόσμο γενικά, έτσι που μόνον η μουσική μπορεί τρόπον τινά να μας βγάλει από τον κόσμο, να σπάσει τον ατσάλινο μαγικό κλοιό της κυριαρχίας του φωτός και να μας υποβάλει τη γλυκιά αυταπάτη ότι εδώ αγγίζουμε το βαθύτατο μυστικό της ψυχής. Αυτή η αυταπάτη οφείλεται στο γεγονός ότι ο άγρυπνος άνθρωπος κυριαρχείται συνεχώς από μία μεταξύ όλων των αισθήσεων, έτσι που από τις εντυπώσεις του αυτιού του δεν μπορεί πια να συνθέσει έναν κόσμο του αυτιού, αλλά τις εντάσσει απλώς στον κόσμο του ματιού του» (Spengler, 2003b, σ. 19).

¹⁶ Τον ουσιαστικά ιδεαλιστικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Spengler παρατήρησε ήδη ο August Messer (1922, σ. 94): «Η αντίληψη της γνώσης εκ μέρους του Spengler είναι επομένως “ιδεαλιστική”. Ανατρέχει στη διατύπωση του Μπέρκλεϋ *esse est percipi* (υπαρκτό σημαίνει αντιληπτό). Κάθε τι σχετίζεται με τον ζωντανό άνθρωπο, για τον νεκρό δεν υπάρχει τίποτα».

¹⁷ «Αν το μάτι δεν έμοιαζε του ήλιου / πώς θα αντικρίζαμε το φως;». Για το θέμα Spengler και Goethe, βλ. Münzer, 1940· Janensch, 2006.

3. Αντεπιχειρήματα: Schopenhauer, Hegel, Plessner

Εν είδει κατακλείδας και προκειμένου η φιλοσοφία της μουσικής του Spengler να κατανοηθεί στο ιστορικοφιλοσοφικό της πλαίσιο, οι σχετικές του απόψεις θα μπορούσαν να αντιπαραβληθούν με εκείνες φιλοσόφων στη σκέψη των οποίων η μουσική διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Ένας από αυτούς είναι ο Schopenhauer, πρώιμος εκπρόσωπος της φιλοσοφίας της ζωής, στον οποίο για τον λόγο αυτόν ο Spengler αναπόφευκτα αναφέρεται. Η φιλοσοφία του Schopenhauer συγκλίνει με εκείνη του Spengler σε αρκετά σημεία. Ένα από αυτά είναι ο χωρισμός του κόσμου σε μια πλευρά ορθολογική, αιτιοκρατικά συγκροτημένη («ο κόσμος ως παράσταση») και πλήρως προσπελάσιμη από τον νου (διάνοια και Λόγος) και μια πλευρά ανορθολογική, μεταφυσική («ο κόσμος ως βούληση»), επέκεινα της «αρχής του αποχρώντος Λόγου», προσπελάσιμη μόνο από την ενορατική εποπτεία. Ένα δεύτερο σημείο σύγκλισης εντοπίζεται στον ισχυρισμό του Schopenhauer ότι η διάνοια δεν συνιστά αποκλειστικό προνόμιο του ανθρώπου, αλλά αφορά και τα ζώα. Αυτό που σίγουρα δεν τα αφορά είναι ο Λόγος, ως ικανότητα παραγωγής αφηρημένων παραστάσεων, εννοιών δηλαδή (Schopenhauer, 1986, τ. 1. σ. 35 κ.ε.). Όπως ο Spengler έτσι και ο Schopenhauer κατανοεί τη διάνοια ως όρο δυνατότητας της αντικειμενικότητας των αισθήσεων (αιτιώδης συσχετισμός των αισθημάτων με τα αντικείμενά τους, π.χ. ενός ήχου με την πηγή του). Εκεί, ωστόσο, που η φιλοσοφία του Spengler αποκλίνει σαφώς από εκείνη του Schopenhauer είναι ότι ο τελευταίος συγκαταλέγει τον χρόνο, από κοινού με τον χώρο και την αιτιότητα, στις ιδιότητες του φαινομενικού κόσμου, αφαιρώντας αυτές τις ιδιότητες από τη μεταφυσική πλευρά του κόσμου, τη «βούληση», ενώ ο Spengler, όπως είδαμε, θεωρεί τον χρόνο ιδιότητα του μεταφυσικού στοιχείου της ζωής. Αν ο χρόνος ανήκει στον κόσμο ως παράσταση και η μουσική ανήκει επίσης σε αυτόν, τότε τίποτα δεν εμποδίζει τον Schopenhauer να υποστηρίξει, σε αντιδιαστολή με τον Spengler, ότι η μουσική προσλαμβάνεται «αποκλειστικά και μόνο εντός και διαμέσου του χρόνου με πλήρη αποκλεισμό του χώρου» (Schopenhauer, 2004, σ. 199). Ο Schopenhauer, όμως, προχωράει ακόμα παραπέρα και απομακρύνει τη μουσική όχι μόνο από το στοιχείο του χώρου, αλλά και από εκείνο της διάνοιας, επισημαίνοντας πως η μουσική προσλαμβάνεται «ανεπηρέαστα από την επίγνωση της αιτιότητας, άρα από τη διάνοια: διότι οι μουσικοί ήχοι προκαλούν αισθητική εντύπωση ήδη ως αποτέλεσμα και

χωρίς να ανατρέχουμε στην αιτία τους, όπως συμβαίνει στην εποπτεία» (σ. 199). Αυτό που θέλει να πει ο Schopenhauer –και το οποίο δεν θέλει να δει ο Spengler για λόγους συστημικής βίας– είναι ότι στη μουσική ακρόαση ο μουσικός ήχος γίνεται αντιληπτός και σε απόσπαση από την αιτία του, ως οντότητα δηλαδή διακριτή από αυτήν: στη μουσική δεν ακούμε μόνο τους ήχους ενός βιολιού, αλλά ταυτόχρονα τους ήχους ντο, ρε, μι κλπ. Για τον Spengler, ο οποίος θεωρεί τον ήχο ως πράγμα εκτατό και ως εκ τούτου υποκείμενο στον νόμο της διάνοιας, ένας ισχυρισμός σαν τον τελευταίο του Schopenhauer θα ηχούσε σκανδαλωδώς αδιανόητος¹⁸. Κι όμως, σε αυτόν ακριβώς τον ισχυρισμό προσεγγίζεται φιλοσοφικά το πιο σημαίνον, ίσως, γεγονός της μουσικής εμπειρίας.

Αυτό που εκπλήσσει στην αντιπαράσταση της φιλοσοφίας της μουσικής του Spengler με αυτήν του Χέγκελ, είναι ότι, ενώ αμφότεροι συγκλίνουν στην προσέγγιση της ψυχής και της διάνοιας, αποκλίνουν στην προσέγγιση της μουσικής. Θεμελιώδες στοιχείο της εγγελιανής φιλοσοφίας, όπως και αυτής του Spengler, είναι η πολεμική ενάντια στις φιλοσοφίες της διάνοιας. Με τη διαφορά, φυσικά, ότι, ενώ στον Spengler η υπέρβαση της διάνοιας επιτυγχάνεται στην ανορθολογικότητα της ζωής, στον Χέγκελ τούτη επιτυγχάνεται στη διαλεκτική ορθολογικότητα του Λόγου. Το γεγονός δεν εμποδίζει τους δύο φιλοσόφους να συμφωνήσουν ως προς τη χρονική φύση του ψυχικού. Εντούτοις, ενώ στον Spengler η κάθετη οντολογική διαφοροποίηση της ψυχής από τον κόσμο αποσπά τον χρόνο από τον τελευταίο, ο Χέγκελ αποκαθιστά τη σχέση του χρόνου με τον κόσμο κατανοώντας τον χρόνο ως άρνηση του χώρου στο χρονικό σημείο και άρνηση του τελευταίου από ένα άλλο χρονικό σημείο, ως διπλή άρνηση, δηλαδή, του χώρου στο εσωτερικό του κόσμου: χρόνος είναι «η αυτοαναφερόμενη αφηρημένη αρνητικότητα» (Hegel, 1986, τ. 9, σ. 49). Ο κόσμος του Χέγκελ είναι ένας κόσμος εγγενώς χρονικός, ιστορικός. Στο πλαίσιο αυτό δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για τον Χέγκελ ότι ο μουσικός ήχος, στον οποίο επιτυγχάνεται η «εξάλειψη όχι μόνο της μίας διάστασης του χώρου αλλά της συνολικής χωρικότητας εν γένει» (Εγγελοσ, 2002, σ. 19), η «άρση της χωρικής αντικειμενικότητας» (σ. 20), όχι μόνο δεν μπορεί να ανήκει στην έκταση, αλλά

¹⁸ Μόνο σε ένα σημείο ο Spengler δείχνει να συνειδητοποιεί το γεγονός: «Στην εγκόσμια πραγματικότητα οι ψυχές δεν περιορίζονται από τον χώρο που καταλαμβάνει το ορατό σώμα στον αισθητό κόσμο του ματιού. Μια μελωδία δεν δεσμεύεται στον χώρο του σώματος του βιολιού, ούτε μια σκέψη στον χώρο όπου προέκυψε» (Spengler, 1965, σ. 171).

τουναντίον μπορεί να ανήκει μόνο στην «ιδεατή επικράτεια του χρόνου» (σ. 39). Ο ήχος όχι μόνο τελεί σε κατάσταση «ρέουσας χρονικής κίνησης» (σ. 26), αλλά η κίνηση αυτή συμπαρασύρει το υποκειμένο της ακρόασης, δεδομένου ότι και αυτό ανήκει στον χρόνο. Όπως λέει ο Χέγκελ, «το εγώ είναι στον χρόνο και ο χρόνος είναι το είναι του ίδιου του υποκειμένου» (σ. 45). Και κορυφώνει: «Καθώς τώρα ο χρόνος και όχι η χωρικότητα ως τέτοια παρέχει το ουσιώδες στοιχείο όπου ο ήχος αποκτά ύπαρξη αναφορικά με τη μουσική αξία του και καθώς ο χρόνος του ήχου είναι ταυτόχρονα ο χρόνος του υποκειμένου, ο ήχος, ήδη ως προς το θεμέλιο αυτό, διεισδύει στον εαυτό, τον καταλαμβάνει ως προς την απλούστερη ύπαρξή του και κινητοποιεί το εγώ μέσω της χρονικής κίνησης και του ρυθμού της, ενώ ο λοιπός σχηματισμός των ήχων κομίζει επιπλέον για το υποκειμένο, ως έκφραση αισθημάτων, μια πιο προσδιορισμένη πληρότητα, που και αυτή το αγγίζει και το παρασέρνει. Αυτό μπορεί να ορισθεί ως ουσιώδες αίτιο για τη στοιχειακή δύναμη της μουσικής» (σ. 45· βλ. σχετικά Nowak, 1971, σ. 72-88). Αν η συγκεκριμένη διατύπωση συνδεθεί με την εκ μέρους του Χέγκελ διασύνδεση του «αισθήματος» με αμφότερα το έμβιο σώμα (Leib) και το πνεύμα (Hegel, 1986, τ. 10, σ. 100 κ.ε.), τότε έχουμε να κάνουμε με μια εξόχως σημαντική θεωρία σχέσης μουσικού ήχου, συναισθήματος και σωματικότητας, εντελώς απαγορευμένη για μια φιλοσοφική σκέψη σαν του Spengler, όπου ναι μεν η ψυχή σχετίζεται δομικά με το έμβιο σώμα, οι αισθήσεις, όμως, σχετίζονται δομικά με ένα πνεύμα εχθρικό προς το έμβιο σώμα και τη ζωή (Spengler, 1965, σ. 241).

Αν στη φιλοσοφία του Χέγκελ η σχέση μουσικής και σώματος αποκαθίσταται έμμεσα με τη διαμεσολάβηση του συναισθήματος, η φιλοσοφική ανθρωπολογία του Helmuth Plessner θεμελιώνει τη σχέση αυτή σε μια προσβάσιμη στη φαινομενολογική εποπτεία δομική συγγένεια, σε έναν ισομορφισμό μουσικής και σώματος. Αυτό που ο μουσικός ήχος μοιράζεται με το σώμα είναι η σχέση εγγύτητας-απόστασης, καταστασιακότητας (Zuständlichkeit)-αντικειμενικότητας, εσωτερικότητας-εξωτερικότητας αμφοτέρων του ήχου προς εμάς και του σώματος προς τον εαυτό του. Όπως ο ήχος δίδεται ως κάτι που βρίσκεται ταυτόχρονα έξω από εμάς και μέσα μας, έτσι και το έμβιο σώμα συνειδητοποιεί τον εαυτό του ταυτόχρονα ως σώμα και μέσα σε ένα σώμα. Όπως το σώμα, έτσι και ο ήχος έχει χαρακτήρα όγκου (Voluminosität), σε αντίθεση με τα χρώματα, των οποίων η απόσταση από εμάς τους προσδίδει χαρακτήρα επιφάνειας. Οι ήχοι «συμμορφώνονται προς

τη σωματική θέση του ανθρώπου. Ο χαρακτήρας όγκου του ήχου ταιριάζει με τον χαρακτήρα όγκου τού να είναι κάτι σώμα και μέσα σε σώμα», λέει ο Plessner (2003, τ. 7, σ. 189). Επιπλέον, το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα χρώματα, οι ήχοι μπορούν να παραχθούν από ένα έμβιο σώμα, η παραγωγιμότητά τους (Produzierbarkeit) τους προσδίδει πάντοτε «αξία συναισθηματικής εκφόρτισης» (σ. 187). Στη δομική συγγένεια του ήχου με το σώμα και στον εγγενώς συναισθηματικό του χαρακτήρα έρχεται να προστεθεί, τέλος, η χρονικότητά του. Όπως επισημαίνει ο Plessner, «για τους ήχους η χρονική διαδοχή δεν είναι κάτι εξωτερικό, όπως για τα οπτικά δεδομένα, τα χρώματα και τα σχήματα. Πολλώ μάλλον, αναφορικά με το πλήθος των ήχων υπάρχει μια *βία διαδοχής*, η οποία δεν υπάρχει αναφορικά με τα οπτικά δεδομένα. [...] Η ήχηση είναι μια *διαδικασία* η οποία βιωματικά αναδεικνύεται με τη μέγιστη ενέργεια στις μεταπτώσεις της έντασης. Ο ήχος μπορεί να *διογκωθεί* και να *αποδιογκωθεί*, κάτι που το χρώμα δεν μπορεί να κάνει. Η διόγκωση, όμως, έχει μαζί με τον χαρακτήρα πάχους και την *τάση έλευσης*, όπως όταν μια ξαφνική διακοπή του ήχου που δεν έχει προφτάσει να σβήσει αφήνει πίσω της ένα κενό αισθητής χρονικότητας, δυναμικής αξίας» (σ. 193). Από τα παραπάνω είναι προφανές ότι ο Spengler δεν μπόρεσε να διαφοροποιήσει μεταξύ εμπειρικής χωρικότητας (Räumlichkeit) και φαινομενικού χαρακτήρα χώρου (Raumhaftigkeit) του ήχου, μετατρέποντας μια φαινομενική ιδιότητα σε οντική. Με άλλα λόγια, στον Plessner οι ήχοι *δεν είναι* κάτι εκτατό, *φαίνονται* ως τέτοιο. Στον Spengler, αντιθέτως, οι ήχοι *δεν είναι* κάτι χρονικό, *φαίνονται* ως τέτοιο. Τούτη, όμως, ακριβώς η ουσιαστική διαφορά δεν επιτρέπει στον Spengler να διαγνώσει αυτό που διέγνωσε ο νεαρός κατά την εποχή της συγγραφής της *Παρακμής της Δύσης* Plessner σε ένα από τα πρώιμα γραπτά του, ότι η μουσική δεν είναι απλά σύμβολο του καθαρού χώρου, αλλά «εικόνα της [ίδιας της] ζωής» (σ. 48).

Στην πραγματικότητα, ουδέποτε ο Spengler πραγματοποίησε μια πραγματική «κοπερνίκεια στροφή» στα πράγματα της μουσικής, ανάλογη εκείνης που φιλοδόξησε προγραμματικά στην *Παρακμή της Δύσης*. Ως προϋπόθεση μιας τέτοιας στροφής έθεσε εκεί την *απόσταση* από τον οικείο πολιτισμό και τους μύθους του (Spengler, 2003a, σ. 149). Μια ουσιαστική, όμως, αποστασιοποίηση από τους καθιερωμένους φραούστειους μύθους αναφορικά με τη μουσική θα ήταν η αποστασιοποίηση από τη μέχρι σήμερα κυρίαρχη κατανόηση του μουσικού ήχου ως ψιλού *αισθήματος* (Empfindung), ως ενός μετρήσιμου, «εκτατού» μεγέθους δηλαδή. Μόνο η φαινομε-

νολογική έρευνα εκείνης της εποχής –ενός Husserl για παράδειγμα, που μελετά τον χρόνο ακριβώς με αναφορά στον μουσικό ήχο (Husserl, 1966· βλ. σχετικά Geisler, 2016) ή ενός Plessner, που για πρώτη φορά θεμελιώνει επαρκώς όχι μόνο τον χρονικό, αλλά και τον φαινομενικά *σωματικό* χαρακτήρα της μουσικής– μόνον αυτή, επαναλαμβάνουμε (Straus, 1960, σ. 141-178· Schütz, 1996, σ. 243-275)¹⁹, κατόρθωσε να αναδείξει την *ποιοτική* διαφοροποίηση της ηχητικής ύλης από εκείνες των άλλων τεχνών και να επιτρέψει να σκεφτόμαστε τη μουσική ως κάτι παραπάνω από ψιλό σύμβολο: ως τέχνη-πρότυπο μιας αυτόνομης αισθητικής νοηματοδότησης του πραγματικού, που όχι μόνο δεν παρακάμπει τις αισθήσεις, αλλά τουναντίον τις ενσωματώνει στην κατεύθυνση μιας «αισθητοποίησης του πνεύματος, [και μιας] εκπνευμάτισης του αισθητού», όπως γράφει ο Plessner (2003, τ. 3, σ. 211). Ενός πνεύματος, φυσικά, που παύει να ταυτίζεται με την πρακτική διάνοια και τον μαθηματικό και φυσικοεπιστημονικό Λόγο και που εμπειρέχει νοηματοδοτήσεις όπως η αισθητική, οι οποίες μόνο από τη σκοπιά μιας τέτοιας διάνοιας και ενός τέτοιου Λόγου καταγγέλλονται ως ανορθολογικές²⁰. Όχι μόνον ο Χέγκελ, αλλά και ο ίδιος ο Γκαίτε, το πρότυπο του Spengler, αναφέρονται σε έναν Λόγο διαφορετικό (Löwith, 1987, τ. 1, σ. 21 κ.ε.· Moretti, 2009) που δεν χρειάζεται να εκχωρήσει τη δικαιοδοσία του στα ζητήματα της ιστορίας και του πολιτισμού σε μια ανορθολογική εποπτεία (Lukacs, 1974, σ. 138 κ.ε.), η οποία πιστεύει ότι έχει ξεπεράσει τον πραγματιστικό νου και τη μυθολογία του, ενώ στην πραγματικότητα τα φέρει ήδη μέσα της. Και ο πιο μοιραίος από τούτους τους μύθους είναι ο ιδεαλιστικός χωρισμός του κόσμου σε έκταση και συνείδηση ή σώμα και νου, ο οποίος στη σκέψη του Spengler αναπαράγεται ως χωρισμός του κόσμου σε έκταση (είναι, χώρος, αισθητικότητα) και ψυχή (γίνεσθαι, χρόνος, συναίσθημα).

¹⁹ Για τη σχέση φιλοσοφίας της ζωής και φαινομενολογίας, βλ. Misch, 1931.

²⁰ Ο Plessner για παράδειγμα (2003, τ. 3, σ. 153 κ.ε.) διακρίνει μεταξύ τριών νοηματοδοτήσεων (Sinngewandlungen): της «συνταγματικής», που αφορά τη γλώσσα, της «σχηματικής», που αφορά την επιστήμη (καθαρή περίπτωση: τα μαθηματικά) και της «θεματικής» νοηματοδότησης, που αφορά την τέχνη (καθαρή περίπτωση: η μουσική). Βλ. σχετικά, Tsetsos, 2020.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bartel, D. (1985). *Handbuch der musikalischen Figurenlehre*. Laaber: Laaber Verlag.
- Becking, G. (1920-21). "Die Musikgeschichte in Spenglers 'Untergang des Abendlandes' ". *Logos* 9, p. 284-295.
- Bergson, H. (1909). *L'évolution créatrice*. Paris: Alcan.
- Dilthey, W. (1922). *Gesammelte Schriften: Τόμος 1. Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Leipzig & Berlin: B. G. Teubner.
- Dilthey, W. (1927). *Gesammelte Schriften: Τόμος 7. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Leipzig & Berlin: B. G. Teubner.
- Δημητρίου, Στ. & Τσέτσος, Μ. (2004). «Η Παρακμή της Δύσης του Οσβάλντ Σπένγκλερ. Ζητήματα θεωρίας της ιστορίας και της τέχνης». *Πολίτης* 125, σ. 47-54.
- Έγγελος (2002). *Η αισθητική της μουσικής*. Μτφ. Μ. Τσέτσος. Αθήνα: Εστία.
- Einstein, A. (1920). "Oswald Spengler und die Musikgeschichte". *Zeitschrift für Musikwissenschaft* 3 (1), p. 30-32.
- Fassbinder, H. (1924). *Relativismus und Mystizismus. Eine Kritik der Grundlagen der Philosophie Spenglers*. Bonn: Universität Bonn.
- Ferrari Zumbini, M. (1976). "Über Spengler und Nietzsche". *Nietzsche-Studien* 5, p. 194-254.
- Forsyth, C. (1928). "A Musical Examination-Paper on Spengler's 'The Decline of the West' ". *The Musical Quarterly* 14 (2), p. 155-157.
- Geisler, J. (2016). *Tonwahrnehmung und Musikhören. Phänomenologische, hermeneutische und bildungsphilosophische Zugänge*. Paderborn: Fink.
- Goethe, J. W. (1890). *Werke*. Weimar: H. Böhlau.
- Gott dang, A. (2004). *Vorbild Musik: die Geschichte einer Idee in der Malerei im deutschsprachigen Raum 1780-1915*. Berlin & München: Deutscher Kunstverlag.
- Hegel, G. W. F. (1986). *Werke*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Husserl, E. (1966). *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Bewusstseins (Husserliana X)*. Haag: M. Nijhoff.
- Janensch, U. (2006). *Goethe und Nietzsche bei Spengler. Eine Untersuchung der strukturellen und konzeptionellen Grundlagen des Spenglerschen Systems*. Berlin: Wissenschaftlicher Verlag.

- Kaiserreiner, I. (1994). *Kunst und Weltgefühl. Die bildende Kunst in der Sicht Oswald Spenglers. Darstellung und Kritik*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Krebs, W. (1998). "Musik und der 'Untergang des Abendlandes'. Bemerkungen zu Oswald Spenglers Geschichtsphilosophie". *Archiv für Musikwissenschaft* 55 (4), p. 311-331.
- Löwith, K. (1987). *Από τον Hegel στον Nietzsche. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του δέκατου ενάτου αιώνα*. Μτφ. Γ. Αποστολοπούλου. Αθήνα: Γνώση.
- Lukacs, G. (1974). *Die Zerstörung der Vernunft: τόμος 2. Irrationalismus und Imperialismus*. Darmstadt & Neuwied: H. Luchterhand.
- Mandel, A. (1934) "Spengler's Quarrel with the Methods of Music History". *The Musical Quarterly* 20 (2), p. 131-171.
- Messer, A. (1922). *Oswald Spengler als Philosoph*. Stuttgart: Strecker & Schröder.
- Misch, G. (1931). *Lebensphilosophie und Phänomenologie. Eine Auseinandersetzung der Dilthey'schen Richtung mit Heidegger und Husserl*. Leipzig & Berlin: B. G. Teubner.
- Moretti, G. (2009). "Spengler – ein 'klassischer' Nihilist? Zur Unversöhnbarkeit von Goethe und Nietzsche". In M. Gangl, G. Merlio, M. Ophälders (eds), *Spengler – Ein Denker der Zeitenwende*, p. 179-192. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Μπερξόν, Ε. (2005). *Η δημιουργική εξέλιξη*. Μτφ. Κ. Παπαγιώργης & Γ. Πρελορέντζος. Αθήνα: Πόλις.
- Münzer, H. W. (1940). *Goethe and Spengler. Ideas Concerning the Philosophical Foundations of Spengler's "Untergang des Abendlandes"*. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Nowak, A. (1971). *Hegels Musikästhetik*. Regensburg: Bosse.
- Parent, M.-E. (1984). *Recherches sur des éléments d'une conception esthétique dans l'œuvre d'Oswald Spengler*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Perrakis, M. (2011). *Nietzsches Musikästhetik der Affekte*. Freiburg & München: Karl Alber Verlag.
- Plessner, H. (2003). *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rickert, H. (1926). *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* (6η & 7η εκδ.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Scheler, M. (2001). *Η θέση του ανθρώπου στον κόσμο* (2η εκδ.). Μτφ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου & Θ. Λουπασάκης. Αθήνα: Ροές.

- Schelling, F. W. J. von (1859). *Sämmtliche Werke*. Stuttgart & Augsburg: Gotta'scher Verlag.
- Schneider, Th. (1923). *Die Kunsttheorien in Oswald Spenglers "Untergang des Abendlandes"*. Freiburg: Druckerei S. Paul.
- Schopenhauer, A. (1986). *Sämmtliche Werke*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Σοπενχάουερ, Α. (2004). «Τα κείμενα για τη μουσική». Μτφ. Μ. Τσέτσος. Παράρτημα στο Μ. Τσέτσος, *Βούληση και ήχος. Η μεταφυσική της μουσικής στη φιλοσοφία του Σοπενχάουερ* (σ. 183-225). Αθήνα: Εστία.
- Schutz [Schütz], A. *Collected Papers*: τόμος 4 (Wagner, H., & Psathas, G., eds). Dordrecht: Springer.
- Spengler, O. (1931). *Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens*. München: H. C. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Spengler, O. (1965). *Urfragen*. Eds M. Schröter & A. M. Koktanek. München: Beck.
- Spengler, O. (2003a). *Η παρακμή της Δύσης. Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας: τόμος 1. Μορφή και πραγματικότητα*. Μτφ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Spengler, O. (2003b). *Η παρακμή της Δύσης. Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας: τόμος 2. Κοσμοϊστορικές προοπτικές*. Μτφ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Steinhauer, I. (2008). *Musikalischer Raum und kompositorischer Gegenstand bei Edgard Varèse*. Tutzing: Hans Schneider.
- Straus, E. (1960). *Psychologie der menschlichen Welt. Gesammelte Schriften*. Berlin & Heidelberg: Springer.
- Tsetsos, M. (2020). "Die Kunst des tönenden Verhaltens. Helmuth Plessners Beitrag zur Musikästhetik und Musikanthropologie". *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 51 (2), p. 145-164.
- Willms, H. (1955). *Die Grundanschauungen und Grundlage der Philosophie Oswald Spenglers*. Bonn: Universität Bonn.
- Zuckerlandl, V. (1963). *Die Wirklichkeit der Musik. Der musikalische Begriff der Außenwelt*. Zürich: Rhein Verlag.

Abstract

Oswald Spengler's views on music differ radically from the established ones. Arguing that in common with colours sounds belong to expansion, i.e. to space and not to time, Spengler defines music as a representational art and as the privileged symbol of the western, "faustian" culture. In order to understand this divergent conception of music necessary is an examination of the premises of Spengler's philosophy. By far the most significant of them is the division of the world into the discrete realms of the actual and the possible. The former encompasses being, expansion, space, body and the senses, the later becoming, direction, time, soul and emotion. Since sounds belong to the realm of the actual they do not belong to time and therefore music can only be a spatial and representational art, as any other. The present paper attempts a critical refutation of Spengler's philosophy of music, among other things through its confrontation with Schopenhauer, Hegel and Helmuth Plessner, all of them defending the temporal nature of music.

Μάρκος Τσέτσος (1968 -)

Καθηγητής Αισθητικής της Μουσικής στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Ε.Κ.Π.Α., απ' όπου έλαβε το διδακτορικό του (1999). Σπούδασε διεύθυνση ορχήστρας στο Κρατικό Κονσερβατόριο «Ρίμσκυ-Κόρσακοφ» της Αγ. Πετρούπολης Ρωσίας (1987-1993) και κλασική κιθάρα στο Εθνικό Ωδείο (1979-1986). Έχει δημοσιεύσει επτά βιβλία (κυριότερα: *Το μουσικό αγαθό. Θεωρίες καλλιτεχνικής αξίας*, 2020· *Η μουσική στη νεότερη φιλοσοφία*, 2012· *Εθνικισμός και λαϊκισμός στη νεοελληνική μουσική*, 2011· *Βούληση και ήχος. Η μεταφυσική της μουσικής στη φιλοσοφία του Σοπενχάουερ*, 2004), μεταφράσεις κειμένων αισθητικής της μουσικής των Hegel (2002), Schopenhauer (2004) και Hanslick (2003) και πλήθος άρθρων σε ακαδημαϊκά περιοδικά και συλλογικούς τόμους.

Η μεταναστευτική οικογενειακή συνθήκη σε διεθνικό περιβάλλον

Κατερίνα Βασιλικού

Περίληψη

Σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα οικονομίας που ωθεί σε μετακινήσεις πληθυσμών, παρατηρείται η αύξηση του αριθμού των γυναικών που μεταναστεύουν αφήνοντας πίσω τα παιδιά τους, συχνά για μεγάλες περιόδους της ζωής τους. Η δυναμική αυτή, παράλληλα με τις διεθνικές πρακτικές επικοινωνίας μέσω των νέων μέσων, έχει ως συνέπεια ένα σύνθετο φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης, τις «διεθνικές οικογένειες». Οι μετανάστριες από τις ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες και τα Βαλκάνια, οι οποίες, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, εργάστηκαν ως οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα, αποτελούν έναν σημαντικό μεταναστευτικό πληθυσμό με ζωτική παρουσία στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και στον οποίο το φαινόμενο της διεθνικής οικογένειας εμφανίζεται με όρους ανάλογους με εκείνους της παγκόσμιας μεταναστευτικής πραγματικότητας.

Εισαγωγή

Οι παλαιότερες θεωρίες περί μετανάστευσης υποστήριζαν ότι αυτή είναι ουσιαστικά μονής κατεύθυνσης και καθορίζεται από παράγοντες κινητικότητας τους οποίους οι μετανάστες υπολογίζουν σε μια ορθολογική, οικονομική κυρίως βάση. Το νέο επιστημολογικό παράδειγμα της «διεθνικής μετανάστευσης» έγκειται στο

ότι, εκτός από τους οικονομικούς παράγοντες της κινητικότητας, οι οποίοι συνεχίζουν να είναι κεντρικής σημασίας, οι επιλογές για μετανάστευση γίνονται εξαρχής και ταυτόχρονα σε περισσότερες από μία χώρες και ότι οι συνθήκες που επικρατούν σε αντίστοιχα περισσότερες από μία χώρες συμβάλλουν στις πολλαπλές και παράλληλες σχέσεις των μεταναστών (Isotalo, 2010, σ. 102-103).

Η κοινωνία της πληροφορίας και η δόμηση της παγκόσμιας παραγωγής με διεθνικούς όρους προκαλούν σημαντικές αλλαγές τόσο στην αντίληψη των ατόμων για την έννοια του χώρου και τόπου όσο και στη σύλληψη της κοινωνικής ταυτότητας που υφίσταται πιέσεις και ρήξεις σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, οι «διεθνικές οικογένειες»¹, οι οποίες γίνονται ολοένα και περισσότερο μέρος του καθημερινού τρόπου ζωής, ακολουθούν, σε μεγάλο βαθμό, το παγκοσμιοποιημένο οικονομικό σύστημα με όλες τις επιπτώσεις που αυτό επιφέρει στον ίδιο τον θεσμό και τις οικογενειακές σχέσεις. Σύμφωνα με τον Ψημμένο (2004, σ. 233), «διανύουμε το τέλος μιας εποχής και μαζί της το τέλος της χρησιμοποίησης μιας ‘κοινωνικής μηχανολογίας’ που ήταν στενά δεμένη με εθνικά όρια και πολιτιστικές ομοιογένειες... Σήμερα ο κόσμος της διανοήσης βρίσκεται μπροστά σε μια νέα πρόκληση, την παγκοσμιοποίηση των κοινωνιών της Ευρώπης, η οποία έχει καθολικές συνέπειες στην οικονομική και την κοινωνική διαχείριση της ζωής». Έτσι, όλο και περισσότερες μελέτες² αφιερώνονται προοδευτικά στη σύγχρονη διεθνική συνθήκη του οικογενειακού ζητήματος.

Μεταναστευτικό φαινόμενο: νέες διαστάσεις

Σε μια παγκόσμια θεώρηση του μεταναστευτικού φαινομένου, σύμφωνα με το Ταμείο των Ηνωμένων Εθνών για τον Πληθυσμό (UNFPA, 2017), η παγκοσμιοποίηση

¹ Για να ορίσουμε τις διεθνικές οικογένειες, θα τις χαρακτηρίζαμε ως οικογένειες «που τον περισσότερο καιρό τα μέλη τους ζουν χωριστά το ένα από το άλλο, και όμως επιμένουν στους δεσμούς τους, δημιουργώντας κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως αίσθημα συλλογικού αγαθού και ενότητας, δηλαδή οικογενειακότητας, έστω και πέρα από εθνικά σύνορα» (Bryceson & Vuorela, 2002, σ. 3). Καθώς η συχνή προσωπική επαφή μεταξύ των μελών αυτής της μορφής οικογενειών εμποδίζεται από τις αποστάσεις που τις κρατούν χωριστά, αναπτύσσονται νέοι τρόποι σύλληψης της οικογένειας ως μιας ‘φαντασιακής’ κοινότητας με κοινά αισθήματα και αμοιβαίες υποχρεώσεις (Bryceson & Vuorela, 2002, σ. 7, 10).

² Ενδεικτικά, βλ. Bryceson & Vuorela (2002)· Parreñas (2005)· Le Gall (2005a)· Goulbourne et al. (2010)· Madianou & Miller (2012)· Baldassar & Merla (2014)· Baldassar et al. (2014).

έχει αυξήσει την κινητικότητα της εργασίας και, σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες, η μείωση τόσο της γεννητικότητας όσο και του ενεργού πληθυσμού οδηγεί σε αυξανόμενη ζήτηση εργαζομένων από το εξωτερικό για τη λειτουργία των εθνικών οικονομιών. Έτσι, η μετανάστευση μπορεί να στερεί από τις χώρες υψηλά εκπαιδευμένο και ειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό, ένα φαινόμενο γνωστό ως «διαρροή εγκεφάλων» (*brain drain*). Η εσωτερική μετανάστευση –κίνηση εντός των χωρών– αυξάνεται, επίσης, καθώς οι άνθρωποι αντιδρούν στις κατανομές πόρων, υπηρεσιών και ευκαιριών, είτε αποδρούν από τη βία, τις φυσικές καταστροφές ή τη μεγάλη αύξηση ακραίων καιρικών φαινομένων. Η μετακίνηση ανθρώπων από αγροτικές σε αστικές περιοχές συνέβαλε στην εκρηκτική ανάπτυξη των πόλεων σε ολόκληρο τον κόσμο. Η υψηλή γεννητικότητα και η ταχεία αύξηση του πληθυσμού σε κάποιες αναπτυσσόμενες χώρες δημιουργούν πιέσεις για μετανάστευση, λόγω στενότητας των υποδομών και των συστημάτων κοινωνικών υπηρεσιών ενώ, ταυτόχρονα, η μετανάστευση έχει αποβεί μια σημαντική συνιστώσα της πληθυσμιακής ανάπτυξης σε χώρες όπου η γεννητικότητα έχει μειωθεί. Έτσι, σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης και της Ασίας η μετανάστευση μετράζει τη μείωση του πληθυσμού που σχετίζεται με τη χαμηλή γεννητικότητα και τη γήρανση του πληθυσμού.

Οι οικονομικοί μετανάστες είναι η ταχύτερα αναπτυσσόμενη ομάδα μεταναστών στον κόσμο και πολλές χώρες που έστειλαν στο παρελθόν εργαζόμενους στο εξωτερικό αντιμετωπίζουν τώρα εισροές μεταναστών. Η διεθνής κοινότητα αντιμετωπίζει, επίσης, σήμερα, μια μεγάλη εισροή ανθρώπων από χώρες που βρίσκονται σε κρίση και σύμφωνα με στοιχεία από την ετήσια Έκθεση της Ύπατης Αρμοστείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες (UNHCR, 2018), καταδεικνύεται ότι σχεδόν 70,8 εκατομμύρια άνθρωποι στον κόσμο έχουν εκτοπιστεί με τη βία. Συγκριτικά, αυτός ο αριθμός είναι διπλάσιος σε σχέση με πριν από 20 χρόνια και δείχνει τη μακροπρόθεσμη αυξητική τάση των ανθρώπων που χρειάζονται προστασία εξαιτίας του πολέμου, των συγκρούσεων και των διώξεων.

Μια από τις σημαντικότερες αλλαγές στα μεταναστευτικά μοντέλα είναι ότι, στις μέρες μας, περισσότερες γυναίκες από ποτέ μεταναστεύουν μόνες τους. Σύμφωνα με τις στατιστικές του Τμήματος Πληθυσμού των Ηνωμένων Εθνών (UNFPA, 2017), το 2015 ο αριθμός των μεταναστών ηλικίας κάτω των 20 ετών έφτασε τα 37 εκατομμύρια (το 15% των μεταναστών οι οποίοι ανέρχονται σε 250 εκατ. περίπου παγκοσμίως). Από αυτούς, σχεδόν οι μισοί είναι γυναίκες και κορίτσια,

επιβεβαιώνοντας το γεγονός ότι η μετανάστευση μετατρέπεται, όλο και περισσότερο, σε γυναικείο ζήτημα. Δεδομένου, δε, του γεγονότος ότι οι γυναίκες μετανάστριες συχνά καταλήγουν σε χαμηλού κύρους και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας και, εξίσου συχνά, εργάζονται σε κλάδους της οικονομίας που διαχωρίζονται με βάση το φύλο, όπως η οικιακή εργασία, εκτίθενται και σε πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο εκμετάλλευσης, βίας και κακοποίησης.

Μετανάστριες και οικιακή εργασία

Η οικιακή εργασία, χωρίς κανόνες, δικαιώματα, πρόσβαση σε κοινωνική ασφάλιση, ούτε προοπτική για ένα καλύτερο μέλλον, δεν συνιστούσε, κατά τον W.E.B. DuBois³, κοινωνικό φαινόμενο και ο ίδιος πρότεινε μόνο μια λύση, τη φυγή. Αλλά, με τα σημερινά δεδομένα, φυγή για πού; Εδώ πρέπει να επικεντρωθούμε στην οικιακή εργασία, στους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες γίνονται οικιακές εργάτριες, καθώς, μάλιστα, παρατηρείται ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση της γυναικείας οικιακής εργασίας. Σύμφωνα με την έκθεση WIEGO (2014), πολλοί είναι οι παράγοντες που οδηγούν τις γυναίκες στην οικιακή εργασία. Γυναίκες από φτωχά νοικοκυριά ή μη προνομιούχες κοινότητες έχουν, συνήθως, λίγες ευκαιρίες απασχόλησης και αντιμετωπίζουν περισσότερες διακρίσεις λόγω φύλου, κοινωνικής τάξης, φυλής ή εθνικότητας. Η καθαριότητα, η μαγειρική και η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων θεωρούνται, σχεδόν παγκοσμίως, ως γυναικείες εργασίες και, έτσι, οι άνδρες σπάνια είναι ανταγωνιστικοί σε αυτή την αγορά. Το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και οι λίγες δεξιότητες παίζουν, επίσης, κάποιον ρόλο. Όμως, υπάρχουν οικιακές εργάτριες που μεταναστεύουν από μέρη όπως οι Φιλιππίνες ή η Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, οι οποίες έχουν μεσαίο ή και υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Επιπλέον, η ζήτηση για οικιακές υπηρεσίες αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς λόγω δημογραφικών, κοινωνικών και εργασιακών τάσεων, όπως, για παράδειγμα, η αύξηση του αριθμού των γυναικών που εργάζονται εκτός σπιτιού, η

³ Για τον W.E.B. DuBois (1999 [1920], σ. 68-69) η οικιακή εργασία δεν είναι πραγματικά θέμα προς συζήτηση και προτρέπει: «Αποδράστε! Πάρτε τους εαυτούς σας και τους γιους και τις κόρες σας μακριά από τη σκιά αυτού του φοβερού πράγματος!», για να συνεχίσει: «Δεν μπορεί άραγε οι προσωπικές υπηρεσίες και η συντροφικότητα να συνδυαστούν με φιλία και αγάπη, εκεί όπου ανήκουν και από όπου δεν μπορούν να χωριστούν χωρίς υποβάθμιση και πόνο; Τελικά, δεν μπορούμε, μαύροι και λευκοί, πλούσιοι και φτωχοί, να προσβλέπουμε σε έναν κόσμο υπηρεσιών χωρίς υπηρέτες;».

μείωση των δημοσίων παροχών υπηρεσιών φροντίδας και η έλλειψη της διευρυμένης οικογενειακής υποστήριξης. Έτσι, προσιτές οικονομικά, μετανάστριες οικιακές εργάτριες απελευθερώνουν συχνά τις γηγενείς γυναίκες, ώστε να εργασθούν αυτές οι τελευταίες εκτός σπιτιού.

Ως προς το θεσμικό πλαίσιο για την οικιακή εργασία, θα πρέπει να σημειωθεί η Σύμβαση 189 της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την αξιοπρεπή εργασία των οικιακών εργαζομένων (με έναρξη ισχύος την 5η Σεπτεμβρίου 2013)⁴, την οποία έχουν επικυρώσει 25 χώρες (μη συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας). Ενδεικτικά, στα άρθρα 5 και 6 της Συνθήκης αναφέρεται ότι οι οικιακές εργάτριες χαίρουν προστασίας ενάντια σε όλες τις μορφές κακοποίησης, παρενόχλησης και βίας, και, αν διαμένουν μέσα στο νοικοκυριό, χαίρουν αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης που σέβονται την ιδιωτική τους ζωή. Επίσης, στη Σύσταση 201 για την αξιοπρεπή εργασία των οικιακών εργαζομένων⁵ αναφέρεται, ενδεικτικά, η θέσπιση προγραμμάτων για τη μετεγκατάσταση από το νοικοκυριό και την αποκατάσταση των οικιακών εργατριών που έχουν υποστεί κατάχρηση, παρενόχληση και βία. Εντούτοις, στην Ελλάδα «η επιθεώρηση των συνθηκών εργασίας είναι αδύνατο να γίνει στον χώρο των νοικοκυριών, λόγω προστασίας των τελευταίων από το οικογενειακό άσυλο. Οι μετανάστριες οικιακές βοηθοί εξαρτώνται αποκλειστικά από την καλή θέληση των εργοδοτών/-τριών τους σε ό,τι αφορά τις συνθήκες εργασίας τους» (MIGS, 2005, σ. 2). Οι οικιακές εργάτριες εξακολουθούν να παραμένουν μια από τις λιγότερο προστατευμένες ομάδες εργαζομένων. Σε αυτό το πλαίσιο, ο επισφαλής χαρακτήρας της εξισορρόπησης της προσωπικής και επαγγελματικής ζωής των μεταναστριών εργαζομένων είναι δείγμα του τρόπου με τον οποίο αυτές αποπροσωποποιούνται, καθώς αντιμετωπίζονται μόνο ως εργαζόμενες, χωρίς οικογένειες ή οικογενειακές ανάγκες (Yeoh & Ramdas, 2014, σ. 1.201).

Η αύξηση του αριθμού των γυναικών που μεταναστεύουν, πολλές από τις οποίες είναι μητέρες που αφήνουν τα παιδιά τους στη φροντίδα άλλων προσώπων στη χώρα καταγωγής τους και απασχολούνται στην οικιακή εργασία, έχοντας συχνά τη φροντίδα των μικρών παιδιών των εργοδοτριών οικογενειών, προκαλεί τη δημιουργία

⁴ C189 – Domestic Workers Convention, 2011 (No. 189) Convention concerning Decent Work for Domestic Workers, *International Labour Office*, Geneva.

⁵ R201 – Domestic Workers Recommendation, 2011 (No. 201) Recommendation concerning Decent Work for Domestic Workers, *International Labour Office*, Geneva.

μορφών οικογένειας διεθνικού τύπου. Οι γυναίκες-«διεθνικές μητέρες» (*transnational mothers*) (Hondagneu-Sotelo & Avila, 1997, σ. 552) βιώνουν την παράδοξη κατάσταση να είναι αναγκασμένες να αποχωρίζονται από τα παιδιά τους και να αποδέχονται μια, συχνά, μοναχική ζωή σε μακρινές χώρες, με σκοπό τη διασφάλιση ενός καλύτερου παρόντος και μέλλοντος γι' αυτά.

Οικογενειακό ζήτημα και μετανάστριες οικιακές εργάτριες

Μιλώντας γενικά για τη μεταναστευτική καθημερινότητα, αναφερόμαστε σε ένα, κατά Sayad, σύμπαν παραδόξων⁶, το οποίο καθρεφτίζεται έντονα στην περίπτωση των μεταναστριών μητέρων. Καθώς αυξάνεται η τάση να φεύγουν γυναίκες από τις φτωχότερες χώρες, αφήνοντας τα παιδιά και τους ηλικιωμένους συγγενείς πίσω, ώστε να καταλάβουν αμειβόμενες θέσεις εργασίας σε πλουσιότερες χώρες ως βοηθητικό και νοσηλευτικό οικιακό προσωπικό δίπλα σε παιδιά και ηλικιωμένους, παρατηρείται το φαινόμενο της «διαρροής φροντίδας» (*care drain*). Αυτή η μετάθεση της φροντίδας δημιουργεί μια «παγκόσμια αλυσίδα φροντίδας» (*global care chain*) (Hochschild, 2005, σ. 35), χαρακτηριστικό της οποίας είναι κάθε εργαζόμενη στην παροχή φροντίδας να εξαρτάται από την επόμενη. Οι μετανάστριες αποτελούν τα κεντρικά πρόσωπα αυτής της μορφής φροντίδας αλλά και του παγκόσμιου νοικοκυριού ως τύπου οικογενειακής διαβίωσης (Cho et al., 2010, σ. 30). Έτσι, το παγκόσμιο νοικοκυριό αντανακλά τους τρόπους συγκέντρωσης των οικονομικών πόρων, ενώ η εργασία και η οικογένεια είναι δύο δίκτυα που συνδέονται στενά (Kofman, 2012, σ. 154). Η μεταναστευτική αυτή, λοιπόν, συνθήκη έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά που αφορούν (α) στην οικιακή εργασία ως μέρος της άτυπης οικονομίας και (β) στη διεθνή μητρότητα μέσα από την ανάδυση των παγκόσμιων αλυσίδων φροντίδας.

⁶ «Ζωή είναι αυτή που για να θρέψεις τα παιδιά σου είσαι υποχρεωμένος να τα εγκαταλείψεις; Για να γεμίσεις το σπίτι σου, ξεκινάς με το να το αφήνεις, εσύ πρώτα; Για να δουλέψεις για τον τόπο σου, τον εγκαταλείπεις;... και αυτό ονομάζεται ζωή;... ο μετανάστης είναι αυτό. Είναι πάντοτε για αργότερα... Ένα κάποιο σίγουρο μέλλον σε μια ξένη χώρα δεν υπάρχει... οι μέρες, οι μήνες, τα χρόνια περνούν... Είσαι σε μια χώρα, ξοδεύεις όλα σου τα νιάτα, την υγεία σου, όταν είσαι μέσα στη δύναμη δουλεύεις, αλλά δεν είσαι σπίτι σου. Κάνεις σαν να είσαι εκεί για κάποιο λίγο χρονικό διάστημα... μπορείς πραγματικά να τρελαθείς. Είναι η αβεβαιότητα για όλους... Αυτό είναι η μετανάστευση, αυτό είναι να ζεις ξένος σε μια χώρα», Sayad (1999, σ. 94-95) (δική μου μετάφραση).

Η μετανάστευση, από την άλλη, ενέχει επιπτώσεις τόσο θετικές όσο και αρνητικές για τις γυναίκες που απασχολούνται στην οικιακή εργασία αλλά και για όλα τα εμπλεκόμενα άτομα και, ειδικά, για τα παιδιά τους⁷. Ακόμη και στο πιεστικό πλαίσιο της μετανάστευσης, γεγονός παραμένει ότι τα δικαιώματα των παιδιών είναι πιθανότερο να διασφαλίζονται όταν οι γυναίκες απολαμβάνουν τα ατομικά δικαιώματά τους⁸.

⁷ Στοιχεία από τις Φιλιππίνες, μαζί με έρευνες στην Ινδονησία και την Ταϊλάνδη, δείχνουν ότι, σε σύγκριση με τους μη μετανάστες, τα παιδιά των μεταναστών ενδέχεται να αποτελούν μια περισσότερο προνομιούχο ομάδα όσον αφορά στο εισόδημα ή την πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες όπως η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση. Η μετανάστευση, από την άλλη, μπορεί να βελτιώσει την αυτοεκτίμηση και τη συνολική κοινωνική κατάσταση των γυναικών μεταναστριών, καθώς αυτές είναι σε θέση να αναλάβουν βασικό ρόλο στην οικονομική στήριξη της οικογένειας αποστέλλοντας εμβάσματα στο σπίτι, τις οικογένειες και τις κοινότητές τους. Πολλές μελέτες διαπίστωσαν την αύξηση της σχολικής φοίτησης και τη βελτίωση της πρόσβασης των παιδιών στις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης, σε νοικοκυριά όπου οι γονείς εργάζονται στο εξωτερικό. Ωστόσο, αν και τα εμβάσματα που αποστέλλονται από εργαζομένους εκτός της χώρας μπορεί να ενισχύουν το εισόδημα των νοικοκυριών, η μετανάστευση ενός ή και των δύο γονέων έχει και αρνητικές επιπτώσεις στα παιδιά. Έτσι, έρευνες σε χώρες όπως το Εκουαδόρ, το Μεξικό ή οι Φιλιππίνες δείχνουν ότι τα παιδιά των οποίων οι γονείς έχουν μεταναστεύσει ενδέχεται να υποστούν αρνητικές ψυχολογικές συνέπειες. Στις Φιλιππίνες, τα παιδιά των μητέρων μεταναστριών ανέφεραν αισθήματα θυμού, μοναξιάς και φόβου. Σε άλλες χώρες, οι κίνδυνοι κακοποίησης και σωματεμπορίας αυξάνονται όταν συγγενείς και φίλοι αναλαμβάνουν την επιμέλεια των παιδιών που μένουν πίσω, κίνδυνοι που τονίζονται ιδιαίτερα σε μελέτες που διεξήχθησαν στην Αλβανία και τη Μολδαβία, βλ. UNICEF (2006, σ. 46-47).

⁸ Με μεγαλύτερη πιθανότητα να απασχοληθούν σε χαμηλού κύρους εργασίες, όπως η οικιακή εργασία, οι γυναίκες μετανάστριες αντιμετωπίζουν συχνά παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Σύμφωνα με μελέτη της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, οι μισές αλλοδαπές γυναίκες οικιακές εργάτριες που ερωτήθηκαν δήλωσαν ότι ήταν ή είχαν υπάρξει θύματα λεκτικής, σωματικής ή σεξουαλικής κακοποίησης. Ορισμένες χώρες έχουν καταβάλει κάποιες προσπάθειες για την αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων της μετανάστευσης στις γυναίκες και τις οικογένειές τους. Για παράδειγμα, το 2003, η ιορδανική κυβέρνηση ενέκρινε το Special Unified Working Contract για τις μη Ιορδανές οικιακές εργάτριες, ενώ στις Φιλιππίνες και τη Σρι Λάνκα οι εργαζόμενοι/-ες που αναχωρούν για εργασία στο εξωτερικό καταγράφονται από την κυβέρνηση. Επίσης, ενώ η μετανάστευση αποτελεί σημαντικό αντικείμενο μελετών, εντούτοις, οι επιπτώσεις της στα παιδιά εξακολουθούν να λαμβάνουν περιορισμένη έκταση στη σχετική έρευνα, βλ. UNICEF (2006, σ. 46-47).

Διεθνικότητα και οικογενειακή δικτύωση

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η διεθνικότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί απλώς ως κάτι που οι μετανάστες θέτουν σε εφαρμογή σύμφωνα με τη θέλησή τους αλλά, κυρίως, ως κάτι που ασκεί έλεγχο επάνω τους, αλλάζοντας έτσι τη ζωή τους. Είναι, δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο η εμπειρία της διεθνικότητας δύναται να αλλάξει τους στόχους, τα υποκείμενα της μετανάστευσης και τις συνέπειες αυτής της τελευταίας (Waters 2010: 64). Έτσι, η μεταναστευτική εμπειρία μπορεί να ενέχει και ιδιαίτερες σκοτεινές πλευρές, όπως στην περίπτωση της μετανάστευσης των γυναικών η οποία συνδέεται, μεταξύ άλλων, με αυξημένους χωρισμούς ανάμεσα στα ζευγάρια⁹.

Από την άλλη, στο παρόν παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, μέσα στο οποίο οι διαπροσωπικές, συναισθηματικές σχέσεις βρίσκονται στο επίκεντρο των οικονομικών σχέσεων¹⁰, εμφανίζεται μια αυξανόμενη αβεβαιότητα ως προς το ποιες επιλογές ωφελούν αποκλειστικά το άτομο, ποιες είναι επωφελείς για την οικογένεια και ποια, τελικά, συμφέροντα θα κυριαρχήσουν (Sherif, 2010, σ. 23). Άλλωστε, σύμφωνα με τον Bourdieu (2000, σ. 129) «η οικογένεια παίζει αποφασιστικά έναν καθοριστικό ρόλο για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και για την αναπαραγωγή, όχι μόνο τη βιολογική αλλά και την κοινωνική, δηλαδή για την αναπαραγωγή της δομής του κοινωνικού χώρου και των κοινωνικών σχέσεων». Έτσι, τα οικογενειακά και συγγενικά δίκτυα συνεχίζουν να είναι ενεργά και μετά τη μετανάστευση, ενώ οι διεθνικές διασυνδέσεις των μεταναστών αλληλο-ενισχύονται (Levitt & Glick Schiller, 2007, σ. 182).

Για τις μετανάστριες μητέρες, η μητρότητα αποκτά διαφορετικούς τρόπους έκφρασης μέσω των νέων τεχνολογιών που αλλάζουν τις πρακτικές της και επιδρούν στην ίδια τη μητρική ταυτότητα, καθώς αυτές οι γυναίκες χρειάζεται να διατηρούν και να διαπραγματεύονται πολλαπλούς ρόλους από απόσταση (Madianou & Miller, 2012, σ. 50, 83). Η διεθνική επικοινωνία είναι, πλέον, βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης μετανάστευσης. Με τη χρήση των κινητών τηλεφώνων και

⁹ Χαρακτηριστικό είναι το αίσθημα της ανεπάρκειας των ανδρών να στηρίζουν οικονομικά την οικογένεια και σχετικά με τις συνέπειές του βλ. στο Hoang & Yeoh (2011, σ. 722).

¹⁰ Σε αυτό το περιβάλλον, η Eva Illouz υποστηρίζει ότι «το συναίσθημα είναι σίγουρα μια ψυχολογική οντότητα, είναι όμως ακόμα περισσότερο κοινωνική και πολιτισμική. Μέσα από το συναίσθημα θέτουμε τους πολιτισμικούς ορισμούς του ατόμου, όπως εκφράζονται στις υπαρκτές και άμεσες αλλά πάντα πολιτισμικά και κοινωνικά καθορισμένες σχέσεις» (Illouz, 2017, σ. 16).

του διαδικτύου στις καθημερινές πρακτικές, οι διεθνικές οικογένειες αναπτύσσουν μια εικονική διασύνδεση, διαπερνώντας τα χωρικά και χρονικά εμπόδια, ώστε να αντισταθμίζουν την απουσία. Παρ' όλα αυτά, αν και οι διεθνικές οικογένειες συνδέονται ευκολότερα μεταξύ τους λόγω των τεχνολογιών επικοινωνίας, δεν είναι σε θέση να ξεπεράσουν τις δυσκολίες και τους περιορισμούς που προκαλούνται από την απόσταση, κυρίως σε περιπτώσεις οικογενειακής κρίσης ή σύγκρουσης (Chib et al., 2014, σ. 76).

Η ελληνική περίπτωση

Για τις μετανάστριες οι οποίες άρχισαν να έρχονται στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του '90, μετά την πτώση των καθεστώτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τα Βαλκάνια, για να εργασθούν σε μεγάλο ποσοστό στον τομέα παροχής οικιακών υπηρεσιών και φροντίδας στα ελληνικά νοικοκυριά, η διασπορά των μελών των οικογενειών τους, σύμφωνα με έρευνά μου (Βασιλικού, 2007)¹¹, συνδέθηκε με την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους προς την οικογένειά τους και, ειδικότερα, για όσες ήταν μητέρες, προς τα παιδιά τους. Οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα αποτέλεσαν έναν σημαντικό μεταναστευτικό πληθυσμό με ζωτική παρουσία στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, στον οποίο το φαινόμενο της διεθνικής οικογένειας εμφανίζεται με όρους ανάλογους με εκείνους της παγκόσμιας μεταναστευτικής πραγματικότητας.

Οι προσωπικές δυσκολίες των γυναικών, οι οποίες δημιουργούνται με την ανχώρηση από τη χώρα καταγωγής και τον αποχωρισμό από τα αγαπημένα τους πρόσωπα και εντείνονται με τα χρόνια και τις σκληρές συνθήκες παραμονής στην Ελλάδα, αποτυπώνονται στις μαρτυρίες τους, όπως η ακόλουθη:

«Η κόρη μου, την άφησα τριών χρονών, ήταν και με τη μαμά μου, τη γιαγιά της, και με την κουμπάρα μου και με τη γιαγιά μου, αλλά όταν την έπαιρνα τηλέφωνο

¹¹ Επιπλέον των ατομικών ερευνών, συμμετείχα, μεταξύ 2010 και 2015, σε συλλογική έρευνα του Κέντρου Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, του Παντείου Πανεπιστημίου, με επιστημονικό υπεύθυνο τον καθ. Ι. Ψημμένο, η οποία εξέταζε ζητήματα όπως τα σχέδια ζωής και τις δραστηριότητες των μεταναστριών οικιακών εργατριών κατά την περίοδο της κρίσης. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας δημοσιεύθηκαν στο Psimmenos Iordanis (ed.), 2017, "Special Section: Unveiling Domestic Work in Times of Crisis", *Journal of Modern Greek Studies*, Johns Hopkins University Press, 35 (1).

ήξερε ότι ήμουν η μαμά της και πού είμαι και τι κάνω. Τέσσερα χρόνια είχα να τη δω, σ' αυτό το διάστημα άρχιζε να μιλάει πιο καθαρά, την έπαιρνα στο τηλέφωνο και μου μιλούσε σαν μια μεγάλη κοπελίτσα, συνεχώς έστελνα τσάντες, λεφτά πάνω, δηλαδή νομίζω ότι δεν της έχει λείψει τίποτε.

Έχω περάσει πολύ δύσκολα, όταν δούλευα πάρα πολύ, όλη τη βδομάδα, δεν είχα ρεπό, ήμουν πάρα πολύ κουρασμένη και ερχόμουν σπίτι και δεν είχα τίποτα στο μυαλό μου, μόνο την κόρη μου είχα, και κάποια στιγμή νόμιζα ότι θα πάθω εγκεφαλικό, νόμιζα ότι κουράζομαι πάρα πολύ και πρέπει να πάω στην κόρη μου». (Άννα-Μαρία, 29 χρ., Μολδαβία)

Η Άννα-Μαρία επέστρεψε στην πατρίδα της το 2012, μετά από δεκαπέντε χρόνια παραμονής στη χώρα και χωρίς ποτέ να φέρει την κόρη της στην Ελλάδα. Η κόρη ήταν τότε 18 ετών.

Η απόσταση από την οικογένεια δημιουργεί προβλήματα, οι σχέσεις δοκιμάζονται ενώ ο τελικός στόχος είναι η πρόοδος και ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά.

Μια άλλη μετανάστρια αφηγείται:

«Δυστυχώς, όταν πάνε στις άλλες χώρες, δεν πάνε σαν ζευγάρια, χωρίζει η οικογένεια, κι αυτό είναι το κακό, κι όσο και δεμένη να είναι η οικογένεια, χαλάει κάπως η σχέση... αυτό είναι λογικό... εγώ βλέπω, έρχονται τα παιδιά μου, όταν ήρθαν για δεκαπέντε μέρες, και δεν απευθύνονται σε μένα, δεν ρωτάνε εμένα, ρωτάνε τον πατέρα τους. Δεν μου λένε σ' εμένα τίποτα, τα προβλήματά τους τα λένε στον πατέρα τους, δεν τα λένε σε μένα και απομακρύνεσαι από τα παιδιά, από τον άντρα σου, νιώθεις ενοχές που έχεις αφήσει τα παιδιά σου.

Να είσαι εκεί, δεν μπορείς να προσφέρεις τίποτα, εδώ είσαι, προσφέρεις χρήματα αλλά δεν μπορείς να προσφέρεις αγάπη, φροντίδα, οτιδήποτε, αυτό που μπορείς να προσφέρεις είναι μόνο το χρήμα, όμως το χρήμα δεν είναι το παν, αλλά και χωρίς το χρήμα δεν γίνεται τίποτα, επομένως εμείς θα μείνουμε εδώ για να μεγαλώσουμε τα παιδιά κάπως, για να μπορούν να σπουδάσουν, και τα παιδιά μου πάνε πολύ καλά στο σχολείο και πρέπει να σπουδάσουν».

(Μίρα, 40 χρ., Βουλγαρία)

Η Μίρα επέστρεψε στην πατρίδα της το 2010, μετά από δεκατρία χρόνια παραμονής στη χώρα και χωρίς ποτέ να φέρει τα παιδιά της στην Ελλάδα. Ο γιος ήταν τότε 26 και η κόρη 23 ετών. Έχουν κάνει και οι δύο καλές σπουδές και έχουν τη δική τους οικογένεια.

Με την ελληνική οικονομική κρίση, οι μετανάστριες οικιακές εργάτριες βρέθηκαν αντιμέτωπες με νέα αδιέξοδα. Οι δύσκολες συνθήκες χαμηλής αμοιβής και χαμηλού κύρους εργασίας καθώς και η κατάσταση που αυτές βιώνουν, χωρίς καμία πραγματική δυνατότητα επιλογής μεταξύ δύο χωρών σε οικονομική κρίση, διευρύνουν την εξάρτηση και την απομόνωση που είναι εγγενείς στην οικιακή εργασία (Xyrolytas, Vassilikou & Fouskas, 2017). Η κρίση είναι καθημερινά παρούσα, υπάρχουν συγκρούσεις, ιδίως όταν οι άνδρες είναι άνεργοι, ενώ έτσι επηρεάζονται οι οικογενειακές σχέσεις καθώς και τα σχέδια της οικογένειας. Σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες:

«Ο γιος μου τσακώθηκε με τον πατέρα του, επειδή είπε ότι τώρα μόνο η μητέρα δουλεύει στο σπίτι και κουράζεται. Ο άντρας μου δεν θέλει να κάθεται, αλλά τι μπορεί να κάνει; Και τώρα δεν μιλάνε μεταξύ τους».

(Ντάνι, 43 χρ., Αλβανία)

«Φέτος, αυτός ο χειμώνας, ήταν ο πιο δύσκολος της ζωής μου. Δεν είχα συνηθίσει έτσι, δεν ήμουν ποτέ έτσι. Είχα μια κανονική δουλειά, ο άντρας μου κι εγώ, αλλά όλο τον χειμώνα δεν δουλέψαμε καθόλου. Ο άντρας μου δεν έχει ακόμη δουλειά. Εγώ έχω δουλειά, μόλις βρήκα, νιώθω χαρούμενη όταν με καλούν για δουλειά και βγάζω κάτι. Δεν αισθάνομαι την κρίση τώρα που δουλεύω. Αλλά μόλις τώρα ξεκίνησα δουλειά, γι' αυτό δεν μπορώ να πάρω απόφαση για δεύτερο παιδί».

(Μόζα, 27 χρ., Αλβανία)

Για παράδειγμα, οι Αλβανοί μετανάστες, μετά την οικονομική κρίση και τις δυσκολίες ανεύρεσης εργασίας, βίωσαν μια «διεθνική ρήξη», καθώς δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν μια αξιοπρεπή διαβίωση πίσω στην Αλβανία, ενώ οι διεθνικές πρακτικές αλλάζουν, όπως για παράδειγμα η αποστολή εμβασμάτων, αν και για πρόσβαση σε εργασία συνεχίζεται ή και ενισχύεται η διαμεσολάβηση των μεταναστευτικών δικτύων τόσο από ομοεθνείς όσο και από Έλληνες εργοδότες (Gemi, 2016, σ. 245-246). Σε πολλές περιπτώσεις, η επιστροφή πίσω στην πατρίδα δυσχεραίνεται ή αναβάλλεται λόγω της άρνησης των παιδιών να ακολουθήσουν, ενώ όταν τα παιδιά είναι ενήλικα η απόφαση αυτή θα ληφθεί γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι οι γονείς θα επιστρέψουν στην Αλβανία και τα παιδιά θα παραμείνουν στην Ελλάδα (Gemi, 2016, σ. 250).

Τέλος, μπορούμε να πούμε ότι οι γυναίκες μετανάστριες-οικιακές εργάτριες, είτε επέστρεψαν στη χώρα καταγωγής τους είτε επανενώθηκαν με τα παιδιά τους

και παρέμειναν στην Ελλάδα είτε βρίσκονται σε μόνιμη, πλέον, απόσταση από ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειάς τους, ανέδειξαν την οικογένεια ως πόλο ταυτότητας γύρω από τον οποίο οργάνωσαν στρατηγικές και σχέδια ζωής. Η επανένωση, που είναι πάντα το όριο της απομάκρυνσης μεταξύ μητέρων και παιδιών, αναγκαία για την επιβίωση ή/και τη βελτίωση των όρων ζωής των τελευταίων, όπως διαπιστώθηκε, τις περισσότερες φορές καθυστερεί, παίρνοντας ολοένα παράταση, για να εκπληρωθεί, όταν εκπληρώνεται, μετά από πολλές προσπάθειες και ματαιώσεις.

Συμπεράσματα

Η κοινωνιολογία της μετανάστευσης είναι μια επιστήμη των μεταφορών, π.χ. μεταφορά από τον κόσμο της θάλασσας, με όρους όπως κύματα ή ρεύματα, μεταφορά από τη γεωργία, όπως ρίζες, εκρίζωση ή ρίζωμα ή και από τη βιολογία, όπως αφομοίωση, κ.ά. (Streiff-Fénart, 2013, σ. 34). Η ζωή των διεθνικών οικογενειών είναι κι αυτή μια μεταφορά της οικογενειακής ζωής, βιωμένης πλέον με διαρκώς μεταβαλλόμενους όρους και δεδομένα. Η αποκατάσταση της οικογενειακής ζωής μέσω της επανένωσης, αν και συνιστά το όριο όπου μπορεί να βιωθεί η βασική διάσταση της κοινωνικής αναγνώρισης της μετανάστριας μητέρας, αποτελεί μια συχνά αναβαλλόμενη και πάντα επώδυνη διαδικασία. Οι μεγάλες χωρο-χρονικές αποστάσεις της μετανάστευσης που έχουν ως επακόλουθα την αλλοτρίωση και την αγωνία της μητρότητας δεν επιτρέπουν, είναι βέβαιο, τις πολύ ενθουσιώδεις προσεγγίσεις των διεθνικών προοπτικών της.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baldassar, Loretta & Merla, Laura (eds), (2014). *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care. Understanding Mobility and Absence in Family Life*. New York: Routledge.
- Baldassar, Loretta, Kilkey, Majella, Merla, Laura & Wilding, Raelene (2014). "Transnational Families". In J. Treas, J. Scottand, M. Richards (eds), *The Wiley Blackwell Companion to the Sociology of Families*, p. 155-175. Wiley Blackwell.
- Βασιλικού, Κατερίνα (2007). *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών.

- Bourdieu, Pierre (2000). *Πρακτικοί Λόγοι. Για τη θεωρία της δράσης*. Πλέθρον.
- Bryceson, Deborah & Vuorela, Ulla (eds), (2002). *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*. Oxford & New York: Berg.
- Chib, Arul, Malik, Shelly, Aricat, Rajiv George, Kadir, Siti Zubeidah (2014). "Migrant mothering and mobile phones: Negotiations of transnational identity". *Mobile Media and Communication*, 2 (1), p 73-93.
- Cho, Eun Kyeong, Chen, Dora W., Shin, Sunghye (2010). "Supporting Transnational Families". *YC Young Children*, 65 (4), p. 30-37.
- DuBois W.E.B., (1999 [1920]). *Darkwater: Voices from Within the Veil*. Dover Publications, INC, Mineola, New York.
- Gemi, Eda (2016). "Integration and transnational mobility in time of crisis: the case of Albanians in Greece and Italy". *Studi Emigrazione. Etudes migrations. Le migrazioni dall' Europa centro-orientale a quella meridionale: tendenze e problemi negli anni della crisi*, 202, p. 237-256.
- Goulbourne, Harry, Reynolds, Tracey, Solomos, John & Zontini, Elisabetta (2010). *Transnational Families. Ethnicities, identities and social capital*. London & New York: Routledge.
- Hoang, Lan Anh, Yeoh, Brenda (2011). "Breadwinning Wives and 'Left-Behind' Husbands: Men and Masculinities in the Vietnamese Transnational Family". *Gender and Society*, 25 (6), p. 717-739.
- Hochschild, Arlie Russell (2005). "Love and Gold". In L. Ricciutelli, A. Miles, & M. McFadden (eds), *Feminist Politics, Activism and Vision: Local and Global Challenges*, p. 34-46. London & Toronto: Zed/Innana Books.
- Hondagneu-Sotelo, Pierrette & Avila, Ernestine (1997). "I'm Here, but I'm There: The Meanings of Latina Transnational Motherhood". *Gender and Society*, 11 (5), p. 548-571.
- Illouz, Eva (2017). *Ψυχρή τρυφερότητα. Η άνοδος του συναισθηματικού καπιταλισμού*. Αθήνα: Oposito.
- Isotalo, Riina (2010). "Politicizing the Transnational. On implications for Migrants, Refugees, and Scholarship". In Nina Glick Schiller and Thomas Faist (eds), *Migration, Development, and Transnationalization. A Critical Stance*, p. 100-141. New York & Oxford: Berghahn Books.

- Kofman, Eleonore (2012). "Rethinking Care Through Social Reproduction: Articulating Circuits of Migration". *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 19 (1), p. 142-162.
- Le Gall, Josiane (2005a). " Familles transnationales: bilan des recherches et nouvelles perspectives ", *Diversité urbaine*, 5 (1), p. 29-42.
- Levitt, Peggy & Jaworsky, Nadya B. (2007). "Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends". *Annual Review of Sociology*, 33, p. 129-156.
- Madianou, Mirca & Miller, Daniel (2012). *Migration and New Media. Transnational Families and Polymedia*. London & New York: Routledge.
- MIGS - Mediterranean Institute of Gender Studies (2005). *Κοινωνική Ένταξη Μεταναστών Οικιακών Βοηθών: Στρατηγικές για απασχόληση και συμμετοχή στα κοινά*.
- Parreñas, Rhacel Salazar (2005). *Children of Global Migration: Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press.
- Psimmenos Iordanis (ed.), (2017). "Special Section: Unveiling Domestic Work in Times of Crisis". *Journal of Modern Greek Studies*, Johns Hopkins University Press, 35 (1).
- Sayad, Abdelmalek (1999). *La double absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*. Seuil, coll. Liber.
- Sherif, Trask Bahira (2010). *Globalization and Families. Accelerated Systemic Social Change*. Springer.
- Streiff-Fénart, Jocelyne (2013). " Penser l'étranger. L'assimilation dans les représentations sociales et les théories sociologiques de l'immigration ". *Revue européenne des sciences sociales*, 51 (1), p. 65-93.
- UNFPA (2017). United Nations Population Fund, <https://www.unfpa.org>
- UNHCR (2018). The UN Refugee Agency, <https://www.unhcr.org/globaltrends2018>
- UNICEF (2006). *The State of the World's Children 2007. Women and Children. The Double Dividend of Gender Equality*. The United Nations Children's Fund.
- Waters, Johanna (2010). "Becoming a Father, Missing a Wife: Chinese Transnational Families and the Male Experience of Lone Parenting in Canada". *Population, Space and Place*, 16 (1), p. 63-74.
- WIEGO, Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing, 2014, Annual Report, <http://www.wiego.org>

- Xypolytas, Nikos, Vassilikou, Katerina, Fouskas, Theodoros (2017). "Migrant Domestic Workers: Family, Community, and Crisis". *Journal of Modern Greek Studies*, 35 (1), p. 89-110.
- Yeoh, Brenda S.A. & Ramdas, Kamalini (2014). "Gender, Migration, Mobility and Transnationalism". *Gender, Place & Culture*, 21 (10), σ. 1.197-1.213.
- Ψημμένος, Ιορδάνης (2004). *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια. Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Abstract

In a globalized economy driven by population movements, there is an increase in the number of migrant women who leave their children behind often for long periods of their lives. This dynamic, in parallel with transnational practices through new communication media, results to a complex phenomenon of contemporary migration, the 'transnational families'. Immigrant women from Eastern European countries and the Balkans who, since the early 1990s, have worked as domestic workers in Greece, are a significant migrant population with a vital presence in modern Greek society and in which the phenomenon of transnational family is evident in terms relevant to those of global migration reality.

Η Κατερίνα Βασιλικού είναι κοινωνιολόγος, ερευνήτρια Β΄ στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας (ΚΕΕΚ) της Ακαδημίας Αθηνών.

Πράξις και Συμβάν. Αντιφάσεις της κοινωνικοϊστορικής θέσμισης

Βασίλης Ρωμανός

Περίληψη

Η εργασία εντοπίζει την ένταση μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου έργου του Καστοριάδη αναφορικά με τη δυνατότητα των αυτονόμων φορέων για δημιουργία και καθίδρυση νέων νοηματικών κόσμων. Ισχυρίζομαι ότι στο πρώιμο έργο του εντοπίζονται στοιχεία ενός πολιτικού κονστρουκτιβισμού, ο οποίος εισάγεται μέσω μιας αναδιατύπωσης της εγελομαρξιστικής φιλοσοφίας της *πράξεως*: ο Καστοριάδης συλλαμβάνει την κοινωνική πρακτική εξπρεσιβιστικά ως μια προθετική δραστηριότητα διά της οποίας οι συνειδητοποιημένοι δρώντες σχηματοποιούν προτάγματα που παρέχουν εναλλακτικές δυνατότητες στα υφιστάμενα προβλήματα και καθιδρύουν ριζικά νέα μοτίβα της καθημερινής συμπεριφοράς και του νοήματος. Το ύστερο έργο του, ωστόσο, στρέφεται προς μια θεωρία της κοινωνικοϊστορικής αυτοθέσμησης και της ποιητικής αυτοδημιουργίας των ιστορικών κόσμων: καθώς κατανοεί τις κοινωνίες ως *φαντασιακές* ολότητες –συνεπώς στη βάση μιας διαρθρωτικής και κανονιστικά ολοκληρωμένης ενότητας αξιών και δηλωμένων προθέσεων–, εξαρτά τις δυνατότητες της αντίληψης, της σκέψης και της δράσης από καθορισμένα πεδία νοηματοδότησης που προηγούνται κάθε λόγου και άμεσης παρέμβασης. Ο *φαντασιακός ορίζοντας* έχει έναν κοσμο-συγκροτητικό ρόλο μέσα στις κοινωνικές νοηματικές δομές, που επιδρά μορφοποιητικά επί των γνωστικών και προθετικών σχημάτων της εμπειρικής δράσης και είναι ο ίδιος υπεύθυνος για την εκ-κάλυψη καινοφανών

ιστορικών κόσμων. Ο Καστοριάδης, έτσι, υπονομεύει την προοπτική της αυτονομίας ως προϊόν προτάγματος, αφού μετατρέπει την προταγματική δράση της πρώιμης περιόδου στο απρόσωπο και ανώνυμο *συμβάν* μιας αυτοθεσμιζόμενης κοινωνίας που αλλοιώνεται διαρκώς πίσω από τους σκοπούς, τις επιθυμίες, τις δραστηριότητες και τις αναπαραστάσεις των υποκειμένων. Υποστηρίζω, ωστόσο, ότι μέσα στη θεωρία της εκφραστικής γλώσσας που εισηγείται θεμελιώνεται η δυνατότητα μιας πιο άμεσης μεσολάβησης μεταξύ υποκειμένου και νοηματικών πλαισίων.

I. Εισαγωγή

Ως γνωστόν, η θεωρία της φαντασιακής θέσμησης του Κορνήλιου Καστοριάδη δεν στοχεύει απλώς σε μια ερμηνευτική ανάγνωση του κοινωνικοϊστορικού κόσμου, στον προσδιορισμό του τρόπου, δηλαδή, με τον οποίο οι ανθρώπινες κοινωνίες συγκροτούνται και μετασχηματίζονται μες στον χρόνο. Καθώς αναδεικνύει την ιστορία ως προϊόν των ανθρώπινων συστατικών πρακτικών, κλονίζει κάθε αναφορά σε μια υπερβατική της κοινωνίας νόρμα (νατουραλιστική, μυθική ή θεολογική) που θα μπορούσε να επιβληθεί εξωγενώς στις ανθρώπινες υποθέσεις ως πηγή και προέλευσή της. Η ανάδειξη της ιστορίας ως ανθρώπινης αυτοδημιουργίας αποτελεί έτσι ένα πρόκριμα για τη θεμελίωση μιας χειραφετημένης πολιτείας που αναγνωρίζει την αυτόνομη παρουσία της μες στον κόσμο και προσδιορίζει αντιστοίχως τη δράση και την κυριαρχία της πάνω στους θεσμούς.

Θεωρώ, ωστόσο, ότι μεταξύ της θεωρίας της «φαντασιακής θέσμησης» και του «προτάγματος της αυτονομίας» υπάρχει μια κάποιου τύπου ασυμβατότητα: το πρόταγμα της αυτονομίας αρθρώνεται μέσα από την αναδιατύπωση της Εγγελομαρξιστικής φιλοσοφίας της *πράξεως*¹, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η «εκφραστική» σύλληψη του ανθρώπινου πράττειν. Η πράξις δεν είναι μόνο εκείνη η δραστηριότητα που *σκοπίμως* και συνειδητοποιημένα προβάλλει σχέδια για το μέλλον· έχει επίσης τη δύναμη να αναδιαμορφώνει άμεσα τα πάντοτε ακαθόριστα αποτελέσματά της σε σχέση με τις εξελισσόμενες επιθυμίες και τους αναπτυσσόμενους σκοπούς των φορέων της. Η θεωρία της φαντασιακής θέσμησης, ωστόσο, διαπνέεται από τις βασικές αρχές της λεγόμενης «γλωσσικής στροφής» στην Ηπειρωτική φιλοσοφία

¹ Βλ. το πρώτο μέρος του έργου του *Η Φαντασιακή Θέσμηση της Κοινωνίας*. Εις το εξής το αναφέρω με τη συντομογραφία *ΦΘΚ*.

του ύστερου 20ού αιώνα, και ως τέτοια φαίνεται να προσκρούει στη βασική αδυναμία που είναι ενύπαρκτη κάθε «γλωσσολογικής διάταξης» του κόσμου: καθώς ανεγείρει τα νοηματικά πεδία σε «αντικειμενική συνθήκη» της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, αδυνατεί να θεμελιώσει επαρκή κριτική *απόσταση* μεταξύ αυτής και του κόσμου, ώστε να συλλάβει την προοπτική μιας ρητής αναδιάρθρωσής του. Και πράγματι, καθώς ο Καστοριάδης εννοιολογεί τις κοινωνικές νοηματικές δομές ως ένα «μαγματικό» σύμπλεγμα *φαντασιακών σημασιών*, κατασκευάζει μια δομική και κανονιστικά ολοκληρωμένη ενότητα αξιών και δηλωμένων προθέσεων που είναι αναλυτικά *ξέχωρη* από την άμεση ανθρώπινη παρέμβαση ή απτή διαμεσολάβηση.

Στην παρούσα εισήγηση, θα επιχειρήσω να δείξω ότι ο σταδιακός μετασχηματισμός της φιλοσοφίας της πράξεως σε μια «οντολογία» της κοινωνικής συγκρότησης απολήγει στο *απρόσωπο* και *ανώνυμο* συμβάν μιας αυτοθεσμιζουσας κοινωνίας που μετατοπίζεται πίσω από τη συνδρασμένη δράση των υποκειμένων². Η «ποιητική», όμως, ανέγερση των ιστορικών κόσμων έχει μια άμεση συνέπεια για το πρόταγμα της αυτονομίας: καθώς τα υποκείμενα φαίνονται αδύναμα να χειραγωγήσουν τα υποστασιοποιημένα σημασιακά πεδία που τους φανερώνουν τον κόσμο πρωτοδίκως, είναι δύσκολο να σχηματοποιηθεί η στιγμή της πολιτικής *κριτικής*, η στιγμή, δηλαδή, κατά την οποία η κοινότητα θα θέσει τα δεδομένα της υπό εξέταση και θα δημιουργήσει νέες δυνατότητες σκέψης και δράσης. Η κριτική, όπως θα ισχυριστώ, είναι δυνατή μόνο αν η έμφαση που ο Καστοριάδης αποδίδει στο «φαντασιακό» μετατοπιστεί από τον «μαγματικό τρόπο του είναι του» στη *συμβολική* του διάσταση και οι φαντασιακές σημασίες γίνουν αντιληπτές ως «πολιτισμικές ερμηνείες» των ιστορικών κόσμων.

² Το σημείο αυτό έχει εντοπιστεί και από τον Jürgen Habermas ο οποίος απευθύνει την ίδια ακριβώς κριτική σε όλες εκείνες τις χαϊντεγκεριανές «οντολογίες της γλώσσας» που λειτουργούν υπό τη συνθήκη μιας «οντολογικής διαφοράς» μεταξύ «Οντος» και «όντων». Καθώς η γλώσσα ανεγείρεται σε «καταστατικό όργανο όχι μόνο της σκέψης, αλλά εξίσου της κοινωνικής πρακτικής και της εμπειρίας, του σχηματισμού της ταυτότητας του εγώ και των ομάδων», λειτουργεί ως ένα «αυτοαναφορικό υποκείμενο το οποίο συνενώνει τη ζωντανή διαδικασία» της αλλαγής «διαμέσου της συνθετικής της ισχύος... Η γλώσσα δρα πάνω στο ομιλούν υποκείμενο ως μια ισχυρά διαπλαστική και υπερ-υποκειμενική δύναμη» (Habermas, 1991, σ. 221, 216). Πρβλ., Habermas (1993, σ. 195-6, 226-7, 314-5, 392-3, 408-9) καθώς και Lafont (1994, σ. 46-48, 53-5), Bohman (1994, σ. 84· 1996, σ. 202, 214), Kompridis (1994, σ. 37), Redhead (2002, σ. 805), Bernstein (1995, σ. 214-21), Smith (1997, σ. 110-20, 149-67).

II. Η Φιλοσοφία της Πράξεως

Με βάση την Καντιανή διαίρεση μεταξύ συμφερόντων και ιδεωδών και τις αντίστοιχες ορθολογικές εννοιολογικές μορφές της *Verstand* και της *Vernunft*, ο Καστοριάδης στο πρώιμο έργο του διακρίνει δύο άρρηκτα συνδεδεμένες διαστάσεις της συλλογικής δράσης – την «ορθολογική/στρατηγική» και την «κανονιστική». Οι ιστορικοί κόσμοι συγκροτούνται μέσα από τη διαπλοκή τους, καθώς, από μόνη της, η εργαλειακή συσχέτιση μέσου και τέλους είναι απογυμνωμένη από εκείνα τα βασισμένα σε κανόνες ιδεώδη που θα μπορούσαν να ενώσουν τους ανθρώπους υπό μια κοινή προοπτική³. Ο Καστοριάδης, βεβαίως, αναγνωρίζει ότι καθώς οι κανονιστικά εμπλουτισμένες στρατηγικές, δηλαδή τα προτάγματα, είναι, ενδεχομενικά, υποκείμενα σε μαθησιακές διαδικασίες και αναθεώρηση και, κατά συνέπεια, διαρκώς υπό αμφισβήτηση και διεύρυνση σύμφωνα με τα πραγματιστικά μέτρα της πρακτικής εμπειρίας, δεν μπορούν να καθοριστούν εκ των προτέρων· είναι πάντα χρονικά εξελισσόμενα, εξαιρετικά ασταθή και, στο τέλος, δεν ορίζουν παρά τον γενικό προσανατολισμό, ο οποίος ως τέτοιος μπορεί να διακριθεί μόνο μετά την αποπεράτωσή τους⁴.

Καθώς τα προτάγματα υποβάλλονται πάντα σε αυτή τη συνεχή διαδικασία «φαντασιακής ενόρασης» μιας ποικιλίας δυνατών μελλοντικών καταστάσεων, οι τρέχουσες επιλογές αποσπώνται από τους υποκειμενικούς ορίζοντες της παρούσας δράσης, για να συστήσουν τις ακούσιες και μη-αναμενόμενες (ενδεχομένως και πραγματοποιημένες) διαρθρωτικές συνθήκες της μέλλουσας δράσης, η οποία, με τη σειρά της, μπορεί πάντα να ανταποκριθεί, να φωτίσει νέες δυνατότητες της ενασχόλησης των φορέων με τον κόσμο και να δημιουργήσει εναλλακτικές πιθανές απαντήσεις στις προβληματικές καταστάσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι. Ο Καστοριάδης, έτσι, μ' έναν τρόπο που επαναλαμβάνει βασικές εποπτείες της Εγελλομαρξιστικής παράδοσης, αντιλαμβάνεται τη σχέση της ανθρωπότητας με τον κόσμο ως μια σχέση «σύμφυσης»⁵: οι άνθρωποι, με λιγότερο τεχνικούς όρους, φτιάχνουν την ιστορία τους, όχι όμως υπό συνθήκες ελεύθερης επιλογής.

³ Βλ. ΦΘΚ, σ. 117-8.

⁴ Βλ. ΦΘΚ, σ. 131-2.

⁵ ΦΘΚ, σ. 166.

Αυτή η «ενεργητική» εννοιολόγηση των φορέων «ενισχύεται», κατά μια έννοια, στη Νεωτερικότητα, στον βαθμό που οι προθετικές και σχεδιασμένες δραστηριότητες του νεωτερικού υποκειμένου ορθώνονται χωρίς αναφορά σε σκοπούς εξωτερικούς των ιδίων, συνεπώς, χωρίς στήριξη από τα «δεκανίκια» της παράδοσης. Γι' αυτό, εξάλλου, ο Καστοριάδης κατανοεί τη σύγχρονη πρακτική με τον όρο της *πράξεως*, μιας ειδικής μορφής του πράττειν το οποίο δεν συμμορφώνεται σε κάποιο πρότερο παράδειγμα, και το οποίο, ως εκ τούτου, θέτει στη διαδικασία της επίτευξής του τα υποκείμενα της δράσης ως αυτόνομα όντα: «Η πράξις», μας αναφέρει, είναι «αυτό το πράττειν, μέσα στο οποίο σκοπεύουμε... τους άλλους ως αυτόνομα όντα, και τους θεωρούμε ως τον ουσιαστικό παράγοντα της ανάπτυξης της ίδιας τους της αυτονομίας»⁶. Αυτή δε η κανονιστικά εμπλουτισμένη εννοιολόγηση του κοινωνικού πράττειν συνενώνεται με την αναστοχαστική δύναμη της *διάγνωσης* του κόσμου⁷, δηλαδή της διαηγούς πρακτικής γνώσης και αναστοχαστικής επερώτησης επί των καθιδρυσμένων αναπαραστάσεων, για να αναδείξουν μαζί το νεωτερικό συλλογικό υποκείμενο ως θεσιμίζουσα αρχή του «κοινωνικοϊστορικού». Ο Καστοριάδης έτσι, με το μοντέλο της διαυγάζουσας πράξεως, κατασκευάζει ένα εναλλακτικό παράδειγμα στην άποψη που βλέπει τους ιστορικούς μετασχηματισμούς ως τυχαία συμβάντα. Και βεβαίως, αυτό το «εναλλακτικό» παράδειγμα υποστηρίζει το πολιτικό όραμα ενός αυτόνομου κόσμου, στον βαθμό που βλέπει στους δρώντες συνειδητοποιημένα υποκείμενα τα οποία αποστασιοποιούνται από το κληροδοτημένο για να εγκαινιάσουν νέες πρακτικές και τρόπους αυτοκατανόησης⁸.

Το μοντέλο της πράξεως, ωστόσο, το περίγραμμα του οποίου συναντάται κυρίως στο πρώτο μέρος του έργου του *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, υποκαθορίζεται από τη σύλληψη του κοινωνικού ως *φαντασιακής* δημιουργίας. Το δεύτερο μέρος του εν λόγω έργου απομακρύνεται από την έντονα τελεολογική ορολογία των στόχων και των σχεδίων και συνεπώς από την πράξιν ως ύστατη θεσμοποιητική αρχή, προς μια πιο απρόσωπη θεώρηση της κοινωνικής συγκρότησης.

⁶ ΦΘΚ, σ. 114.

⁷ Βλ. ΦΘΚ, σ. 115 κ.ε. Για τη διάγνωση ως μια σύγχρονη παραλλαγή της Αριστοτελικής *φρονήσεως*, πρβλ. Bernstein (1995, σ. 203-4).

⁸ Βλ. ΦΘΚ, σ. 117 κ.ε. Πρβλ. Castoriadis (1991, σ. 76).

III. Η Κοινωνική Συγκρότηση ως Φαντασική Θέσμηση

Στο πλέον γενικό επίπεδο, η θεωρία της φαντασικής θέσμησης μάς εισάγει στην ιδέα ότι οι κοινωνίες συνθέτουν σημαίνοντα σύνολα που πραγματοποιούν σκοπούς. Αυτό που ο Καστοριάδης αποκαλεί *κοινωνικό φαντασικό* ενός λαού ή εποχής ανήκει σε μια ολόκληρη οικογένεια εννοιών που έλκουν την καταγωγή τους από το εγγελημένο *Geist*⁹, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι το τελευταίο δεν θεωρείται ως ένα είδος *corpus mysticum* μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η Θεία παρουσία στην ανθρώπινη κοινότητα, αλλά ως ένα στοιχείο που ορίζει την κοινωνική ζωή μέσα από μια ενοποιητική αξιακή αρχή που υποδηλώνει την ομοιότητα, τη συνέχεια και τη συνοχή των πεποιθήσεων και πρακτικών μιας κοινωνίας εν τω χρόνω¹⁰. Το κοινωνικό φαντασικό αρθρώνεται μέσα από τη συνάθροιση *φαντασικών νοημάτων*, που εξυφαίνουν τους θεσμούς, τις πρακτικές και τις κοσμοθεάσεις συνθέτοντας έτσι ένα πλαίσιο αναφοράς για την κοινωνική ζωή¹¹. Μορφοποιούν, κατά πρώτο λόγο, την *ταυτότητα* ενός λαού πραγματοποιώντας ένα *κανονιστικό* τέλος στη βάση του οποίου *αρθρώνονται* συγκεκριμένοι στόχοι, *επιλέγονται* ορισμένες τεχνολογίες και *προσανατολίζονται* οι δυνάμεις παραγωγής¹². Κοινωνούν, κατά δεύτερο λόγο, τα υποκείμενα ως αναπόσπαστους φορείς μιας συγκεκριμένης παράδοσης, ως μέλη, δηλαδή, των οποίων η σκέψη και η εμπειρία εκπληρώνουν ένα πλέγμα ουσιαστών δεσμεύσεων και υποχρεώσεων. Ο Καστοριάδης μάλιστα θεωρεί ότι τα βασικά σχήματα του έλλογου σκέπτεσθαι και του εμπρόθετου πράττειν (οι κατηγορίες του *λέγειν*¹³ και του *τεύχειν*¹⁴ όπως τις αναφέρει αντιστοίχως) είναι πάντοτε

⁹ Τέτοιες συγγενείς έννοιες είναι το «Πνεύμα των Νόμων» (Montesquieu), οι «συλλογικές παραστάσεις» (Durkheim), τα «συστήματα αξιών» (Parsons), τα «συμβολικά συστήματα» (Lévi-Strauss), κ.λπ.

¹⁰ Βλ. ΦΘΚ, σ. 215-7.

¹¹ Βλ. Castoriadis (1997, σ. 7-8). Πρβλ. ΦΘΚ, σ. 203-6.

¹² Βλ., ΦΘΚ, σ. 217-24, 499-504, Καστοριάδης (1995, σ. 111-31), Castoriadis (1991, σ. 49-59, 69-75, 170).

¹³ Η κατηγορία του *λέγειν* αναφέρεται στην ταυτολογική διάσταση του ομιλείν και παριστάνειν διά της οποίας ένας κοινωνικός κόσμος παρέχει τις βασικές διακρίσεις του είναι/δεν είναι, του ισχύει/δεν ισχύει. Βλ. ΦΘΚ, σ. 340-1, Castoriadis (1997, σ. 11-3), Castoriadis (1994a, σ. 124-6, 138-141).

¹⁴ Αφορά στη λειτουργική διάσταση του τεχνικού πράττειν διαμέσου του οποίου μια κοινωνία προσδιορίζει το εργαλειακά δυνατό. Βλ. ΦΘΚ, σ. 370-3.

και ήδη κοινωνικά συγκροτημένοι κώδικες ερμηνείας και δράσης που –ακόμη και στο επίπεδο των φυσικών επιστημών και των δυνάμεων παραγωγής– διατυπώνονται εντός ορισμένων και ιστορικά μεταβλητών φαντασιακών πλαισίων¹⁵. Από μια τρίτη άποψη, τα φαντασιακά νοήματα αποτελούν τους θεμελιώδεις *ηθικούς νόμους* που συνέχουν, συνενώνουν και καθοδηγούν τις ανθρώπινες πρακτικές, οι οποίες ως εκ τούτου ενσωματώνουν πάντοτε-ήδη σημασίες τροφοδοτημένες από ιδιαίτερες αξιολογικές προοπτικές και ιδιάζοντες κανόνες ορθότητας. Τέλος, ο Καστοριάδης θεωρεί ότι οι παραπάνω ειδολογικές τους λειτουργίες είναι *υπόρρητες* και, συνεπώς, *δεδομένες*, αφού αυτό που οι φαντασιακές σημασίες εκφράζουν έχει ανά περίπτωση μια *λογική* προτεραιότητα αναφορικά με την εξήγηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα μιας μορφής ζωής, του τρόπου, δηλαδή, με τον οποίο αυτή παριστά τα γεγονότα της εμπειρίας και της ύπαρξής της. Οι φαντασιακές σημασίες «φανερόνουν» ένα νοηματικό πεδίο που συνυφαίνει αδιάρρηκτα ως ένας «αόρατος δεσμός»¹⁶ τα πρότυπα διάκρισης του «αληθινού», του «ηθικού» και του «ωραίου», τα οποία καθορίζουν αντιστοίχως τα κριτήρια ορθότητας του επιστημικού συλλογισμού, τις συνθήκες νομιμότητας των κοινωνικών πρακτικών και την αισθητική εγκυρότητα, ανεξαρτήτως των επιθυμιών, προτεραιοτήτων και κατοπινών επιλογών των επιμέρους υποκειμένων¹⁷.

Με δεδομένες, ωστόσο, τις παραπάνω λειτουργίες τους, εγείρεται ένα ερώτημα σχετικό με τον ρόλο ή ακόμα και τη δυνατότητα της πράξεως σ' αυτό το φαντασιακό σύμπαν. Κι αυτό διότι η προθετική δράση κι αναπαράσταση εμφανίζεται ως μια *πάντοτε και ήδη* πολιτισμικά ενσωματωμένη διαδικασία η οποία «φέρει», χωρίς να μπορεί να υπερβεί, τον φαντασιακό ορίζοντα που την προσυπογράφει. Το ερώτημα περί του τρόπου διά του οποίου η πράξις «αποκρίνεται» στο φαντασιακό γίνεται πιο επιτακτικό από τον ιδιάζοντα τρόπο με τον οποίον ο Καστοριάδης θεματοποιεί τη *φαντασιακή* συνιστώσα των κοινωνικών νοημάτων.

¹⁵ Βλ. *ΦΘΚ*, σ. 255, 374 κ.ε., 512-4. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν οι ανθρωπολογικοί όροι, οι *a priori* προδιαγραφές της ορθολογιστικής ικανότητας και της προθετικής δράσης. Σημαίνει ότι αυτές προϋποθέτουν μια αρχική κοινωνική εκπύγηση κι ενεργοποίηση. Πρβλ. Arnason (1994, σ. 155), Arnason (1996, σ. 13-4).

¹⁶ *ΦΘΚ*, σ. 213.

¹⁷ Βλ. *ΦΘΚ*, σ. 195-6, 211-2, 236, 504-11, 514. Πρβλ. Castoriadis (1997, σ. 282), Arnason (1989a, σ. 325, 333-7).

IV. Οι Φαντασιακές Σημασίες

Ο Καστοριάδης ισχυρίζεται ότι τα κεντρικά νοηματικά συμπλέγματα που οικοδομούν το πολιτισμικό προφίλ μιας μορφής ζωής (όπως ο Νόμος της Αρχαίας Πόλεως, ο Θεός των μεσαιωνικών κοινωνιών, ο Λόγος του Διαφωτισμού, η Αυτονομία ή η Δημοκρατία για τη Νεωτερικότητα κ.λπ.) πρέπει να κατανοηθούν ως *φαντασιακές* σημασίες. Τα κεντρικά κοινωνικά νοήματα διαθέτουν έναν φαντασιακό πυρήνα κατ' αρχήν διότι δεν είναι αντικειμενικώς ορθολογικά ως τέτοια, δηλαδή δεν προσιδιάζουν στην 'ουσία' του κοινωνικού. Από μια δεύτερη άποψη, δεν ανάγονται στις ορθολογικές δομές, καθώς δεν μπορούν να ιδωθούν ως συμβολικές μεταγραφές δεδομένων λειτουργιών του νου ή ως προϊόντα «ορθολογικών ιδεών» (Locke) που εκπηγάζουν από την ανθρώπινη φύση¹⁸. Κατ' αναλογία, δεν μπορούν να θεωρηθούν ούτε ως οι νοηματικές (ιδεαλιστικές ή μενταλιστικές) κατασκευές που οι άνθρωποι «επενδύουν» στη δράση τους (Weber), καθώς ο Καστοριάδης επιμένει ότι η γραμματική τους δομή είναι πέραν κάθε άμεσης πρακτικής επίκλησης (*invocation*), μνημόνευσης ή ενάρθρωσης (*articulation*). Αυτό συμβαίνει διότι, όπως αναφέρει, τα κεντρικά κοινωνικά νοήματα έχουν έναν «υψηλό»¹⁹ τρόπο ύπαρξης που μπορεί να καθοριστεί μόνον *εμμέσως* από τα *ίχνη* και τις *αποτυπώσεις* τους στις κοινωνικές πρακτικές. Το τι ακριβώς δηλώνει η φαντασιακή σημασία της «αυτονομίας», για παράδειγμα, μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσω της πρακτικής του «κυβερνώ» και «κυβερνώμαι», του «θεσπίζω νόμους και υπακούω σ' αυτούς», του «αποφασίζω και ασκώ εξουσία» κ.λπ., με άλλα λόγια, μόνο μέσα από την *πρακτική* των αμοιβαία μη-κυριαρχούμενων πολιτών, οι οποίοι οφείλουν την ίδια ώρα να υπακούουν, να είναι αφοσιωμένοι και να υπερασπίζονται από κοινού τους ίδιους νόμους. Αλλά ο Καστοριάδης πηγαίνει πέραν και αυτού που αναφέρει ο Wittgenstein, ότι, δηλαδή,

¹⁸ Βλ. Castoriadis (1994b, σ. 139-41).

¹⁹ Το υψηλό, όπως αναφέρεται στην *Τρίτη Κριτική* του Kant, είναι ένα αίσθημα που ξεπηδά όταν η φαντασία αποτυγχάνει να παρουσιάσει ένα αντικείμενο στη διάνοια την ίδια στιγμή που πασχίζει να το κάνει ορατό ως έννοια. Οι φαντασιακές σημασίες είναι υψηλές μ' αυτήν ακριβώς την έννοια της υπέρβασης των ορθολογικών δομών: «δεν αντιστοιχούν σε, και δεν... εξαντλούνται από, αναφορές σε 'ορθολογικά' ή 'πραγματικά' στοιχεία... [Δεν είναι] 'έννοιες ή ιδέες'...// κατηγορήσιμ[ες] μέσω των κατηγοριών της γραμματικής (και της λογικής και της οντολογίας που στέκονται πίσω της)... [Δεν είναι ούτε παραστάσεις ούτε εικόνες ή μορφές» (Castoriadis, 1997, σ. 8 // *ΦΘΚ*, σ. 511). Πρβλ. *ΦΘΚ*, σ. 196, 505-6.

ο τρόπος με τον οποίον τα νοηματικά σημεία σχετίζονται με τα πράγματα είναι διεξοδικά συνδεδεμένος με τον τρόπο που αυτά βυθίζονται στην αντίληψη μιας *μορφής ζωής* (θεσμούς, πρακτικές και τους βαθιά αξιολογικούς προσανατολισμούς που έχουν ενσωματωθεί σε αυτά) και ότι στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύουν τις ίδιες τις δραστηριότητες που αυτή κρύβει²⁰. Το γεγονός ότι οι σημασίες ταυτοποιούνται διά των πρακτικών και των αξιολογικών προσανατολισμών που αυτές ενσαρκώνουν είναι απλώς ένα πρώτο βήμα προκειμένου να υποστηρίξει ότι τα ύστατα εννοιολογικά όρια μιας μορφής ζωής είναι νοήματα που κατά μια έννοια βρίσκονται «αποσπασμένα» από εκείνες τις πρακτικές που θα τα προικοδοτούσαν με το δηλωτικό τους περιεχόμενο. Αυτό, κατά την εκτίμησή του, μπορεί να ιδωθεί από το γεγονός ότι το φανταστικό νόημα δεν κρυσταλλώνεται εντός της αντιστοιχίας ενός σημαίνοντος που κατονομάζει ένα σημαινόμενο.

Τα φανταστικά νοήματα, όπως εκτιμά, δεν μπορούν να κατανοηθούν εννοιολογικά εντός της σημειωτικής σχέσης, διότι η εικονική ποιότητα αυτού που ο όρος αντιπροσωπεύει στερείται οποιασδήποτε *άμεσης* αναφοράς στον κόσμο των αντικειμένων, των εννοιών ή των πρακτικών²¹. Η φανταστική σημασία του «Θεού» των μεσαιωνικών μονοθεϊστικών κοινωνιών, για παράδειγμα, θα μπορούσε να ιδωθεί ως μια «έννοια» στον βαθμό που κατονομάζεται μέσω μιας λέξης, στον βαθμό που παριστάται μέσω των εικόνων της προσευχής, της τελετουργίας και της επίδειξης οπτικών συμβόλων ή στον βαθμό που οριοθετείται μέσω των θεσμικών πρακτικών της Πίστεως που μεσολαβούν μεταξύ των συστημάτων των πεποιθήσεων και του κανόνα Του. Ο Καστοριάδης όμως θεωρεί ότι η σημασία του φανταστικού Θεού είναι ξέχωρη τόσο από τη λεκτική περιγραφή Του, όσο και από τις κοσμικές σχηματικές αναπαραστάσεις και όλες αυτές τις πρακτικές μέσω των οποίων οι πιστοί θεσπίζουν τις σχέσεις τους μαζί Του, καθώς καμία εικόνα (συμβολική ή «ιδεοτυπική») δεν θα μπορούσε να την εκπροσωπήσει επαρκώς²². Λέει: «Η λέξη *Θεός* δεν

²⁰ Βλ. Wellmer (1991, σ. 66 κ.ε.), ο οποίος εντοπίζει αυτή τη σύνδεση με τη θέση του Wittgenstein ότι τα «γλωσσικά παίγνια» ενσωματώνουν και τη γλώσσα και τα ενεργήματα διά των οποίων αυτή συντίθεται. Πρβλ. Wittgenstein (1994, σ. 81e, 108e).

²¹ Βλ. ΦΘΚ, σ. 208-11. Πρβλ. Iser (1993, σ. 214-6).

²² Βλ. ΦΘΚ, σ. 211-3. Πρβλ. ΦΘΚ, σ. 502, 506-10 όπου ο Καστοριάδης διακρίνει τις φανταστικές σημασίες από τις συγγενείς έννοιες του «ιδεότυπου» (Weber) και της «συλλογικής συνείδησης» (Durkheim).

έχει ανάφορο άλλο από τη σημασία Θεός... Το «ανάφορο» των ατομικών παραστάσεων του Θεού... δημιουργείται μέσω της δημιουργίας και της θέσμησης αυτής της κεντρικής φαντασιακής σημασίας που είναι ο Θεός. Η σημασία Θεός είναι δημιουργός ενός «αντικειμένου» ατομικών παραστάσεων και συνάμα κεντρικό στοιχείο της οργάνωσης του κόσμου..., εφόσον... τίθεται ως πηγή τού είναι και ταυτόχρονα... ως γνώμων και απαρχή του Νόμου, ως έσχατο θεμέλιο κάθε αξίας και ως πόλος προσανατολισμού του κοινωνικού πράττειν»²³. Οι κεντρικές φαντασιακές σημασίες, με άλλα λόγια, είναι σημασίες που το νόημά τους δεν διακρίνεται από τον όρο που το φέρει· δεν δηλώνουν τίποτα καθ' αυτές, αλλά συνδηλώνουν απολύτως τα πάντα για την κουλτούρα στην οποία τίθενται ως καθολικά και σταθερά σημεία αναφοράς, καθώς καθιδρύνουν τα αντικειμενικά σημασιολογικά θεμέλια στους όρους των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα φαινόμενα του κόσμου τους, αναπαριστούν ένα πλήθος πραγμάτων και οργανώνουν τις σχέσεις και το συνολικό τους πράττειν²⁴. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, επειδή οι φανταστικές σημασίες δημιουργούν αυτό για το οποίο μιλούν, θα πρέπει να συλληφθούν ως παρουσιάσεις (*Vorstellung*) ενός κόσμου ή ως «εντολές» (*instructions*), οι οποίες διανοίγουν (εκκαλύπτουν) *ex nihilo* αυτό που φανερώνουν²⁵, δεν περιγράφουν μια ανεξάρτητη και εξωτερική τους πραγματικότητα, δεν «διευκολύνουν» μια μορφή ζωής να φανερωθεί, αλλά είναι εμμενώς εσωτερικές σ' αυτήν ως οι συνθήκες δυνατότητας της. Αναφέρει ο Καστοριάδης γι' αυτόν τον μορφοποιητικό και κοσμο-συστατικό τους ρόλο: «Το φαντασιακό... δεν είναι εικόνα τινός...// εικόνα αντανακλώμενη, με άλλα λόγια αντανάκλαση, ή ακόμη υποπροϊόν της πλατωνικής οντολογίας (*είδωλον*)...// Είναι δημιουργία ακατάπαυστη και ουσιαστικά ακαθόριστη... μορφών/εικόνων, βάσει των οποίων και μόνο μπορεί να τεθεί θέμα τινός. Ό,τι αποκαλούμε

²³ ΦΘΚ, σ. 502.

²⁴ Βλ. ΦΘΚ, σ. 213-4.

²⁵ ΦΘΚ, σ. 13. Ο Καστοριάδης πάντως διορθώνει στο ύστερο έργο του τον σκληρό όρο μιας «δημιουργίας εκ του μηδενός» που υιοθετεί στη *Φαντασιακή Θέσμηση*. Η δημιουργία δεν σημαίνει ότι η κοινωνία αναδύεται σε κάποιο κενό (*in vacuo*), δηλαδή, χωρίς κανένα μέσο (*cum nihilo*) ή έξω από κάθε πλαίσιο (*in nihilo*), αφού κάθε φορά λαμβάνει χώρα υπό το φως ήδη καθιδρυσμένων συνθηκών. Ξεκαθαρίζει πάντως ότι σε κάθε περίπτωση η δημιουργία ως τέτοια εμφανίζει την *ab-ono* θέτηση στοιχείων και όχι τον υπό μια άλλη μορφή ανασυνδυασμό τους. Γι' αυτό, εξάλλου, κάθε δημιουργία είναι *ipso facto* ισοδύναμη με την καταστροφή μιας ήδη δεδομένης μορφής. Βλ. Castoriadis (1991, σ. 35, 64).

‘πραγματικότητα’ και ‘ορθολογικότητα’ αποτελούν έργο του»²⁶. Οι κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, έτσι, δημιουργούν έναν κόσμο για μια δεδομένη κοινωνία: επί της ουσίας, *είναι* αυτός ο κόσμος ως μορφή *είδους* που σχηματοποιεί τη δική του ανάδυση και ιστορική αλλοίωση²⁷.

Ο Καστοριάδης, βεβαίως, επισημαίνει ότι οι φανταστικές σημασίες δεν είναι «ελεύθερα αποσπώμενες» από οποιαδήποτε υλική ή συμβολική στήριξη, στον βαθμό που κάθε φορά «φέρονται» από τα συμβολικά δίκτυα και τους ιστορικούς θεσμούς στους οποίους σωρεύεται η κεκτημένη γνώση, συντονίζεται η κοινωνική δραστηριότητα και οργανώνεται η κοινωνική τάξη²⁸. Θεωρεί, ωστόσο, ότι η σύλληψη των φαντασιακών σημασιών μέσω των «μεθεκτικ[ών] παραστασιακ[ών] [τους] στηριγμ[άτων]»²⁹ μπορεί να είναι μόνο πλάγια και μεσολαβημένη, καθώς τα φαντασιακά νοήματα συνενώνουν «εκ των προτέρων και εκ κατασκευής»³⁰, όπως αναφέρει, το αόριστο πλήθος των ατόμων, των πράξεων και των αντικειμένων και ενοποιούν προκαταβολικά όλους τους ερμηνευτικούς σχηματισμούς, τις κοσμοθεάσεις και τις αναπαραστάσεις που τα υποκείμενα επιβάλλουν κατοπινά στον κόσμο τους προκειμένου να ζήσουν μια ζωή αμοιβαίως κατανοητή³¹. Το φαντασιακό, με άλλα λόγια, λειτουργεί ως ένα *ιστορικό a priori* για έναν κοινωνικό κόσμο: είναι ένα θεμελιώδες ιδρυτικό έδαφος που συνιστά τον «τελεστικό όρο κάθε μεταγενέστερης παράστασης... // Δεν είναι [το] εκτύπωμα του θεάματος του κόσμου, [αλλά] αυτό μέσα στο οποίο και μέσω του οποίου ανατέλλει ... ένας κόσμος»³².

²⁶ ΦΘΚ, σ. 14// σ. 13// σ. 14.

²⁷ «[Η κοινωνία δεν είναι] γέννηση από το ταυτό του ταυτού ως διαφορετικού αντιτύπου του ίδιου τύπου, αλλά έγερση της ετερότητας, οντολογική γένεση, *ειδοποιός* ενός είναι και ποιήτρια *ουσίας είδους*, άλλου τρόπου και άλλου τύπου είναι και είναι-όντος» (ΦΘΚ, σ. 266). Πρβλ. Castoriadis (1994b, σ. 152)· Lafont (1994, σ. 54).

²⁸ Το φανταστικό «δεν έχει δική του σάρκα» (ΦΘΚ, σ. 236). Γίνεται προσβάσιμο στην εμπειρία όταν ενσωματώνεται σε σύμβολα και στερεοποιείται στο σύστημα των κοινωνικών θεσμών. Βλ. ΦΘΚ, σ. 194-6, 210-2, 216-7, 494-5 και Castoriadis (1991, σ. 67).

²⁹ ΦΘΚ, σ. 340.

³⁰ ΦΘΚ, σ. 511.

³¹ Βλ. ΦΘΚ, σ. 238 κ.ε. Πρβλ. Honneth (1986, σ. 69-71), Bernstein (1991a, σ. 111-4).

³² ΦΘΚ, σ. 212 // σ. 464. Πρβλ. Castoriadis (1997, σ. 282).

Αυτή η οντολογική μη-αναγωγιμότητα που απολαμβάνει το εξω-ρηματικό έναντι του ρηματικού πεδίου είναι εμφανής και στον ισχυρισμό του Καστοριάδη ότι ο τρόπος του είναι των φαντασιακών σημασιών ως τέτοιων υπερβαίνει τη δομή και τους νόμους της γλώσσας. Οι φαντασιακές σημασίες συγκροτούν έναν ιδιότυπο *μαγματικό* κόσμο, όπου ως μάγμα νοεί ένα μη-στρωματωμένο και εμμενώς ανοικτό σύνολο εντός του οποίου ο καθορισμός και η απροσδιοριστία αλληλοσυγχωνεύονται και το οποίο αυτοτίθεται πριν επιβληθούν οι λειτουργίες της λογικής, δηλαδή οι «συνολοταυτιστικοί» (identitary και ensemblistic) καθορισμοί του *λέγειν*³³. Προκαλεί δε το ίδιο τη συγκρότηση, τη φθορά και την απόρριψή του, κοντολογίς όλο το φάσμα των πιθανών μετασχηματισμών του, οδηγώντας την κοινωνία σε μια άνευ προηγουμένου «ανάδυση της ριζικής ετερότητας, εμμεν[ούς] δημιουργίας, μη τετριμμέν[ου] νεωτερισμ[ού]»³⁴.

Με την οντολογία του μάγματος, ο Καστοριάδης θεμελιώνει, βεβαίως, την *ανοιχτότητα* και την *ακαθοριστία* όλων των σημασιολογικών πλαισίων, επιτρέποντας έτσι σε μια κουλτούρα να επερωτήσει πάνω στον ίδιο της τον εαυτό ή ακόμα και να έρθει σε αντιπαράθεση με άλλες κουλτούρες. Έτσι, όμως, όπως το συλλαμβάνει, ως μια καθολικά περικλείουσα γενεσιουργό μήτρα, η οποία στην ίδια της την πράξη της αυτοδιαμόρφωσης θέτει σε κίνηση τη διαδικασία του μετασχηματισμού της, το μάγμα ανακαλεί μοιραία τη ρομαντική μεταφυσική μιας «πρώτης αρχής» (*Ur-foundation*). Ο αυτοαναφορικός του χαρακτήρας τελικά περιγράφει τους ιστορικούς μετασχηματισμούς ως καινοφανείς μετατοπίσεις ασύμμετρων νοηματικών οριζόντων, ανεξαρτήτως της εμπειρίας που τα υποκείμενα αποκομίζουν από τις πρακτικές τους συναλλαγές με τον κόσμο και συνεπώς της δυνατότητάς τους να αναγνωρίσουν επιλεκτικά και να θέσουν σε εφαρμογή τις βαθιές δομές κατά την πορεία των εξελισσόμενων αλληλεπιδράσεών τους. Δεν είναι καθόλου σαφής, με άλλα λόγια, ο τρόπος διά του οποίου τα αποτελέσματα των ανθρώπινων δράσεων μπορούν να προσεγγίσουν και τελικά να συμβάλουν στην αλλοίωση ενός ιστορικά φανερωμένου κοσμοορίζοντα³⁵.

³³ Βλ. *ΦΘΚ*, σ. 479-81. Κατά τον Axel Honneth (1986, σ. 77), η οντολογία του μάγματος είναι ημι-υπερβατική.

³⁴ *ΦΘΚ*, σ. 271. Πρβλ. σ. 511.

³⁵ Εδώ, επί της ουσίας, στέκεται και η κριτική του Habermas (1993, σ. 391-3, 406-9), η οποία βλέπει στην ιδέα της κοινωνικής αυτοπροέλευσης διά της ετερότητας την έδραση μιας «υπερ-

Όπως, εξάλλου, επισημαίνει και ο Axel Honneth, αυτή η ύστερη στροφή του Καστοριάδη βρίσκεται μακριά από τις αρχικές του προσδοκίες μιας φιλοσοφίας της πράξεως, αφού «παρατείνεται εξ ολοκλήρου από τον χαρακτήρα της *πρακτικής* ως *κοινωνικής δράσης*, και αναλαμβάνει όλο και περισσότερο τα χαρακτηριστικά ενός *απρόσωπου συμβάντος*»³⁶. Αλλά αυτό έχει μια βασική συνέπεια για το όλο πρόγραμμα της αυτονομίας: όχι μόνο διότι αυτό συναρτάται με τη δύναμη μιας πεπερασμένης κοινωνικής συνείδησης να διανοίξει έναν κόσμο, αλλά κι επειδή είναι δύσκολο να κατανοηθεί πώς η απρόσωπη «πρόθεση»³⁷ και οι ανώνυμες διεργασίες του φαντασιακού μπορούν να μεταγραφούν σε ένα πολιτικό πρόταγμα συμβατό με ενεργά και συνειδητοποιημένα υποκείμενα που αξιολογούν κριτικά και ανακατασκευάζουν τις συνθήκες της ζωής τους. Θεωρώ, ως εκ τούτου, ότι η προοπτική της αυτονομίας εξαρτάται από την υπέρβαση της *οντολογικής διαφοράς* μεταξύ του μαγματικού «Όντος» και των «όντων» και συνεπώς με την κατάδειξη του πώς η γλώσσα και η συμβολική τάξη (το πολιτιστικό δίκτυο των θεσμών και τα έργα ενός πολιτισμού) «εγγίζουν» το ιστορικοποιητικό έργο του φαντασιακού. Υπάρχει, ωστόσο, ένα τέτοιο περιθώριο, καθώς με βάση τις απόψεις του ίδιου του Καστοριάδη, το φαντασιακό μπορεί πάντα να προσεγγιστεί με τους κανόνες που διέπουν το πεδίο της γλώσσας και της πολιτισμικής σημειωτικής, στον βαθμό που είναι διαρθρωτικό της κοινωνικής ταυτότητας, συνεπώς μιας δυνάμει εννοιακής οντότητας.

ποιητικής» θεσμίζουσας αρχής. Η κριτική του έχει βάση, καθώς ο ίδιος ο Καστοριάδης θεωρεί ότι το μάγμα των φανταστικών σημασιών δεν συνιστά πρόθεση κανενός και επί της ουσίας πραγματοποιείται μέσα από την επιδίωξη ενός απροσδιόριστου αριθμού ιδιαίτερων σκοπών –ένα «*a-causal vis-formandi*»– με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ένα καθορισμένο τέλος στο οποίο το σύστημα σημασιοδότησης στο σύνολό του να είναι υπόχρεο (Castoriadis, 1994b, σ. 138). Το μάγμα συντονίζει υπόρρητα (*implicitly*) τα κλασματικά νοήματα που οι συμμετέχοντες επενδύουν στις δράσεις τους, τα οποία μόνο εν συνεχεία (*a posteriori*) αποδεικνύονται ότι είναι υπερκαθορισμένα από μια κεντρική σημασία που βρίσκεται στη διαδικασία της θεσμοθέτησής της. Γι' αυτό, εξάλλου –επειδή ακριβώς το ανώνυμο-συλλογικό πράττειν και παριστάνει λειτουργεί μ' έναν τρόπο που ποτέ δεν είναι ρητός και προθετικός και συνεπώς *πέραν κάθε αποβλεπτικότητας* (intentionality)– η κεντρική φαντασιακή σημασία ενός λαού μπορεί να συλληφθεί μόνο «εκ των υστέρων» (ΦΘΚ, σ. 505). Πρβλ. Howard (1977, σ. 251), Ciaramelli (1998, σ. 128, 133-6), Iser (1993, σ. 210, 218), Bernstein (1991b, σ. 119).

³⁶ Honneth (1986, σ. 71). Τα πλάγια δικά μου.

³⁷ Πιο Καντιανά: η σκοπιμότητα χωρίς σκοπό.

V. Η Ερμηνευτική Γλώσσα

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, εκτός από μάγματα σημασιών, ο Καστοριάδης βλέπει τα φαντασιακά νοήματα και ως *κενά σημαίνοντα*, δηλαδή ως σημασιακά πεδία συνδήλωσης και ετερότητας που λειτουργούν στα όρια του συστήματος της γλώσσας και της εννοιολογικής ταυτοποίησης³⁸. Φαντασιακές είναι οι σημασίες αυτές στις οποίες ο «πυρήνας του νοήματος» ανακύπτει όσο η αναπαράσταση ξεθωριάζει, αυτές, δηλαδή, που το ανάφορό τους μπορεί μόνο να νοηθεί προκειμένου να κατανοηθούν οι σκιαγραφήσεις του³⁹, γι' αυτό, εξάλλου, υποχρεώνουν την ανθρώπινη φαντασία να επικαλεσθεί σχήματα/μορφές/εικόνες προκειμένου να το σχηματοποιήσει⁴⁰. Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτή η φαντασιακή επίκληση μπορεί να αντλήσει υλικό από άλλα σημειωτικά πεδία και να έλξει σημαίνοντες σχηματισμούς [configurations] από μια ποικιλία ετερογενών πηγών, οι οποίες μπορεί να είναι τόσο γλωσσικές σημασίες όσο και μη-γλωσσικά νοήματα, όπως μοτίβα αντίληψης (π.χ. φιλοσοφία), λανθάνουσες πολιτισμικές σημασίες (π.χ. θρησκεία) ή έργα τέχνης⁴¹.

³⁸ Ως συνδηλωτικές έννοιες, οι φαντασιακές σημασίες εκθέτουν ένα νοηματικό πλεόνασμα που καταδεικνύεται από την αποδέσμευση του «αναφερόμενου» τους (το οποίο μπορούμε μόνο να φανταστούμε) από την επίδραση εξωτερικών καθορισμών. Οι φαντασιακές σημασίες «εικονί[ζουν] ή παροντοποι[ούν]... νοήμα[α]» ως «ένα[v] τρόπο του μη-είναι» (ΦΘΚ, σ. 512, 211). Πρβλ. Arnason (1994, σ. 166). Ως πεδία ετερότητας, είναι εμμενώς υποκείμενα στην αλλαγή, υπερβαίνοντας την κατονομασία και οδηγώντας πάντα σε κάτι *άλλο* από το «αρχικά αποκτηθέν» τους νόημα· σε «μια συστατικότητα προς πραγμάτων, [σε] κάτι που δεν είναι ήδη καμωμένο, αλλά που κάνει τον εαυτό του με το να κάνει τον εαυτό του ως κάτι *άλλο*» (ΦΘΚ, σ. 457-458). Αυτός είναι ο λόγος που εξηγεί γιατί ένας υπάρχων κόσμος είναι δομικά υπό αίρεση και μια κοινωνία δεν μπορεί ποτέ να στερεοποιηθεί αενάως υπό την οριστική μορφή ενός είδους.

³⁹ «[Μια έκφραση] δεν λέει κάτι, παρά όσο παραμένει ασαφής» (ΦΘΚ, σ. 489). Πρβλ. Iser (1993, σ. 216).

⁴⁰ «[μ]ιλούμε για φαντασιακό», μας λέει, «όταν θέλουμε να μιλήσουμε... για μια ολίσθηση, μια μετατόπιση νοήματος, όπου διαθέσιμα ήδη σύμβολα επενδύονται με διαφορετικές από τις κανονικές σημασίες τους...// [Οι φαντασιακές σημασίες είναι] παραστάσεις [presentations] κάποιου πράγματος πάνω στο οποίο δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτα εκτός μέσω μιας άλλης παράστασης, σχετικά με την οποία η συζήτηση θα είναι αιωνίως ανοικτή» (ΦΘΚ, σ. 189 // Castoriadis, 1994b, σ. 140). Δηλώνουν τελικά τη «στοιχειώδη και απερίσταλτη ικανότητα να ανακαλούμε στον νου μας μια εικόνα...// την ικανότητα να κάνουμε να αναδύεται ως εικόνα κάτι που δεν είναι και που δεν υπήρξε» (ΦΘΚ, σ. 190 // σ. 190 σημ. 21).

⁴¹ Βλ. ΦΘΚ, σ. 488-9.

Με αυτόν τον τρόπο, ωστόσο, ο Καστοριάδης σχετίζει την εικόνιση με μια *ερμηνευτική* διαδικασία, η οποία *μορφοποιεί* το φανταστικό ενός πολιτισμού, καθώς «διοχετεύει» τη δημιουργική φαντασία σε ποικίλες πηγές που τον εναρθρώνουν υπό διαφορετικές οπτικές γωνίες⁴². Όταν, λοιπόν, αντιλαμβάνεται τις έσχατες φαντασιακές σημασίες ως *κενά σημαίνοντα* και όχι ως *μάγματα*, αυτό που επί της ουσίας ισχυρίζεται είναι ότι κάθε πολιτισμικός κοσμο-ορίζοντας είναι *εξ ορισμού* ακαθόριστος, αμφίσημος και ανοιχτός σε μια ποικιλία ερμηνειών και κοσμοθεάσεων, οι παραλλαγές και η τροπικότητα των οποίων κυμαίνεται μεταξύ πολυφωνίας και ανοικτής σύρραξης⁴³. Ας μνημονεύσουμε, για παράδειγμα, την Ορθόδοξη, την Καθολική και την Προτεσταντική ερμηνεία του Μεσαιωνικού Θεού ή τις μαρξίζουσες, ελευθεριακές, κοινοτιστικές, αναρχικές και «πράσινες» παραλλαγές του φαντασιακού της αυτονομίας. Οι φαντασιακοί πυρήνες συγκεκριμένων παραδόσεων συνιστούν κάθε φορά μια θεμελιακή διάσταση νοήματος, έναν υπόρρητο νοηματικό αστερισμό που προδιαγράφει τα όρια, τις κατευθύνσεις και τις προβληματικές, δηλαδή διαμορφώνει τον οπτικό άξονα εκ του οποίου οι συμμετέχοντες βλέπουν τα πράγματα. Το κοινό πλαίσιο, ωστόσο, που συγκροτούν είναι κάθε φορά ανοικτό σε διαφορετικές και αρκετά συχνά αντιμαχόμενες *οικειοποιήσεις* (διαρθρώσεις) στο επίπεδο των φιλοσοφικών σχολών, των πολιτικών ιδεολογιών, των θρησκευτικών ρευμάτων και των θεσμικών μοντέλων που επεκτείνουν επιλεκτικά τη σημασία τους. Από τις αστείρευτες, επομένως, συνδηλώσεις τους μπορεί να προκύψουν άπειρες επεξεργασίες, αμφισβητήσεις ή εναλλακτικοί δρόμοι⁴⁴. Ο Καστοριάδης, ωστόσο, τονίζει περισσότερο τη μαγματική (και συνεπώς αυτοαναφορική) πτυχή των φαντασιακών σημασιών και λιγότερο την ερμηνευτική τους διάσταση. Περιγράφει τις φαντασιακές μορφές/σχήματα/εικόνες ως *δημιουργικές παρουσιάσεις ειδών εκ του μηδενός*

⁴² Βλ. Castoriadis (1991, σ. 220-1). Το σημείο αυτό υπογραμμίζεται από τον Johann Arnason, ο οποίος κατανοεί τη διαδικασία θεσμοθέτησης που περιγράφει ο Καστοριάδης ως μια ερμηνευτική διαδικασία *πολιτισμικής* σημείωσης. Παρουσιάζει, δηλαδή, τις δημιουργικές ερμηνείες ως τις κεντρικές ιδρυτικές πράξεις διαμέσου των οποίων το κοινωνικό φανταστικό ενός λαού ανεγείρεται και φανερώνεται. Βλ. Arnason (1989a, σ. 324-7), Arnason (1989b, σ. 39-41), Arnason (1996, σ. 16-7). Πρβλ. Bernstein (1991a, σ. 102, 107-8, 115-7).

⁴³ Για την έννοια του «ορίζοντα» ως *εξ ορισμού* πεδίου «ανοιχτότητας», βλ. Bernstein (1983, σ. 142-4).

⁴⁴ Πρβλ. Arnason (2006, σ. 15-7, 19-22).

και ως εκ τούτου ελαχιστοποιεί την προοπτική των δρώντων να επαναπροσδιορίσουν τις ιστορικές τους πρακτικές σε νέα τέλη.

VI. Επίλογος

Θα πρέπει να επισημανθεί, πάντως, ότι αυτή η «ερμηνευτική» ανασκευή του φαντασιακού δεν επανεισάγει τις προδιαγραφές της φιλοσοφίας της πράξεως, αν μη τι άλλο, διότι αντικαθιστά τα *προτάγματα* του πρώιμου έργου του Καστοριάδη από *αφηγήματα*. Το θέμα είναι μάλλον ότι στον βαθμό που οι κεντρικές φαντασιακές σημασίες εισβάλλουν στην ύφανση της κοινωνικής ζωής ως πολιτισμικές ερμηνείες, δεν αποκτούμε μόνο μια σαφέστερη ιδέα του πώς οι συλλογικοί φορείς μπορούν να επιφέρουν μεταβολές στη σκηνή του κόσμου, αλλά και εντοπίζουμε με περισσότερη σαφήνεια την έννοια και τον ρόλο της *κριτικής*. Μπορούμε να δούμε τον σύγχρονο φανταστικό ορίζοντα της αυτονομίας ως έναν ανοιχτό ορίζοντα δυνατοτήτων που «ενισχύει» την ερμηνευτική διαδικασία «προσκαλώντας» τα σύγχρονα υποκείμενα να τον οικειοποιηθούν *κριτικά* προκειμένου να επαναπροσδιορίσουν τη σημασία του στη βάση των προβλημάτων του παρόντος. Η κριτική, απ' αυτή την έννοια, λαμβάνει τη μορφή της ερμηνευτικής απόδοσης μιας κοινής ηθικής ταυτότητας. Η ερμηνεία, για παράδειγμα, της ελευθερίας ως θετικής ή ως αρνητικής ή ο μετασχηματισμός της άμεσης δημοκρατίας σε «πράσινη-δημοκρατία», είναι προϊόντα τέτοιων κριτικών εκδοχών και αντίστοιχων αξιώσεων εγκυρότητας του σύγχρονου φαντασιακού της αυτονομίας⁴⁵. Εάν, πράγματι, με την έννοια της Δημοκρατίας ένας δεν αντιλαμβάνεται το φιλελεύθερο σύστημα διακυβέρνησης –όπου τα ζητήματα της νομοθέτησης, της εκτέλεσης και της νομιμότητας είναι σημαντικά– αλλά την κατεξοχήν πολιτική κοινωνία που επιχειρεί να σχηματίσει και να νομιμοποιήσει την ιστορική ταυτότητα ενός λαού, όπως ο Καστοριάδης σε κάθε περίπτωση, τότε αυτή η «πολιτισμική» ερμηνεία του φαντασιακού καθιδρύει για τα σύγχρονα υποκείμενα τη δυνατότητα ενός αυξημένου ελέγχου πάνω στο μέλλον τους.

⁴⁵ Ο Καστοριάδης πάντως δεν θα δεχόταν αυτή την «πλουραλιστική» στρέψη της θεωρίας του δεδομένου ότι κατ' αυτόν η πιο «αυθεντική» –αν όχι η μόνη– εκδοχή της σύγχρονης αυτονομίας είναι αυτή που ενσαρκώνει τη μορφή ζωής της αρχαίας Πόλεως. Βλ. το άρθρο του "The Greek Polis and the Creation of Democracy", στο Castoriadis, 1991, σ. 81-142.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Arnason, J.P. (1989a). "The Imaginary Constitution of Modernity". *Revue Européenne des Sciences Sociales*, Tome XXVII, no. 86.
- Arnason, J.P. (1989b). "Culture and Imaginary Significations". *Thesis Eleven*, no. 22.
- Arnason, J.P. (1994). "Reason, Imagination, Interpretation". In G. Robinson & J. Rundell (eds), *Rethinking Imagination: Culture and Creativity*. London & New York: Routledge.
- Arnason, J.P. (1996). "Invention and Emergence: Reflections on Hans Joas' Theory of Creative Action". *Thesis Eleven*, no. 47.
- Arnason, J.P. (2006). *Imaginary Significations and Historical Civilizations*. Unpublished manuscript.
- Bernstein, J.M. (1991a). "Grand Narratives". In D. Wood (ed.) *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*. London & New York: Routledge.
- Bernstein, J.M. (1991b). "Praxis and Aporia: Habermas' critique of Castoriadis". *Revue Européenne des Sciences Sociales*, Tome XXVII, no. 86.
- Bernstein, J.M. (1995). *Recovering Ethical Life: Jürgen Habermas and the Future of Critical Theory*. London & New York: Routledge.
- Bernstein, R.J. (1983). *Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics, and Praxis*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bohman, J. (1994). "World disclosure and radical criticism". *Thesis Eleven*, no. 37.
- Bohman, J. (1996). "Two Versions of the Linguistic Turn: Habermas and Poststructuralism". In M.P. D'Entrèves and S. Benhabib (eds), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1996.
- Castoriadis, C. (1991). *Philosophy, Politics, Autonomy: Essays in Political Philosophy*. Ed. & intr. by D.A. Curtis. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Castoriadis, C. (1994a). "The logic of the magmas and the question of autonomy". *Philosophy and Social Criticism*, vol. 20, no. 1/2.
- Castoriadis, C. (1994b). "Radical Imagination and the Social Instituting Imaginary". In G. Robinson & J. Rundell (eds), *Rethinking Imagination: Culture and Creativity*. London & New York: Routledge.

- Castoriadis, C. (1997). *World in Fragments: Writings on Politics, Society, Psychoanalysis, and the Imagination*. Ed. & transl. by D.A. Curtis. Stanford California: Stanford University Press.
- Ciaramelli, F. (1998). "The Circle of the Origin". In L. Langsdorf & S.H. Watson (eds), *Reinterpreting the Political: Continental Philosophy and Political Theory*. New York: State University of New York Press.
- Habermas, J. (1991). "A reply". In A. Honneth and H. Joas (eds), *Communicative Action: Essays on Jürgen Habermas' the Theory of Communicative Action*. Transl. by J. Gaines and D.L. Jones. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1993). *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας: Δώδεκα Παραδόσεις*. Μτφ. Α. Αναγνώστου και Α. Καραστάθη. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Honneth, A. (1986). "Rescuing the Revolution with an Ontology: On Cornelius Castoriadis' Theory of Society". *Thesis Eleven*, no. 14.
- Howard, D. (1977). *The Marxian Legacy*. London: Macmillan Press.
- Iser, W. (1993). *The Fictive and The Imaginary: Charting Literary Anthropology*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Καστοριάδης, Κ. (1995). *Χώροι του Ανθρώπου*. Μτφ. Ζ. Σαρίκας. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία.
- Kompridis, N. (1994). "On world disclosure: Heidegger, Habermas and Dewey". *Thesis Eleven*, no. 37.
- Lafont, C. (1994). "World Disclosure and Reference". *Thesis Eleven*, no. 37.
- Redhead, M. (2002). "Making the Past Useful for a Pluralistic Present: Taylor, Arendt, and a Problem for Historical Reasoning". *American Journal of Political Science*, vol. 46, no. 4.
- Smith, N.H. (1997). *Strong Hermeneutics: Contingency and Moral Identity*. London and New York: Routledge.
- Wellmer, A. (1991). *The Persistence of Modernity: Essays on Aesthetics, Ethics and Post-modernism*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Wittgenstein, L. (1994). *Philosophical Investigations*. Transl. by G.E.M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell.

Abstract

This paper aims at showing the tension between the early and later work of Cornelius Castoriadis, regarding the possibility of autonomous agency to create and establish new worlds of meaning. As I argue, Castoriadis' early work shows up as a political constructivism introduced through a reworking of the Hegelian-Marxist philosophy of praxis: social practice is conceived as an expressive-intentional activity by which conscious agency projects to the future alternative possibilities to presently existing problems in order to establish radically new patterns of everyday behaviour and meaning. His later work, however, turns into a theory of a poetic self-creation of historical worlds: by understanding societies as 'imaginary totalities'—thus on the basis of a structural unity of values and shared intentions—Castoriadis grounds the possibility of perception, thought and action in predetermining areas of signification that precede discourse and pre-regulate social activity. As, however, the «imaginary horizon» impinges upon the cognitive and intentional forms of empirical action, it imprisons his own «project of autonomy» within an impersonal and anonymous event of a self-instituting society that is constantly shifting behind the «agents» backs». I will argue, however, that in re-examining Castoriadis' theory of expressive language, one can trace elements of a political constructivism even in his later work.

Ο Βασίλης Ρωμανός σπούδασε Οικονομικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Κοινωνική και Πολιτική Θεωρία στο Πανεπιστήμιο του Essex της Μεγάλης Βρετανίας όπου εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή του. Στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του περιλαμβάνονται η κριτική θεωρία, η γλωσσική στροφή και ο μεταδομισμός, η φαινομενολογία, η ψυχανάλυση, η κοινωνιολογία και η φιλοσοφία της Νεωτερικότητας και η αισθητική φιλοσοφία. Την παρούσα περίοδο είναι μέλος ΔΕΠ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Διδάσκει, επίσης, Κοινωνική Θεωρία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Ο ιός SARS COVID-19 ως συνθήκη η οποία αναδεικνύει την ανάγκη για τη συνταγματική κατοχύρωση του ατομικού δικαιώματος πρόσβασης στην ενέργεια

Ευγενία Ν. Τζαννίνη

Περίληψη

Η υγειονομική κρίση που ο ιός SARS COVID-19 επέφερε παγκοσμίως και κυρίως η αντιμετώπισή της κατέδειξε ότι θα πρέπει να αναπτυχθούν εκείνες οι διαδικασίες που θα σημάνουν την εξακολούθηση άσκησης των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων όπως αυτά της εκπαίδευσης, της εργασίας, της θρησκευτικής λατρείας, της ψήφου. Η κοινωνική αποστασιοποίηση που επιβάλλεται ως το κύριο μέσο ανάσχεσης της μεταδοτικότητας του ιού, προστατεύοντας έτσι το ύψιστο αγαθό που είναι η ανθρώπινη ζωή, καθιστά ανεκτό μεν τον περιορισμό της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων εκπαίδευσης, εργασίας, θρησκευτικής λατρείας, άσκησης εκλογικού δικαιώματος, αλλά δεν σημαίνει ότι συγχωρείται η βίαιη διακοπή της άσκησής τους, αφού αυτή δύναται να εξακολουθήσει διαμέσου της τεχνολογίας των τηλεδιασκέψεων ως εξ αποστάσεως άσκηση των αντιστοίχων δικαιωμάτων. Η δυνατότητα δε αυτή παρέχεται μέσω της πρόσβασης στην ενέργεια και στο Διαδίκτυο.

Η πρόσβαση, ωστόσο, στην τεχνολογία των τηλεδιασκέψεων, ήτοι στην Κοινωνία της Πληροφορίας, απαιτεί μεταξύ άλλων και την πρόσβαση στην ενέργεια. Έτσι, εκεί όπου εκδηλώνεται ενεργειακή φτώχεια σχεδόν σύμφυτη θεωρείται και η ψηφιακή απομόνωση, διευρύνοντας έτσι το ψηφιακό χάσμα. Και, εν τέλει, ο ίδιος ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξία τίθεται εν αμφιβόλω, δεδομένου ότι η μη ενάσκηση των ανωτέρω δικαιωμάτων θα οδηγούσε σε περιορισμό μη ανεκτό υπό το φως του Ελληνικού Συντάγματος, το οποίο, αφ' ής διαφυλάσσει την ανθρώπινη ζωή ως ύψιστο αγαθό, επιβάλλεται όπως λαμβάνει όλα εκείνα τα μέτρα που επιφυλάσσουν σεβασμό στην ανθρώπινη αξία διά της ασκήσεως των συνταγματικώς κατοχυρωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Δι' αυτού του τρόπου ανοίγει, επομένως, ο δρόμος, ώστε να διαπιστωθεί η ανάγκη εκείνη σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα πρόσβασης στην ενέργεια, ως δικαίωμα που η ενάσκησή του αποτελεί το αναγκαίο υπόβαθρο για την άσκηση σχεδόν όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, να αναγνωριστεί ως δικαίωμα από το ίδιο το Σύνταγμα και τις Διεθνείς Συνθήκες, ήτοι την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τον Θεμελιώδη Χάρτη για τα Δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Εισαγωγή

Η παγκόσμια πραγματικότητα του ιού SARS COVID-19 (εφεξής «ιός») το τελευταίο έτος έχει θέσει υπό αμφισβήτηση όχι μόνο τα συστήματα υγείας, αλλά γενικότερα όλα τα συστήματα τα οποία στόχο έχουν να υπηρετήσουν εκείνες τις μορφές της ανθρώπινης ζωής που στη διαδρομή της παγκόσμιας ιστορίας έλαβαν τη νομική μορφή των ατομικών δικαιωμάτων: εκπαίδευση, συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας, εργασία. Όμως, η παγκόσμια υγειονομική κρίση προχώρησε ακόμα βαθύτερα: έφτασε μέχρι και στη συνταγματικώς κατοχυρωμένη από πολλές έννομες τάξεις αρχή της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, για να δοκιμαστεί έτσι εν συνόλω το πλαίσιο εκείνο που υπηρετεί την αρχή αυτή. Η γεωγραφική διασπορά του ιού δεν άφησε ακάλυπτο κανένα σημείο του πλανήτη. Εξετάζεται, λοιπόν, το ζήτημα της ενεργειακής φτώχειας και η μεγέθυνση των συνεπειών της υπό το πρίσμα της παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης. Η επίλυση επιδέχεται μιας απάντησης, η οποία, ωστόσο, εμφανίζεται σύνθετη, αφού είναι πολυπαραμετρική: ως προς το τεχνικό μέρος η δυσκολία ανιχνεύεται στο οικονομικό τοπίο του θέματος, ενώ, ως

προς το νομικό σκέλος, αυτό διαβαθμίζεται και εξελίσσεται σε ζήτημα θεσμικής τάξεως ευθέως ανάλογο με την αντίστοιχη θεσμική ανάγκη να εξακολουθήσουν να ασκούνται όλα εκείνα τα ατομικά δικαιώματα τα οποία προϋποθέτουν (πλέον) την πρόσβαση στην ενέργεια για την απρόσκοπτη άσκησή τους.

1. Η εμφάνιση του ιού SARS-COVID 19

Ήδη από τον Δεκέμβριο του 2019 οι πρώτες ειδήσεις άρχισαν να ταξιδεύουν σε όλο τον κόσμο για την εμφάνιση ιού, ο οποίος φέρει πανδημικό χαρακτήρα, στην Κίνα. Η έμφαση δινόταν στο υγειονομικό σκέλος των συνεπειών του ιού, ενώ οι δευτερογενείς συνέπειες ήρθαν σε δεύτερο χρόνο. Ο ιός ήδη έκλεισε ένα έτος, στη διάρκεια του οποίου η παγκόσμια οικονομία, οι παγκόσμιοι θεσμοί υγείας επαναπροσδιόρισαν και εξακολουθούν να επαναπροσδιορίζουν σε εβδομαδιαία βάση τον «βηματισμό» τους στη προσπάθεια ανάσχεσης των καταστροφικών συνεπειών του.

Η ανθρωπότητα είχε οκτώ δεκαετίες να δοκιμαστεί από τέτοια απειλή.

Τότε, ο ιός είχε ονομαστεί ισπανική γρίπη, η θνησιμότητα των νοσησάντων ήταν ιδιαίτερα υψηλή, ωστόσο, ο ιός εκείνος αναπτύχθηκε σε εντελώς διαφορετικό κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Σήμερα, η εμπειρία του ιού τοποθετείται σε ένα νέο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον: η μακράν μεγαλύτερη κινητικότητα των ανθρώπων και η ταχύτατη κάλυψη γεωγραφικών διαδρομών συντέειναν τα μέγιστα στην ανάλογα ταχύτατη μετάδοση του ιού από την Κίνα σε όλο τον κόσμο. Η οικονομική ζωή ήταν δε ο κύριος μοχλός της ταχείας και δυναμικά αυξανομένης γεωγραφικής διασποράς: η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας σε συνδυασμό με την εύκολη κινητικότητα λόγω υπερανάπτυξης του παγκόσμιου αεροπορικού δικτύου είναι οι βασικοί πυλώνες στους οποίους ο ιός βρήκε το ιδανικό όχημα της διασποράς του σε παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι, από τον Φεβρουάριο του 2020, άρχισαν οι όροι «Lock down», «social distancing» να εισβάλλουν δυναμικά στο λεξιλόγιο της διεθνούς ειδησεογραφίας.

Με την ταχύτητα εξάπλωσης του ιού, στερήθηκε η παγκόσμια κοινότητα δύο εργαλεία που σε άλλη περίπτωση σταδιοποιημένης μετάδοσης θα είχε στη φαρέτρα της: α) τον απαιτούμενο χρόνο για την ανάπτυξη και ωρίμανση κάποιου εμβολίου και φαρμάκων (υγειονομικά εργαλεία) β) τον απαιτούμενο χρόνο για την τεχνολογική προσαρμογή των μελών της κοινωνίας ώστε να συμμετέχουν σε εκείνο το

φάσμα δραστηριοτήτων που υπό κανονικές συνθήκες συνεπάγονται συγκέντρωση προσώπων. Αυτή η τεχνολογική μετάβαση θα αποδεικνυόταν ως η λύση που θα έμελλε να υποκαταστήσει την άσκηση των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων με φυσική παρουσία από τις αντίστοιχες δραστηριότητες με ηλεκτρονική σύνδεση. Έτσι, άρχισαν και άλλοι νέοι όροι να κατακλύζουν τη διεθνή ειδησεογραφία: «teleconferences», «εξ αποστάσεως εργασία», «εξ αποστάσεως εκπαίδευση», «εξ αποστάσεως θρησκευτική λατρεία», «εξ αποστάσεως άσκηση του εκλογικού δικαιώματος» κ.ά.

1.1 Η ταχεία γεωγραφική διασπορά του ιού

Η γεωγραφική διασπορά το ιού, ως προελέχθη, είναι ταχύτατη και εκθετική: οι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν στο περίγραμμα της ιατρικής επιστήμης και, αναμφίβολα, εκφεύγουν των σκοπών της παρούσας εργασίας. Πάντως, η δύναμη στην ταχεία μετάδοση και στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας του ιού θα πρέπει να ανάγονται τόσο σε ατέλειες του ανθρώπινου ανοσοποιητικού συστήματος όσο και στη μεγάλη ανθεκτικότητα του ίδιου του ιού σε μεταβαλλόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες, κατά τρόπο ώστε να μεταδίδεται με τον αέρα και χωρίς να απαιτείται καμία άλλη σωματική επαφή του φέροντος τον ιό με τον υποψήφιο να φέρει τον ιό.

Ενώ στην αρχή του 2020 η μοναδική χώρα που είχε να αντιμετωπίσει την υγειονομική κρίση του ιού ήταν η Κίνα (Παπαϊωάννου & Γεωργοπούλου, 2020, σ. 9), σήμερα, ο ιός έχει μεταδοθεί και στις 220 χώρες του παγκόσμιου χάρτη.

Από την αυγή του 2020, οι ασθενείς του ιού ήταν μερικές εκατοντάδες και, σήμερα, έχουν φτάσει στον δυσθεώρητο αριθμό των 77 εκατομμυρίων, ενώ οι θάνατοι παγκοσμίως ήταν στην αρχή του 2020 900 και σήμερα έχουν φτάσει τα 1,7 εκατομμύρια. Εξάλλου, σήμερα, είναι ενεργές περίπου 54 εκατομμύρια περιπτώσεις ασθενών που ανέρρωσαν, ενώ οι ασθενείς που νοσούν σήμερα είναι 21 εκατομμύρια. Τέλος, καθημερινά, νοσούν 750 χιλιάδες ασθενείς, ενώ κάθε μέρα αποβιώνουν 14 χιλιάδες ασθενείς του ιού.

Η ταχύτητα της γεωγραφικής διασποράς ενισχύθηκε από την υποτίμηση του ιού εκ μέρους της παγκόσμιας κοινότητας και την κατ' αντιδιαστολή απρόσκοπτη συνέχιση της οικονομικής ζωής, όπως αυτή εξελισσόταν στην προ-covid εποχή: αεροπορικά ταξίδια, πολυπληθείς επιχειρηματικές, θρησκευτικές και κοινωνικές

εκδηλώσεις αποτέλεσαν το «προσάναμμα» στην ταχεία μετάδοση του ιού στον πλανήτη. Το αποτέλεσμα ήταν ότι εντός διμήνου από τη μία χώρα τού ενός δισεκατομμυρίου κατοίκων που τη «λύγισε», αφού ανέδειξε το πεπερασμένο των δυνατοτήτων του κινεζικού συστήματος υγείας, άρχισε εν είδει «ντόμινο» να κάμπτει αλυσιδωτά, αλλά και εκθετικά, όλα τα συστήματα υγείας των κρατών που ολιγόρησαν στη λήψη μέτρων αποστασιοποίησης. Η βόρεια Ιταλία απεδείχθη εκατόμβη μέσα σε λίγες εβδομάδες, ενώ η Ισπανία ακολούθησε αμέσως μετά. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και ο Καναδάς εισήχθησαν και εκείνες δυναμικά στον χάρτη των χωρών που επλήγησαν από τον ιό, ενώ ο ιός μεταδόθηκε στην Αυστραλία, στη Νότιο Αμερική και στη Αφρική. Και η διακύβευση: η ίδια η ανθρώπινη ζωή.

1.2 Πώς ο ταχύτατα μεταδιδόμενος ιός επηρεάζει της πολιτική, οικονομική, επαγγελματική και κοινωνική ζωή του πλανήτη;

Η δραματική εξέλιξη του φαινομένου προκάλεσε αλυσιδωτές αντιδράσεις σε όλους τους τομείς της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής όλων των χωρών. Στο αρχικό στάδιο του ιού, η επιχειρηματολογία των αρνητών του φαινομένου υπήρξε εμφανώς δυναμική. Η αρχική δυσπιστία έδωσε τη θέση της σε θεωρίες συνωμοσίας, οι οποίες διείσδυσαν ακόμα και στα υψηλότερα κλιμάκια των κυβερνητικών θεσμών των πληγιστών χωρών. Ωστόσο, ακόμα και ομάδες με πιο μετριοπαθή αντίδραση δεν είχαν πειστεί για την αυστηρότητα των μέτρων που έπρεπε να ληφθούν, ώστε να επιτύχουν την ελάχιστη έστω ανάσχεση της επιθετικότητας της μετάδοσης. Έπρεπε να νοσήσουν πρωθυπουργοί, για να γίνει αντιληπτό ότι η ιατρική επιστήμη, εν προκειμένω, μόνο σχετική βοήθεια μπορούσε, προς ώρας, να προσφέρει και να αμβλυνθεί το φαινόμενο της διχασμένης έως τότε κοινής γνώμης σχετικά με το αν το φαινόμενο το ιού είναι ένα πραγματικό σενάριο ή μια δημοσιογραφική υπερβολή.

Δεδομένης, λοιπόν, της ελλείψεως συγκεκριμένης μεθόδου πρόληψης (δι' εμβολίου) ή καταστολής (διά φαρμάκων) του φαινομένου, η πρώτη διδάξασα Κίνα επέδειξε ανάσχεση της επιθετικότητας του ιού διά της επιβολής του μέτρου της κοινωνικής αποστασιοποίησης. Το παράδειγμα της Κίνας ακολούθησαν και όλα τα κράτη, τα οποία είχαν ήδη μπει στα χαρτογράφητα ύδατα της υπό συζήτηση υγειονομικής κρίσης. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο της κοινωνικής αποστασιοποίησης,

θα έπρεπε να ελαχιστοποιηθεί η πληθυσμιακή συγκέντρωση στον χαμηλότερο δυνατό βαθμό σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής, εργασιακής, εκπαιδευτικής και ακαδημαϊκής ζωής: η φυσική παρουσία –ο άλλοτε ακρογωνιαίος δείκτης της εργατικότητας και αφοσίωσης– αίφνης μετεβλήθη σε πρόβλημα που έχριζε άμεσης επίλυσης. Στους εργασιακούς χώρους, εφεξής, θα πρέπει να μειωθούν οι *in situ* εργαζόμενοι σε ένα αξιόλογο ποσοστό, ενώ οι λοιποί εργαζόμενοι αναγκάζονται σε τηλεργασία, οι κοινωνικές εκδηλώσεις τελούν υπό απαγόρευση, οι θρησκευτικές εκδηλώσεις τελούνται κεκλεισμένων των θυρών των χώρων λατρείας και οι πολιτιστικές εκδηλώσεις αναβάλλονται επ' αόριστον. Η εκπαίδευση περνά σε μία νέα εποχή: την εποχή της τηλεκπαίδευσης με επικριτές, ωστόσο, μεγάλο ποσοστό των διδασκόντων αλλά και των μαθητών και φοιτητών υπό το υφέρπον επιχείρημα ότι οι χώροι εκπαίδευσης (είτε είναι σχολική μονάδα οποιασδήποτε βαθμίδας είτε είναι πανεπιστημιακή μονάδα) δεν είναι μόνο χώροι κτήσης γνώσης, αλλά και χώροι συμμετοχής στη μικροκοινωνία της συγκεκριμένης εκπαιδευτικής κοινότητας.

Τα μέτρα της κοινωνικής αποστασιοποίησης στον πρώτο χρόνο προσγειώθηκαν στη ζωή μας με μία μεγάλη δόση συναισθηματισμού, αφού σε πολλούς ξύπνησαν ιστορικά αντανακλαστικά εποχών που η απαγόρευση κυκλοφορίας ήταν μεν πολιτικό (και όχι υγειονομικό) μέτρο, ωστόσο, το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο. Σε μία δεύτερη φάση, το μουδιασμένο αυτό συναίσθημα παραχώρησε τη θέση του (προϊόντος και του χρόνου, αφού το εμβόλιο δεν φαινόταν να είναι *ante portas*) στην εξορθολογισμένη ανάγκη της εξεύρεσης λύσεων για την και υπό τις συνθήκες αυτές εξέλιξη των θεμάτων της εκπαίδευσης, αλλά και της θρησκευτικής λατρείας, της μετάδοσης πολιτιστικών θεαμάτων, των επαγγελματικών συναντήσεων, των πολιτικών συγκεντρώσεων και της λειτουργίας εν γένει των θεσμών.

Η κοινωνική αποστασιοποίηση έχει ως δικαιολογική βάση την προστασία της ίδιας της ανθρώπινης ζωής και, εν όψει αυτού του γεγονότος, συγχωρούνται οι περιορισμοί αρκετών θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων (Βενιζέλος, 2020, σ. 278).

2. Η θεσμική κατοχύρωση της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και του δικαιώματος πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας στο ελληνικό Σύνταγμα

2.1 Το άρθρο 2 του Συντάγματος ως μη αναθεωρητέα συνταγματική διάταξη

Σήμερα, υπό τις ανωτέρω συνθήκες, απεδείχθη ότι με μία οθόνη υπολογιστή μπορούμε να εργαζόμαστε, να ενημερωνόμαστε, να συμμετέχουμε στις επαγγελματικές συναντήσεις μας, να τηλεκπαιδευόμαστε και τηλεκπαιδευόμαστε, να παρακολουθούμε πολιτιστικές εκδηλώσεις, να συμμετέχουμε διά των κοινωνικών δικτύων σε μικροκοινωνίες που επιλέγουμε, να παρακολουθούμε θρησκευτικές λειτουργίες, να κάνουμε συνεδρίες ιατρικού χαρακτήρα. Επομένως, να ασκούμε θεμελιώδεις ατομικές ελευθερίες κατοχυρωμένες, καταρχήν, στο ελληνικό Σύνταγμα αλλά και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθώς και στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βεβαίως, οι προϋποθέσεις δεν είναι πάντα και για όλους προφανείς. Η αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων της συγκεκριμένης τεχνολογίας προϋποθέτει: α) την πρόσβαση σε πηγή ενέργειας για την τροφοδότηση του τερματικού, αλλά και αυτήν καθ' αυτήν τη λήψη της πληροφορίας, β) την κατοχή τερματικού (είτε αυτό είναι υπολογιστής, είτε αυτό είναι «έξυπνο τηλέφωνο», γ) τη δυνατότητα σύνδεσης στο διαδίκτυο. Η ταυτόχρονη συνδρομή και των τριών αυτών προϋποθέσεων δεν είναι προφανής: είδαμε στην πρόσφατη ελληνική ειδησεογραφία παιδιά του Δημοτικού ενός απομακρυσμένου χωριού να συνδέονται, μεσούντος του Δεκεμβρίου, για την καθημερινή τους σχολική τηλεδιάσκεψη όχι από το περιβάλλον του σπιτιού τους, αλλά καθήμενα σε εξωτερικό χώρο (στην πλατεία του χωριού), αξιοποιώντας τη σύνδεση με το διαδίκτυο που παρείχε το γραφείο της Κοινότητας. Άρα, ακόμα και να διαθέτει κάποιος υπολογιστή, tablet, smartphone, δεν σημαίνει ότι θα συνδεθεί, για να ασκήσει το θεμελιώδες δικαίωμα της εκπαίδευσης, αν δεν έχει τη δυνατότητα να συνδεθεί στο Διαδίκτυο (ενδεχομένως, γιατί η περιοχή δεν καλύπτεται από το Δίκτυο). Τέλος, ακόμα και αν όλα τα προηγούμενα συντρέχουν, δεν είναι προφανές ότι οι χρήστες θα έχουν τη δεινότητα της εξοικείωσης με τα ειδικά προγράμματα τηλεδιασκέψεων (κυρίως σε λόγους ηλικιακούς αποδίδεται ενίοτε η αδυναμία).

Στην ελληνική έννομη τάξη, το άρθρο 2 του Συντάγματος στην πρώτη παράγραφο προβλέπει: «Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν

την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας» ενώ στο άρθρο 110 παρ. 1 προβλέπεται ότι η συγκεκριμένη διάταξη (μεταξύ άλλων 6) δεν υπόκειται σε αναθεώρηση (Σπυρόπουλος, Κοντιάδης, Ανθόπουλος & Γεραπετρίτης, 2017, σ. 21). Η συγκεκριμένη διατύπωση φέρει και αρνητικό και θετικό περιεχόμενο, αφού καθιερώνει τη διττή υποχρέωση της Πολιτείας όχι μόνο να σέβεται και να μη θίγει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, (α) αλλά και να λαμβάνει εκείνα τα μέτρα για την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όταν αυτή απειλείται. (β) Η διάταξη αυτή δεν φέρει απλώς εξαγγελτικό χαρακτήρα, έχει κανονιστικό περιεχόμενο, αφού επιβάλλει, ώστε το κριτήριο για τη δράση των πολιτειακών οργάνων να μη δύναται να ερμηνευθεί ή εφαρμοστεί σε αντίθεση με την αρχή του σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου (Κασιμάτης, 1980, σ. 35).

2.2 Η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας οφείλει να επαναπροσδιοριστεί μετά την εμπειρία του covid 19 και τις ειδικές ανάγκες που ο ιός δημιουργεί ως προς την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω της συμμετοχής μας στην Κοινωνία της Πληροφορίας;

Η δυναμική της συγκεκριμένης διάταξης εκδηλώνεται τόσο ως προς το (α) όσο και ως προς το (β). Ειδικότερα, όμως, ως προς το θετικό περιεχόμενο της διατάξεως, ερώτημα αποτελεί αν στο περίγραμμα της υποχρέωσης λήψης μέτρων, επειδή απειλείται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, περιλαμβάνεται (και με ποιους ερμηνευτικούς κανόνες) η έννοια της πρόσβασης στην ενέργεια ως μέτρου πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

Η πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας, ως συνταγματικώς κατοχυρωμένη στο άρθρο 5Α παρ. 2 του Συντάγματος, αποτυπώνεται από τη συνταγματική σμίλη ως ακολούθως: «Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19». Η διάταξη αυτή ενσωματώθηκε στο Σύνταγμά μας με την αναθεώρηση του 2001 και πρόκειται για μία διάταξη που εμπεριέχει στοιχεία τόσο ατομικού όσο πολιτικού και κοινωνικού δικαιώματος. Κατά την κρατούσα, ωστόσο, άποψη, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον κοινωνικό χαρακτήρα του δικαιώματος: «Ένας

άλλος κίνδυνος που απορρέει και από την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών είναι η δημιουργία μίας νέας τάξης περιθωριοποιημένων πολιτών, οι οποίοι λόγω ηλικίας ή λόγω έλλειψης πόρων δεν μπορούν να εξοικειωθούν με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα νέο είδος ‘αναλφαβητισμού’ ο οποίος αποκλείει μεγάλα κομμάτια της κοινωνίας εντείνοντας τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες» (Μπούζη, 2013, σ. 465), ενώ η κατοχύρωσή της θεωρείται επιβεβλημένη, αφού η μη κατοχύρωσή της θα «υπονόμευε την αρχή της μη περιθωριοποίησης, η οποία αποτέλεσε γνώμονα της Αναθεώρησης του 2001» (Βενιζέλος, 2001), αρχή που απορρέει από τις αρχές της ισότητας, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης.

Εξάλλου, το κοινωνικό δικαίωμα της πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας αποτελεί την προϋπόθεση για την άσκηση άλλων ατομικών δικαιωμάτων: το δικαίωμα της ανάπτυξης της προσωπικότητας (Αρ. 5Σ), της εκπαίδευσης (Αρ. 16Σ), της εργασίας (Αρ. 22Σ), της συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή και την τέχνη (αρ. 16Σ), της συμμετοχής στα συνδικαλιστικά όργανα ως έκφραση της συνδικαλιστικής ελευθερίας (αρ. 23Σ), λόγω της ανάγκης για την απομακρυσμένη άσκησή τους που ο covid 19 δημιούργησε με τρόπο επιτακτικό. Η έννοια της πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας ως προϋπόθεσης για την άσκηση των ανωτέρω δικαιωμάτων εκτινάσσεται στο ύψιστο επίπεδο, αν –ως οφείλουμε– την εντάξουμε στο περιβάλλον της υγειονομικής κρίσης την οποία βιώνει αυτή την περίοδο η παγκόσμια κοινότητα.

3. Η πρόσβαση στην ενέργεια ως προσδιοριστικό στοιχείο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

3.1 Η αναγνώριση της πρόσβασης στην ενέργεια ως προσδιοριστικό στοιχείου της ανθρώπινης αξιοπρέπειας: Το Εφετείο Βρυξελλών και η απόφαση της 25-2-1988 και το Τμήμα για τη Διεθνή Ανάπτυξη του Ηνωμένου Βασιλείου

Το έτος 1988, με την από 25-2-1988 απόφασή του το Εφετείο των Βρυξελλών (Εφετείο Βρυξελλών, 1988), έχοντας ως βάση το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ, έκρινε ότι η πρόσβαση στην παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και φυσικού αερίου είναι αναπόσπαστη από την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ότι ο κρατικός μηχανισμός, διά των δημοσίων υπηρεσιών, οφείλει να παρέχει αυτήν τη δυνατότητα ως έκφραση της

γενικότερης υποχρέωσης της κοινωνικής πρόνοιας. Με την απόφαση αυτή, παρότι συνδέει την πρόσβαση στην ενέργεια με την έννοια τη ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ωστόσο, δεν φτάνει ως το σημείο να τη διακηρύξει ως δικαίωμα, το οποίο οφείλει να τύχει αναγνώρισης από τα θεσμικά όργανα του συγκεκριμένου Κράτους.

Το 2002, το Ηνωμένο Βασίλειο προωθεί πιο δυναμικά τη συζήτηση για το θέμα: Το Τμήμα για τη Διεθνή Ανάπτυξη του Ηνωμένου Βασιλείου αναγνωρίζει ότι «η ισότητα στην πρόσβαση βασικών υπηρεσιών ενέργειας για το μαγείρεμα, τη θέρμανση και τον φωτισμό, όπως και η πρόσβαση στο νερό, πρέπει να θεωρούνται ανθρώπινο δικαίωμα». Η καταγραφή της πρώτης θεσμικής αποτύπωσης της ανάγκης αναγνώρισης του δικαιώματος στην πρόσβαση στην ενέργεια έρχεται ταυτόχρονα με την ευρωπαϊκή πολιτική περί απελευθέρωσης της ενέργειας, και αυτό δεν είναι διόλου τυχαίο: η απελευθέρωση του τομέα της ενέργειας και η λειτουργία του υπό συνθήκες ελεύθερης αγοράς δεν θα μπορούσε, αντανακλαστικά, να μη δημιουργήσει το θεσμικό αντίβαρο, το οποίο καλύπτουν οι υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος ή οι υπηρεσίες κοινής ωφέλειας¹.

3.2 Και μία απειλή: Το ψηφιακό χάσμα

Παρότι, λοιπόν, στον ορίζοντα του δυναμικού προσδιορισμού της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αρχίζει να σχηματίζεται η ανάγκη αναγνώρισης της ενέργειας ως συστατικού στοιχείου της, ωστόσο, η ενέργεια, εν προκειμένω, είναι

¹ Στη ελληνική έννομη τάξη, τεράστιας σπουδαιότητας είναι οι αποφάσεις της Ολομελείας του ΣτΕ 3818-3819/1997 με τις οποίες κρίθηκε –για άλλον κοινής ωφέλειας τομέα, τις αστικές συγκοινωνίες της Αθήνας– ότι ο χαρακτηρισμός ενός τομέα με οικονομικό ενδιαφέρον ως δημόσιας υπηρεσίας τον θέτει αυτομάτως εκτός του πεδίου του άρθρου 5 παρ. 1Σ. «Η επίμαχη νομολογία είναι ενδεικτική της κρατικιστικής προδιάθεσης με την οποία ο ακυρωτικός δικαστής αντιλαμβάνεται την κοινή ωφέλεια υπό το πρίσμα του δικαίου της δημόσιας υπηρεσίας» ενώ «η πρόβλεψη αυτή (ότι οι αστικές συγκοινωνίες θα εξυπηρετούνται εφεξής από ιδιώτες) συνιστά κρατική παραχώρηση (ex concessione) και όχι «αποτέλεσμα συνταγματικώς κατοχυρωμένης, ως ατομικού δικαιώματος, οικονομικής ελευθερίας και ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας (ex proprio juris)» (Δελλής, 2008, σ. 76-77). Με τις αποφάσεις αυτές, το Ανώτατο Ακυρωτικό της χώρας, επιλέγοντας να παραχωρήσει δημόσια υπηρεσία κοινής ωφέλειας σε ιδιώτες διακρατεί, ταυτόχρονα, για το Κράτος το κυριαρχικό δικαίωμα να την επανακτήσει στερώντας τον παραχωρησιούχο από το ατομικό δικαίωμα να αξιώσει την ελεύθερη παροχή της. Mutatis mutandis στον τομέα της ενέργειας θα ήταν αναμενόμενο να αναγνωρίζεται, εξ αντιδιαστολής, το δικαίωμα του τελικού καταναλωτή να αξιώσει την πρόσβαση στην ενέργεια.

αντιληπτή ως το άυλο αγαθό που εξασφαλίζει την δυνατότητά μας να λειτουργούμε τις ηλεκτρικές συσκευές μας με ό,τι προνόμιο αυτό συνεπάγεται για την καθημερινή ζωή μας. Δεν ήταν ανέκαθεν, όμως, αντιληπτό το γεγονός ότι η ενέργεια είναι αναγκαία και για τη σύνδεσή μας στο Διαδίκτυο, γιατί, εν τέλει, το δικαίωμα πρόσβασης στην ενέργεια απαντά ταυτόχρονα στην εξής διπλή αναγκαιότητα: στην πρόσβαση στην ενέργεια *per se* και στην πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

Αν, λοιπόν, προϋπόθεση της πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας αποτελεί η πρόσβαση στην ενέργεια, τότε, εξ αντιθέτου, καθίσταται προφανής η σχέση αιτίας - αιτιατού μεταξύ ενεργειακής φτώχειας και ψηφιακού χάσματος, ήτοι «του χάσματος μεταξύ ατόμων, νοικοκυριών, επιχειρήσεων και γεωγραφικών περιοχών σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά επίπεδα, όσον αφορά τις ευκαιρίες τους να έχουν πρόσβαση σε τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών (Information and Communication Technologies – ICT)» σύμφωνα με τον ορισμό του ΟΟΣΑ (OECD, 2001), (Sorj, 2008)². Το ψηφιακό χάσμα, καθώς η τεχνολογία εισδύει ολοένα και βαθύτερα στην οικονομική και κοινωνική ζωή παγκοσμίως, τόσο θα μεγαλώνει: πρόκειται για τεχνολογία η οποία παραμένει ως κόστος, εν συνόλω, σε δυσθεώρητα ύψη για το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα αρκετών κρατών του πλανήτη. Επομένως, όσο διογκώνεται η ανάγκη για διασύνδεση μέσω της συγκεκριμένης τεχνολογίας, τόσο θα διογκώνεται το ψηφιακό χάσμα. Κύρια συνέπεια δε του ψηφιακού χάσματος, είτε αυτό εκδηλώνεται σε επίπεδο κράτους, περιφέρειας είτε σε ατομικό επίπεδο, είναι να προκαλεί διαιώνιση των φαινομένων της απομόνωσης και της περιθωριοποίησης. Η ανάγκη, επομένως, να περιοριστούν τα φαινόμενα ψηφιακού χάσματος εμφανίζεται εκθετικά μεγαλύτερη στο περιβάλλον της υγειονομικής κρίσης, αφού η αναγκαστική κοινωνική αποστασιοποίηση και η υπό συνθήκες κοινωνική απομόνωση –ως η μοναδική διαχείριση που διασφαλίζει την ανάσχεση μετάδοσης του ιού– θα εντείνεται έτι περαιτέρω. Η μη δυνατότητα επικοινωνίας μέσω του διαδικτύου θα στερεί, επομένως, τη δυνατότητα εργασίας, εκπαίδευσης, μόρφωσης επιστημονικής και πολιτιστικής, άσκησης των θρησκευτικών λατρειών.

² Ενώ, σύμφωνα με τον Sorj, το ψηφιακό χάσμα αναφέρεται στο ραδιόφωνο, την τηλεόραση, τη σταθερή και κινητή τηλεφωνία, τις δορυφορικές επικοινωνίες, τους υπολογιστές και το Διαδίκτυο.

4. Η υποχρέωση του Κράτους για τη διασφάλιση πρόσβασης στην ενέργεια δεν δημιουργεί ακόμα και το αντίστοιχο ατομικό δικαίωμα

Πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας δεν νοείται αν ο εξοπλισμός που επιτελεί τον ρόλο οχήματος για τις «λεωφόρους επικοινωνίας» ή, αλλιώς, ο υπολογιστής μας ή η έξυπνη συσκευή μας δεν είναι συνδεδεμένος/-η με το δίκτυο παροχής ενέργειας³. Η τεχνική τεκμηρίωση της μονοσήμαντης σχέσης αιτίας - αιτιατού «No energy - No data» εκφεύγει των στόχων της παρούσας εργασίας, ωστόσο, σε μια απόπειρα τεκμηρίωσης του *sine qua non* ρόλου της ενέργειας στην υλοποίηση του κοινωνικού δικαιώματος του άρθρου 5Α του Συντάγματος και κατ' επέκταση των συνταγματικών δικαιωμάτων που αναλύθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, θα περιοριζόμασταν στην ακόλουθη προσέγγιση: η ηλεκτρική ενέργεια δεν είναι μόνο απαραίτητη έως σήμερα για τη δημιουργία της ηλεκτρονικής πληροφορίας *per se*, αλλά και για την αναμετάδοση και την αποθήκευσή της.

Η πρόσβαση στην ενέργεια είναι ένα δικαίωμα που για την άσκησή του απαιτούνται δύο δέσμες μέτρων:

1. Η πρώτη αφορά τη θεσμική αναγνώριση και δημιουργία περιγράμματος εντός του οποίου θα εντάσσονται όλοι οι πολίτες της χώρας και στους οποίους θα αναγνωρίζεται το δικαίωμα να είναι συνδεδεμένοι στο δίκτυο μεταφοράς και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, καθώς και στη θεσμική αναγνώριση της υποχρέωσης του κράτους να επεκτείνει το δίκτυο μεταφοράς και διανομής της ενέργειας, ώστε να καλύψει γεωγραφικά όλες τις κατοικημένες περιοχές της χώρας και
2. την υποχρέωση του κράτους να καλύψει όλες τις ανωτέρω περιοχές με σύστημα διασύνδεσης στο Διαδίκτυο, ώστε ακόμα και οι κάτοικοι απομακρυσμένων περιοχών να μη στερούνται πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας, άρα να μην είναι περιθωριοποιημένοι⁴.

³ «Superhighways»: Αυτός ήταν ο όρος που ο μετέπειτα Αντιπρόεδρος των ΗΠΑ Αλ Γκορ χρησιμοποίησε για πρώτη φορά το 1978, για να περιγράψει το μεγάλο αμερικανικό σχέδιο ανάπτυξης και προώθησης του Internet.

⁴ Εν προκειμένω, χώρες με χαμηλό ποσοστό κάλυψης από τα δίκτυα μεταφοράς και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας προσανατολίζονται στη δημιουργία αυτόνομων υβριδικών συστημάτων παραγωγής ενέργειας από φωτοβολταϊκά και εγκατάσταση συστημάτων αποθήκευσης της περίσσειας της ενέργειας που παράγεται, ώστε να ενισχύσουν την πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας ενόψει των νέων αναγκών - προκλήσεων που δημιούργησε ο COVID (Zaman, van Vliet & Posch, 2021).

Στην ελληνική έννομη τάξη η αναγνώριση του καθολικού δικαιώματος στην πρόσβαση στην ενέργεια, περιλαμβανομένων όλων των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, δομείται με μία σειρά διατάξεων ενωσιακού χαρακτήρα. Ο θεσμός των Υπηρεσιών Γενικού Οικονομικού Συμφέροντος (ΥΓΟΣ), όπως θεσμοθετείται στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Ευρωπαϊκής Ένωσης –εφεξής ΧΘΔΕΕ (άρθρο 36)– καθώς και στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 14) και ειδικότερα η Καθολική Υπηρεσία (άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2009/72), ως κανονιστικό περιεχόμενο, έχουν την πρόνοια για τα Κράτη-Μέλη να είναι σε θέση να επιβάλλουν τη σχετική υποχρέωση στις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην υπηρεσία προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας, ώστε να διαθέτουν πλαίσιο για την πρόσβαση στην ενέργεια σε συγκεκριμένης κατηγορίας ευπαθείς ομάδες καταναλωτών. Οι συγκεκριμένοι καταναλωτές δύνανται να προμηθεύονται ηλεκτρική ενέργεια συγκεκριμένης ποσότητας και ποιότητας σε ειδικές τιμές υπό το πρίσμα πάντα της ευρωπαϊκής νομοθεσίας (Πανάγος, 2012, σ. 98).

Ωστόσο, οι ανωτέρω νομοθετικές διατάξεις, προβλέποντας τη συγκεκριμένη υποχρέωση των Κρατών-Μελών, πόρρω απέχουν από την αναγνώριση του αντίστοιχου δικαιώματος των ανηκόντων στις ευπαθείς ομάδες. Με άλλα λόγια, το ανωτέρω προαναλυθέν κανονιστικό πλαίσιο δεν φτάνει μέχρι του σημείου ώστε η πρόσβαση στην ενέργεια να αποτελεί ατομικό δικαίωμα, το οποίο θα απολαμβάνει της προστασίας του ενωσιακού δικαίου (Παπαντώνη, 2014, σ. 259). Επομένως, οποιοσδήποτε ανήκει στις ανωτέρω κοινωνικές ομάδες δεν διαθέτει αγωγήμη αξίωση πρόσβασης στην ενέργεια μέχρι το σήμερα ισχύον θεσμικό πλαίσιο. Μια τέτοια δυνατότητα θα ήταν υπαρκτή, αν ο εκάστοτε εθνικός Νομοθέτης προέβλεπε τη σχετική δυνατότητα είτε με έρεισμα τη σχετική διάταξη του ΧΘΔΕΕ είτε διότι θα θέσπιζε νέα συνταγματική διάταξη με την πρόβλεψη αυτήν.

5. Επίλογος

Η υγειονομική κρίση και κυρίως η αντιμετώπισή της κατέδειξαν ότι θα πρέπει να αναπτυχθούν εκείνες οι διαδικασίες που θα σημάνουν την εξακολούθηση άσκησης των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, όπως αυτό της εκπαίδευσης, της εργασίας, της θρησκευτικής λατρείας. Η κοινωνική αποστασιοποίηση που επιβάλλεται ως το κύριο μέσο ανάσχεσης της μεταδοτικότητας του ιού, προστατεύοντας έτσι

το ύψιστο αγαθό που είναι η ανθρώπινη ζωή, καθιστά ανεκτό μεν τον περιορισμό της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων (Συκιώτου, 2020, σ. 332) εκπαίδευσης, εργασίας, θρησκευτικής λατρείας, αλλά δεν σημαίνει απαραίτητα τη βίαιη διακοπή της άσκησης τους, αφού καθ' ό μέτρο αυτή δύναται να εξακολουθήσει διαμέσου της τεχνολογίας των τηλεδιασκέψεων ως εξ αποστάσεως άσκηση των αντιστοίχων δικαιωμάτων⁵. Η δυνατότητα δε αυτή παρέχεται μέσω της πρόσβασης στην ενέργεια και στο Διαδίκτυο.

Η πρόσβαση, ωστόσο, στην τεχνολογία των τηλεδιασκέψεων, ήτοι στην Κοινωνία της Πληροφορίας, απαιτεί μεταξύ άλλων και την πρόσβαση στην ενέργεια. Έτσι, εκεί όπου εκδηλώνεται ενεργειακή φτώχεια, σχεδόν σύμφυτη θεωρείται και η ψηφιακή απομόνωση, διευρύνοντας με αυτόν τον τρόπο το ψηφιακό χάσμα. Και, εν τέλει, ο ίδιος ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια τίθεται εν αμφιβόλω, δεδομένου ότι η μη ενάσκηση των ανωτέρω δικαιωμάτων θα οδηγούσε σε περιορισμό μη ανεκτό υπό το φως του Ελληνικού Συντάγματος, το οποίο, αφού διαφυλάσσει την ανθρώπινη ζωή ως ύψιστο αγαθό, επιβάλλεται όπως λαμβάνει όλα εκείνα τα μέτρα που επιφυλάσσουν σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια διά της ασκήσεως των συνταγματικώς κατοχυρωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Δι' αυτού του τρόπου ανοίγει, επομένως, ο δρόμος ώστε να διαπιστωθεί η ανάγκη εκείνη, σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα πρόσβασης στην ενέργεια, ως δικαίωμα που η ενάσκησή του αποτελεί το αναγκαίο υπόβαθρο για την άσκηση σχεδόν όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, να αναγνωριστεί ως δικαίωμα από το ίδιο το Σύνταγμα και τις Διεθνείς Συνθήκες, ήτοι την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τον Θεμελιώδη Χάρτη για τα Δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βενιζέλος, Ευ. (2001). *Πρακτικά Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων*, Περίοδος Ι - Σύνοδος Η'.

⁵ Καθώς και την Ανακοίνωση του ΟΗΕ της 9-4-2020 «Protecting Human Rights amid Covid-crisis» <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/protecting-human-rights-amid-covid-19-crisis>

- Βενιζέλος, Ευ. (2020). «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία». *Δικαιώματα του ανθρώπου*, τχ. 84, σ. 275. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Εφετείο Βρυξελλών. (1988). *Απόφαση της 25-2-1988, J.L.M.B 1989*, σ. 1.132.
- Δελλής, Γ. (2008). *Κοινή Ωφέλεια και Αγορά* (Τόμος Α). Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ηλιάδου, Α. (2010). «Εξυπηρέτηση κοινής ωφέλειας σε απελευθερωμένες αγορές δικτύου». *Ενέργεια και Δίκαιο*, τχ. 13-14, σ. 76. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Κασιμάτης, Γ. (1980). *Συνταγματικό Δίκαιο II τεύχος Α΄*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Κοντιάδης, Ξ. (2020). «Δικαιώματα και πανδημία». *Δικαιώματα του ανθρώπου*, τχ. 84, σ. 315-321. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μανιτάκης, Α. (2020). «Η ζωή ως πάθος συνταγματικό». *Δικαιώματα του ανθρώπου*, τχ. 84, σ. 301-304. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μαρίνος, Μ. Θ. (2003). *Η πρόσβαση σε ενεργειακό δίκτυο - Η απελευθέρωση της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μπούζη, Μ. (2013). «Το δικαίωμα πρόσβασης στην κοινωνία της πληροφορίας». *Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί, Μνήμη Γ. Παπαδημητρίου II*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Πανάγος, Θ. (2012). *Το θεσμικό πλαίσιο της αγοράς ενέργειας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παπαϊωάννου, Θ & Γεωργοπούλου, Β. (2020). *Ηγεσία, Πολιτική και Κορωνοϊός*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παπαντώνη, Μ. (2014). «Οι υπηρεσίες Γενικού Οικονομικού Συμφέροντος (ΥΓΟΣ) και οι Καθολικές Υπηρεσίες στον Τομέα της Ηλεκτρικής Ενέργειας: Οικονομική Κρίση και Μέτρα». *Ενέργεια, Δίκτυα και Υποδομές*, σ. 570. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σπυρόπουλος, Φ. & Κοντιάδης, Ξ. & Ανθόπουλος, Χ. & Γεραπετρίτης, Γ. (2017). *ΣΥΝΤΑΓΜΑ. Κατ' άρθρον ερμηνεία*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Συκιώτου, Α. (2020). «Ο κορωνοϊός ως ευκαιρία ή πρόσχημα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και το Δίκαιο». *Δικαιώματα του ανθρώπου*, τχ. 84, σ. 329. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Σωτηρέλλης, Γ. (2020). «Η Δημοκρατία απέναντι στην πανδημία». *Δικαιώματα του ανθρώπου*. *Δικαιώματα του ανθρώπου*, τχ. 84, σ. 321. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Ξενόγλωσση

Camus, A. (1947). *La Peste*. Paris: Gallimard.

- Coleman, P. (2020). *The way - out: How to overcome toxic polarization*. New York: Columbia University Press.
- OECD. (2001). *Understanding the Digital Divide*. Ανακτήθηκε Δεκέμβριος 10, 2020, από https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/understanding-the-digital-divide_236405667766
- Sorj, B. (2008). "Information Societies and Digital Divides". *The Edelstein Center for Social Research*. Rio de Janeiro: Polimetrica.
- Zaman, R., Oscar van Vliet, O. & Posch, A. (2021). "Energy access and pandemic - resilient livelihoods: The role of solar energy safety nets". *Energy Research & and Social Science*, vol. 71.

Abstract

The health crisis that the SARS COVID 19 virus has caused worldwide and especially the measures that have so far been taken have shown that the measures to be taken should be those that respect and protect the continuation of the exercise of fundamental individual rights such as education, work, religious worship, voting. This possibility is provided through access to energy and the Internet. However, access to teleconferencing technology, i.e. the Information Society, requires access to energy, among other things. Thus, where energy poverty is manifested, digital isolation is considered almost inherent, widening the digital divide at the same time. Finally, the very respect for human value is called into question as the non-exercise of the above rights would lead to an intolerable restriction in the light of the Greek Constitution which, in order to preserve human life as the highest good, is imposed, as it receives all those measures reserving human dignity through the exercise of constitutionally guaranteed fundamental rights. The social distancing imposed as the main means of curbing the transmission of the virus, thus protecting the highest good of human life, tolerates the restriction but not, by any means, the violent cessation, of the exercise of the fundamental rights of education, work, and religion.

Η Ευγενία Τζαννίνη είναι Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω. Αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή Αθηνών, με μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Paris-I Panthéon-Sorbonne και με διδακτορικό από τη Σχολή Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ. Διδάσκει σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα στο ΕΜΠ, στο Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελλάδος και στο ΠΑΔΑ. Έχει συγγραφικό έργο σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά καθώς και συμμετοχή σε ελληνικά και διεθνή βιβλία.

Η συμβολή των μεταμοντέρνων θεωριών και της Κριτικής Παιδαγωγικής στο σύγχρονο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών: Οι περιπτώσεις εκπαιδευτικής πολιτικής Ελλάδας και Κύπρου

Δημήτριος Καρακούλας

Περίληψη

Σύμφωνα με τη μοντερνιστική θεώρηση, η χάραξη της επίσημης, κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής πραγματώνεται με την κατάρτιση του Αναλυτικού Προγράμματος (ΑΠ) εκπαίδευσης, το οποίο αποσκοπεί σε προκαθορισμένα μαθησιακά αποτελέσματα. Οι μεταμοντέρνες θεωρίες προσφέρουν μια πλουραλιστική «πνοή» εκσυγχρονισμού, αμφισβητούν την καθολικά έγκυρη γνώση και προάγουν την πολλαπλότητα σύλληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας μέσω της ενεργητικής επίδρασης του διδάσκοντος με τον διδασκόμενο. Στόχος της Κριτικής Παιδαγωγικής είναι η ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης των μαθητών, η οποία θα τους επιτρέψει να αντιληφθούν σφαιρικά και ολόπλευρα την πραγματικότητα και τις υπάρχουσες δυνατότητες ανθρωπιστικού μετασχηματισμού της. Στα Αναλυτικά Προγράμματα Ελλάδας και Κύπρου διαπιστώνεται πως εμπεριέχονται ορισμένες θέσεις μετανεωτερικές και στοιχεία της Κριτικής Παιδαγωγικής.

1. Εισαγωγή

Ο 21ος αιώνας συνιστά αναντίρρητα μια πολύ ενδιαφέρουσα εποχή όσον αφορά στις εκπαιδευτικές, κοινωνικές και φιλοσοφικές θεωρίες, καθώς υφίσταται μεγάλη «αναταραχή» αναφορικά με τις ιδεολογικές, θεμελιώδεις αρχές των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, της ιστορίας και της φιλοσοφίας. Η «αναταραχή» αυτή σχετίζεται άμεσα με τους κανόνες της αλήθειας, που ενσωματώνονται στη γνώση, τις πολιτικές θεωρίες και πρακτικές πίσω από αυτήν και τη διασύνδεση της πνευματικής εργασίας με τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και ακαδημαϊκές αλλαγές που συντελούνται στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Στόχευση του παρόντος άρθρου είναι να καταδείξει τους τρόπους με τους οποίους θα καταστεί εφικτό οι μεταμοντέρνες θεωρίες να αξιοποιηθούν από την εκπαιδευτική πολιτική και πώς η Κριτική Παιδαγωγική θα καταστεί εργαλείο ανάλυσης της προοπτικής ενός σύγχρονου ΑΠ. Επιπρόσθετα, θα γίνει προσπάθεια να αξιολογηθούν τα ΑΠ Ελλάδας – Κύπρου, για να διαπιστωθεί κατά πόσον εμπεριέχονται σε αυτά μεταμοντέρνες ιδέες ή θέσεις της Κριτικής Παιδαγωγικής.

2. Μοντερνισμός και Εκπαίδευση

Ο μοντερνισμός εκφράζει με ενάργεια το πνεύμα της βιομηχανικής κοινωνίας και εμποτίζει όλους τους τομείς της πνευματικής παραγωγής: επιστήμες, τέχνες, φιλοσοφία και φυσικά την Εκπαίδευση, ως επιστημονικό κλάδο συνεστώτα από πολλαπλά και πολυδιάστατα αντικείμενα, με στόχο τη μεταλαμπάδευση και μετάδοση της γνώσης, όπως και τη διαιώνιση της υλικής, πνευματικής και ηθικής προόδου του ανθρώπινου γένους.

Σύμφωνα με τη μοντέρνα θεώρηση, η επίσημα εκπεφρασμένη εκπαιδευτική πολιτική της Πολιτείας εμπεριέχεται στο ΑΠ, το οποίο συνιστά και περιλαμβάνει ένα αυστηρά δομημένο σύνολο ενεργειών, που πρέπει να πραγματοποιηθούν από τους εκπαιδευτικούς με προσχεδιασμένα-προαποφασισμένα-προκαθορισμένα αποτελέσματα για τους μαθητές, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μηχανιστικής αντίληψης, χωρίς να δίνεται καμιά ιδιαίτερη έμφαση στην κριτική σκέψη. Ουσιαστικά, το ΑΠ είναι ένα πολιτικό κείμενο και μπορεί να κατανοηθεί αν θεωρηθεί μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο (Ζέμπυλας, 2011). Η δομή, λοιπόν και η στοχοθεσία του είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το ισχύον πολιτισμικό και κοινωνικό

status quo και με συγκεκριμένες ιδεολογίες. Στην πραγματικότητα, διαμέσου του ΑΠ λειτουργεί η εξουσία της κυρίαρχης άρχουσας τάξης, καθορίζοντας τι θεωρείται νόμιμη μορφή σχολικής γνώσης (Aronowitz & Giroux, 2010), ορίζοντας τις δικές της αξίες, κανόνες και πρότυπα συμπεριφοράς (Θεριανός, 2013). Αυτό έχει ως συνέπεια το σχολείο να καθίσταται όργανο αναπαραγωγής και διαιώνισης της κρατικής ιδεολογίας, στηρίζοντας και υπερασπίζοντας το υπάρχον κοινωνικό *status*, υπηρετώντας ταυτόχρονα τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της άρχουσας τάξης και της κουλτούρας που αυτή πρεσβεύει. Το σύστημα αυτό συντηρεί την απατηλή ψευδαισθηση πως οι μαθητές έχουν ελεύθερες επιλογές, οι οποίες δεν επηρεάζονται από σχέσεις δύναμης, συντηρώντας το υπάρχον καθεστώς και θωρακίζοντάς το απέναντι σε πιθανή κριτική και αμφισβήτηση. Επιπρόσθετα, εκμηδενίζονται οι δυνατότητες για κριτική διδασκαλία και ενδυνάμωση των μαθητών και αποτρέπεται ο κοινωνικός μετασχηματισμός (Aronowitz & Giroux, 2010).

3. Ο Μεταμοντερνισμός στην Εκπαίδευση

Την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα άρχισαν να ενσωματώνονται στα ΑΠ μεταμοντέρνες ιδέες. Αυτές οι θεωρίες αντανακλούν ένα πολυδύναμο πλουραλιστικό μοτίβο εκσυγχρονισμού (Λιάμπα και Κάσκαρη, 2007) και αναφέρονται στην αμφισβήτηση των μεγάλων αφηγήσεων, της καθολικά έγκυρης γνώσης και των κυρίαρχων δυτικών πολιτισμικών μοντέλων (Γρόλλιος, 2013). Σύμφωνα με τον Giroux, οι εκπαιδευτικές πρακτικές αποτελούν πεδίο δημιουργίας πολιτικής κουλτούρας και κατά συνέπεια οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές είναι σε θέση να παρεμβαίνουν αυτόδύναμα στον σχηματισμό και τη μορφοποίηση των δικών τους υποκειμενικότητων, προωθώντας τελικά τον θετικό κοινωνικό μετασχηματισμό.

Οι μεταμοντέρνες θεωρίες απαξιώνουν δικαιολογημένα τη στυγνή και άκρως τεχνοκρατική ανωτέρω εκπαιδευτική αντίληψη, αποδομώντας τις μεγάλες αφηγήσεις, οι οποίες κατά τον Lyotard δίνουν υπερβολική έμφαση στην ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον, ενώ το παρόν απαξιώνεται ως ανεπαρκές. Στη θεώρησή του επισημαίνει πως το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο συνυπάρχουν και ο μεταμοντερνισμός, που περιγράφει, εκφράζει τη σύγκρουση με τη νεωτερική κουλτούρα και τις αξίες τις οποίες αυτή πρεσβεύει. Ταυτόχρονα, απορρίπτεται η υποτιθέμενη καθολικά έγκυρη γνώση και δίνεται έμφαση στη διαφορετικότητα, την πολυμορφία και

ευρύτερα στην ευρηματικότητα των μαθητών. Αναιρεί τις καθολικές και απόλυτες κατηγοριοποιήσεις της γνώσης και αποφαίνεται πως η αναζήτηση της καθολικής αποδοχής και η απόρριψη συλλήβδην κάθε ενδεχόμενης διαφορετικής άποψης είναι θλιβερά κατάλοιπα των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η πολλαπλότητα των γλωσσικών παιχνιδιών καθιστά αδύνατη την καθολική συναίνεση των μελών της κάθε κοινότητας, εφόσον δεν υπάρχει μια μεταγλώσσα ικανή να υπαγάγει τα πολλαπλά γλωσσικά παιχνίδια σε ένα σύνολο καθολικών αρχών που θα δέσμευαν τις ηθικές πολιτικές αποφάσεις ή τις γνωσιολογικές αποφάνσεις. Τη συναίνεση των παικτών δεν τη θεμελιώνει μια υπέρτατη, απόλυτη, ρυθμιστική ιδέα, αλλά η ικανότητά τους να επιστρατεύσουν τη φαντασία και την αισθητική τους προκειμένου να πειραματιστούν με τους υπάρχοντες κανόνες γλωσσικού παιχνιδιού, ώστε οι τελευταίοι να διορθωθούν ή να αλλάξουν. Κατά την άποψή του, οι μεταμοντέρνες μικρές αφηγήσεις-ιστορίες επαρκούν για να εξηγήσουν-ερμηνεύσουν τα γεγονότα σε τοπικό και όχι καθολικό επίπεδο και να νομιμοποιήσουν τη γνώση. Κεφαλαιώδη σημασία έχει, εν τέλει, η αναγνώριση της πολλαπλότητας του υποκειμένου και η αξία της διαφορετικότητας. Εγκαταλείπεται οριστικά το ξεπερασμένο και ανεδαφικό δόγμα της υιοθέτησης των καθολικών αρχών καθώς και της μοναδικής αλήθειας. Ενθαρρύνονται, λοιπόν, η κριτική στάση σχετικά με τη νομιμοποίηση της γνώσης και η διαφορετική οπτική ως εργαλεία ερμηνείας και σύλληψης της πραγματικότητας. Προάγεται, έτσι, η αυτόνομη δράση του εκπαιδευτικού και ενθαρρύνεται η ενεργητική αλληλεπίδρασή του με τον μαθητή κατά τη διάρκεια της διδακτικής πράξης με στόχο μια γνήσια διαδραστική επικοινωνιακή εμπειρία.

4. Η Κριτική Παιδαγωγική

Μολονότι ο μεταμοντερνισμός προσέφερε συνθετότερη, ακριβέστερη και ενδελεχέστερη ανάλυση και οπτική της σχέσης μεταξύ κουλτούρας, εξουσίας και γνώσης, δεν κατάφερε να συντελέσει στον ουσιαστικό και πραγματικό εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής. Θεωρήθηκε, επομένως, η διασύνδεσή του με την κριτική παιδαγωγική αναγκαία. Η υιοθέτηση της δεύτερης αποσκοπεί στην ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης των μαθητών, που θα τους επιτρέψει με τη σειρά της να αντιληφθούν σφαιρικά και ολόπλευρα την πραγματικότητα και τις υπάρχουσες δυνατότητες μετασχηματισμού της. Το κριτικό πνεύμα θα ενισχυθεί μαζί με την ανάπτυξη της

αυτόνομης σκέψης και εκείνων των χαρακτηριστικών ικανοτήτων που θα απαιτηθούν, για να πάρουν οι μαθητές μέρος στην αγωνιστική διαδικασία για μια πιο δημοκρατική κοινωνία. Τα ανωτέρω αναφερθέντα θα επιτευχθούν με εφαρμογή κατάλληλων διδακτικών στρατηγικών που απελευθερώνουν την κριτική ικανότητα απέναντι στις καταπιεστικές περιβαλλοντικές συνθήκες, με απώτερο στόχο τη δημιουργία κριτικών, υπεύθυνων, ευαισθητοποιημένων και ευσυνείδητων πολιτών, οι οποίοι θα προβάλλουν αντίσταση στην ανισότητα και στην αδικία και οι οποίοι θα έχουν τη γνωστική σκευή, τη θέληση και τη δύναμη να ανακαλύψουν εναλλακτικές ωφέλιμες κοινωνικές πρακτικές.

Τα ζητήματα της μεταμοντέρνας κριτικής παιδαγωγικής πρακτικής, όπως και η ίδια η σύλληψη της εκπαίδευσης, καταλαμβάνουν κεντρική θέση στο έργο του T. Adorno. Ο πολυπράγμων αυτός στοχαστής χρησιμοποιεί δύο διαφορετικές γερμανικές λέξεις για την εκπαίδευση, *Bildung* και *Erziehung*. Αυτό του επιτρέπει να διαχειριστεί δύο αρκετά διαφορετικές οπτικές της εκπαίδευσης, αφενός ως αντικειμενική εσωτερίκευση της κουλτούρας, αφετέρου ως κοινωνική αλληλεπίδραση. Υιοθετεί, από τη μια πλευρά, ένα είδος διαλεκτικής θεώρησης για την *Bildung*. Αποφαινεται πως, παρόλο που η κοινωνική ενότητα και συνοχή απαιτούν στέρεα δομημένους κοινωνικούς θεσμούς, προϋποθέτουν ακόμα διαφοροποίηση και ποικιλότητα ατομικών χαρακτηριστικών. Τα άτομα, έτσι, θα έχουν την ελευθερία να αναπτύξουν μια ευρεία ποικιλία ταλέντων και ικανοτήτων μέσω της προσωπικής πρωτοβουλίας και επιλογής. Μολαταύτα, ο T. Adorno αντιλαμβάνεται την ατομική και κοινωνική ένωση ως δυναμικές και διαρκώς εξελισσόμενες διαδικασίες αδιάκοπων αρνήσεων παρά ως τερματική κατάσταση. Η θεωρία του περί *Erziehung*, από την άλλη πλευρά, επικεντρώνει στο γεγονός ότι η ικανότητα κριτικής θεώρησης και αποτύπωσης των πραγμάτων μπορεί σκόπιμα να καλλιεργηθεί στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας Κριτικής Παιδαγωγικής.

Ο Paulo Freire είναι ένας από τους βασικότερους υποστηρικτές της Κριτικής Παιδαγωγικής. Θεωρεί τον αναστοχασμό απαραίτητο στοιχείο για κάθε ανεξάρτητο και χειραφετημένο άτομο. Συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτικός χάρη σε αυτόν αποκτά επίγνωση, κριτική σκέψη και στάση απέναντι στους αλλοτριωτικούς παράγοντες που τον αποξενώνουν από τον παιδαγωγικό του ρόλο. Μέσω του αναστοχασμού, αντλεί ανατροφοδότηση για τη δράση του, την αναδιοργανώνει και την προσαρμόζει κατάλληλα, ώστε να εξυπηρετεί επαρκέστερα τους γενικούς σκοπούς της

εκπαίδευσης και ειδικότερα τις ανάγκες των μαθητών του. Ο Freire αντιλαμβάνεται τον εκπαιδευτικό ως έναν αναμορφωτή διανοούμενο που έχει τη δυνατότητα να εφαρμόσει τον κριτικό γραμματισμό στο πλαίσιο της σχολικής τάξης, έχοντας ως γνώμονα της αρχές της Κριτικής Παιδαγωγικής.

Σύμφωνα με τον κριτικό παιδαγωγικό γραμματισμό που εισηγείται, τα κείμενα συνιστούν κοινωνικές δράσεις οι οποίες αποτυπώνουν τις διαφορετικές οπτικές θέασης της πραγματικότητας (κοινωνικοί ρόλοι, ιδανικά, αξίες, ανθρώπινες σχέσεις). Είναι, τοιουτοτρόπως, εφικτή η (συγ)κριτική ανάλυση και αξιολόγηση της γλώσσας, σημαίνοντων και σημαιομένων, με την αξιοποίηση της ανάγνωσης και της γραφής. Κάτι τέτοιο μπορεί να εφαρμοστεί μέσα από την αξιοποίηση διαφόρων μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης, κάνοντας χρήση κειμένων όχι από τυποποιημένα γνωστικά πακέτα, αλλά με νόημα που πραγματικά ενδιαφέρει και αφορά τα παιδιά, πάντα σχετικά με την κοινωνική πραγματικότητα συγχρονικά και διαχρονικά. Με αυτή τη μέθοδο, η γνώση εντάσσεται σε πραγματικό ιστορικό περίγραμμα, διαπιστώνονται αιτιώδεις σχέσεις γεγονότων και οι μαθητές αφομοιώνουν την αντικειμενική πραγματικότητα. Η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του κόσμου θα γεμίσει θάρρος τον μαθητή, ώστε να επιχειρήσει να αλλάξει το κοινωνικό γίνεσθαι προς το καλύτερο.

Κατά τον Freire, το ζητούμενο σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της Κριτικής Παιδαγωγικής και με την ενσωμάτωσή τους σε ένα αναδομητικό ΑΠ είναι να πραγματοποιηθεί διερεύνηση αληθινά παραγωγικών θεμάτων, τα οποία εστιάζουν σε κοινωνικά ζητήματα, έχουν πολιτική χροιά και αφορούν τη ζωή και την καθημερινότητα των συγκεκριμένων μαθητών, παρακινώντας τους στην υιοθέτηση ενεργητικής στάσης και δράσης. Μεταξύ εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων καλλιεργείται ένας κριτικός διάλογος, όπου οι δεύτεροι παροτρύνονται να παρουσιάζουν τα βιώματά τους, με στόχο την κριτική εξέταση του συσχετισμού της επίσημα παρεχόμενης σχολικής γνώσης και των ατομικών εμπειριών τους. Η μάθηση διεγείρει τον προβληματισμό του μαθητή και τον προσανατολίζει, σε πρώτο στάδιο, σε κριτική αντίληψη και συνειδητοποίηση της παρούσας κατάστασης, σε δεύτερο στάδιο σε ουσιαστικό μετασχηματισμό της μέχρι πρότινος αντίληψής του για την πραγματικότητα που τον περιβάλλει και, σε τρίτο στάδιο, στην ανάπτυξη ενδιαφέροντος για δραστηριοποίηση με σκοπό την αλλαγή.

Επισημαίνει ο Βραζιλιάνος παιδαγωγός πως είναι μεγάλο σφάλμα να μη γίνεται αντιληπτή η πολιτική διάσταση των παιδαγωγικών πρακτικών, αφού η έννοια της

συνειδητοποίησης είναι πρωτίστως πολιτική και όχι αποκλειστικά παιδαγωγική. Υποστηρίζει ότι αυτό το γεγονός παρατηρείται, επειδή οι άνθρωποι εξετάζουν την εκπαίδευση ως εντελώς ανεξάρτητο πεδίο, αποκομμένη από τους παράγοντες που τη συναποτελούν. Τα θεωρητικά εργαλεία της εκπαιδευτικής θεωρίας των μεταμοντερνιστών διαχωρίζουν τις διεργασίες μέσα στην εκπαίδευση από τις διεργασίες μέσα στις «συγκεκριμένες κοινωνίες», ανάγοντας τα εκπαιδευτικά ζητήματα είτε σε αφηρημένες αξίες και σε ιδανικά (που οικοδομούνται μέσα στη συνείδηση των παιδαγωγών, δίχως να έχουν επίγνωση των συντελεστών που διαμορφώνουν τη συνείδησή τους) είτε σε πρακτικές στη διδασκαλία που εμφανίζονται σαν ένα ρεπερτόριο συμπεριφοριστικών τεχνικών ή αναγορεύουν την εκπαίδευση σε εφιαλτήριο αλλαγής της πραγματικότητας (Freire, 1985). Το τελευταίο μπορεί να συμβεί μόνο στην περίπτωση που η θεωρία για την εκπαίδευση ορίζεται από μια θεωρία για την κοινωνία και τον άνθρωπο, λαμβάνοντας υπόψη ότι «δεν είναι η εκπαίδευση η οποία δίνει μορφή στην κοινωνία αλλά είναι η κοινωνία που προδιαγράφει την εκπαίδευση, ώστε να προσαρμόζεται στις αξίες στις οποίες στηρίζεται η κοινωνία» (Freire, 1985). Το γνωσιολογικό αίτημα μιας εκπαιδευτικής θεωρίας στην/για την εκπαίδευση είναι απαραίτητο να συνοδεύεται από τη δυνατότητα της θεωρίας να θέτει μια σειρά ερωτημάτων (Freire, 1999) από τα «έξω», αλλά και να συνδέεται από τα «μέσα» με διαφορετικούς τρόπους γνώσης, ισχύος πολιτικής, κοινωνικής συγκρότησης, ώστε η εκπαιδευτική θεωρία να αποκτήσει τα γνωρίσματα μιας Κριτικής Παιδαγωγικής θεωρίας της πράξης. Κατά συνέπεια, καθίσταται αναγκαίο σήμερα να εξεταστούν οι δυνατότητες που ανοίγονται, έτσι ώστε να διασυνδεθεί ο κριτικός μεταμοντερνισμός με τη χειραφετητική Κριτική Παιδαγωγική, που θέτει σε προτεραιότητα την απελευθέρωση του ανθρώπου, τον εξανθρωπισμό των καταπιεστικών κοινωνικών δομών, τη μεταλλαγή του κόσμου και της ιστορίας μέσα από την ανθρώπινη συνειδητοποίηση, την προαγωγή της συμμετοχής και της επικοινωνίας με τον συνάνθρωπο, τη δημιουργία ενός γνήσια δημοκρατικού και προοδευτικού σχολείου για εκπαιδευτικούς και μαθητές, το οποίο τολμάει να ονειρευτεί ένα καλύτερο και ανθρωπιστικότερο αύριο.

Στο ερώτημα αν είναι σε θέση από μόνη της η μεταμοντέρνα αντίληψη για την εκπαίδευση να «συλλάβει» την πραγματική, ουσιαστική και ευρύτερη κοινωνική, πολιτική και οικονομική σημασία της εκπαίδευσης σήμερα, η απάντηση του P. McLaren είναι με βεβαιότητα αρνητική. Τονίζει ότι, καθώς η Κριτική Παιδαγωγική

έχει στραφεί προς τον μεταμοντερνισμό, κινδυνεύει να απολέσει το πραγματικό περιεχόμενό της. Ο κριτικός μεταμοντερνισμός δεν διατυπώνει ουσιαστική κριτική, όσο δεν προάγει μια δομική ανάλυση του κεφαλαίου, του κράτους και των εκπαιδευτικών θεσμών, όσο δεν εμπλέκεται μέσα στις συγκεκριμένες κοινωνικές, οικονομικές ή κοινωνικές πρακτικές, με ορίζοντα αναφοράς την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη (McLaren and Frahmmandpur, 2005). Αρα, δεν έχει ένα ξεκάθαρο πολιτικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται και έτσι δεν είναι εφικτό να υπάρξει ριζοσπαστική κριτική θεώρηση για την εκπαίδευση, ιδιαίτερα σήμερα που προωθείται η πολυδιάσπαση της γνώσης και η στείρα εξειδίκευση του εκπαιδευομένου, ενώ τίθενται στο περιθώριο η χειραφέτηση και η αντίσταση στις κρατούσες δομές, αφού κυριαρχεί η λογική της καθιέρωσης του ευέλικτου εργαζομένου. Μηδενίζεται, λοιπόν, η πολιτική και κοινωνική κριτική ανάλυση των τεκταινομένων μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου αναπαράγονται διαρκώς η ανισότητα, η αδικία και η φτώχεια. Ο μεταμοντερνισμός, ενσωματώνοντας μια κακώς εννοούμενη ουδετερότητα έναντι του πλέγματος εξουσίας και ελέγχου που διέπει την εκπαίδευση, μεταβάλλεται από στοχαστικό κριτή του καπιταλισμού σε «ιδανικό υποδοχέα» για την κατίσχυση του νεοσυντηρητισμού και του νεοφιλελευθερισμού στην εκπαίδευση.

Ο Henry Giroux είναι με τη σειρά του θιασώτης της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και υποστηρικτής της Κριτικής Παιδαγωγικής. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον όρο «δημόσια παιδαγωγική» που περιγράφει τη φύση των θεαμάτων, τα νέα μέσα και την πολιτική και παιδευτική δύναμη της παγκόσμιας κουλτούρας. Θεωρεί πως τα σχολεία δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν έξω από το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν. Η προσπάθεια για εκπαιδευτικές εναλλακτικές λύσεις, ώστε να υπάρξει αλλαγή προς τα εμπρός, απαιτεί να απορρίψουμε αναπαραγωγικές προσεγγίσεις, αναγνωρίζοντας ότι η αναπαραγωγή είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο, όχι μόνο υπηρετεί το συμφέρον της εξουσίας, αλλά, επίσης, περιέχει τους σπόρους της σύγκρουσης και της μεταλλαγής. Εντοπίζει στη μεταμοντέρνα εκπαίδευση μια θεμελιώδη αντίφαση, αφού από τη μια πλευρά συντηρούνται και διαιώνίζονται πρακτικές και μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και νομής της εξουσίας, ενώ, από την άλλη, θα ήταν δυνατή η κριτική αποτύπωση των υπαρχουσών εσωτερικών αντιφάσεων, με αποτέλεσμα να καταστεί εφικτό να έρθει στο φως η αναπαραγωγική λογική που επικρατεί και να παρασχεθεί η δυνατότητα για πολιτική και πολιτισμική δράση. Στηλιτεύει την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού

ως επικρατούσας οικονομικής θεωρίας, αλλά και ως «δημόσιας παιδαγωγικής» και πολιτικής ιδεολογίας για τον πολιτισμό του σήμερα, επειδή διασφαλίζει τη συναινετική υποταγή και την παντοδυναμία του κεφαλαίου. Ο μεταμοντερνισμός, ως εκπαιδευτική αντίληψη, αναπαράγει και στηρίζει αυτό το μοντέλο κοινωνικής δομής, κάνοντας με αυτόν τον τρόπο τον νεοφιλελευθερισμό να φαίνεται ως αναπόδραστη ιστορική αναγκαιότητα της εποχής μας. Η Κριτική Παιδαγωγική, λοιπόν, οφείλει να κρίνει τους καθεστηκότες θεσμούς και τις εφαρμοζόμενες πρακτικές, ούσα σε θέση να τους μεταλλάσσει θετικά, με απώτερο στόχο τη μεταμόρφωση της ίδιας της κοινωνίας προς το δημοκρατικότερο, πλουραλιστικότερο και κυρίως ανεκτικότερο στη διαφορετικότητα - ετερότητα.

5. Μεταμοντερνισμός και Κριτική Παιδαγωγική στην ελληνική Εκπαίδευση (ΑΠ Ελλάδας - Κύπρου)

Σε ένα παγκοσμιοποιημένο μεταμοντέρνο περιβάλλον, που διαρκώς μεταβάλλεται, καθώς οι παλαιές οριοθετήσεις καταργούνται και σχηματίζονται νέες, η επίδραση των αρχών της Κριτικής Παιδαγωγικής προοδευτικά αυξάνεται. Αξίζει, κατά συνέπεια, να εξεταστεί αν και κατά πόσον το ελληνικό και το κυπριακό ΑΠ είναι συμβατά και ενστερνίζονται έμπρακτα τη νέα αυτή τάση στον χώρο της εκπαίδευσης.

Στο γενικό μέρος, λοιπόν, των Αναλυτικών Προγραμμάτων μπορεί πράγματι να διαπιστωθεί πως υπάρχει, έστω και όχι απόλυτα συνειδητή, στοχευμένη ή πλήρης, υιοθέτηση ορισμένων θέσεων της κριτικής θεωρίας και της Κριτικής Παιδαγωγικής. Εξαγγέλλεται σε αυτά η δέσμευση για προαγωγή μιας ανθρωπιστικής-ανθρωποκεντρικής θεώρησης και προσέγγισης της κοινωνίας και του κόσμου από τους μαθητές, όπως αυτά γίνονται αντιληπτά από τις μετανεωτερικές και κριτικές θεωρίες. Είναι σημαντικό ότι αναγνωρίζεται με σαφήνεια το δικαίωμα πρόσβασης και συμμετοχής όλων των παιδιών στη διαδικασία της μάθησης χωρίς ανθρωπογενετικούς ή κοινωνικοπολιτικούς περιορισμούς. Άλλωστε, η παγκοσμιοποίηση νοείται από τα προγράμματα ως μια διαδικασία που εμπεριέχει αφενός την πιθανότητα της πολιτισμικής σύνθεσης και του κοσμοπολιτισμού με γνώμονα τον αλληλοσεβασμό, αφετέρου ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος της αφύπνισης του «τέρατος» του ρατσισμού, του εθνικισμού και της επιβολής ενός αποκλειστικά μονοπολιτισμικού μοντέλου.

Οι μεθοδολογικές αρχές που διέπουν τα προγράμματα σπουδών Ελλάδος και Κύπρου, τόσο στα γενικά τους πλαίσια όσο και στα επιμέρους προγράμματα σπουδών ανά γνωστικό αντικείμενο, εμπεριέχουν στοιχεία μεταμοντέρνα και αντίστοιχα της Κριτικής Παιδαγωγικής. Δίνεται έμφαση στη βιωματική-ανακαλυπτική μάθηση, στην αυτενέργεια των μαθητών, στην ομαδοσυνεργατική διδασκαλία, τη χρήση και αξιοποίηση νέων τεχνολογιών, στη διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση των διδακτικών αντικειμένων, στην πραγματοποίηση της διδακτικής πράξης σε άτυπα περιβάλλοντα μάθησης και στην κριτική αποτίμηση της παρεχόμενης γνώσης, χωρίς μεθοδολογικές εμμονές ή στείρα αφοσίωση στο φορμαλιστικό περιγραμμά ενός συγκαλυμμένου θετικισμού ή μιας παλαιού τύπου και ξεπερασμένης δασκαλοκεντρικής διδασκαλίας. Με αυτόν τον τρόπο, τον πρωταγωνιστικό ρόλο στη διδακτική πράξη λαμβάνουν στην ουσία οι ίδιοι οι μαθητές, ενώ, από παθητικοί δέκτες, μετατρέπονται σε πρωταγωνιστές, αφού εμπλέκονται ενεργά και κριτικά στη διαδικασία της μάθησης. Επιπροσθέτως, η διδασκαλία συνδέεται βιωματικά με τη ζωή των μαθητών, εφόσον επιδιώκεται η αναφορά στις προσωπικές και κοινωνικές τους εμπειρίες, τις πολιτισμικές τους αναπαραστάσεις, αναγνωρίζεται η υπάρχουσα πολυπολιτισμική πραγματικότητα και παροτρύνεται η ανάληψη διαπολιτισμικών δράσεων. Η διδασκαλία εξατομικεύεται και ομαδοποιείται στη λογική μιας συμπεριληπτικής εκπαιδευτικής αντίληψης, όπου κανείς δεν πρέπει να αποκλείεται ή να διαχωρίζεται.

Σίγουρα, πάντως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για πλήρη στοίχιση των ΑΠ των δύο κρατών με το πνεύμα και τις αρχές της Κριτικής Παιδαγωγικής. Σε αυτά δεν εντοπίζεται καμία απολύτως αναφορά για την κοινωνική ανισότητα και καταπίεση ως κατ' εξοχήν δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας. Η συνταγματικά και νομοθετικά κατοχυρωμένη πολιτική ισότητα συνιστά αναγκαία και επαρκή συνθήκη για τη μη έκφραση κριτικής ή αμφισβήτησης προς την καθεστηκυία κοινωνική κατάσταση και δεν λαμβάνεται υπόψη η επιρροή της στις επιδόσεις των μαθητών, στις στάσεις τους και στα μαθησιακά τους αποτελέσματα. Μάλιστα, είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός πως οι εφαρμοζόμενες διαδικασίες, μέθοδοι και μορφές αξιολόγησης ((διαγνωστική, διαμορφωτική, τελική) δεν συνυπολογίζουν τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της εκάστοτε σχολικής τάξης και δεν απεμπολούν την παραδοσιακά κυρίαρχη ακαμψία της εξωτερικής άνωθεν διαφοροποίησης. Άρα η ενθάρρυνση του λογικού και συναισθηματικού πλουραλισμού είναι μόνο θεωρητική,

αφού αναμένονται «τυπικές φόρμες» αντίδρασης στην πρόσληψη της γνώσης και στη συμπεριφορά, με την απόκλιση να θεωρείται στις πλείστες των περιπτώσεων ελάττωμα ή μειονέκτημα. Γενικότερα, ευνοούνται οι μεγάλες αφηγήσεις και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε αυτές, ενώ αρκετά διδακτικά αντικείμενα (π.χ. Ιστορία) εμφορούνται και διαπνέονται από έναν υπερβολικό ίσως εθνοκεντρισμό. Αντίθετα, ελάχιστο χώρο καταλαμβάνουν μικρο-αφηγήσεις, ιστορίες που εξηγούν μικρούς θεσμούς, αποσπασματικά τοπικά γεγονότα, με αντιστρόφως ανάλογα σημαντική επίδραση όμως στην ιδιαίτερη ταυτότητα. Δεν μπορεί, ακόμα, να παραγνωριστεί η σαφέστατη σύνδεση της σκοποθεσίας των ΑΠ με την αγορά (εργασίας) και ότι η γνώση νοηματοδοτείται αποκλειστικά και μόνο εργαλειακά –χωρίς να αποτελεί αυταξία– με στόχο να υπηρετήσει την κυρίαρχη αυτήν τη στιγμή ιδεολογία και κοινωνική πραγματικότητα.

Η ελλιπή και αποσπασματική ενσωμάτωση των ιδεών και θέσεων του μεταμοντερνισμού και της Κριτικής Παιδαγωγικής εγείρει αμφιβολίες για το αν πράγματι η ενσωμάτωση κάποιων από αυτές αποτελεί συνεκτική φιλοσοφία που εμφορεί ουσιαστικά την εκπαίδευση σε Ελλάδα και Κύπρο. Ούτως ή άλλως πάντως, η ενσωμάτωση έστω ορισμένων τέτοιων θέσεων στα αντίστοιχα ΑΠ υποδηλώνει με εμφαντικό τρόπο την αξιοσημείωτη επίδραση που ασκούν και δύναται να εξελιχθεί στην απαρχή για συντονισμένη ενεργοποίηση των κριτικών παιδαγωγών στην ελληνική εκπαίδευση συνολικά. Σε τελική ανάλυση, οι παιδαγωγοί που ενστερνίζονται τις αρχές της Κριτικής Παιδαγωγικής δεν αναμένουν την κοινωνική μεταλλαγή, ούτως ώστε να επέλθει η ριζική και εκ βάθρων αναμόρφωση της εκπαίδευσης. Αγωνίζονται στο εδώ και στο τώρα, αντιλαμβανόμενοι ότι η κοινωνία δεν νοείται ως υπερκείμενη, αντικειμενική οντότητα, πέρα από τη βούληση και τη συνείδηση των ατόμων που τη συναποτελούν, αλλά πραγματώνεται, νοηματοδοτείται και μετασχηματίζεται μέσω της ατομικής και συλλογικής δράσης τους.

Βιβλιογραφία

- Adorno, T. (2000). *Θεωρία της ημιμόρφωσης*. Μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Aronowitz, S. & Giroux, H.A. (2010). *Θεωρία του αναλυτικού προγράμματος, εξουσία και πολιτισμική πολιτική*. Στο Π. Γούναρη & Γ. Γρόλλιος (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική*, σ. 189-220. Αθήνα: Gutenberg.
- Freire, P. (1977). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Μτφ. Γ. Κριτικός, Αθήνα: Κέδρος. (Πρωτότυπη έκδοση 1972). Ανακτήθηκε Ιούλιος 19, 2018 από http://sdes.espinblogs.net/files/2013/03/%CF%86%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B5_%CE%B7-%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%80%CE%B9%CE%B5%CE%B6%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%85.pdf
- Giroux, H. (2004). «Οι εκπαιδευτικοί ως διανοούμενοι της κοινωνικής αλλαγής». *Ρωγμές εν τάξει*, 15, μτφ. Κ. Θεριανός, σ. 60-64. Ανακτήθηκε Ιούλιος 19, 2018 από http://criticeduc.blogspot.com/2013/02/blog-post_8475.html
- Γρόλλιος, Γ. & Κάσκαρης, Γ. (1997). «Εκπαιδευτική πολιτική, ‘μεταμοντέρνο’ και ‘κριτική παιδαγωγική’». Τα αδιέξοδα μιας σχέσης και τα ‘όπλα της κριτικής’». *Ουτοπία: Επιθεώρηση Θεωρίας και Πολιτισμού*, 25, σ. 101-118. Ανακτήθηκε Ιούλιος 17, 2018 από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:1293>
- Γρόλλιος, Γ. (2005). *Ο Paulo Freire και το αναλυτικό πρόγραμμα*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Γρόλλιος, Γ. (2013). «Για το βιβλίο των McLaren και Farahmandpur *Για μια παιδαγωγική της Αντίστασης, διδάσκοντας ενάντια στον παγκόσμιο καπιταλισμό και τον νέο ιμπεριαλισμό*». *Εκπαιδευτική Λέσχη*. Ανακτήθηκε Ιούλιος 17, 2018 <http://www.elesxi.gr/#!grolios/c1u39>
- Ζεμπύλας, Μ. (2011). «‘Παραλογισμοί’ κάτω από τον ήλιο: μεταμοντέρνα κατάσταση και εκπαίδευση στην επιστήμη». Στο Μ. Ζεμπύλας (επιμ.), *Αναλυτικά προγράμματα: θεωρίες και εφαρμογές*, σ. 417-439. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Ζεμπύλας, Μ. (2011). «Οι πολιτικές διαστάσεις του αναλυτικού προγράμματος». Στο Μ. Ζεμπύλας (επιμ.), *Αναλυτικά προγράμματα: θεωρίες και εφαρμογές* (σ. 330-354). Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Θεριανός, Κ. (2013). «Κριτική παιδαγωγική. Τι είναι και τι δεν είναι;». *Κριτική Παιδαγωγική*. Ανακτήθηκε Ιούλιος 16, 2018 από http://criticeduc.blogspot.com/2013/02/blog-post_4154.html

- Θεριανός, Κ. (2013). «Το αναλυτικό πρόγραμμα και οι σχολικές γνώσεις». *Κριτική Παιδαγωγική*. Ανακτήθηκε Ιούλιος 16, 2018 από http://criticeduc.blogspot.com/2013/02/blog-post_60.html
- Λιάμπα, Α. & Κάσκαρη, Ι. (2007). «Κριτικός μεταμοντερνισμός, Κριτική Παιδαγωγική και τα ιδεολογικά σχήματα του νεοφιλελευθερισμού στην εκπαίδευση». *Θέσεις*, 99. Ανακτήθηκε Ιούλιος 18, 2018 από http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=975&Itemid=29
- Νεοφύτου, Α. (2011). «Ο εκπαιδευτικός στο αναλυτικό πρόγραμμα: δημιουργός, φορέας ανάπτυξης ή όργανο για διασφάλιση της συνέπειας στην εφαρμογή». *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου Κύπρου*, 7(12), σ. 2-7.
- Νεοφύτου, Α. (2013). «Κριτική πολυπολιτισμική παιδαγωγική και αναλυτικά προγράμματα». Στο Π. Αγγελίδης & Χρ. Χατζησωτηρίου (επιμ.), *Διαπολιτισμικός διάλογος στην εκπαίδευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις, πολιτικές πεποιθήσεις και παιδαγωγικές πρακτικές*, σ. 179-211. Αθήνα: Διάδραση.
- Πέτρου, Α. (2004). «Τα εκπαιδευτικά συστήματα και ο τρόπος που θα γίνουν αυτό που δεν είναι σήμερα». Στο Π. Αγγελίδης & Γ. Μαυροειδής (επιμ.), *Εκπαιδευτικές καινοτομίες για το σχολείο του μέλλοντος*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Πέτρου, Α. (2012). «Η σημασία της Κριτικής Παιδαγωγικής στο μάθημα των Εικαστικών Τεχνών: Ερμηνεύοντας έργα της Μαρίας Παπαχαραλάμπους». Στο *The 13th international conference of ISEI (International Society for the study of European ideas in cooperation with the University of Cyprus)*, Κύπρος. Ανακτήθηκε Ιούλιος 16, 2018 από <http://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/6191>

Abstract

According to the modernistic theory, the official educational policy is defined by the analytical educational program. Postmodern theories bring a pluralistic “wind” of modernization, since they dispute the so-called *valid knowledge* and, at the same time, promote a multiple perception and interpretation of reality through active interaction between the teacher and the student during the learning process. Critical pedagogy aims at developing the critical ability of students, which in turn will allow them to interpret reality holistically. Thus, they will potentially be able to transform it humanistically.

Some elements of postmodern theories and critical pedagogy are indeed evident in the analytical programs of Greece and Cyprus.

Ο Δημήτριος Καρακούλας είναι φιλόλογος και υποψήφιος διδάκτωρ του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, της Σχολής Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών στον Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου. Έχει σπουδάσει Κλασική Φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Διαθέτει Μεταπτυχιακό Δίπλωμα στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση από το Πανεπιστήμιο Πατρών και το Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.

Γλώσσα, εγκέφαλος και φαντασία: Μία νευροφιλοσοφική προσέγγιση στο πρόβλημα της επιστημονικής γνώσης

Μήλεσης Διονύσιος, Νικολάου Θεμιστοκλής

Περίληψη

Μια σιωπηρή παραδοχή, η οποία διέπει τις φιλοσοφικές προσεγγίσεις της επιστήμης μέχρι και σήμερα, αποτελεί ο παραγκωνισμός των νευροβιολογικών παραμέτρων, οι οποίοι καθιστούν την επιστημονική γνώση *καταρχήν* εφικτή, με σκοπό την αποσόβηση ενός επικείμενου υποκειμενισμού. Το άρθρο αυτό, ενστερνιζόμενο τη θέση της *ενσώματης νόησης* (*embodied cognition*), έρχεται να υποστηρίξει πως η γνωσιακή διεργασία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το υλισμικό του εγκεφάλου που τη φιλοξενεί. Προς επίρρωση της θέσης αυτής, διερευνώνται οι νευροβιολογικοί μηχανισμοί αποκωδικοποίησης της εμπειρικής πληροφορίας, ο ρόλος της γλώσσας στην αναπαράσταση του κόσμου και η συμβολή του φαντασιακού και των μεταφορών στη σύλληψη της πραγματικότητας. Η νευροφιλοσοφική αυτή προσέγγιση της γνωσιολογίας όχι μόνο αίρει τις ανησυχίες περί εμφιλοχώρησης υποκειμενικών στοιχείων στην επιστήμη, αλλά, συνδιαλεγόμενη με τα πορίσματα που επιδαψιλεύει η σύγχρονη γνωσιακή έρευνα, θέτει τις βάσεις για μία πραγματιστική αντίληψη της επιστήμης.

Εισαγωγή

Κύριος προβληματισμός του άρθρου αποτελεί η εντυπωσιακή και αδιαφιλονίκητη επιτυχία της επιστήμης στην περιγραφή του κόσμου και την πρόοδο του ανθρώπινου είδους την ίδια στιγμή που ο άνθρωπος δεν φαίνεται να κατέχει καμία προνομιακή θέση στο σύμπαν και κανένα ιδιαίτερο γνωστικό μέσο για την εξιχνίαση του κοσμικού μυστηρίου. Ακριβώς αυτό το αξιοσημείωτο γεγονός πρέπει να ιδωθεί υπό το καλειδοσκόπιο της σύγχρονης νευροεπιστήμης, διότι η στενή αλληλεπίδραση της τριπλέτας «περιβάλλον, σώμα, εγκέφαλος» καθορίζει τη βιωματική εμπειρία και εν τέλει την αντίληψη που σχηματίζει ο άνθρωπος για την πραγματικότητα. Εκφράζεται, επομένως, η δαρβινική θέση πως ο άνθρωπος, και συνακόλουθα ο άνθρωπος εγκέφαλος, αποτελούν προϊόντα της εξελικτικής διαδικασίας, διαρκώς αλληλεπιδρώντα και αλληλεξαρτώμενα απ' τον οικολογικό τους θώκο και τις βιολογικές μεταβολές (Edelman, 2019, σ. 25, 44-45). Μια τέτοια θέση, όμως, δείχνει να θέτει υπό αίρεση το αίτημα για αντικειμενικότητα, το ιερό δισκοπότηρο της επιστήμης, και να προσδένει την ανθρώπινη διάνοηση στο άρμα της εξέλιξης που νομοτελειακά επιβάλλει την επιβίωση του καταλληλότερα προσαρμοσμένου παρά του γνωσιολογικά επικρατέστερου.

Έτσι, καθίσταται ευλογοφανής η ως άνω ανησυχία, που εξέφρασαν περίβλεπτοι επιστήμονες του 20ού αιώνα, μεταξύ άλλων και ο Έρβιν Σρέντινγκερ, ο οποίος διατράνωσε τον εξοβελισμό των υποκειμενικών στοιχείων απ' το επιστημονικό Παράδειγμα (Edelman, 2008, σ. 15, 351). Εντούτοις, το πρόβλημα της επιστημονικής γνώσης δεν λύνεται εντός των παραμέτρων της παραδοσιακής γνωσιολογίας (*Objectivism*), στο πλαίσιο δηλαδή μιας οντολογικής απόσχισης του Ανθρώπου απ' τη Φύση.

Το πόνημα αυτό τοποθετεί, λοιπόν, τον *ενσώματο* άνθρωπο στο κέντρο του φιλοσοφικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος. Συγκεκριμένα, στρέφει την προσοχή στους νοητικούς και εγκεφαλικούς μηχανισμούς που καθιστούν την επιστημονική δραστηριότητα –και τη συγκομιδή οποιασδήποτε γνώσης εν γένει– καταρχήν δυνατή. Στους πιο αφηρημένους μηχανισμούς περιλαμβάνεται αφενός η *δομή της γλώσσας*, η σημασία της οποίας αναδεικνύεται εν συνεχεία μέσω πλήθους παραδειγμάτων αναφορικά με τις επιστημονικές προσπάθειες ανασχηματισμού των φυσικών φαινομένων σε συμβολική μορφή. Αφετέρου, η *φαντασιακή σκέψη* μέσω

μεταφορικών προβολών που παράγεται στο νευροβιολογικό παρασκήνιο του θαλαμοφλοιϊκού συστήματος προβάλλει ως ο κυρίαρχος μηχανισμός εξαγωγής νοήματος και γνώσης απ' τη φυσική πληροφορία.

Σε μια τέτοια θεώρηση, η επιστήμη καθίσταται «φαντασία στην υπηρεσία της επαληθεύσιμης αλήθειας» (Edelman, 2019, σ. 24). Φαντασία, γιατί το υποκείμενο ερμηνεύει τον κόσμο σε μεγάλο βαθμό με βάση τα κιναισθητικά νοητικά σχήματα που σφυρηλατήθηκαν μέσω της αλληλεπίδρασής του με το περιβάλλον στα πρώιμα στάδια της εξέλιξης – και τα οποία επιγενετικά κληρονόμησε. Έτσι, οι γνώσεις για τον από εμπειρικό κόσμο προβάλλονται μεταφορικά στη σφαίρα του αφηρημένου, με αποτέλεσμα η φανταστική λειτουργία να είναι θεμελιώδης για τον μαθηματικό λογισμό και την επιστημονική ανακάλυψη. Οι *ταυτίσεις* όμως αυτές δεν είναι αυθαίρετες ούτε a priori αληθινές, αφού εξαρτώνται απ' τα εμπειρικά ερεθίσματα και η αλήθεια τους δύναται να διαψευσθεί από αντικρουόμενες a posteriori παραστάσεις.

1.1. Τα θεμέλια της γνώσης:

Οι νευροβιολογικοί μηχανισμοί της συνείδησης

Στη σύγχρονη πραγματικότητα, τα όρια ανάμεσα στην επιστήμη και την τεχνολογία έχουν σχεδόν εκλείψει κατά την έννοια ότι συνυπάρχουν σε μια δυναμική διαλεκτική ενότητα, την *τεχνοεπιστήμη*. Πλέον, τα τεχνολογικά επιτεύγματα προάγουν την επιστημονική πρόοδο σε σημαντικότερο ποσοστό αναλογικά με τις θεωρητικές μαθηματικοποιημένες προσεγγίσεις. Για τον λόγο αυτό, δεν θα πρέπει να ξενίσει το γεγονός ότι η υπολογιστική μοντελοποίηση νευρωνικών δικτύων, οι παρατηρήσεις της εγκεφαλικής μικροδομής μέσα από εξελιγμένα ηλεκτρονικά μικροσκόπια και η απεικόνιση της νευρωνικής δομής και δραστηριότητας των εν ενεργεία εγκεφάλων αναζωπυρώνουν τον σπινθήρα όχι μόνο του επιστημονικού, αλλά και του φιλοσοφικού προβληματισμού (Churchland, 2010, σ. 165). Ποια ήταν άραγε η καμπή στον ρου της εξελικτικής ιστορίας του ανθρώπου που τον εξόπλισε με τη δυνατότητα για αφηρημένους λογισμούς, συντακτικά δομημένο λόγο, διατύπωση καθολικών φυσικών νόμων και αυτοσυνειδησία; Τι είναι αυτό που καθιστά δυνατό το αριστοτελικό *θανμάζειν* ή την αμφισβήτηση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων μέσω του φαντασιακού προτάγματος;

Φυσικά, τα ως άνω ερωτήματα είναι θεμελιώδους φύσεως και οι νευροεπιστημονικές μελέτες, ούσες ακόμα στα σπάργανα, δύσκολα θα αποφανθούν με βεβαιότητα

για την ακανθώδη φύση της ανθρώπινης σκέψης. Παρά ταύτα, η ουσία έγκειται στην επιλογή ενός κατάλληλου φιλοσοφικού προσανατολισμού, οδοδείκτες του οποίου είναι οι επιστημονικές ανακαλύψεις της νευροεπιστήμης – δίχως αυτό να συνεπάγεται μια στείρα αναγωγή των νοητικών φαινομένων στις νευρωνικές καταστάσεις. Έτσι, στις επόμενες παραγράφους θα παρουσιαστούν αδρομερώς ορισμένοι κύριοι νευροβιολογικοί μηχανισμοί της ανθρώπινης συνείδησης που φωτίζουν τόσο τα ερωτήματα όσο και τον προσανατολισμό του τρέχοντος επιστημονικού Παραδείγματος.

Κατά τον Gerald Edelman, η ανθρώπινη νοητική διαδικασία συνιστά ένα κράμα πρωτογενούς συνείδησης και συνείδησης ανώτερης τάξης. Ο άνθρωπος, έχοντας συνείδηση ανώτερης τάξης, κατορθώνει να θέτει ερωτήματα και να κατανοεί τον κόσμο, καθώς και να κατασκευάζει φαντασιακά αφηγήματα μέσω των σημασιολογικών συμβόλων που του προσφέρει η συντακτική γλώσσα, υπερφαλαγγίζοντας, έτσι, τους περιορισμούς της *ενεστώσας μνήμης*. Η ενεστώσα μνήμη (remembered present) αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της πρωτογενούς συνείδησης που απαντά επί παραδείγματι και σε πλήθος θηλαστικών πέραν του ανθρώπου και περιγράφει τη στιγμιαία εμπειρία στο παρόν ως συνάρτηση προγενέστερων αναμνήσεων (Edelman & Tononi, 2008, σ. 336· Edelman, 2019, σ. 34). Ως εκ τούτου, η ικανότητα επίγνωσης που προσφέρει η ενεστώσα μνήμη δεν αρκεί για τη δημιουργία μια ολιστικής συνείδησης, που διαχειρίζεται σκέψεις για το παρελθόν και το παρόν ενώ ατενίζει το απώτερο μέλλον. Εκεί ακριβώς διαφαίνεται η σημασία της γλώσσας, η συμβολική μορφή της οποίας λειτουργεί ως συλλογική δεξαμενή αποθήκευσης αναμνήσεων, μια ιδιότυπη μακροπρόθεσμη μνήμη, η οποία διευρύνει τα πεπερασμένα όρια της ανθρώπινης μνημονικής χωρητικότητας και απελευθερώνει πολύτιμους πόρους της βραχυπρόθεσμης μνήμης ενισχύοντας την υπολογιστική εμβέλεια και ταχύτητα του εγκεφάλου.

Στην προσέγγιση αυτή έρχεται να προστεθεί η *θεωρία της επιλογής νευρωνικών ομάδων* (TNGS – *Theory of Neuronal Group Selection*), βάσει της οποίας εξηγείται η αστραπιαία απόκριση του εγκεφάλου στον κυκεώνα της πληροφορίας που τον κατακλύζει και, συνακόλουθα, η δυνατότητα οργάνωσης της πληροφορίας αυτής. Κατ' αναλογία με την επιλεκτική ανοσοαναγνώριση, που επιτελείται απ' το ανοσοποιητικό σύστημα των σπονδυλωτών, ο εγκέφαλος, όταν προσλαμβάνει άγνωστα ερεθίσματα, τα επεξεργάζεται μέσω μιας δεξαμενής νευρωνικών ομάδων που

διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Στην ποικιλόμορφη αυτή δεξαμενή, ενισχύονται –«επιλέγονται»– τελικά οι νευρωνικές εκείνες ομάδες που είναι περισσότερο προσαρμοστικές στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος (Edelman & Tononi, 2008, σ. 135· Edelman, 2019, σ. 52). Η κατηγοριοποίηση όμως αυτών των άγνωστων ερεθισμάτων καθίσταται εφικτή μέσω της *επανεισόδου*, μίας ρυθμικής και αμφίδρομης δηλαδή αλληλεπίδρασης μεταξύ των εννοιολογικών χαρτών του εγκεφάλου. «Ο εγκέφαλος» με άλλα λόγια «συνομιλεί με τον εαυτό του»! Η διαδικασία αυτή επιτρέπει την ταυτοποίηση των σημάτων μέσω ενδοεπικοινωνιακών ανατομικών δομών και κατά προέκταση τη συμβολική αναφορά, τον πρόδρομο της γλωσσικής και μεταφορικής ικανότητας (Edelman & Tononi, 2008, σ. 143).

Είναι αποδεδειγμένο ακόμη πως ορισμένες νευρωνικές ομάδες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με έναν συγχρονισμένο τρόπο, ωσάν τα σήματα να εκτελούν ταλαντώσεις. Η αλληλεπίδραση των περιοχών αυτών ονομάζεται *δυναμικός πυρήνας* (Edelman & Tononi, 2008, σ. 241-243). Ο δυναμικός πυρήνας, εκτός απ' την άρρηκτη σχέση του με την εμφάνιση της συνείδησης, βελτιστοποιεί την αλληλεπίδραση των νευρωνικών ομάδων, αφού παρέχει στον άνθρωπο τη δυνατότητα απόκρισης σε πρωτοφανείς καταστάσεις και εκμάθησής τους. Τέτοιες καταστάσεις είναι επί παραδείγματι η ανίχνευση ενός πιθανού εχθρού μέσω της ερμηνείας μιας ηχητικής μεταβολής ή η δημιουργική παραλλαγή κάποιου επιστημονικού προβλήματος με σκοπό την αποτελεσματική επίλυσή του.

Ελάχιστα παρ' όλα αυτά θα ήταν οι πιθανότητες επιβίωσης του βιολογικού οργανισμού δίχως τη δυνατότητα *εκφυλισμού*, ήτοι της ικανότητας εκτέλεσης ίδιας λειτουργίας μέσω διαφορετικών εγκεφαλικών δομών. Ο εκφυλισμός, με άλλα λόγια, συμβάλλει, πέρα απ' την εξοικονόμηση ενεργειακών πόρων, και στην προσαρμοστικότητα του οργανισμού σε απρόβλεπτα περιβάλλοντα. Επιπροσθέτως, η ύπαρξη πολλαπλών τρόπων για να προκύψει το ίδιο αποτέλεσμα σίγουρα μεγιστοποιεί τις πιθανότητες επιγενετικής μεταβίβασης σημαντικών για τον άνθρωπο νοητικών εργαλείων. Ο εκφυλισμός συντελεί αναπόδραστα και στη δημιουργία συνειρμικών συσχετισμών, στοιχείο απαραίτητο για τη μνήμη και τη μάθηση, αφού «η αλληλοεπικάλυψη διαφορετικών εκφυλισμένων κυκλωμάτων οδηγεί σε παρόμοιο αποτέλεσμα» και γεφυρώνει έτσι απομακρυσμένες μεταξύ τους εγκεφαλικές περιοχές. Οι συσχετιστικές αυτές ιδιότητες, σε αγαστή σύμπνοια με το σύστημα *επανεισόδου*,

συνέβαλαν αποφασιστικά και στη σύζευξη ανόμοιων μεταξύ τους αντικειμένων γέννησαν τη μεταφορική σκέψη! (Edelman, 2008, σ. 146-148).

Εν κατακλείδι, η νευροεπιστημονική αναδίφηση του εγκεφάλου, υπό το πρίσμα της εξελικτικής βιολογίας, αλλάζει άρδην και τη φιλοσοφική αντίληψη του νου και της γνώσης! Ο εγκέφαλος, διαθέτοντας μια ευρεία γκάμα «νευρωνικών ρεπερτορίων», λειτουργεί *επιλεκτικά*, προκειμένου να επιτύχει τον βέλτιστο συντονισμό με τη ροή της φυσικής πληροφορίας. Εφόσον η νευρωνική επιλογή συνιστά αρχέγονη βιολογική διαδικασία, η λογική σκέψη και τα παράγωγά της θα έπονται αυτής. Πράγματι, ο άνθρωπος, στον πυρήνα του, δεν συμπεριφέρεται ούτε σκέπτεται αμιγώς λογικά, αφού ελλείπει άσπογου «νοητικού υλισμικού» και αρκούντως «ευκρινών» εμπειρικών σημάτων, καταφεύγει στην *αναγνώριση προτύπων και μοτίβων*, με σκοπό τη συμπλήρωση των κενών της αγνώστιας του και την κατασκευή μιας βιώσιμης πραγματικότητας. Εμφωλεύουν, λοιπόν, πλήθος σφαλμάτων και προκαταλήψεων στη διαδικασία αυτή, η εξομάλυνση των οποίων συντελείται υπό τους περιορισμούς των *αξιακών συστημάτων* ήγουν, των εγκεφαλικών μηχανισμών ανταμοιβής και ποινής (Edelaman, 2019, σ. 109, 110).

Ωστόσο, το παράθυρο της γνώσης παραμένει ακόμα ανοικτό για τον άνθρωπο, καθώς η προσαρμοστικότητά του, σε συνδυασμό με την εγκεφαλική του *πλαστικότητα* –την ικανότητα δομικής αναδιάταξης και δημιουργίας νέων νευρωνικών συνάψεων– παρέχουν τα *εχέγγυα*, αν όχι «αντικειμενικής», τουλάχιστον πραγματιστικής –όπερ σημαίνει ωφέλιμης και λειτουργικής– γνώσης. Τέτοια είναι άλλωστε και τα χαρακτηριστικά που αξιώνει ο άνθρωπος απ’ την επιστημονική προσπέλαση του κόσμου. Έχοντας ως γνωστικά αντερείσματα τη μεταφορική γλώσσα και το φαντασιακό, κατόρθωσε να επιβάλει την τάξη στο κοσμικό χάος της πληροφορίας με τρόπους που αναλύονται στα επόμενα κεφάλαια.

2.1. Από τον Wittgenstein στον Bohr:

Αναλυτική φιλοσοφία, γλώσσα και κβαντική φυσική

Πρωτοπόροι στη μελέτη της συσχέτισης γλώσσας-πραγματικότητας υπήρξαν οι αναλυτικοί φιλόσοφοι, ιδίως ο Αυστριακός Ludwig Wittgenstein (1889-1951). Κατά τον Wittgenstein, το νόημα των εννοιών προκύπτει από τη χρήση των λέξεων (Biletzki & Matar, 2020). Για να εξηγηθεί δηλαδή μια έννοια, όπως η *ομορφιά*,

δεν μπορεί φυσικά κάποιος να πει τι σημαίνει, αλλά μπορεί να υποδείξει τις οικογενειακές ομοιότητες (*family resemblances*) (Biletzki & Matar, 2020) της έννοιας αυτής στον κόσμο. Άρα, η έννοια της *ομορφιάς* δεν εξηγείται μόνο από ένα λουλούδι, ένα ηλιοβασίλεμα, ένα άρωμα ή ένα καλλιτεχνικό σχέδιο, αλλά απ' όλες τις πιθανές αναπαραστάσεις-ομοιότητες των αντικειμένων που περιέχουν *ομορφιά*. Ο τρόπος, για να γίνουν αντιληπτές οι γλωσσικές έννοιες είναι μονάχα διά των *γλωσσικών παιχνιδιών* στα οποία εκείνες χρησιμοποιούνται (*Language games*, κατά Wittgenstein) (Biletzki & Matar, 2020). Με αυτόν τον τρόπο ακριβώς ο άνθρωπος δημιουργεί συσχετίσεις ανάμεσα στις έννοιες, στο νόημά τους και στον τρόπο με τον οποίον εν τέλει συλλαμβάνει τον κόσμο.

Οι καινοτόμες ιδέες του Wittgenstein είχαν σοβαρό αντίκτυπο στην επιστήμη του αιώνα του (Peat, 2002). Ένας Δανός σκεπτικιστής μάλιστα, ο θεωρητικός φυσικός Niels Bohr (1885-1962), πατέρας της σύγχρονης κβαντικής θεωρίας, βρήκε αρκετό ενδιαφέρον στις φιλοσοφικές αναζητήσεις του Wittgenstein. Οι φιλοσοφικοί προβληματισμοί του Bohr γύρω από τη γλώσσα αφορούσαν την εκ φύσεως μοιραία, ανθρώπινη φθαρτότητα, ενώ οι αναπαραστάσεις που η γλώσσα διαθέτει για έννοιες αφηρημένες, όπως «χώρος», «χρόνος» και «αιτιότητα», δεν μπορούν να ξεφύγουν από τη νευτώνεια οπτική του μακρόκοσμου, ώστε να αποτελέσουν θεμέλιο λίθο της κβαντικής ερμηνείας (Peat, 2002).

Οι απόψεις του Bohr στο βαρύ ψυχολογικά κλίμα της εποχής φαίνονται μάλλον δικαιολογημένες. Λίγα χρόνια αργότερα, ωστόσο, κατανοώντας τους προβληματισμούς και τις έντονες φιλοσοφικές τοποθετήσεις του Δανού επιστήμονα, ένας σημαντικός θεμελιωτής της κβαντικής θεωρίας, ο David Bohm (1917-1992), του άσκησε βαθύτατη κριτική. Ο Bohm θεώρησε ότι οι επιστήμονες δεν αποτελούν κατ' ανάγκη έρμαιο της γλώσσας. Απλώς, η δομή της γλώσσας δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα που η επιστήμη προσπαθεί να περιγράψει (Bohm, 1980).

Ένα κοινό σημείο σε όλες σχεδόν τις γλώσσες του δυτικού κόσμου είναι η πρώτη συντακτική μορφή: *Υποκείμενο-ρήμα-αντικείμενο*. Μία τέτοια συντακτική δομή υποδεικνύει ότι όλη η δράση προέρχεται από μία ξεχωριστή οντότητα, το υποκείμενο, η οποία, μέσω της λειτουργίας ενός μεταβατικού ρήματος, μεταβιβάζεται σε μία άλλη ξεχωριστή οντότητα, το αντικείμενο. Έτσι, άλλωστε, λειτουργεί και η νευτώνεια οπτική του κόσμου: Σώματα που υπάρχουν ξεχωριστά μεταξύ τους, ως διακριτές μονάδες, αλληλεπιδρούν μέσα από δυνάμεις και πεδία (Bohm, 1980). Ωστόσο,

στην επικρατούσα ερμηνεία της κβαντομηχανικής, αυτό δεν μπορεί να ειπωθεί για την περίπτωση ενός ηλεκτρονίου για παράδειγμα. Πράγματι, στην κβαντική φυσική τίποτα δεν υπάρχει ανεξάρτητο, αυτόνομο, αλλά, αντιθέτως, όλος ο μικρόκοσμος αποτελεί μια διαρκή εξελικτική διαδικασία (Bohm, 1980). Ένα *σωματίδιο* περιγράφεται πια φορμαλιστικά από μία «κυματοσυνάρτηση», δηλαδή μία επαλληλία καταστάσεων, στις οποίες βρίσκεται με κάποια διαφορετική πιθανότητα, όχι ως μια διακριτή οντότητα στη φύση της, αλλά ως μια συνεχής κατάσταση που διαρκώς εξελίσσεται, σαν ένα κύμα.

Η συντακτική δομή της γλώσσας φαίνεται να διαχωρίζει, δίχως να γίνεται αντιληπτό, τα πράγματα σε ξεχωριστές οντότητες, οι οποίες εν τέλει εκλαμβάνονται σταθερές στη φύση τους. Η ιδιότητα της ροής στη φύση χάνεται υπό τους οφθαλμούς της γλώσσας. Κανείς λέει «χιονίζει», αλλά δεν προσδιορίζει «πού είναι αυτός που κάνει να χιονίζει». Για να γίνει η γλώσσα πιο ρέουσα, να περιγράφει την εξέλιξη, τη φυσική κινητικότητα και διαδικασία, το κατάλληλο θα ήταν να ειπωθεί: «Η χιονόπτωση εξελίσσεται», δηλαδή να δοθεί πρωταρχική λειτουργία στο ρήμα, όχι στο ουσιαστικό (Bohm, 1980). Έτσι, εξάλλου, εξελίσσεται και η φύση, υπάρχει διαδικασία και κίνηση, όχι διακριτές αναπαραστάσεις που μεταβιβάζονται αυτόματα σε άλλες διακριτές αναπαραστάσεις. Άρα, κατά τον Bohm, άμα μπορούσε να θεμελιωθεί η λειτουργία της ροής («*rheomode*», όπως την ονόμασε ο ίδιος) στη γλώσσα, τότε θα ήταν δυνατή η σύλληψη της συμπεριφοράς της φύσης στο μικροσκοπικό της επίπεδο, δηλαδή της κβαντικής φυσικής (Bohm, 1980).

Το γεγονός αυτό δεν είχε εξετασθεί, μέχρι που ο φυσικός David Peat (1938-2017), ο οποίος γνώριζε φυσικά τη θεωρία του Bohm, έτυχε να συναναστραφεί με τη φυλή των Blackfoot, που ζουν στον Καναδά της Αμερικής. Η φυλή αυτή μιλάει τη γλώσσα Σικσικά. Αφού πέρασε αρκετό καιρό με τον ιθαγενή πληθυσμό, ο Peat διαπίστωσε ότι η γλώσσα τους διέθετε πάρα πολλά κοινά σημεία με τη γλωσσική λειτουργία (*rheomode*) που περιέγραφε ο Bohm στη θεωρία του. Μάλιστα, ο David Peat θέλησε να καταλάβει τον τρόπο με τον οποίον οι Blackfoot συλλαμβάνουν τον κόσμο μέσα από τη γλώσσα την οποία μιλούν και έγραψε γι' αυτό το θέμα στο σχετικό βιβλίο *Blackfoot Physics*. Σε αυτό φαίνονται οι διαπιστώσεις του Peat σχετικά με την οπτική του κόσμου των Blackfoot, μια οπτική που περιγράφεται από διαδικασία, κίνηση, διαρκή εξέλιξη και ροή. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι άνθρωποι αυτοί δυσκολεύονται πολύ στο να δομούν κατηγορίες, όπως κάνει

ασύνειδα ένας ομιλητής μιας γλώσσας του δυτικού κόσμου, αφού, για να το κάνει αυτό, θα πρέπει να προϋποθέσει ότι τα πράγματα που κατηγοριοποιούνται είναι διακριτά στη φύση τους, κάτι που η γλώσσα των Blackfoot δεν τους το επιτρέπει, αφού στη χρήση της όλα τα αντικείμενα έχουν μια ρέουσα μορφή και μια κοινή σύνδεση (Peat, 2005). Όταν μάλιστα άκουσαν μέσα από τη κβαντική φυσική για την ουσία του μικρόκοσμου, με όλα τα παράξενα και ακόμη πρωτόγνωρα φαινόμενα που φανερώνει ο κβαντικός, μαθηματικός φορμαλισμός της φύσης, ήταν αρκετά δεκτικοί σε αυτά και τους φάνηκαν σαφή και κατανοητά (Peat, 2005).

2.2. Πέρα από τη φυσική πραγματικότητα:

γλώσσα, μαθηματικά και γνωστική διεργασία

Ένας σκεπτικός αναγνώστης θα παρατηρούσε ότι με τον ίδιο τρόπο που η γλώσσα αλλοιώνει την ανθρώπινη εμπειρία για τη φυσική πραγματικότητα, έτσι και η ανθρώπινη, μαθηματική διαίσθηση επαφίεται στη γλωσσική λειτουργία. Δεδομένα για το γεγονός αυτό άντλησαν οι ερευνητές μελετώντας τον λαό Mundurucu στον Αμαζόνιο της Βραζιλίας. Η γλώσσα τους δεν περιέχει λέξεις για αριθμούς πέραν των πέντε πρώτων φυσικών αριθμών, οπότε η αρχική εικασία βασιζόταν στο γεγονός ότι οι αυτόχθονες πληθυσμοί των Mundurucu δεν θα διέθεταν τις ίδιες αφαιρετικές και αριθμητικές ικανότητες με άλλες φυλές, όπως τις δυτικές. Το συναρπαστικό είναι ότι η προαναφερθείσα υπόθεση διαψεύστηκε έπειτα από διάφορα πειράματα ανάμεσα σε ανθρώπους των Mundurucu, σε Γάλλους και Αμερικανούς πολίτες διαφόρων επιπέδων, ηλικιακών και μορφωτικών (Cohen Kadosh & Dowker, 2015). Μάλιστα, η σχέση μεταξύ αριθμητικής και γνωστικής ικανότητας έχει εξεταστεί σε βάθος στο γνωστικό πεδίο του *Numerical Cognition*. Σύμφωνα με διεξοδικές μελέτες, η μαθηματική διαίσθηση δεν εξαρτάται από τη γλώσσα, καθώς πολλά πειράματα δείχνουν ότι ακόμα και νεογέννητα βρέφη διαθέτουν μία πρόωμη, βασική αντίληψη της αριθμητικής (Lakoff & Núñez, 2000)! Στα προηγούμενα πορίσματα έρχεται να προστεθεί η ανακάλυψη νευρώνων που σχετίζονται με την εκτίμηση αριθμητικών ποσοτήτων στον βρεγματικό λοβό των *Μακάκων* (Macaca) –θηλαστικών που ανήκουν στη βιολογική τάξη των πρωτεύοντων– (Edelman, 2019, σ. 87) ενώ έρευνες έχουν αποκαλύψει, ακόμη, ότι η αριθμητική ικανότητα είναι στοιχείο κοινό σε όλο σχεδόν το ζωικό βασίλειο, όχι μονάχα σε πρωτεύοντα θηλαστικά,

αλλά και σε τρωκτικά, πτηνά, καθώς και σε πολλούς άλλους οργανισμούς (Lakoff & Núñez, 2000).

Η γλώσσα δεν φτάνει τόσο μακριά, ώστε να αλλοιώσει τη μαθηματική μας διαίσθηση. Βρίσκεται, ούτως ειπείν, ανεξάρτητη από αυτή: Όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, αν και το εγκεφαλικό *Σύστημα 2* είναι εκείνο που ευθύνεται για τους περιπλοκούς μαθηματικούς υπολογισμούς, το *Σύστημα 1* σχετίζεται με τις αυθόρμητες εγκεφαλικές αποκρίσεις σε ερεθίσματα της πραγματικότητας, όπως απλές, βασικές αριθμητικές πράξεις (Kahneman, 2013). Έτσι εξηγείται και η ξαφνική απόκριση σε ερωτήματα όπως «Πόσο κάνει $2+2$;» ή «Είναι το 2 μεγαλύτερο από το 1;». Φυσικά, κανείς θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει ενάντια στη θέση αυτή, ισχυριζόμενος ότι σε διάφορες περιστάσεις ο άνθρωπος απαντάει λανθασμένα σε ερωτήσεις τέτοιου τύπου, γεγονός που αποδεικνύει ότι τελικά δεν διαθέτει κατ' ανάγκη μία εκ φύσεως μαθηματική διαίσθηση. Για να προλάβει τον βιαστικό σκεπτικισμό, ο Kahneman καταφεύγει στην εύστοχη παρατήρηση ότι τα προαναφερθέντα λογικά σφάλματα που μπορεί να προκύψουν δεν αναδεικνύουν τη μαθηματική ανικανότητα του εκάστοτε προσώπου, αλλά, απεναντίας, παρουσιάζουν, σε μία προέκταση δαρβινική, ότι ο άνθρωπος είναι περισσότερο επιρρεπής να πράξει κάποιο σφάλμα σε μία απόφασή του, όταν η τελευταία δεν εκπορεύεται από βιολογική αναγκαιότητα, δηλαδή όταν η απόφασή του δεν είναι ουσιαστική για τον ρου της ζωής του ως βιολογικού οργανισμού (Kahneman, 2013). Στοιχειοθετείται, λοιπόν, η εξής άποψη – καίτοι αμφιλεγόμενη στη φιλοσοφία των μαθηματικών: Τα μαθηματικά αποτελούν προϊόν του νου, βασισμένο στην ανθρώπινη εμπειρία. Είναι ένα εγκεφαλικό εργαλείο για μία, κατά το δυνατόν, βέλτιστη αποκρυπτογράφηση της πραγματικότητας.

3.1. Η Φαντασία στον Καντ:

Προλεγόμενα για μια θεωρία της φαντασίας

Η σημειολογική απαρχή μιας θεωρίας της φαντασίας απαντά στο πρόσωπο του Γερμανού φιλοσόφου Immanuel Kant (1724-1804), ο οποίος στο εγχείρημά του να προσδιορίσει τη φύση και τα όρια του ανθρώπινου Λόγου, πρώτος υπερθεμάτισε τον νευραλγικό ρόλο της φαντασίας στη γνωσιολογική ζύμωση. Ρόλος ο οποίος είχε απαξιωθεί στον φιλοσοφικό στοχασμό, με χαρακτηριστική την πλατωνική

περίπτωση, όπου οι ποιητές εξορίζονται απ' την Ιδανική Πολιτεία, μιας και η ποιητική φαντασία όχι μόνο διεγείρει το Θυμικό και υποδαυλίζει το Λογικό, αλλά διαχωρίζεται με ένα αγεφύρωτο «οντολογικό χάσμα» απ' τις Ιδέες.

Ακολουθώντας τη συλλογιστική πορεία του Mark Johnson, καθηγητή φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Όρεγκον, στο βιβλίο του *The Body in the Mind*, θα εκτεθεί συνοπτικά η θεωρία του Καντ για την φαντασία, βάσει της οποίας θα δομηθεί μια πιο σύγχρονη προσέγγιση αυτής.

Κρίνεται πάντα αναγκαίο ο μίτος της συλλογιστικής πορείας να αρχίζει να εκτυλίσσεται με την ευσύνοπτη διερεύνηση της σημασίας των όρων. Κατά τον Αντισθένη, «αρχή σοφίας ονομάτων επίσκεψις», ενώ ακρογωνιαίο λίθο της σωκρατικής μεθόδου αποτελεί η διαύγαση των εννοιών μέσω των αυστηρών ορισμών τους. Ως εκ τούτου, το γεγονός ότι η ετυμολογική προέλευση της λέξεως φαντασία είναι το ρήμα *φαινώ*, το οποίο σημαίνει φαίνομαι, παραπέμπει σε κάποιου είδους συσχετισμό μεταξύ των αντικειμένων της πραγματικότητας και των εικόνων-αναπαραστάσεών τους που σχηματίζονται καθώς προβάλλονται τα αντικείμενα απ' τον εγκέφαλο. Διευρύνοντας τη λειτουργία αυτή της φαντασίας, ως φαντασία θα θεωρηθεί «η ικανότητα του εγκεφάλου να οργανώνει τις νοητικές αναπαραστάσεις σε μεστές νοήματος ενότητες» καθώς και η δυνατότητα ανασχηματισμού αυτών σε πρωτότυπες διατάξεις για την παραγωγή καινοφανών νοημάτων (Johnson, 1992, σ. 140). Καθίσταται, επομένως, εναργής ο καταλυτικός ρόλος της φαντασίας στην κατανόηση του κόσμου, την εξαγωγή συμπερασμάτων μέσω της εμπειρικής παρατήρησης και την ανακάλυψη λανθανουσών φυσικών σχέσεων· με λίγα λόγια, στην επιστημονική μέθοδο.

Αφορμή, λοιπόν, για τον προβληματισμό του Καντ στάθηκε η φαινομενική αντίθεση απ' τη μία του θριάμβου της λογικής και της επιστήμης της εποχής του στην κατανόηση του φυσικού κόσμου και της αποτυχίας των γνωσιοθεωρητικών σχολών σκέψης να θεμελιώσουν το γεγονός αυτό σε μία συγκροτημένη θεωρία της νόησης. Σε μια προσπάθεια για την άρση της αντινομίας αυτής, ο Καντ θεώρησε *τέσσερις* κύριες λειτουργίες της φαντασίας, δίχως τις οποίες ο άνθρωπος δεν θα είχε την ικανότητα να κατανοήσει λογικά τις προσλαμβάνουσες απ' τον κόσμο εμπειρίες του και να τις οργανώσει σε ένα συνεκτικό σημασιολογικό δίκτυο, πόσω δε μάλλον να παραγάγει επιτυχημένες επιστημονικές θεωρίες και να ανακαλύψει καινούριες συμπαντικές αλήθειες (Johnson, 1992: Kant, 1927).

Παρατίθενται *grosso modo* οι τέσσερις φαντασιακές λειτουργίες, σύμφωνα πάντα με την καντιανή θεώρηση, με σκοπό την ανάδειξη της καίριας σημασίας της φαντασίας στην επιστήμη. Κατ' αρχάς, η *παραγωγική* φαντασία (*productive imagination*) είναι υπεύθυνη για την ενοποιημένη και συνεκτική δομή των αναπαραστάσεων της πραγματικότητας στη συνείδηση. Καθίσταται πρόδηλο το γεγονός ότι, δίχως αυτήν, η προσλαμβάνουσα εμπειρία θα ήταν τυχαία και χαοτική. Παρ' όλα αυτά, η εμπειρία καθαυτή δεν είναι ικανή να θεμελιώσει τη γνωσιολογική αντικειμενικότητα και, κατ' επέκταση, την καθολικότητα των φυσικών νόμων για τους ανθρώπους. Επομένως, για την αποσόβηση ενός σολιμιστικού αδιεξόδου, η θεώρηση της *αναπαραγωγικής* φαντασίας (*reproductive imagination*) κρίνεται εκ των ουκ άνευ. Και αυτό, γιατί η αναπαραγωγική λειτουργία της διανοίας εξοπλίζει το υποκείμενο με μια αντικειμενική και καθολική συνειδησιακή δομή, ούτως ειπείν την υπερβατολογική ενότητα της διανοίας. Ως υπερβατολογική, η συνειδησιακή αυτή ενότητα δεν εκπορεύεται απ' την αισθητική εμπειρία, αλλά συνίσταται από *a priori* σχήματα (κατηγορίες) που επιβάλλονται στα αισθητηριακά δεδομένα από μια οιονεί νομοθετούσα διάνοια. Αυτή η καντιανή «κοπερνίκεια επανάσταση» προάγει το υποκείμενο σε ενεργό δημιουργό της γνώσης και επιτρέπει στους ανθρώπους να διαθέτουν καθολική κι αντικειμενική νοητική δομή, δηλαδή εδραιώνει σε ρεαλιστικό πλαίσιο τις κοινές γνώσεις κι εμπειρίες που μοιράζονται οι άνθρωποι αναμεταξύ τους. Εξίσου, κρίσιμος είναι, όμως, κι ο τρόπος επίτευξης της ως άνω συμφωνίας πραγματικότητας και νοητικών αναπαραστάσεων, κάτι που εξασφαλίζεται μέσω της *σχηματοποιούσας* φαντασίας (*schematizing imagination*). Αναλυτικότερα, η φαντασία θεωρείται ομοειδής τόσο ως προς τα φαινόμενα όσο και ως προς τις νοητικές εποπτείες, με αποτέλεσμα να αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στις αισθητηριακές παραστάσεις και τις κατηγορίες της διανοίας βάσει των οποίων αναλύονται οι πρώτες (Johnson, 1992, σ. 147-166).

Τελευταία και εξίσου καθοριστικής σημασίας λειτουργία της φαντασίας για τις γνωστικές διεργασίες που προϋποθέτει η επιστημονική πρακτική είναι η *δημιουργική* (*creative imagination*). Είναι εκείνη που ελευθερώνει τη νόηση από μια πλήρως ντετερμινιστική αναπαράσταση του φαινόμενου κόσμου, αφού καθιστά δυνατή τη δημιουργία νέων δομών σκέψης και καινούργιων νοημάτων. Συντελείται, δηλαδή, μια ακαθόριστη διαδικασία, κατά την οποία ο νους επεξεργάζεται την κατάλληλη δομή που θα επιβάλλει στην εμπειρία, μέσω μεταφορικών ταυτίσεων. Οι ταυτίσεις

αυτές, όπως διεξοδικότερα θα καταδειχθεί παρακάτω, συνδέουν προγενέστερες νοητικές αναπαραστάσεις γνώριμων εμπειρικών φαινομένων με άλλες πρωτόγνωρες. Η διαδικασία αυτή συνιστά τον θεμέλιο λίθο της επιστημονικής ανακάλυψης (breakthrough), καθώς περιγράφει πώς συντελείται η αναγκαία αλλαγή οπτικής των επιστημόνων και η υιοθέτηση ενός νέου συστήματος μεθόδων και αντιλήψεων για τον κόσμο: με άλλα λόγια, μια αλλαγή Παραδείγματος.

3.2. Πέρα από τον Καντ: σύγχρονη προσέγγιση της φαντασιακής και μεταφορικής σκέψης

Ο παρατηρητικός αναγνώστης ήδη θα πρόσεξε πως η διολίσθηση της καντιανής θεώρησης της φαντασίας σε μια οντολογική διχοτόμηση του ιδεατού απ' το πραγματικό, της νόησης απ' την ύλη, αντιβαίνει στην υλιστική - νατουραλιστική προσέγγιση του άρθρου. Εκτός αυτού, θα πρόσεξε ακόμη πως ο Λόγος, ο οποίος εκφράζεται προτασιακά και διέπεται από αυστηρούς κανόνες, διαχωρίζεται πλήρως απ' την φαντασιακή ικανότητα του ανθρώπου. Η τελευταία υποβαθμίζεται γνωσιολογικά και περιέρχεται σε θεραπεινίδα της λογικής, αφού ο ίδιος ο Καντ διατείνεται πως η «μεταφορική προβολή», μια εκ των βασικότερων λειτουργιών της φαντασίας, δεν είναι θεμελιώδης στην ανθρώπινη σκέψη, αλλά απλώς συμπληρώνει το κενό στην κατανόηση που δημιουργεί η ανεπάρκεια νοητικών σχημάτων για την αντίληψη ενός αντικειμένου (Johnson, 1992, σ. 167).

Παρότι εξαιρετικά προσφυής ως εφιαλτήριο για τη σύλληψη της φαντασιακής λειτουργίας του εγκεφάλου, η καντιανή θεώρηση χρήζει διευρύνσεως, προκειμένου οι φαντασιακές λειτουργίες του εγκεφάλου να καταλάβουν την αρμόζουσα θέση τους στη γνωσιολογική φαρέτρα του υποκειμένου, όπως άλλωστε υποδεικνύει η σύγχρονη νευροεπιστημονική έρευνα. Προς την κατεύθυνση αυτή, αναιρείται η διάκριση του αναλυτικού και του συνθετικού, έννοιες που, πλέον, θεωρούνται ως άκρα του συνεχούς της ανθρώπινης κατανόησης. Ακόμη, το χάσμα ανάμεσα στη λογική και τη φαντασία δεν είναι αβυσσαλέο, καθώς η δεύτερη καθορίζει το νόημα και τα λογικά μοτίβα που αποδίδουμε στη διαδοχή των εμπειρικών παραστάσεων (Johnson, 1992, σ. 165-170).

Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των νοητικών σχημάτων –όπως και του Λόγου– και του εμπειρικού κόσμου μεσολαβεί η υποκειμενική κατανόηση, που συντελείται

έχοντας ως πυρήνα τις φαντασιακές δομές του εγκεφάλου. Το νόημα ενός γεγονότος προκύπτει μέσω του νοητικού συσχετισμού του, σε ένα *χωροχρονικό* πλαίσιο, με ένα άλλο, με καθοριστικό παράγοντα την *ανακατηγορική μνήμη*, ήγουν την ερμηνεία των τρέχοντων προσλαμβανόντων ερεθισμάτων βάσει της παρελθούσας εμπειρίας (Edelman, 2019, σ. 34).

Βέβαια, αγκωνάρι της νοηματοδοσίας αυτής αποτελεί η μεταφορική σκέψη που με περίσσια επιδεξιότητα διευθύνει τους εννοιακούς συσχετισμούς ως ακραιφνής μαέστρος και συμβάλλει τα μέγιστα στη συγκρότηση μίας συνεκτικής αντίληψης της πραγματικότητας.

Αποτελεί, δυστυχώς, κοινό τόπο το γεγονός ότι οι εννοιακές μεταφορές που απαντούν στις καθημερινές ανθρώπινες δραστηριότητες –μεταξύ αυτών και η γλώσσα– είναι αναγώγιμες σε κυριολεκτικές προτάσεις. Αυτό όμως παραγνωρίζει τη θεμελιώδη αξία των μεταφορών στη σύλληψη των νοημάτων και στην κατανόηση του κόσμου. Οι Lakoff και Johnson διατρανώνουν μάλιστα πως οι μεταφορές αποτελούν τον *εννοιολογικό πυρήνα* της γλώσσας και ότι οι *μεταφορικές προβολές* συνιστούν την ασυνείδητη και αυτόματη (*by default*) νοητική απόκριση του ανθρώπου απέναντι στον καταϊγισμό πληροφορίας του φυσικού κόσμου. Επί της ουσίας, ο ανθρώπινος εγκέφαλος, με σκοπό την εξοικονόμηση ενέργειας και τη βελτιστοποίηση της πληροφοριακής επεξεργασίας, δημιουργεί αντιστοιχίες ανάμεσα σε προϋπάρχουσες, πρωτόγονης μορφής, γνώσεις που αφορούν στις αισθήσεις και σε αφηρημένες έννοιες. Η υπόθεση αυτή της *προβολής* των αισθητικών γνώσεων και σχημάτων στις αφηρημένες περιοχές σκέψης έχει καθαρά εμπειρικό περιεχόμενο. Και αυτό, διότι εννοιακές μεταφορές που αναφέρονται, επί παραδείγματι, σε οπτικές παραστάσεις θα πρέπει να έχουν ως αποτέλεσμα τη δραστηριοποίηση εγκεφαλικών περιοχών που σχετίζονται με την επεξεργασία οπτικών σημάτων – εν γένει του *sensorimotor cortex*. Η νευρωνική αυτή δραστηριότητα δύναται να μετρηθεί πειραματικά μέσω μεθόδων νευροαπεικόνισης, όπως η Λειτουργική Απεικόνιση Μαγνητικού Συντονισμού ή *fMRI* (Rohrer, 2002).

Αξίζει να σταθεί κανείς στην εντυπωσιακή παρατήρηση πως όλες αυτές οι αντιστοιχίες λαμβάνουν χώρα στο παρασκήνιο του ασυνειδήτου! Η εγκεφαλική αυτή οργάνωση έχει σαφώς εξελικτική εξήγηση. Η συνειδητότητα καταλαμβάνει ενεργειακούς πόρους πολύτιμους για τις θεμελιώδεις λειτουργίες ενός οργανισμού, μεταξύ άλλων και της ταχείας ανταπόκρισης στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος.

Για τον λόγο αυτόν, πρέπει να γίνεται ο βέλτιστος καταμερισμός της προσοχής. Ως εκ τούτου, τον ρόλο των μεταφορικών προβολών –και συνακόλουθα της νοηματοδότησης του κόσμου– τον επωμίσθηκαν οι ασυνείδητοι, αυτόματοι εγκεφαλικοί μηχανισμοί ή αυτό που στη γνωσιακή επιστήμη έχει καθιερωθεί ως Σύστημα 1. Σε αντιδιαστολή με το Σύστημα 1, το Σύστημα 2 είναι υπεύθυνο για την εκτέλεση πολύπλοκων νοητικών διεργασιών, που απαιτούν συνειδητότητα, όπως είναι ο μαθηματικός λογισμός και ο προσανατολισμός της προσοχής (Kahneman, 2013, σ. 39-40). Εικάζεται πως η φανταστική σκέψη ενσκήπτει ως απόρροια της εναλλαγής μεταξύ των δύο συστημάτων! Η επίλυση ενός απαιτητικού προβλήματος στην επιστήμη, επί παραδείγματι, δύναται να βελτιστοποιηθεί μέσω της διαδοχικής εναλλαγής περιόδων έντονης συγκέντρωσης και προβληματισμού και ανέμελης νοητικής περιπλάνησης. Στα διαστήματα αυτά, ο εγκέφαλος, σε μία προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων με την ελάχιστη δυνατή διασπάθιση ενέργειας, επιστρατεύει το Σύστημα 1, με την αρωγή του οποίου σφυρηλατεί *ασυνείδητα* μεταφορικές αντιστοιχίες.

Παρά την άρρηκτη σχέση τους με τη γνωστική διαδικασία, οι μεταφορές δεν αρκούν για την εδραίωση της επιστημονικής αλήθειας, αφού η επιβεβαίωση ή η διάψυσή τους καθίσταται πρακτικά δύσκολη. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο εγκέφαλος λειτουργεί, κατά βάση, ως *επιλεκτικό σύστημα*, που, στον βωμό της νοητικής συνοχής και της εμπειρικής εμβέλειας, θυσιάζει την ακρίβεια και την εξειδίκευση. Έτσι, η υιοθέτηση μεταφορών στο εκάστοτε επιστημονικό Παράδειγμα οφείλει πάντοτε να πληροί πραγματιστικά κριτήρια, όπερ σημαίνει να συμβάλλουν στη διασάφηση όρων-κλειδιών στην κατανόηση του κόσμου και να *στοιχειοθετούν* εμπειρικά διαψεύσιμες υποθέσεις.

3.3. Μεταφορές και γλώσσα στη γνωστική διεργασία:

εναλλακτική προσέγγιση στην επιστημονική γνώση

Μέχρι τώρα, στο άρθρο επιχειρείται η απόδειξη του γεγονότος ότι η γλώσσα αλλοιώνει την εμπειρία από την πραγματικότητα. Αυτό, φυσικά, γεννάει διάφορα ερωτήματα σχετικά με την ανθρώπινη ικανότητα σύλληψης του κόσμου. Στο άρθρο αυτό, θα γίνει απόπειρα για μία εναλλακτική, πρωτότυπη προσέγγιση του ζητήματος αυτού: μέσα από τη θεωρία των εννοιακών μεταφορών των George Lakoff και

Mark Johnson, που αποσκοπεί στη διατύπωση της άρρηκτης σχέσης μεταξύ των εννοιακών μεταφορών της γλώσσας κάθε κουλτούρας και του τρόπου με τον οποίον, μέσα από αυτές τις μεταφορές, συλλαμβάνεται ο κόσμος και η πραγματικότητα (Lakoff & Johnson, 1980). Στο παρόν άρθρο θα αναφερόμαστε στη θεωρία των Lakoff και Johnson ως *θεωρία των εννοιακών μεταφορών*.

Η αξία της μεταφοράς για την ανθρώπινη διάνοηση έχει ήδη υπογραμμιστεί στο άρθρο αυτό. Δεν αποτελεί μονάχα ένα μέσο καλλιτεχνικής και ποιητικής έκφρασης. Είναι ένα εργαλείο αναγκαίο στην ανθρώπινη καθημερινότητα. Οι μεταφορές οι οποίες δεν έχουν ως σκοπό να διανθίσουν τον λόγο, τη σκέψη, τη φαντασία και την έκφραση, αλλά αποτελούν αυθόρμητο και αναγκαίο προϊόν της γνωστικής διεργασίας, της καθημερινής επικοινωνίας και της σύλληψης των εννοιών των ανθρωπίνων γλωσσικών παιχνιδιών ονομάζονται *εννοιακές μεταφορές (conceptual metaphors)*. Ενδεικτικά, παρατίθενται κάποια παραδείγματα εννοιακών μεταφορών, ώστε να γίνει σαφέστερο το περιεχόμενό τους:

Ο χρόνος είναι πολύτιμος:

Ο χρόνος είναι *χρήμα*. Μη *σπαταλάς* τον χρόνο σου. Μη *ξοδεύεις* τον χρόνο σου.

Ο χρόνος είναι ρευστός:

Ο χρόνος *ρέει*. Ο χρόνος *κυλάει*.

Οι ιδέες είναι πηγές:

Ξέμεινα από ιδέες. Μη *εξαντλείς* όλες σου τις ιδέες.

Η ζωή είναι ένα παιχνίδι τύχης:

Θα το *ρискάρω!* Έχω έναν *άσο* στο μανίκι μου. Ο ασθενής δεν *έχει πιθανότητες* να ζήσει.

Ο εγκέφαλος έχει λειτουργία κάποιου μηχανήματος:

Το μυαλό του είναι *ζυράφι*. Του *κόβει* πολύ, είναι πολύ *έξυπνος*. Το μυαλό του *στροφάρει*.

Ο άνθρωπος έχει τα χαρακτηριστικά κάποιας αίσθησης:

Είναι *ξινός*. Είναι *πικρός*. Είναι *γλυκός*. Είναι *ζεστός*. Είναι *ψυχρός*.

(Lakoff & Johnson, 1980)

Οι μεταφορές στις παραπάνω προτάσεις χρησιμοποιούνται ίσως καθημερινά, αβίαστα, δίχως να τις σκέφτεται κανείς παραπάνω απ' όσο σκέφτεται τις έννοιες που εκείνες περιγράφουν. Αυτές οι μεταφορές ορίζονται ως *εννοιακές*, δηλαδή

εφαρμόζονται σε κάποια έννοια ή σε κάποια ιδέα με σκοπό την καλύτερη σύλληψη και επικοινωνία της. Οι εννοιακές μεταφορές αποτελούν ένα μεγάλο μέρος του βίου, όχι μόνο του νοητικού, αλλά και του πρακτικού, καθώς αποτελούν θεμελιώδη τρόπο μετάδοσης πληροφοριών. Συντελούν, επίσης, στην κτήση εννοιών και ιδεών που, ειδάλλως, ίσως να μην μπορούσαν καν να συλληφθούν και να ερμηνευθούν, δεδομένου ότι είναι μάλλον αρκετά αυθαίρετες, αφηρημένες ή εννοιολογικά περίπλοκες και ασαφείς. Η ανθρώπινη συλλογιστική διαδικασία είναι, σε μεγάλο βαθμό, μεταφορική: Αυτή είναι η ουσία της θεωρίας των εννοιακών μεταφορών (Lakoff & Johnson, 1980).

Η ανωτέρω διαπίστωση βρίσκει αντίκτυπο σε όλες τις μορφές του ανθρώπινου βίου καθώς και στην επιστήμη. Μάλιστα, ο ρόλος των εννοιακών μεταφορών στην επιστημονική πρακτική είναι μείζονος σημασίας. Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα εξής:

Ο Huygens χρησιμοποίησε τα κύματα της θάλασσας, για να περιγράψει την πρωτοφανή κυματική συμπεριφορά του φωτός. Ο Einstein χρησιμοποίησε την καμπύλωση ενός σεντονιού, για να περιγράψει την καμπύλωση του χωροχρόνου (Bowler & Morus, 2018). Οι επιστήμονες χρησιμοποιούν μεταφορικό λόγο, για να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν φυσικά φαινόμενα.

Μάλιστα, το ζήτημα αυτό έχει μία ακόμα βαθύτερη διασύνδεση με την επιστήμη και τις έννοιες αυτής:

Στο έργο τους *Evolution of Physics* οι Einstein (1879-1955) και Infeld (1898-1968) προχωρούν στην παραδοχή ότι η επιστήμη βρίθει εννοιών αφηρημένων, δύσκολων στην αντίληψη, όπως *χρόνος*, *ενέργεια*, *δύναμη*, οι οποίες αποτελούν εν τέλει μονάχα επινοήσεις του νου, απαραίτητες για τη κατασκευή μιας μηχανικής θεώρησης της φύσης (Einstein & Infeld, 1938). Δεν μπορούμε να τις προσεγγίσουμε άμεσα με την εμπειρία μας, κι όμως αποτελούν τον πυρήνα των θετικών επιστημών. Γεννάται, λοιπόν, αβίαστα και πάλι το ζήτημα της ορθότητας και της εγκυρότητας στη διατύπωση των επιστημονικών θεωριών. Πώς αναδεικνύεται το ζήτημα αυτό υπό το πρίσμα της θεωρίας των εννοιακών μεταφορών;

Φυσικά, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι μεταφορές δεν επιλύουν το γνωσιολογικό πρόβλημα στην επιστήμη (όπως έχει ήδη διασαφηνιστεί), αλλά το περιγράφουν κατά τρόπο τέτοιο που γίνεται σίγουρα πιο κατανοητή η ανθρώπινη σύλληψη του κόσμου και της πραγματικότητας εν γένει. Η επιστημονική κουλτούρα

προσδίδει στον χρόνο ιδιότητες ενός ρευστού, το οποίο κυλάει, ρέει. Προσδίδει στην ενέργεια κινηματικά χαρακτηριστικά, αφού η τελευταία μετατρέπεται, διατηρείται και μεταδίδεται. Προσδίδει, ακόμα, στα μικρά σωματίδια που απαρτίζουν την ύλη κάποια κατάσταση, που να περιέχει χαρακτηριστικά διττής φύσεως, σώματος και κύματος, ώστε να περιγράψει τις παράξενες συμπεριφορές τους (*κυματοσωματιδιακός δυϊσμός*) (Einstein & Infeld, 1938). Οι επιστήμονες προσδίδουν αυθόρμητα, όπως έχει δειχθεί παραπάνω, στις έννοιες αυτές το εγγενές χαρακτηριστικό μιας εννοιακής μεταφοράς με σκοπό την ικανότητα σύλληψής τους (Lakoff & Johnson, 1980). Με αυτόν τον τρόπο, οι εννοιακές μεταφορές δομούν για τον επιστήμονα έναν κόσμο ο οποίος τού είναι ευκολότερα προσιτός, πιο οικείος και, σίγουρα, προέρχεται με πιο άμεσο τρόπο από τις αισθήσεις του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι πολλοί μεγάλοι επιστήμονες οι οποίοι οδηγήθηκαν σε ρηξικέλευθες ανακαλύψεις στο επιστημονικό τους πεδίο, ιδίως στον εικοστό αιώνα, μία εποχή που κανείς δεν θα είχε άδικο να αμφιβάλλει σχετικά με την ορθότητα των κατεστημένων επιστημονικών θεωριών, επιδίωξαν να σκέφτονται τον κόσμο μέσα από ένα είδος νοητικού, μεταφορικού παιχνιδιού. Χαρακτηριστικά:

Ο Michael Faraday, χωρίς τις γνώσεις των μαθηματικών, φαντάστηκε από σωλήνες το μαγνητικό πεδίο να εξέρχεται ως γραμμές ρευστού και έτσι διατύπωσε τους νόμους της ηλεκτρομαγνητικής επαγωγής. Ο Friedrich Kekule κατάφερε να ανακαλύψει τους αρωματικούς δακτυλίους που σχηματίζουν οι οργανικές ενώσεις και, για να τους περιγράψει, παρομοίασε το σχήμα τους με εκείνο ενός δαχτυλιδιού (το γνωστό *βενζολικό δαχτυλίδι*), δίνοντας το έναυσμα για τη σύγχρονη οργανική χημεία. Οι Watson και Crick, θέλοντας να εξηγήσουν τα ευρήματά τους σχετικά με το DNA, το παρομοίασαν σαν δύο μεγάλες έλικες ενωμένες (το γνωστό *μοντέλο της διπλής έλικας*), θέτοντας τις βάσεις για τη σύγχρονη επιστήμη της γενετικής (Bowler & Moys, 2018). Οι επιστήμονες χρησιμοποιούν μεταφορικές εικόνες για να συλλάβουν βαθύτερα και να περιγράψουν σαφέστερα τα φυσικά φαινόμενα. Έτσι, το γνωσιακό πρόβλημα στην επιστήμη, όπως τέθηκε παραπάνω, συνοψίζεται με ενδιαφέροντα και πρωτότυπο τρόπο, μέσα από τη θεωρία των εννοιακών μεταφορών, στο εξής:

Η έμφυτη τάση του ανθρώπου για την παραγωγή μιας μεταφορικής σκέψης τον οδηγεί στη σύλληψη ενός νοητικού και, πρωτίστως, μεταφορικού κόσμου, ώστε να προσδώσει νοητική υπόσταση σε έννοιες που δεν μπορεί με άμεσα εμπειρικά

μέσα να συλλάβει. Με αυτόν τον τρόπο, οι εννοιακές μεταφορές, μολονότι δεν ξεπερνούν το γνωσιακό φράγμα που η ανεπάρκεια της γλώσσας ίσως θέτει, υποβοηθούν εν τέλει τον επιστήμονα στη διαμόρφωση μιας, τουλάχιστον ικανοποιητικής, ερμηνείας της φυσικής πραγματικότητας. Έτσι, η επιστημονική γνώση δύναται να προχωρήσει.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, το επιστημονικό εποικοδόμημα και η ανθρώπινη γνώση συλλήβδην θεμελιώνονται στη φαντασία και στη γλώσσα, κοινή συνισταμένη των οποίων αποτελεί η μεταφορική ικανότητα του εγκεφάλου. Η φαντασία νοηματοδοτεί και οργανώνει το αχανές τής προσλαμβάνουσας φυσικής πληροφορίας ενώ, παράλληλα, συμβάλλει στην κατανόηση του κόσμου και επινοεί ρηξικέλευθες ιδέες, κυρίως μέσω της μεταφορικής αντιστοιχίας ετερόκλητων στοιχείων του επιστητού. Η γλώσσα διαμορφώνει τις ατραπούς της ανθρώπινης σκέψης, καθιστά εφικτή την περιγραφή της φυσικής πραγματικότητας και κοινωνεί την επιστημονική γνώση με όρους καθολικά προσπελάσιμους διά της χρήσεως των εννοιακών μεταφορών. Έτσι, η νευροφιλοσοφική αυτή προσέγγιση εξηγεί πώς επιτυγχάνεται η καθολικότητα, η εγκυρότητα και η λειτουργικότητα που αξιώνει το επιστημονικό εγχείρημα, καθώς τεκμηριώνει τη δυνατότητα της γνώσης, εν γένει, στις νευροβιολογικές πτυχές της ανθρώπινης φύσης.

Κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται μια επιπόλαιη διολίσθηση σε έναν αλυσιτελή αναγωγισμό! Εξάλλου, η συνθετότητα της ανθρώπινης διανοίας δεν νοείται να προσεγγιστεί μονομερώς, παρά μόνο ολιστικά με τη διαλεκτική σύμπραξη των θετικών επιστημών με εκείνες των ανθρωπιστικών και της τέχνης. Το εφικτό της επιστημονικής γνώσης δεν προϋποθέτει καμία επίκληση σε κάποιον ανθρώπινο εξαιρετισμό· ο άνθρωπος δεν χρειάζεται να τελεί υπό την «προστασία» μεταφυσικών διανοημάτων, ευρισκόμενος σε ένα κατ' επίφασιν αρχιμήδειο σημείο του σύμπαντος. Τουναντίον, αποτελεί μέρος της φύσης, μέρος του προβλήματος· είναι ενσώματος και, αναπόφευκτα, απ' τους ύψιστους αναβαθμούς της ανθρώπινης διάνοησης θα επικρέμαται αενάως η δαμόκλειος σπάθη των γνωστικών ολισθημάτων.

Η θέση αυτή απαντά σε μεγάλο μέρος της αρχαιοελληνικής γραμματείας με κορονίδα τον μελαγχολικό ύμνο του Σοφοκλέους για το μεγαλείο και την τραγικότητα

του «δεινού» ανθρώπου, που πάντα θα αναμετράται με την αδήριτη φυσική νομοτέλεια:

πολλὰ τὰ δεινὰ κούδεν ἄνθρώπου δεινότερον πέλει· τοῦτο καὶ πολιοῦ πέραν πόντου χειμερίῳ νότῳ χωρεῖ, περιβρυχίοισιν περῶν ὑπ' οἴδμασιν. [...] καὶ φθέγμα καὶ ἀνεμόεν φρόνημα [...] ἐδιδάξατο [...] ἄπορος ἐπ' οὐδὲν ἔρχεται τὸ μέλλον· Αἶδα μόνον φεῦξιν οὐκ ἐπάξεται (Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, 2001, στ. 332-362)

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Biletzki, Anat & Matar, Anat (2020). "Ludwig Wittgenstein". In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/wittgenstein> (πρόσβαση: 14.5.2020).
- Bohm, David J. (2005). *Wholeness and the Implicate Order*. United Kingdom: Routledge.
- Bowler, Peter J. & Morus, Ivan R. (2018). *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης: Μια επισκόπηση*. Μτφ. Β. Σταυροπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Churchland, Paul M. (2010). *Υλική Υπόσταση και Συνείδηση*. Μτφ. Κ. Κοσμά, Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου.
- Cohen, Kadosh R. & Dowker, Ann (2015). *The Oxford Handbook of Numerical Cognition*. Oxford: Oxford University Press.
- Edelman, Gerald M. & Tononi, Giulio (2008). *Το σύμπαν της συνείδησης*. Μτφ. Β. Βακάκη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Edelman, Gerald M. (2019). *Δεύτερη Φύση*. Μτφ. Α. Τριάρχου. Θεσσαλονίκη: Ροπή.
- Einstein, Albert & Infeld, Leopold (1967). *The Evolution of Physics: The Growth of Ideas from Early Concepts to Relativity and Quanta*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Johnson, Mark (1992). *The Body in the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kahneman, Daniel (2013). *Σκέψη, αργή και γρήγορη*. Μτφ. Β. Παπαδοπούλου & Α. Μάμαλης. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Kant, Immanuel (1927). *Critique of Pure Reason*. Trans. Norman Kemp Smith. Λονδίνο: St. Martin's Press.

- Lakoff, George P. & Johnson, Mark L. (1981). *Metaphors we live by*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Lakoff, George P. & Núñez Rafael E. (2001). *Where Mathematics Comes From: How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. New York: Basic Books.
- Peat, David F. (2002). *From certainty to uncertainty: The Story of Science and Ideas in the Twentieth Century*. Washington, D.C.: Joseph Henry Press.
- Peat, David F. (2005). *Blackfoot Physics: A Journey into the Native American Universe*. Boston, MA: Weiser Books.
- Rohrer, Tim (2002). "The Cognitive Science of Metaphor from Philosophy to Neuroscience". *THEORIA ET HISTORIA SCIENTIARUM*, Vol. VI, p. 27-42. Poland: Ministry of Science and Higher Education.
- Σοφοκλής (2001). *Αντιγόνη*. Μτφ. Ι. Μπάρμπας. Αθήνα: Ζήτρος.

Abstract

An assumption that governs the philosophical approaches of science until today, made first and foremost to avert an impending subjectivism, is the retreat of neurobiological parameters that render the gaining of scientific knowledge possible. The following essay, which joins the stream of *embodied cognition*, argues that cognitive processes are inextricably linked to the brain system that hosts them. In support of this view, the neurobiological decoding mechanisms of empirical information, the role of language in the representation of the world and the substantial contribution of imagination and metaphors to the conception of reality are thoroughly investigated. This rather neurophilosophical approach to the epistemology of science not only confirms the implantation of subjective elements in scientific practice, but also, in combination with the findings of contemporary cognitive research, lays the foundations for a more realistic understanding of science.

Ο Διονύσιος Μήλεσης και ο Θεμιστοκλής Νικολάου είναι προπτυχιακοί φοιτητές στη Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του ΕΜΠ.

Ο HIV και η εμπλοκή των θεραπευομένων στη θεραπεία τους: διδάγματα για τη διαχείριση του COVID-19

Δανάη Μανωλέσου, Θεόδωρος Παπαϊωάννου

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να επισημάνει την αξία της εμπλοκής των ασθενών μέσα από μια σύντομη ιστορική αναφορά στη διαχείριση της επιδημίας του HIV σε σχέση με την ενεργό συμμετοχή και τον ακτιβισμό των ανθρώπων που επηρεάστηκαν περισσότερο από την ασθένεια. Αναδεικνύοντας χρήσιμα στοιχεία από τη διαδικασία αυτο-ενδυνάμωσης των ασθενών κατά τη διάρκεια της πανδημίας του AIDS, προτείνουμε μια συμπεριληπτική προσέγγιση της σημερινής βαρύνουσας πανδημίας του COVID-19 μέσω της ανάδειξης μαρτυριών και ερευνητικών στοιχείων ασθενών με παρατεταμένα συμπτώματα της νόσου ή ασθενών «μεγάλων αποστάσεων» (COVID-19 «long-haulers»), όπως αποκαλούνται οι ίδιοι.

Εισαγωγή

Οι αρχές του κινήματος της εμπλοκής των θεραπευομένων στη θεραπεία τους εντοπίζονται στη δεκαετία του 1970, όταν ασθενείς και οι φροντιστές τους ξεκίνησαν ενημερωτικές εκστρατείες που επισήμαιναν τους περιορισμούς της υπάρχουσας διαχείρισης της δημόσιας υγείας και προωθούσαν μοντέλα κοινών διαδικασιών

λήψης αποφάσεων και θεραπείας (Ocloo & Matthews, 2016). Από τότε, η αξία της εμπλοκής του ασθενή, καθώς και της ευρύτερης κοινότητας, υποστηρίζεται από διαρκώς περισσότερα ερευνητικά στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία εκτιμάται ότι μια τέτοια ενεργός στάση μπορεί να συμβάλλει σε πολλά στάδια της περίθαλψης, όπως στη διαδικασία της σωστής διάγνωσης, της επιλογής και της επίβλεψης της απαραίτητης θεραπείας ή του εντοπισμού ανεπιθύμητων συμβάντων ή αντιδράσεων (Coulter & Ellins, 2006· Vincent & Coulter, 2002). Ιστορικά, η σημασία της εμπλοκής των ασθενών υπήρξε πιο εμφανής και καθοριστική κατά τη διάρκεια της πανδημίας του AIDS στις δεκαετίες 1980-90, όταν η επιστημονική γνώση αναδύθηκε μέσα από «διαμάχες αξιοπιστίας» ανάμεσα στους ανθρώπους που επηρεάστηκαν περισσότερο από την ασθένεια και την ιατρική κοινότητα (Erstein, 1995).

Το AIDS ή, αλλιώς, σύνδρομο επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας, είναι πάθηση η οποία αποδυναμώνει δραματικά το ανοσοποιητικό σύστημα του ατόμου και προκαλείται από μόλυνση με τον ιό της ανθρώπινης ανοσοανεπάρκειας (HIV). Ο ιός HIV μεταδίδεται με τη σεξουαλική επαφή χωρίς προστασία, τη μετάγγιση αίματος, την ανταλλαγή υποδερμικών βελονών, τον μητρικό θηλασμό ή την εγκυμοσύνη. Η αντιρετροϊκή αγωγή καταστέλλει τον πολλαπλασιασμό του ιού μειώνοντας το ιικό φορτίο στο επίπεδο όπου ο ιός πλέον γίνεται μη ανιχνεύσιμος στο αίμα. Με αυτόν τον τρόπο, το άτομο ανακτά σε πολύ μεγάλο βαθμό τη λειτουργικότητα του ανοσοποιητικού του συστήματος, ενώ ελαχιστοποιούνται οι πιθανότητες μετάδοσης του ιού (About HIV/AIDS | CDC, 2020).

1. Η εξέλιξη της κατανόησης του HIV μέσα από την ενεργό συμμετοχή των πληττόμενων κοινοτήτων

Τα σύγχρονα δεδομένα σχετικά με τον HIV που περιγράφηκαν παραπάνω δεν ήταν πάντα διαθέσιμα. Η ανακάλυψη του πρώτου αντιρετροϊκού φαρμάκου ήρθε αρκετά χρόνια αργότερα από την αρχική περίοδο ευρύτατης εξάπλωσης του ιού. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας του AIDS, υπήρχαν διαδοχικές, διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες εκδοχές της αιτιολογίας, της πρόληψης και του τρόπου αντιμετώπισης της πρωτοφανούς αυτής πάθησης. Στην πραγματικότητα, η κατανόησή μας για το AIDS εξελίχθηκε όχι μόνο μέσα από τις διαδικασίες της Ιατρικής επιστήμης,

αλλά και μέσα από την εμπλοκή και την κοινωνική δράση των ίδιων των ανθρώπων που είχαν την πάθηση και των οικογενειών ή των φίλων τους. Η πανδημία του AIDS δεν αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα όπου η πολιτική και η επιστήμη ήταν συνυφασμένες, αλλά είναι ενδεχομένως το πιο καθηλωτικό: οι προκαταλήψεις και η κοινωνική και οικονομική ανισότητα με τις οποίες συνδέθηκε η διάδοση του ιού, όπως και η θεραπεία του, συνέβαλαν ιδιαίτερα σε μια πολιτική απάντηση στην πανδημία (Piot & Russell, 2007)¹.

Τα πρώτα κρούσματα του AIDS εντοπίζονται το 1979, ωστόσο, η πρώτη επίσημη αναφορά στις Η.Π.Α. που περιγράφει τα συμπτώματα δημοσιεύεται δύο χρόνια αργότερα. Η αναφορά κάνει λόγο για έξαρση θανατηφόρων νοσημάτων, όπως το σάρκωμα Καπόσι, μια βαριά μορφή καρκίνου, ή η Πνευμοκυστική πνευμονία, μια ασυνήθιστη μορφή πνευμονίας σε νέους, προηγουμένως υγιείς ανθρώπους. Επισημαίνει ότι στον πληθυσμό έρευνας το 85% των ανδρών που προσβλήθηκαν από τα νοσήματα ήταν ομοφυλόφιλοι, αλλά ότι η έξαρση δεν περιορίζεται μόνο σε αυτούς: παρατηρήθηκε ότι υπήρχαν τόσο ετεροφυλόφιλες γυναίκες όσο και χρήστες ενδοφλέβιων ναρκωτικών² (Haverkos & Curran, 1982). Παρά την ύπαρξη αυτών των επιδημιολογικών στοιχείων, η άγνωστη πάθηση ονομάστηκε αρχικά GRID - Gay Related Immunodeficiency Syndrome (σύνδρομο ανοσολογικής ανεπάρκειας ομοφυλόφιλων) ή αλλού WOGS - Wrath of God Syndrome (σύνδρομο της οργής του Θεού). Η ονομασία AIDS -Acquired Immunodeficiency Syndrome- επιλέχθηκε το 1982 (Treichler, 2014). Το 1983, δεκαέξι χώρες ανέφεραν ραγδαίως αυξανόμενα κρούσματα της νέας πάθησης σε επίπεδα πανδημίας. Τον ίδιο χρόνο, δύο επιστημονικές ομάδες που δούλευαν ανεξάρτητα, η μία στις Η.Π.Α και η άλλη στη Γαλλία, ταυτοποίησαν τον HIV, τον ιό που προκαλεί το AIDS. Ωστόσο, ο πρόεδρος των Η.Π.Α. δεν αναφέρθηκε στο AIDS σε δημόσιο λόγο του παρά μόνο το 1985 (Gould, 2009).

Κατά τα πρώτα χρόνια της πανδημίας του AIDS, οι προκαταλήψεις της ιατρικής κοινότητας και των δημοσιογραφικών κύκλων και η έλλειψη επαρκών στοιχείων

¹ «[...]η πτώση της διάδοσης της φυματίωσης ξεκίνησε πριν από την ανακάλυψη θεραπείας για αυτήν, χάρη σε κοινωνικές δράσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης» (Piot & Russell, 2007).

² Υπάρχουν άλλες αναφορές όπου το ποσοστό των ομοφυλόφιλων είναι πολύ πιο χαμηλό: «Σε έρευνες από τους Kinsey et al., 8 έως 18% των ανδρών ήταν ομοφυλόφιλοι ή αμφιφυλόφιλοι» (Haverkos & Curran, 1982).

οδήγησαν στη διάδοση της αντίληψης ότι η πάθηση αυτή ήταν ευθύνη των ομοφυλόφιλων. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η πολιτική για τη δημόσια υγεία περιοριζόταν στον προσδιορισμό της πληθυσμιακής ομάδας υψηλού κινδύνου. Οι πληττόμενες κοινότητες ανθρώπων που ζούσαν με AIDS και των φροντιστών τους αντέδρασαν όσο πιο ενεργά μπορούσαν. Με ενημερωτικές δράσεις επιχείρησαν να καταρρίψουν τον περιορισμό της ομάδας υψηλού κινδύνου στους ανθρώπους με ομοφυλοφιλικές σχέσεις, αναδεικνύοντας τα στοιχεία που μιλούσαν για κρούσματα ετεροφυλόφιλων και χρηστών ενδοφλέβιων ναρκωτικών (Gould, 2009). Επίσης, επιδίωξαν να αντικρούσουν τον χαρακτηρισμό των ανθρώπων που ζούσαν με AIDS ως «θύματα», ενώ, αντίθετα, επισήμαναν τον κεντρικό ρόλο τους στην αντιμετώπιση της διάδοσης της πανδημίας, ενημερώνοντας την ευρύτερη κοινότητα για τους τρόπους αποφυγής της μόλυνσης (Merson & O'Malley, 2008).

Όταν ταυτοποιήθηκε ο HIV, το 1983, η πολιτική για τη δημόσια υγεία μετατοπίστηκε στο να γίνουν σαφείς οι επικίνδυνες για τη διάδοση συμπεριφορές. Ακολούθησε η κατασκευή των τεστ εντοπισμού του HIV, η οποία επέτρεψε την ιχνηλάτηση των κρουσμάτων και την απομόνωσή τους για την αναχαίτιση της διάδοσης. Ωστόσο, η πολιτική αυτή αγνόησε το γεγονός ότι αυτοί στους οποίους γινόταν θετική διάγνωση στον HIV έρχονταν αντιμέτωποι με κοινωνικές διακρίσεις, ενώ παράλληλα δεν είχαν πρόσβαση σε κάποιου είδους θεραπεία (Gould, 2009). Η εμπλοκή των ίδιων των ασθενών ήταν και σε αυτό το σημείο καθοριστική: συμμετέχοντας στην παραγωγή αξιόπιστων ερευνητικών στοιχείων διεκδίκησαν την επιτάχυνση των κλινικών δοκιμών για την πιστοποίηση θεραπευτικών φαρμάκων από τον οργανισμό FDA (Food and Drug Administration) (Epstein, 1995).

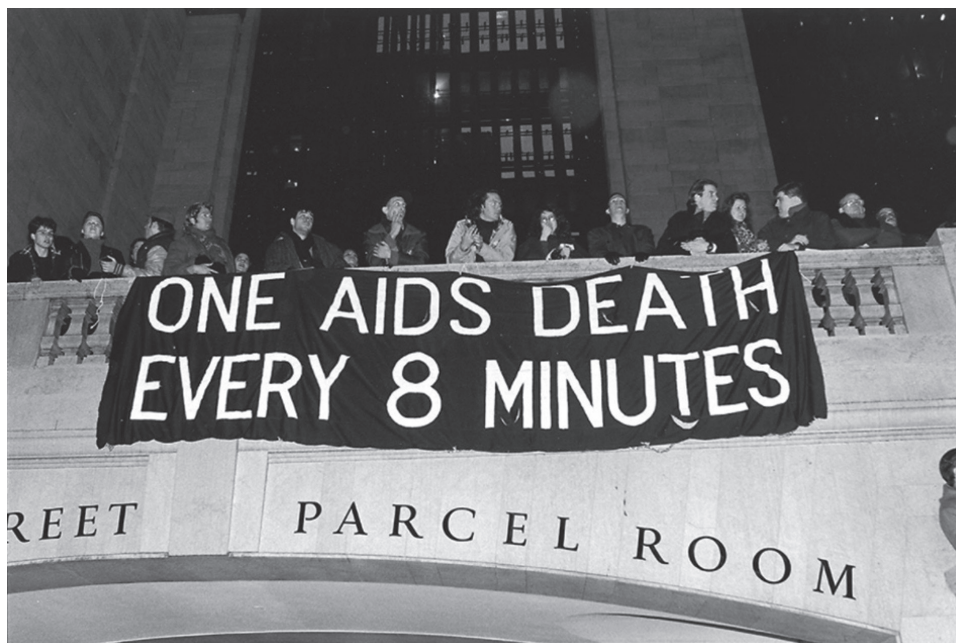
Εικόνα 1. Αφίσα που ενημερώνει σχετικά με την ασφαλή σεξουαλική επαφή, τον HIV και το AIDS από την Αρχή Υγειονομικής Εκπαίδευσης στην Αγγλία, έπειτα από την οδηγία του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας και οκτώ χρόνια μετά την αρχή της πανδημίας.

Πηγή: *Science Museum Group*

Το 1987, ο οργανισμός FDA ενέκρινε την ουσία Ζιδοβουδίνη, το πρώτο φάρμακο για την αντιμετώπιση του HIV. Τον ίδιο χρόνο, οκτώ χρόνια από την αρχή της πανδημίας, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ξεκινάει ένα εξειδικευμένο πρόγραμμα για την «οργάνωση και διεύθυνση της παγκόσμιας απάντησης στην πανδημία» (Merson & O'Malley, 2008). Η φαρμακευτική έρευνα προχώρησε με αργούς ρυθμούς μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όταν και ανακαλύφθηκε η αντιρετροϊκή θεραπεία υψηλής δραστηριότητας (Boslaugh, 2007). Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, η πολιτική δημόσιας υγείας επικεντρώθηκε στην ιχνηλάτηση και την περίθαλψη παρά σε ενημερωτικές καμπάνιες για τη μη διάδοση του ιού. Κατά συνέπεια, παρά την αποτελεσματικότητα της φαρμακευτικής αγωγής, το 1992 ο αριθμός των κρουσμάτων εκτοξεύτηκε στα 12,9 εκατομμύρια παγκοσμίως. Σήμερα, αν και υπάρχει σημαντική μείωση στις νέες μολύνσεις, μόνο 25,4 στους 38 εκατομμύρια ανθρώπους που ζουν με τον HIV έχουν πρόσβαση σε αντιρετροϊκές θεραπείες (Communications and Global Advocacy UNAIDS, 2020).

2. Πιθανά αντληθέντα διδάγματα για μια ολοκληρωμένη κατανόηση της τρέχουσας πανδημίας COVID-19

Μετρώντας περίπου δώδεκα μήνες στη νέα πανδημία που έχει προκαλέσει ο κορονοϊός σοβαρού οξέος αναπνευστικού συνδρόμου τύπου 2, είμαστε αντιμέτωποι με πολλές αβεβαιότητες σχετικά με την επιδημιολογία και τη μετάδοση του ιού, αλλά και την πλήρη εικόνα των επιπλοκών που προκαλεί. Επιπρόσθετα στη θανατηφόρα πλευρά της νόσου, πολυάριθμες έρευνες αναφέρουν παρατεινόμενα συμπτώματα του COVID-19, όπως συνεχιζόμενη καταστροφή του ιστού του πνεύμονα, καρδιομυοπάθεια ή πνευμονική εμβολή. Ωστόσο, το περισσότερο δυσνόητο και ένα από τα πιο επικίνδυνα συμπτώματα με διάρκεια είναι η βαριάς μορφής κόπωση (Marshall, 2020).

Εικόνα 2. Δράση της οργάνωσης ACT UP για τη δριμύτητα του αριθμού των θανάτων από το AIDS, με στόχο την πίεση για περισσότερη έρευνα για τη φαρμακευτική αντιμετώπισή της, Grand Central Station, Νέα Υόρκη, 1991.

Πηγή: *The Bronx Documentary Center*, φωτ: Thomas McGovern

Κατά τους πρώτους μήνες της πανδημίας, χιλιάδες ασθενείς, οι οποίοι αποκαλούν τους εαυτούς τους «επιβιώσαντες μεγάλων αποστάσεων» («long-haulers»), οργανώνονται σε διαδικτυακές ομάδες υποστήριξης σε ιστοσελίδες, όπως το Facebook, και επιχειρούν να ενημερώσουν την ιατρική κοινότητα δημιουργώντας ερευνητικά fora. Άλλοι μοιράζονται την εμπειρία τους μέσα από δημοσιεύσεις στο Twitter με την ετικέτα #LongCovid, καταγράφοντας τα συμπτώματά τους και βοηθώντας ο ένας τον άλλον με σκοπό να αντιμετωπίσουν τα σκοτεινά σημεία αυτής της πάθησης για την οποία ακόμα αγνοούμε πολλά. Αναφέρουν ότι πάσχουν από «ομίχλη» εγκεφάλου, καθηλωτική εξάντληση και δυσφορία που διαρκούν για εβδομάδες ακόμα και μήνες μετά την αρχική, «οξεία» φάση της λοίμωξης από τον ιό, γεγονός που επηρεάζει δραματικά την καθημερινότητα και την παραγωγικότητά τους. Για κάποιους άλλους από αυτούς τους ασθενείς δεν υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στην αρχική φάση λοίμωξης και την περίοδο που ακολούθησε. Δυστυχώς, πολλοί «επιβιώσαντες μεγάλων αποστάσεων» επισημαίνουν ότι αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία από το ιατρικό προσωπικό, γεγονός που ενδεχομένως εξηγείται από το γεγονός ότι στην αρχική φάση της πανδημίας δόθηκε προτεραιότητα στην ταυτοποίηση των σοβαρών περιπτώσεων που έχρηζαν νοσηλείας σε ΜΕΘ (Honigsbaum & Krishnan, 2020). Σε επιστολή προς τον οργανισμό NICE (National Institute for Health and Care Excellence) που συντάχθηκε από την πρωτοβουλία LongCovidSOS στη Βρετανία, οι ασθενείς τονίζουν ότι δεν είναι δόκιμο η πάθηση αυτή να ονομαστεί αποκλειστικά μετα-ικό σύνδρομο, δηλαδή ως «Post Covid-19 Syndrome». Υποστηρίζουν ότι η χρήση της λέξης «μετά» διαχωρίζει τα μακροπρόθεσμα συμπτώματα του ιού από την αρχική λοίμωξη μειώνοντας τη σημασία της πάθησης, ενώ η χρήση της λέξης «σύνδρομο» έχει συνδεθεί ιστορικά πολλαπλώς με στιγματοποίηση. Οι ίδιοι προτείνουν τον όρο «παρατεινόμενη» νόσος COVID («Long Covid»), ο οποίος επιχειρεί να καταρρίψει τη διχοτομία μεταξύ σοβαρών και ήπιων περιπτώσεων, καταδεικνύοντας ότι η νοσηλεία δεν είναι επαρκής δείκτης οξύτητας, καθώς τα συμπτώματα διαρκείας βλάπτουν σημαντικά την καθημερινή λειτουργικότητα του ατόμου (Perego & Callard, 2020).

Εικόνα 3. Συλλογική διαδικτυακή φωτογραφία της ομάδας υποστήριξης LongCovidSos: οι συμμετέχοντες κρατούν ενημερωτικά πλακάτ σχετικά με τη διάρκεια και το είδος των συμπτωμάτων τους.

Πηγή: <https://longcovidosos.org/>

Μετά την αρχική πρωτοβουλία των ίδιων των ασθενών να αναδείξουν τη νόσο, η ιατρική και η ευρύτερη κοινότητα στρέφει τώρα την προσοχή στην «παρατεινόμενη» νόσο COVID-19. Η συχνότητα με την οποία συναντάται είναι ακόμα δύσκολο να οριστεί: μια έρευνα της Βρετανικής Ιατρικής Ένωσης ρώτησε 5.650 ιατρούς σχετικά με την εμπειρία τους κατά την πανδημία και 30% αυτών που νόσησαν από τον ιό είχαν συνεχιζόμενη κόπωση και δύσπνοια, ενώ το 18% περιέγραψε κάποια μορφή διανοητικής δυσλειτουργίας (British Medical Association, 2020). Σε άλλες έρευνες αναφέρεται ότι από 10% έως 87% των ασθενών παρουσιάζουν συμπτώματα διάρκειας ή δεν δύνανται να επιστρέψουν στην προηγούμενη υγιά τους κατάσταση για τρεις έως δώδεκα εβδομάδες από την αρχή της λοίμωξης (Carfi & Bernabei, 2020· CDC, 2020). Επίσης, σε έρευνα από τον Dr. David Putrino, νευρολόγο και ειδικό στην αποκατάσταση στο νοσοκομείο Mount Sinai της Νέας Υόρκης, οι περισσότεροι «επιβίωσαντες μεγάλων αποστάσεων» ήταν γυναίκες με μέση ηλικία τα 44 έτη και χωρίς κάποιο υποκείμενο νόσημα. Όσον αφορά στη διάγνωση της νόσου, κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η παρατεινόμενη νόσος COVID-19 προσομοιάζει με το σύνδρομο χρόνιας κόπωσης, γνωστό και ως μυαλγική εγκεφαλομυελίτιδα, μία

δυσεπίλυτη, ετερογενή πάθηση, χωρίς ταυτοποιημένες προς το παρόν αιτίες, που προκαλεί ραγδαία μείωση στην παραγωγικότητα του ατόμου (Wig, 2008). Παρά την πρόοδο αυτή, οι ασθενείς συνεχίζουν να υποστηρίζουν ότι αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό, καθώς τα συμπτώματά τους συχνά υποβιβάζονται σε άγχος ή απορρίπτονται, λόγω του ότι δεν βρέθηκαν θετικοί στον ιό στην πρώτη φάση της νόσου.

Ανατρέχοντας στην ιστορία της πανδημίας του AIDS, θα μπορούσαμε να εξάγουμε κάποιες διαφορές αλλά και ομοιότητες με τη σημερινή πανδημία του COVID-19: και στις δύο περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με μια ελλιπώς κατανοητή πάθηση, της οποίας η αντιμετώπιση και η αναχαίτιση της διάδοσής της είναι περιορισμένες, η οποία μεταδίδεται ραγδαία ανά τον κόσμο και προκαλεί σημαντικές επιπτώσεις στις υγειονομικές και κοινωνικές υπηρεσίες διεθνώς (UNAIDS, 2020). Ενσωματώνοντας τα αντληθέντα διδάγματα από τη διαχείριση του HIV και την ενεργό συμμετοχή των θεραπευομένων, οι υγειονομικές αρχές μπορούν να βελτιώσουν τον τρόπο αντιμετώπισης της τρέχουσας πανδημίας. Η εξέταση/μελέτη της περίπτωσης της πανδημίας του AIDS ανέδειξε ότι η συμμετοχή των ανθρώπων που επηρεάστηκαν περισσότερο από την ασθένεια στην παραγωγή της επιστημονικής γνώσης ήταν καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη της κατανόησης του μηχανισμού της νόσου και για τη διαχείρισή της. Κατ' αναλογία, οι μαρτυρίες και τα εμπειριστατωμένα στοιχεία των ασθενών με παρατεινόμενα συμπτώματα μπορούν να συμβάλλουν σε μια πιο ενοποιημένη καταγραφή της συνολικής εικόνας του COVID-19. Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, όπου είναι ακόμα αβέβαιο το αν ο COVID-19 θα «σβήσει» σταδιακά ή αν θα ακολουθήσει την πορεία άλλων επιδημιών οι οποίες συνδέθηκαν με σοβαρές νευρολογικές παθήσεις, η έγκαιρη εμπλοκή αυτών των ασθενών στην έρευνα και τον σχεδιασμό των υγειονομικών υπηρεσιών είναι καίριας σημασίας. Η υποτίμηση της αξίας της κατανόησης των αιτιών που προκαλούν αυτά τα συμπτώματα διαρκείας ενέχει τον κίνδυνο να χαθούν ευκαιρίες πρόληψης χρόνιων καταστάσεων και εύρεσης κατάλληλης αγωγής για τους ανθρώπους που νοσούν τώρα ή θα νοσήσουν στο άμεσο μέλλον (Alwan & Attree, 2020).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- About HIV/AIDS | HIV Basics | HIV/AIDS | CDC. (n.d.). <https://www.cdc.gov/hiv/basics/whatishiv.html>.
- Alwan, N. A., Attree, E., Blair, J. M., Bogaert, D., Bowen, M. A., Boyle, J., ... Woods, V. (2020). "From doctors as patients: A manifesto for tackling persisting symptoms of covid-19". *British Medical Journal*, Vol. 370.
- Association, B. M. (2020). *Doctors with long COVID*. Ανακτήθηκε από: <https://www.bma.org.uk/news-and-opinion/doctors-with-long-covid>.
- Boslaugh, S. (2007). *Encyclopedia of Epidemiology*. California: SAGE Publications.
- Carfi, A., Bernabei, R., & Landi, F. (2020). "Persistent Symptoms in Patients After Acute COVID-19". *Journal of American Medical Association*, 324(6), p. 603-605.
- Communications and Global Advocacy UNAIDS. (2020). UNAIDS FACT SHEET. Global HIV Statistics. Ending the AIDS Epidemic, 1-3.
- Coulter, A., & Ellins, J. (2006). *Patient-focused interventions: A review of the evidence. Quest For Quality and Improved Performance*.
- Epstein, S. (1995). "The Construction of Lay Expertise: AIDS Activism and the Forging of Credibility in the Reform of Clinical Trials". *Science, Technology & Human Values*, 20(4), p. 408-437.
- Gould, D. (2009). *Moving Politics: Emotion and ACT UP's Fight against AIDS*. Chicago.
- Haverkos, H. W., & Curran, J. W. (1982). "The Current Outbreak of Kaposi's Sarcoma and Opportunistic Infections". *CA: A Cancer Journal for Clinicians*, 32(6), p. 330-339.
- Honigsbaum, M., & Krishnan, L. (2020). "Taking pandemic sequelae seriously: from the Russian influenza to COVID-19 long-haulers". *The Lancet*, 396(10260), p. 1389-1391.
- Marshall, M. (2020). "Covid-19's lasting misery". *Nature*, 585, p. 339-341.
- Merson, M. H., O'Malley, J., Serwadda, D., & Apisuk, C. (2008). "The history and challenge of HIV prevention". *The Lancet*, 372(9637), p. 475-488.
- Ocloo, J., & Matthews, R. (2016). "From tokenism to empowerment: progressing patient and public involvement in healthcare improvement". *British Medical Journal Quality and Safety*, 25, p. 626-632.
- Perego, E., Callard, F., Stras, L., Pope, R., Alwan, N. A., Melville-Jóhannesson, B., & Garner, P. (2020). "Why the Patient-Made Term 'Long Covid' is needed". *Welcome Open Research*, 5(224), p. 1-12.

- Piot, P., Russell, S., & Larson, H. (2007, January 11). "Good politics, bad politics: The experience of AIDS". *American Journal of Public Health*, Vol. 97, p. 1934-1936.
- Tenforde, M. W., Kim, S. S., Lindsell, C. J., Rose, E. B., Shapiro, N. I., Clark, D., ... Feldstein, L. R. (2020). *Symptom Duration and Risk Factors for Delayed Return to Usual Health Among Outpatients with COVID-19 in a Multistate Health Care Systems Network-United States*, Vol. 69.
- Treichler, P. A. (2014). "AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse". In *How to Have Theory in an Epidemic*, p. 11-41.
- UNAIDS. (2020). "Covid-19 and HIV: 1 Moment 2 Epidemics 3 Opportunities".
- Vincent, C. A., & Coulter, A. (2002). "Patient safety: what about the patient?". *Quality and Safety in Health Care*, 11, p. 76-80.
- Wig, N. (2008). "Readers respond". *Mens Sana Monographs*, 6(1), p. 280.

Abstract

The patient engagement movement emerged as far back as the 1970s, with campaigns from patients and their caregivers highlighting the limitations of the existing healthcare management and promoting models of shared decision-making. This article aims to highlight the value of timely patient involvement in most stages of healthcare, through a brief historical retrospection on the management of the HIV pandemic in the 1980-90s. In fact, our understanding of AIDs progressed not only by means of medical science but also through the engagement and social activism of the very people infected and their families or friends. The affected communities through several forms of actions rejected the characterization of homosexual people as the major risk group, targeted the stigmatization of HIV-infected people by condemning attempts of labeling them as victims, pioneered in promoting ways of prevention and fought for speeding-up of the clinical trials for the drug-approval process by the Food and Drug Administration. By eliciting learning points from the history of patients' advocacy during the AIDS epidemic, we propose a comprehensive approach to the research and management of today's severe COVID-19 pandemic. More specifically, it is suggested that "long haulers" testimonies and comprehensive data from multiple sources can contribute to a more integrated picture of the full spectrum of COVID-19. At the moment, when it

is still uncertain if COVID-19 will dissolve itself or if it will follow the path of other pandemics which were associated with debilitating neurological conditions, timely involvement of these patients in research and clinical services design is crucial.

Η **Δανάη Μανωλέσου** είναι υποψήφια Διδάκτωρ στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και υπότροφος του Ελληνικού Ιδρύματος Έρευνας και Καινοτομίας. Σπούδασε Αρχιτεκτονική στο Πανεπιστήμιο Πατρών και ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στη Σχεδίαση Ιατρικών Συσκευών στο National College of Art and Design στο Δουβλίνο. Την ενδιαφέρει το πώς μπορεί να υπάρξει δημιουργικότητα σε χώρους επιτακτικών αναγκών και μεταβάσεων για το σώμα, όπως ένα νοσοκομείο, αλλά και πώς μπορούν οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε ένα τέτοιο σύστημα να εμπλακούν σε αυτήν.

Ο **Θεόδωρος Παπαϊωάννου** είναι Καθηγητής Βιοϊατρικής Τεχνολογίας στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι υπεύθυνος της Μονάδας Βιοϊατρικής Τεχνολογίας της Α΄ Καρδιολογικής Κλινικής και Διευθυντής του Εργαστηρίου Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής. Τα ενδιαφέροντά του εστιάζονται στην αξιολόγηση τεχνολογιών υγείας, στην έρευνα και ανάπτυξη ιατροτεχνολογικών προϊόντων καθώς και στη διερεύνηση των ιστορικών και φιλοσοφικών διαστάσεων της βιοϊατρικής τεχνολογίας.

Η έννοια του επιστημονικού μοντέλου από τις φυσικές επιστήμες του 17ου αιώνα στη σύγχρονη φιλοσοφία της επιστήμης

Βιργινία Γρηγοριάδου

Περίληψη

Παρά την εκτεταμένη χρήση του επιστημονικού μοντέλου στο πεδίο των φυσικών επιστημών μετά τον 17ο αιώνα, οι πρώτες σημαντικές προσεγγίσεις της έννοιας στο πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης εντοπίζονται στις αρχές του 20ού αιώνα και σηματοδοτούν τη μετάβαση από την περίοδο αξιοποίησης των μοντέλων για τη γνώση του κόσμου στην περίοδο αναζήτησης της γνώσης για τα ίδια τα μοντέλα. Ποιος είναι, όμως, ο ρόλος των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας της επιστήμης στην προσπάθεια κατανόησης της έννοιας του επιστημονικού μοντέλου; Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται η υπόθεση κατά την οποία: οι φυσικές επιστήμες συνδυαστικά με τη φιλοσοφία της επιστήμης συμβάλλουν στην επαρκέστερη κατανόηση της έννοιας και στην αποδοτικότερη εφαρμογή της τεχνικής του μοντέλου στη σύγχρονη επιστημονική μεθοδολογία. Προκειμένου να διερευνηθεί η υπόθεση αυτή, στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται μια συνοπτική ιστορική ανασκόπηση της έννοιας και της αξιοποίησης του μοντέλου από τις φυσικές επιστήμες του 17ου-19ου αιώνα μέχρι τις θεωρίες της φιλοσοφίας της επιστήμης από τον 20ό μέχρι τον 21ο αιώνα, εστιάζοντας στις προσεγγίσεις του Νεύτωνα, του Pascal, του Froud, του Campbell, της Hesse, της Morrison και της Sterrett. Στη δεύτερη ενότητα εξετάζεται η περίπτωση

του μοντέλου του Darcy για τη ροή των ρευστών σε πορώδη υλικά και η σημασία της εκτενούς μελέτης της αξιοποίησης των μοντέλων στις φυσικές επιστήμες από τη Sterrett, μέσω της οποίας η φιλόσοφος της επιστήμης κατάφερε να κατανοήσει την έννοια και τη σημασία του μοντέλου στη σύγχρονη επιστήμη και να προσδιορίσει με σαφήνεια τα στάδια κατασκευής και λειτουργίας των μοντέλων κλίμακας.

1. Εισαγωγή

Τα επιστημονικά μοντέλα αποτελούν μία ιδιαίτερα διαδεδομένη πειραματική τεχνική από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα και αξιοποιούνται ευρέως σε πολλά επιστημονικά πεδία, προκειμένου να συμβάλλουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων, στην εξήγηση σχέσεων και την πρόβλεψη σχετικά με τα εκάστοτε προς εξέταση φαινόμενα (Rogers, 2012· Frigg & Hartmann, 2020). Η έννοια του επιστημονικού μοντέλου αποδίδεται συχνά είτε ως η αναπαράσταση ενός φυσικού αντικειμένου, φαινομένου ή συστήματος, είτε ως η ερμηνεία θεωριών, που αποδίδει νόημα στα αξιώματα, τα θεωρήματα, τους κανόνες ή τις προτάσεις της θεωρίας (Rogers, 2012· Frigg & Hartmann, 2020). Τα επιστημονικά μοντέλα αποτελούν μέσο εξέτασης ενός συστήματος, φαινομένου ή αντικειμένου στο οποίο ο ερευνητής δεν έχει πρόσβαση, λόγω απόστασης χώρου ή χρόνου από αυτό, λόγω του μεγέθους του και για πολλούς άλλους λόγους, ακόμα και ηθικούς. Βασικός μηχανισμός λειτουργίας των μοντέλων είναι η ομοιότητα, ένας μηχανισμός ικανός να περιορίσει το κόστος της έρευνας, τις επιστημονικές προσπάθειες και τις ανάγκες ανθρώπινου δυναμικού.

Οι ρίζες της σύγχρονης έννοιας του επιστημονικού μοντέλου προέρχονται από το πεδίο της φυσικής και εντοπίζονται στην προσέγγιση της έννοιας των όμοιων συστημάτων του Νεύτωνα. Ο Νεύτωνας όρισε τα όμοια συστήματα βασιζόμενος στη γεωμετρία, τη δυναμική της κίνησης και την ταυτοποίηση της τροχιάς. Επιπλέον, ο Νεύτωνας υπήρξε ο πρώτος που αναφέρθηκε στη σημασία των επιστημονικών μοντέλων κλίμακας κατά τη διαδικασία συναγωγής επιστημονικών συμπερασμάτων αλλά και στην οικονομία πόρων που εξασφαλίζουν. Από τον 18ο αιώνα και μετά, η χρήση των μοντέλων επεκτάθηκε σημαντικά σε πολλούς επιμέρους τομείς των φυσικών επιστημών. Οι ερευνητές αντιλήφθηκαν τη σημασία του εργαλείου αυτού και προέβησαν σε μια διαρκή προσπάθεια δοκιμών, πειραμάτων και κατασκευής επιστημονικών μοντέλων. Στις αρχές του 19ου αιώνα, το επιστημονικό

μοντέλο κατείχε κυρίαρχη θέση στην πειραματική μεθοδολογία. Την περίοδο αυτή αναπτύχθηκαν διάφορες κατηγορίες μοντέλων, όπως μαθηματικά μοντέλα, μοντέλα κλίμακας, μοντέλα εξισώσεων στη φυσική κ.α. (Frigg & Hartmann, 2020). Ωστόσο, η έννοια του μοντέλου δεν είχε ακόμη προσεγγιστεί από τους φιλοσόφους της επιστήμης, παρόλο που αποτελούσε ένα αναπόσπαστο κομμάτι της πειραματικής μεθοδολογίας των φυσικών επιστημών, της μηχανικής και πολλών ακόμη πεδίων. Στις αρχές του 20ού αιώνα εντοπίζονται οι πρώτες προσπάθειες προσέγγισης της έννοιας του μοντέλου από το πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης από τον Norman Cambell (1920), τον Alfred Tarski (1936) ενώ μετά τα μέσα του 20ού αιώνα διατυπώνονται αρκετές θεωρίες με σημαντικότερες αυτές των Giere, Bell, Machover και Hodges, που αντιμετωπίζουν τα μοντέλα άλλοτε ως θεωρητικές ή αφηρημένες κατασκευές, άλλοτε ως ενδιάμεσα στάδια μεταξύ θεωρίας και πραγματικού κόσμου (Bell & Machover, 1977: κεφ 5· Hodges, 1997: κεφ 1, 2, 3· Hesse, 1967, σ. 354-359). Οι θεωρίες αυτές κυριαρχούν στη φιλοσοφία της επιστήμης μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα, ενώ από αυτή την περίοδο μέχρι σήμερα παρατηρείται μια πιο συστηματική προσπάθεια διερεύνησης, επαρκέστερης κατανόησης, ορισμού και κατηγοριοποίησης του επιστημονικού μοντέλου στο πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης, με χαρακτηριστικές προσπάθειες προσέγγισης εκείνες των Mary Hesse, Margaret C. Morrison και Susan G. Sterrett.

Από τον 17ο έως τον 21ο αιώνα, διακρίνουμε δύο στάδια στην εξέλιξη της έννοιας και της αξιοποίησης του επιστημονικού μοντέλου ως τεχνικής της επιστημονικής μεθοδολογίας: το στάδιο αξιοποίησης των μοντέλων από τις φυσικές επιστήμες ως μέσου ικανού να οδηγήσει στη γνώση του κόσμου, που τοποθετείται από τον 17ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα, και το στάδιο αναζήτησης της γνώσης για τα ίδια τα μοντέλα στο πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης, από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα. Στο παρόν άρθρο, υποστηρίζεται η υπόθεση κατά την οποία η σφαιρική και επαρκής κατανόηση της έννοιας, του ρόλου και της λειτουργίας του επιστημονικού μοντέλου στη σύγχρονη επιστήμη μπορεί να προκύψει από τη συνεξέταση της έννοιας και της αξιοποίησης του μοντέλου στα πεδία των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας της επιστήμης. Οι δύο αυτοί τομείς λειτουργούν συμπληρωματικά στην κατανόηση της έννοιας και της αξιοποίησης του επιστημονικού μοντέλου στη σύγχρονη επιστήμη. Η φιλοσοφία παρέχει το θεωρητικό υπόβαθρο, τη γνώση για το ίδιο το μοντέλο, για τη φύση, τον ρόλο, τη λειτουργία του,

το πώς μαθαίνουμε από αυτό, ενώ οι φυσικές επιστήμες διαμορφώνουν το πεδίο εφαρμογής του εργαλείου, του προσδίδουν επιστημονική αξία και παρέχουν πλήθος παραδειγμάτων χρήσης μοντέλων, γεγονός που βοηθά καθοριστικά στην κατανόηση της λειτουργίας και της σημασίας του μοντέλου κατά την προσπάθεια της κατάκτησης της γνώσης του φυσικού κόσμου.

2. Η ιστορική εξέλιξη της έννοιας του επιστημονικού μοντέλου μετά τον 17ο αιώνα

Ο 17ος αιώνας θεωρείται από πολλούς ερευνητές ως η τομή μεταξύ της παλαιάς και της σύγχρονης επιστήμης. Η επιστημονική επανάσταση και οι ιδέες του Διαφωτισμού οδήγησαν σταδιακά στη διαμόρφωση μίας διαφορετικής αντίληψης για τον κόσμο και στον επαναπροσδιορισμό της επιστημονικής μεθοδολογίας. Η νέα επιστήμη αποσκοπεί στο να εξασφαλίζει απαντήσεις σε ερωτήματα καθολικής ισχύος του τύπου: γιατί συμβαίνει κάτι κι όχι κάτι άλλο ή τίποτα. Στο γενικότερο αυτό πλαίσιο, οι επιστήμονες μετά τον 17ο αιώνα στρέφονται στον ίδιο τον κόσμο και τον ερευνούν μέσω του συστηματικού πειραματισμού, της λογικής σκέψης και της αξιοποίησης των μαθηματικών που συμβάλλουν στη διατύπωση νόμων ενώ, παράλληλα, αυτή την περίοδο οι φυσικές επιστήμες γνωρίζουν ιδιαίτερη άνθηση (Hankins, 1998, σ. 12). Η στροφή των επιστημόνων σε πράγματα που επιδέχονται μέτρησης καθιστά τα μαθηματικά αναπόσπαστο συστατικό της νέας επιστημονικής μεθοδολογίας (Butterfield, 2010, σ. 90-93). Η φυσική διαμορφώνεται ως μια ποσοτική πειραματική επιστήμη που αποσκοπεί στην ανακάλυψη των νόμων οι οποίοι προσδιορίζουν τη λειτουργία του κόσμου (Hankins, 1998, σ. 67-73· Outram, 1999, σ. 53). Ο συστηματικός πειραματισμός γίνεται μέρος της λογικής προσέγγισης της φύσης, γεγονός που συμβάλλει στην κατασκευή πειραματικών οργάνων μέτρησης, στην ανάπτυξη τεχνικών, στην αξιοποίηση μηχανισμών και επιστημονικών μοντέλων ικανών να προάγουν την εξήγηση και πρόβλεψη των φαινομένων (Butterfield, 2010, σ. 95· Hankins, 1998, σ. 67-73). Η τεχνική του επιστημονικού μοντέλου φαίνεται ότι αναγνωρίζεται μετά την επιστημονική επανάσταση, ενώ η συστηματική αξιοποίησή της επεκτείνεται σημαντικά μετά τον 19ο αιώνα, κυρίως στα πεδία της μηχανικής και των φυσικών επιστημών.

Παρόλο που αρκετά παραδείγματα αξιοποίησης επιστημονικών μοντέλων εντοπίζονται πριν από τον 17ο αιώνα, πρώτος επιστήμονας που φαίνεται ότι αντιλήφθηκε την έννοια του μοντέλου ήταν ο Ισαάκ Νεύτωνας, ο οποίος περί τα τέλη του 17ου αιώνα ασχολήθηκε με τις έννοιες της ομοιότητας και των όμοιων συστημάτων. Συγκεκριμένα, ο Νεύτωνας τον 17ο αιώνα όρισε για πρώτη φορά τη έννοια των όμοιων συστημάτων ως εξής:

Δύο όμοια συστήματα σωμάτων αποτελούμενων από ίσο αριθμό σωματιδίων, τα οποία είναι όμοια και ανάλογα το καθένα του ενός συστήματος με το αντίστοιχο του άλλου συστήματος, βρίσκονται σε παρόμοια κατάσταση μεταξύ τους και έχουν ανάλογη πυκνότητα. Ας υποθέσουμε ότι αρχίζουν να κινούνται σε ανάλογους χρόνους και με τον ίδιο τρόπο (κάνοντας τις ίδιες κινήσεις)...: Λέω ότι τα σωματίδια των συστημάτων αυτών θα συνεχίσουν να κινούνται μεταξύ τους με τον ίδιο τρόπο και σε ανάλογους χρόνους (Sterrett, 2017b, σ. 382).

Παρατηρούμε ότι ο Νεύτωνας εστίασε στη γεωμετρική ομοιότητα, στην ομοιότητα της δομής (μάζα, πυκνότητα) των δύο συστημάτων σωμάτων, την αναλογία της κίνησης μεταξύ των σωματιδίων και του χρόνου κίνησης, προκειμένου να θεωρηθούν δύο συστήματα όμοια και παρουσίασε την ιδέα των όμοιων συστημάτων ως μια γενική μέθοδο (Sterrett, 2017b, σ. 382). Στην έννοια των όμοιων συστημάτων του Νεύτωνα εντοπίζονται οι ρίζες της σύγχρονης έννοιας του επιστημονικού μοντέλου που, επί της ουσίας, αποτελεί ένα σύστημα όμοιο ως προς συγκεκριμένα χαρακτηριστικά με το μη προσβάσιμο σύστημα που ο επιστήμονας επιδιώκει να εξετάσει υπό το πρίσμα συγκεκριμένης ερευνητικής υπόθεσης. Ο ντετερμινισμός των φυσικών φαινομένων υπήρξε καθοριστικός παράγοντας που συνέβαλε στην άμεση και εκτενέστερη αξιοποίηση των επιστημονικών μοντέλων στο πεδίο των φυσικών επιστημών εν συγκρίσει με άλλα επιστημονικά πεδία. Η υπόθεση κατά την οποία ο Νεύτωνας είχε αντιληφθεί την έννοια και τη σημασία αυτού που σήμερα ονομάζουμε επιστημονικό μοντέλο επιβεβαιώνεται και από τον καθηγητή Ιστορίας και Φιλοσοφίας της επιστήμης Simon Schaffer, ο οποίος παρέθεσε την εξής παρατήρηση του Νεύτωνα: «Εάν διαφορετικών σχημάτων πλοία κατασκευάζονταν αρχικά ως μικρά μοντέλα και συγκρίνονταν μεταξύ τους, θα μπορούσε κάποιος με αυτή την οικονομική μέθοδο να δοκιμάσει ποιο είναι το καλύτερο για πλοήγηση» (Schaffer, 2006, σ. 90).

Η προσέγγιση αυτή προσομοιάζει αρκετά με τη σύγχρονη έννοια των μοντέλων κλίμακας που αξιοποιούνται ευρέως σε πολλά επιστημονικά πεδία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Νεύτωνας αντιλήφθηκε την έννοια, τη σημασία του επιστημονικού μοντέλου στην επιστημονική μεθοδολογία της μηχανικής, αλλά και την εξοικονόμηση πόρων που μπορούσε να προκύψει από την αξιοποίηση της τεχνικής των μοντέλων. Οι ιδέες του Νεύτωνα αναφορικά με τα όμοια συστήματα και τα επιστημονικά μοντέλα αποτέλεσαν την αφετηρία για την περαιτέρω διερεύνηση των δύο αυτών εννοιών, τροφοδοτώντας μία σειρά θεωριών από ερευνητές προερχόμενους κυρίως από τα πεδία των φυσικών επιστημών και της μηχανικής. Η ιδέα αυτή του Νεύτωνα υλοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα με τα πειράματα μοντέλων πλοίων που διεξήγαγε ο Άγγλος μηχανικός William Froude (Froude, 1874, σ. 36-59· Sterrett, 2017b, σ. 389-393). Ο William Froude, ο οποίος ασχολήθηκε με ζητήματα υδροδυναμικής και με τον σχεδιασμό πλοίων, αξιοποίησε την έννοια των όμοιων συστημάτων για να επιλύσει σημαντικά προβλήματα που παρουσιάζονταν κατά την κατασκευή πλοίων για το αγγλικό ναυτικό και σχετιζόνταν με τη σταθερότητα, την ταχύτητα των πλοίων και την αλληλεπίδρασή τους με το νερό σε κατάσταση κίνησης ή ακινησίας. Στην περίπτωση του Froude, όπως και στου Νεύτωνα, η ιδέα των όμοιων συστημάτων σχετίζεται με την ιδέα συσχέτισης ποσοτήτων μίας κατάστασης με αντίστοιχες ποσότητες μιας άλλης κατάστασης (Sterrett, 2017b, σ. 389-393). Συγκεκριμένα, ο Froude προχώρουσε σε πειράματα με μοντέλα πλοίων πολύ μικρότερου μεγέθους και χρησιμοποιούσε τα συμπεράσματα των πειραμάτων του, προβαίνοντας στους κατάλληλους υπολογισμούς, για πλοία πλήρους μεγέθους. Αντίστοιχα μοντέλα αναλογίας αξιοποιήθηκαν και σε πολλά άλλα πεδία, όπως στην αστροφυσική, στην κοσμολογία, στον ηλεκτρομαγνητισμό, στη γεωφυσική, στην ηφαιστειολογία και σε πολλούς τομείς της μηχανικής (Sterrett, 2017a, σ. 857-858).

Μία σημαντική κατηγορία μοντέλων που αναπτύχθηκε τον 17ο αιώνα είναι τα μαθηματικά μοντέλα. Η ανάγκη εξοικονόμησης χρόνου, πνευματικής προσπάθειας και περιορισμού του ανθρώπινου σφάλματος οδήγησε στον σχεδιασμό και την κατασκευή μίας ποικιλίας εργαλείων υπολογισμού (Randell, 1982, σ. 1-6). Το 1642 ο Blaise Pascal, Γάλλος μαθηματικός, φυσικός και φιλόσοφος, κατασκεύασε την πρώτη υπολογιστική μηχανή, την οποία αργότερα εξέλιξε ο Άγγλος μαθηματικός Moreland Samuel. Το 1671 ο Gottfried Wilhelm Leibniz επινόησε μία υπολογιστική μηχανή πολλαπλασιασμού, την οποία κατασκεύασε το 1694. Τα υπολογιστικά

αυτά μοντέλα, που θεωρούνται πρόγονοι των ηλεκτρονικών υπολογιστών, αξιοποιήθηκαν ευρέως κατά τον πειραματισμό των φυσικών επιστημών (Randell, 1982, σ. 1-6). Ακολούθησε η επινόηση των αλγόριθμων από τον Σκωτσέζο μαθηματικό John Napier, στους οποίους αργότερα βασίστηκε η κατασκευή των μαθηματικών μοντέλων προσομοίωσης μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών, τα οποία σήμερα χρησιμοποιούνται σε ένα εύρος εφαρμογών, όπως για παράδειγμα οι προσομοιωτές πτήσης (Randell, 1982, σ. 1-6).

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, η επιστημονική τεχνική των μοντέλων αναπτύχθηκε με ραγδαίους ρυθμούς και επεκτάθηκε σε όλα τα πεδία των φυσικών επιστημών. Οι επιστήμονες αντιλαμβάνονταν τα μοντέλα ως εργαλεία ή τεχνικές που θα τους βοηθούσαν κατά την προσπάθεια περιγραφής, εξήγησης και πρόβλεψης μη προσιτών τμημάτων του κόσμου και, κατ' επέκταση, θα τους επέτρεπαν να γνωρίσουν τον κόσμο. Ωστόσο, την περίοδο αυτή δεν παρατηρείται αντίστοιχη προσπάθεια ορισμού, θεωρητικής τεκμηρίωσης και κατηγοριοποίησης των επιστημονικών μοντέλων. Προτεραιότητα στους κύκλους των φυσικών επιστημόνων αποτελεί η εφαρμογή και όχι η προσπάθεια εννοιολόγησής τους, ενώ στο πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης δεν παρατηρείται έντονη προσπάθεια εξέτασης της έννοιας μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα.

Από αυτό το σημείο και έπειτα, τα επιστημονικά μοντέλα αποτελούν πλέον ένα καθιερωμένο επιστημονικό εργαλείο και αναπόσπαστο κομμάτι της πειραματικής μεθόδου των φυσικών επιστημών, οπότε παρατηρούνται σημαντικές προσπάθειες κατανόησης, ορισμού και κατηγοριοποίησης των διαφορετικών ειδών επιστημονικών μοντέλων. Η αποδοχή των επιστημονικών θεωριών ως μόνων επίσημων μέσων ανακάλυψης της γνώσης για τον κόσμο από τους φιλοσόφους της επιστήμης αρχίζει σταδιακά να υποχωρεί. Σημαντικά ζητήματα που απασχολούν τους φιλοσόφους της επιστήμης την περίοδο αυτή σχετίζονται με τη δομή των επιστημονικών θεωριών, την ερμηνεία των επιστημονικών δεδομένων, ενώ ταυτόχρονα στο προσκήνιο έρχονται ζητήματα σχετικά με τις πρακτικές επιστημονικές τεχνικές που αποτελούν πλέον αναπόσπαστο κομμάτι της επιστημονικής μεθοδολογίας (Hesse, 1967, σ. 354-359). Η εννοιολόγηση, η αξιοποίηση των μοντέλων και η σημασία της αναλογίας μεταξύ πραγματικού κόσμου και θεωριών τοποθετούνται σταδιακά στο επίκεντρο των συζητήσεων των φιλοσοφικών κύκλων. Οι φιλόσοφοι της επιστήμης προβληματίζονται αναφορικά με τη φύση και τα είδη των μοντέλων, με τη

λειτουργία που επιτελούν, με τη σχέση του επιστημονικού μοντέλου με τη θεωρία και την πραγματικότητα, με την έννοια της αναλογίας και της ομοιότητας, αλλά και τη γενικότερη συμβολή του εργαλείου αυτού στη γνώση του κόσμου. Από το 1920 έως το 2020 διατυπώθηκαν σημαντικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του μοντέλου από φιλοσόφους της επιστήμης, η πλειονότητα των οποίων μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 20ού αιώνα συνδέει τα μοντέλα με την έννοια των θεωρητικών δομών. Από τα μέσα έως τα τέλη του 20ού αιώνα, οι φιλόσοφοι της επιστήμης αντιλαμβάνονταν τα μοντέλα ως ενδιάμεσα στάδια μεταξύ θεωρίας και πραγματικού κόσμου και δεν αποδέχονταν ορισμένες κατηγορίες μοντέλων ως «επίσημα» επιστημονικά εργαλεία, όπως για παράδειγμα φυσικά αντικείμενα που λειτουργούν ως τα μοντέλα κλίμακας. Από τις αρχές του 21ου αιώνα η άποψη αυτή σταδιακά εγκαταλείπεται και οι σύγχρονοι πλέον φιλόσοφοι της επιστήμης αντιμετωπίζουν και αυτή την κατηγορία μοντέλων ως «επίσημη» επιστημονική τεχνική, η οποία θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι της επιστήμης, όπως η Mary Hesse, υποστηρίζουν ότι η φιλοσοφική συζήτηση για τα επιστημονικά μοντέλα ξεκίνησε από τον Norman Campbell, Άγγλο φυσικό και φιλόσοφο της επιστήμης, το 1920 (Hesse, 1967, σ. 354-356). Ο Campbell, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την ηλεκτρομαγνητική θεωρία του Maxwell, υποστήριξε ότι μία επεξηγηματική θεωρία στη φυσική αποτελείται από ένα σύνολο μαθηματικών εξισώσεων. Ορισμένοι από τους όρους που χρησιμοποιούνται σε αυτές τις εξισώσεις μπορούν να ερμηνευθούν από την άμεση παρατήρηση, όπως το σχήμα, η θέση, το μέγεθος, το βάρος, η υφή, το χρώμα, η θερμοκρασία κ.ά. (Hesse, 1967, σ. 354-356). Αυτές οι ερμηνείες ονομάστηκαν από τον Campbell «bridge principles» ή «dictionary». Ο Campbell αντιλαμβάνεται τα μοντέλα ως ερμηνείες μη παρατηρήσιμων όρων που αποτελούν ουσιαστικά στοιχεία της θεωρίας και όχι απλές μαθηματικές διατυπώσεις ή απλές συσκευές ανακάλυψης (Hesse, 1967, σ. 354-356).

Μετά την προσέγγιση του Campbell, ξεκινά στη φιλοσοφία της επιστήμης ένας διάλογος αναφορικά με τα μοντέλα, ο οποίος συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Από το 1936 έως το 1960 περίπου, διατυπώθηκαν διάφορες προσεγγίσεις που αντιμετώπιζαν τα μοντέλα κυρίως ως θεωρητικές δομές, όπως η θεωρία του Alfred Tarski, ο οποίος όρισε τα μοντέλα ως μη γλωσσικές οντότητες, ή του Giere, ο οποίος αναφέρεται σε μία κατηγορία μοντέλων που αποτελούν αφηρημένες οντότητες (cognitive models)

(Giere, 1986, σ. 319-323· Hesse, 1967, σ. 354-356). Ο ίδιος αναφέρεται στη σημασία εξέτασης της σχέσης που έχουν τα επιστημονικά μοντέλα με τον πραγματικό κόσμο, δηλαδή της σχέσης ομοιότητας (Giere, 1986, σ. 319-325). Άλλη ενδιαφέρουσα προσέγγιση της έννοιας του επιστημονικού μοντέλου προέρχεται από τους Bell, Machover και από τον Hodges, οι οποίοι περί τα τέλη του 20ού αιώνα όρισαν το επιστημονικό μοντέλο ως μία θεωρητική κατασκευή η οποία επικυρώνει όλες τις προτάσεις μίας θεωρίας. Η θεωρία γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο προτάσεων διατυπωμένων σε επίσημη γλώσσα (Bell & Machover, 1977: κεφ. 5· Hodges, 1997: κεφ. 1, 2, 3).

Σημαντική διερεύνηση των εννοιών του επιστημονικού μοντέλου και της ομοιότητας στη μεθοδολογία της κλασικής φυσικής πραγματοποίησε, μετά το 1960, η Αγγλίδα φιλόσοφος της επιστήμης Mary Hesse. Η Hesse αναφέρει ότι τα επιστημονικά μοντέλα στη θεωρητική φυσική γίνονται αντιληπτά είτε ως φυσικές οντότητες (material models), είτε ως μαθηματικές εκφράσεις που παρουσιάζουν τη δομή ή τη μορφή μιας φυσικής οντότητας ή μίας φυσικής διαδικασίας (formal models). Οι μαθηματικές αυτές εκφράσεις δεν αναφέρονται αποκλειστικά σε συγκεκριμένα αντικείμενα ή ιδιότητες. Για παράδειγμα, μία κυματική εξίσωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τους νόμους ενός απλού εκκρεμούς, του ήχου ή των κυμάτων του φωτός, παραμένοντας ουδέτερη για οποιαδήποτε άλλη συγκεκριμένη εφαρμογή (Hesse, 1967, σ. 354-359). Η Hesse ορίζει το επιστημονικό μοντέλο ως μία αναλογία. Η αναλογία στη θεωρία της νοείται ως η σχέση ομοιότητας ανάμεσα σε ένα μοντέλο και στον κόσμο, ανάμεσα σε ένα μοντέλο και μία θεωρητική περιγραφή ή ανάμεσα σε ένα μοντέλο και ένα άλλο μοντέλο. Η Hesse επισημαίνει ότι οι σχέσεις αναλογίας εμφανίζονται σε διαφορετικούς βαθμούς και διακρίνει τρεις βασικούς τύπους αυτής της σχέσης: θετική, αρνητική και ουδέτερη αναλογία (Hesse, 1967, σ. 354-359). Μια θετική αναλογία αναφέρεται στα χαρακτηριστικά που είναι πανομοιότυπα ή σε σημαντικό βαθμό όμοια, μία αρνητική αναλογία σε εκείνα που είναι διαφορετικά και μια ουδέτερη σε εκείνα τα χαρακτηριστικά για τα οποία δεν υπάρχει απόδειξη ομοιότητας ή διαφοράς. Σε αυτό το πλαίσιο, τα επιστημονικά μοντέλα συμβάλλουν στην εξέταση μη παρατηρήσιμων οντοτήτων και διαδικασιών στο πλαίσιο της φυσικής θεωρίας, βάσει της αναλογίας τους με παρατηρήσιμες οντότητες και διαδικασίες (Hesse, 1967, σ. 354-359). Η προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας του μοντέλου από τη Hesse σηματοδοτεί μια νέα εποχή στο πεδίο της

φιλοσοφίας της επιστήμης, κατά την οποία οι φιλόσοφοι αποδέχονται ζητήματα σχετικά με τις πρακτικές επιστημονικές τεχνικές ως αναπόσπαστα τμήματα της επιστημονικής μεθοδολογίας και επιδιώκουν να τα διερευνήσουν και να αναζητήσουν τη γνώση σχετικά με αυτά.

Σημαντική είναι η προσέγγιση της σύγχρονης φιλοσόφου της επιστήμης Margaret C. Morrison που εστιάζει στην έννοια του επιστημονικού μοντέλου, στον ρόλο και τη σημασία του στη σύγχρονη επιστήμη. Η Morrison αντιλαμβάνεται το επιστημονικό μοντέλο ως ένα επεξηγηματικό όχημα με τεράστια δύναμη που αξιοποιείται όχι μόνο ως εκδήλωση κάποιας θεωρίας, αλλά και στο πλαίσιο του πειραματισμού (Morrison & Morgan, 1999, σ. 10-13). Τοποθετεί το μοντέλο στο σημείο όπου η θεωρία συναντά τα δεδομένα και υποστηρίζει ότι το μοντέλο μεσολαβεί μεταξύ της θεωρίας και των δεδομένων, μεταξύ της επιστήμης και του κόσμου (Morrison, 1996, σ. 6). Η πιο σημαντική συμβολή της στην εξέλιξη της έννοιας του μοντέλου στη φιλοσοφία της επιστήμης εντοπίζεται στο ότι απορρίπτει τον παθητικό ρόλο που απέδιδαν στο μοντέλο οι προηγούμενοι φιλόσοφοι της επιστήμης. Η Morrison δεν αποδέχεται ότι το επιστημονικό μοντέλο αποτελεί ένα μέσο που απλώς επικυρώνει μια θεωρία, αλλά υποστηρίζει ότι αποτελεί ένα ενεργό και αυτόνομο εργαλείο, ανεξάρτητο ως έναν βαθμό από τη θεωρία και από τον κόσμο (Morrison, 1996, σ. 6· Morrison & Morgan, 1999, σ. 10-13). Κατά τη Morrison, η ανεξαρτησία του μοντέλου τόσο από τη θεωρία όσο και από τον πραγματικό κόσμο, του επιτρέπει να λειτουργεί ως εργαλείο διερεύνησης και των δύο (Morrison & Morgan, 1999, σ. 10). Η Morrison υποστηρίζει ότι τα μοντέλα είναι όργανα με τα οποία ο επιστήμονας παρεμβαίνει στον κόσμο. Αυτό οφείλεται στην ικανότητά τους να αναπαριστούν συγκεκριμένες πτυχές της θεωρίας ή του κόσμου, να παράγουν προσομοιώσεις που βασίζονται σε σχέσεις ομοιότητας. Οι προσομοιώσεις αυτές λειτουργούν ως γέφυρες που συνδέουν το αφηρημένο μοντέλο με το προς εξέταση πραγματικό σύστημα και τοιουτοτρόπως επιτρέπουν την πρόβλεψη (Morrison & Morgan, 1999, σ. 29). Αυτό διαχωρίζει, κατά τη Morrison, τα μοντέλα από τη θεωρία, η οποία παρέχει γενικές αρχές που εξηγούν διαδικασίες με την υπαγωγή του συγκεκριμένου στο γενικό. Στο πλαίσιο αυτό, η Morrison υποστηρίζει ότι τα μοντέλα είναι περισσότερο ικανά να αναπαραστήσουν και να εξηγήσουν τη συμπεριφορά των φυσικών συστημάτων απ' ό,τι οι θεωρίες και το επιτυγχάνουν με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε να λειτουργούν ως αυτόνομα όργανα παραγωγής γνώσης και

τεχνολογίας, ανεξάρτητα από τη σύνδεσή τους με τη θεωρία. Το γεγονός αυτό εξηγεί τόσο την ευρεία εφαρμογή τους όσο και την εκτεταμένη χρήση μοντέλων στη σύγχρονη επιστήμη (Morrison, 1996, σ. 6· Morrison & Morgan, 1999, σ. 35, 39).

Στις αρχές του 21ου αιώνα, επικρατεί η άποψη που είχε εκφράσει εν μέρει και η Morrison, κατά την οποία τα επιστημονικά μοντέλα γίνονταν αντιληπτά ως θεωρητικά εργαλεία που τοποθετούνται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ θεωριών, αρχών, νόμων και του πραγματικού κόσμου (Sterrett 2005, σ. 1-14· 2002, σ. 51-53). Αποτελούν εργαλεία που κατασκευάζονται ή επινοούνται βάσει της θεωρίας και χρησιμοποιούνται προκειμένου να συμβάλλουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων για φαινόμενα, συστήματα ή καταστάσεις που υφίστανται στον πραγματικό κόσμο (Sterrett 2005, σ. 1-14· 2002, σ. 51-53). Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή αποδεικνύεται αρκετά αποσπασματική, καθώς τα επιστημονικά μοντέλα εκτελούν δύο διαφορετικές αναπαραστατικές λειτουργίες. Συγκεκριμένα, μπορούν να λειτουργήσουν είτε ως αναπαραστάσεις ενός επιλεγμένου μέρους του κόσμου ή μπορούν να αντιπροσωπεύουν θεωρίες (Frigg & Hartmann, 2020). Αυτές οι δύο έννοιες δεν αλληλοαποκλείονται, καθώς τα επιστημονικά μοντέλα μπορούν να είναι αναπαραστάσεις και με τις δύο έννοιες ταυτόχρονα (Frigg & Hartmann, 2020). Επίσης, υπάρχουν κατηγορίες μοντέλων που δεν αποτελούν ούτε θεωρητικές δομές ούτε ενδιάμεσα στάδια, αλλά τμήματα του πραγματικού κόσμου, όπως για παράδειγμα τα μοντέλα πλοίων του Froude. Αρκετοί σύγχρονοι ερευνητές, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη φιλόσοφο της επιστήμης Susan G. Sterrett, διακρίνουν μία κατηγορία μοντέλων-φυσικών διατάξεων ή οντοτήτων που χρησιμοποιούνται ως επιστημονικές αναπαραστάσεις άλλων φυσικών οντοτήτων (Frigg & Hartmann, 2020· Sterrett, 2006, σ. 69-76· Sterrett, 2017a, σ. 857-861). Σύμφωνα με τη Sterrett, οι φιλόσοφοι της επιστήμης δεν αγνοούσαν αυτή την κατηγορία μοντέλων, απλώς δεν την αποδέχονταν ως επίσημη επιστημονική μέθοδο. Εάν αποδεχτούμε αυτή την άποψη, αντιλαμβανόμαστε τον λόγο για τον οποίον μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 20ού αιώνα η πλειονότητα των φιλοσόφων της επιστήμης δεν είχε διερευνήσει επαρκώς την τεχνική του επιστημονικού μοντέλου. Η διερεύνηση της έννοιας του μοντέλου κορυφώνεται στις αρχές του 21ου αιώνα με τη θεώρηση της Sterrett που φαίνεται ότι έχει κατανοήσει την έννοια της ομοιότητας, η οποία συνδέεται με την έννοια του επιστημονικού μοντέλου και αξιοποιείται συστηματικά από ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων.

Σημαντική συμβολή της Sterrett στην προσπάθεια κατανόησης της έννοιας του μοντέλου είναι η διάκριση των επιστημονικών μοντέλων στις κατηγορίες «realm of thought» και «using one piece of the world to tell about another». Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται μοντέλα αφηρημένα, μαθηματικές δομές, αλγόριθμοι ή περιγραφές μηχανισμών. Τα εργαλεία αυτά θεωρούνται μοντέλα λόγω της σχέσης τους με κάποιες εξισώσεις ή επιστημονικές προτάσεις (Sterrett, 2005, σ. 1-14). Τα μοντέλα που εντάσσονται στη δεύτερη κατηγορία αποτελούν τμήματα του πραγματικού κόσμου και είναι ευρύτερα γνωστά ως μοντέλα αναλογίας. Τα μοντέλα αναλογίας είναι φυσικές διατάξεις που λειτουργούν ως μοντέλα άλλων φυσικών διατάξεων, τις οποίες οι ερευνητές δεν μπορούν να παρατηρήσουν λόγω του μεγέθους τους, της απόστασης χώρου ή χρόνου που τους χωρίζει από αυτά. Ο βασικός μηχανισμός λειτουργίας αυτών των μοντέλων είναι η ομοιότητα που επικυρώνεται μέσω σχέσεων αναλογίας ποσοτήτων ή σχέσεων ποσοτήτων μεταξύ των δύο φαινομένων ή αντικειμένων που συνήθως περιγράφονται με μαθηματικές σχέσεις (Sterrett, 2005, σ. 1, 6-14· Sterrett, 2017a, σ. 857-861). Η ομοιότητα ορίζεται με κριτήρια τα οποία καθορίζονται βάσει του εκάστοτε φαινομένου και του εκάστοτε προς επίλυση προβλήματος που εκφράζεται μέσω της προς έλεγχο ερευνητικής υπόθεσης (Sterrett, 2005, σ. 1, 6-14). Επομένως, η ομοιότητα μεταξύ μοντέλου και αντικειμένου του ενδιαφέροντος συνήθως δεν είναι απόλυτη, καθώς ορίζεται σε σχέση με ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό. Παράδειγμα μοντέλων αναλογίας είναι τα Scale Models που αξιοποιούνται εκτενώς στη μηχανική και τη φυσική. Τα Scale Models είναι φυσικά αντικείμενα ή συστήματα τα οποία χρησιμοποιούνται για να θέσουν υπό έλεγχο ή να προβλέψουν τη συμπεριφορά ενός συστήματος διαφορετικών διαστάσεων (Sterrett, 2017a, σ. 857-861).

3. Η αντίληψη της έννοιας του μοντέλου μέσα από δύο οπτικές: φυσικές επιστήμες - φιλοσοφία της επιστήμης

3.1 Το μοντέλο του Darcy

Μελετώντας την ιστορική εξέλιξη της έννοιας και της αξιοποίησης της τεχνικής του επιστημονικού μοντέλου από τον 17ο έως τις αρχές του 21ου αιώνα, παρατηρούμε ότι οι φιλόσοφοι της επιστήμης στηρίχθηκαν και εξακολουθούν να στηρίζουν τις θεωρίες τους στη μελέτη της αξιοποίησης των μοντέλων από τις φυσικές επιστήμες

προκειμένου να κατανοήσουν, να ορίσουν την έννοια και να ταξινομήσουν τα μοντέλα σε συγκεκριμένες κατηγορίες. Θεωρώντας ότι ο στόχος αναφορικά με την έννοια του μοντέλου είναι μια σφαιρική κατανόησή της και η αποτελεσματικότερη δυνατή εφαρμογή του μοντέλου στη σύγχρονη επιστήμη, υποστηρίζουμε ότι η μελέτη των προσπαθειών θεωρητικής τεκμηρίωσης της έννοιας του μοντέλου αποτελεί σημαντικό βήμα της αξιοποίησης του εργαλείου αυτού από τον φυσικό επιστήμονα.

Μέσω δύο παραδειγμάτων, θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι όπως η μελέτη των επιστημονικών μοντέλων από τη φιλοσοφία της επιστήμης κρίθηκε επαρκέστερη, όταν εκτός από τη θεωρία αποδέχτηκε και τα μοντέλα κλίμακας ως επίσημες πειραματικές τεχνικές, έτσι και η αντίληψη της έννοιας του μοντέλου από τις φυσικούς επιστήμονες κρίνεται επαρκέστερη, όταν η εφαρμογή της τεχνικής αυτής συνοδεύεται από κατανόηση της υπάρχουσας γνώσης για το ίδιο το μοντέλο. Σε αυτό το πλαίσιο, οι φυσικοί επιστήμονες είναι σε θέση να κατανοήσουν τη φύση, τη λειτουργία, τη σημασία και την αξία του μέσου αυτού στην επιστημονική μεθοδολογία και, κατ' επέκταση, μπορούν να το χρησιμοποιήσουν με τον καλύτερο και αποτελεσματικότερο τρόπο. Ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί το μοντέλο του Γάλλου μηχανικού Henry Darcy, που οδήγησε στη διατύπωση του νόμου για την περιγραφή ροών μέσω πορωδών υλικών.

Ο Darcy είχε αντιληφθεί τον ρόλο και τη σημασία του επιστημονικού μοντέλου για την αποτελεσματική διεξαγωγή των πειραμάτων στη μηχανική. Έχοντας μελετήσει τους νόμους της ροής του Νεύτωνα και των Stokes και Navier, ο Darcy αντιλήφθηκε ότι δεν περιγράφουν τη ροή ρευστών μέσα σε συγκεκριμένα υλικά που δεν επιτρέπουν την παρατήρησή της. Οπότε ξεκινώντας από το μοντέλο του Stokes, πρόσθεσε μία επιπλέον παράμετρο, η οποία περιγράφει το πορώδες υλικό, και προέβη σε πολλές δοκιμές και αντίστοιχες μετρήσεις που τον οδήγησαν στη διατύπωση του νόμου του. Ο ίδιος σχεδίασε και κατασκεύασε ένα μοντέλο μέσω του οποίου πραγματοποίησε ένα σύνολο πειραμάτων που θα του επέτρεπαν να περιγράψει τη ροή ρευστών διαμέσου πορωδών υλικών. Κατά τη διάρκεια του πειράματος, ο Darcy προέβαινε σε μετρήσεις που του επέτρεπαν, για παράδειγμα, να υπολογίζει την ταχύτητα του ρευστού στο πορώδες υλικό μεταβάλλοντας τις συνθήκες. Τα πειράματα που πραγματοποίησε μέσω του μοντέλου του οδήγησαν στη διατύπωση του θεμελιώδους νόμου κινήσεως της υπόγειας υδραυλικής το 1854. Ο νόμος προέκυψε ως μια καθολική εφαρμογή που αποσκοπεί στον υπολογισμό της

ροής του νερού μέσω φίλτρων άμμου (Καλλέργης, 1989, σ. 9-14· Γκούντας, 2015, σ. 6-8· Θεοχάρης, 2015, σ. 3-6).

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Darcy ξεκίνησε την έρευνά του από διατυπωμένους νόμους αναφορικά με τη ροή των ρευστών, εντόπισε το ζήτημα στο οποίο οι προηγούμενοι αυτοί νόμοι δεν έδιναν απάντηση και έχοντας αντιληφθεί τον ρόλο του μοντέλου, τη σημασία και τη δύναμή του στην πειραματική μεθοδολογία, σχεδίασε και κατασκεύασε το μοντέλο εκείνο που θα του έδινε μία απάντηση. Ο Darcy, αντί να διερευνήσει θεωρητικά ή βασιζόμενος αποκλειστικά σε μαθηματικούς υπολογισμούς το προς εξέταση ζήτημα, δούλεψε πάνω στο μοντέλο που θεώρησε ότι μπορεί να περιγράψει το ζήτημα αυτό. Με αυτόν τον τρόπο, οι φυσικές επιστήμες και η μηχανική διαμορφώνουν το πεδίο εφαρμογής του επιστημονικού μοντέλου και, τοιουτοτρόπως, συμβάλλουν στο να αποκτήσει την τελική του οντότητα, την οντότητα ενός εργαλείου που τεκμηριώνεται θεωρητικά από τη φιλοσοφία της επιστήμης, αλλά αποκτά την επιστημονική του αξία μέσω της εφαρμογής του ως πειραματικής τεχνικής των φυσικών επιστημών.

3.2 Τα στάδια λειτουργίας των μοντέλων κλίμακας από τη Susan G. Sterrett

Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από το πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης και αναδεικνύει πόσο σημαντικό είναι ο φιλόσοφος της επιστήμης να μελετήσει την αξιοποίηση των μοντέλων μέσα από το κατεξοχήν πεδίο εφαρμογής τους, δηλαδή τις φυσικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, λαμβάνουμε ως παράδειγμα την προσέγγιση της έννοιας του μοντέλου από τη σύγχρονη φιλόσοφο της επιστήμης Susan G. Sterrett.

Η Sterrett προσέγγισε την έννοια του επιστημονικού μοντέλου ιστορικά, φιλοσοφικά, αλλά ταυτόχρονα αξιοποιώντας τις γνώσεις που προέρχονται από τα πεδία της μηχανικής και της φυσικής, εξετάζοντας ένα ευρύ φάσμα παραδειγμάτων εφαρμογής μοντέλων στο πλαίσιο της έρευνάς της. Μέσω αυτής της εκτενούς έρευνας, επιτυγχάνει στις αρχές του 21ου αιώνα να ενισχύσει τη γνώση περί τα μοντέλα, όχι μόνο μέσω της πρότασης κατηγοριοποίησής τους σε δύο ευρείες κατηγορίες, αλλά προχωρώντας και στη διάκριση των σταδίων λειτουργίας των μοντέλων κλίμακας.

Σύμφωνα με την προσέγγισή της, στο πρώτο στάδιο ο ερευνητής θα πρέπει να μελετήσει τις φυσικές ποσότητες που σχετίζονται με το φαινόμενο ενδιαφέροντος.

Στη συνέχεια, κατασκευάζει μια φυσική κατάσταση S2, η οποία είναι όμοια με την κατάσταση S1 (σύστημα-στόχος) στα σημεία που εμπίπτουν στο ερευνητικό του ενδιαφέρον, σύμφωνα πάντα με τη σαφώς διατυπωμένη ερευνητική υπόθεση. Έπειτα, αναπτύσσει τους κανόνες μεταφοράς των τιμών των ποσοτήτων του S2 στο S1, που μπορεί να είναι κάποια αρχή, νόμος ή εξίσωση. Μόλις κατασκευαστεί το μοντέλο S2, ο ερευνητής μετρά τις ποσότητες, παρατηρεί τις συμπεριφορές της φυσικής κατάστασης και οδηγείται σε συμπεράσματα για την κατάσταση S1, δηλαδή για το σύστημα-στόχο (Sterrett, 2005, σ. 7-8· Sterrett, 2002, σ. 53-59).

Μέσα από το παράδειγμα της θεώρησης της Sterrett επιβεβαιώνεται ότι η μελέτη των τρόπων αξιοποίησης των μοντέλων στις φυσικές επιστήμες συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του εργαλείου αυτού από τους φιλοσόφους της επιστήμης, γεγονός που ενισχύει την ασφαλέστερη και αποτελεσματικότερη οριοθέτηση, τον σαφέστερο ορισμό, την επαρκέστερη κατηγοριοποίηση και τη θεωρητική τεκμηρίωση αυτού του εργαλείου.

Συμπεράσματα

Μέσα από την εξέλιξη της έννοιας του επιστημονικού μοντέλου αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος της φιλοσοφίας της επιστήμης και των φυσικών επιστημών στην κατανόηση και εφαρμογή του σημαντικού αυτού εργαλείου στη σύγχρονη επιστημονική μεθοδολογία. Η μελέτη της έννοιας και της αξιοποίησης του επιστημονικού μοντέλου υπό το πρίσμα των δύο αυτών διαφορετικών οπτικών δίνει τη δυνατότητα στον σύγχρονο επιστήμονα να κατανοήσει όχι μόνο την έννοια του μοντέλου, αλλά και τη σημασία και τον ρόλο του στη σύγχρονη επιστημονική μεθοδολογία, έτσι ώστε να είναι σε θέση να το χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά.

Τα παραδείγματα του μοντέλου του Darcy και του προσδιορισμού των σταδίων λειτουργίας των μοντέλων κλίμακας της Sterrett ενισχύουν την άποψη κατά την οποία κρίνεται σημαντικό για έναν φιλόσοφο να γνωρίζει τους τρόπους αξιοποίησης του μοντέλου ως πειραματικής τεχνικής στην επιστημονική μεθοδολογία των φυσικών επιστημών, καθώς επίσης και για έναν φυσικό επιστήμονα να αντιλαμβάνεται την έννοια και τον ρόλο του μοντέλου στην επιστημονική μεθοδολογία. Οι δύο αυτοί τομείς μελετούν το μοντέλο από διαφορετική οπτική και από κοινού συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας σφαιρικής αντίληψης της έννοιας του μοντέλου.

Οι θεωρίες που προέρχονται από τη φιλοσοφία της επιστήμης ορίζουν, κατηγοριοποιούν, τεκμηριώνουν θεωρητικά το επιστημονικό μοντέλο, ενώ οι φυσικές επιστήμες διαμορφώνουν το πεδίο εφαρμογής του εργαλείου αυτού και του προσδίδουν επιστημονική αξία μέσω του τρόπου κατασκευής και πειραματικής χρήσης του. Επομένως, όπως η πλειονότητα των φιλοσόφων της επιστήμης ξεκινά και στηρίζει την έρευνά της αναφορικά με μοντέλα σε παραδείγματα εφαρμογής τους από το πεδίο των φυσικών επιστημών, έτσι και οι φυσικοί επιστήμονες είναι σημαντικό να μελετούν θεμελιώδεις θεωρίες που προέρχονται από το πεδίο της φιλοσοφίας της επιστήμης, προκειμένου να είναι σε θέση να κατασκευάζουν και να αξιολογούν αποτελεσματικά τα επιστημονικά μοντέλα στη μεθοδολογία τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Butterfield, H. (2010). *Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800)*. Μτφ. Ιορδάνης Αρζόγλου και Αντώνης Χριστοδουλίδης. Αθήνα: MIET.
- Bell, J. and Machover, M. (1977). *A Course in Mathematical Logic*. Amsterdam: North-Holland, chapter 5.
- Γκούντας, Ι. (2015). *Εφαρμοσμένη Υδραυλική. Εργαστήρια*. Κοζάνη: Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Μακεδονίας, σ. 6-9.
- Frigg, R. and Hartmann St. (2020). "Models in Science". In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition). Edited by Edward N. Zalta. Accessed September 10, 2020, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/models-science/>
- Froude, W. (1874). "On Experiments with H. M. S 'Greyhound'". In Th. Scott (ed.), *Transactions of the Royal Institution of Naval Architects*, Vol. 15, p. 36-73.
- Giere, R. (1986). *Cognitive Models in the Philosophy of Science*. Minnesota: The University of Minnesota, Vol. 2, p. 319-328.
- Hankins, Th. L. (1998). *Επιστήμη και Διαφωτισμός*. Μτφ. Γιώργος Γκουνταρούλης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Hesse, M. (1967). "Models and Analogy in Science". In Edwards, P. (ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, New York: Macmillan, p. 354-359.
- Hodges, W. (1997). *A Shorter Model Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Θεοχάρης, Μ. (2015). *Στραγγίσεις: Ενότητα 7: Μετρήσεις της υδραυλικής αγωγιμότητας στον αγρό*. Άρτα: Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Ηπείρου, σ. 3-9.

- Καλλέργης, Γ. (1989). *Στοιχεία υδραυλικής των υπόγειων νερών - Υδροφορία των γεωλογικών σχηματισμών και μέθοδοι διαπίστωσης της*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, σ. 9-14.
- Morgan, M. S. and Morrison, M. (eds) (1999). *Models as Mediators: Perspectives on Natural and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morrison, M. C. (1996). *Models as Mediators: based on a contribution to a seminar under the auspices of the Otto und Martha Fischbeck-Stiftung*, Wissenschaftskolleg, May 20-22, 1996.
- Outram, D. (1999). *The Enlightenment*. New York: Cambridge University Press.
- Randell, Br. (ed.) (1982). "The Origins of Digital Computers: Selected Papers". *Springer Monographs in Computer Science*. New York: Springer-Verlag Berlin-Heidelberg, p. 1-6.
- Rogers K. (2012). "Scientific modeling". In *Encyclopædia Britannica* May 21, 2012. Accessed October 10, 2020 <https://www.britannica.com/science/scientific-modeling>.
- Schaffer, S. (2004). "Fish and Ships: models in the age of reason". In S. Chadarevian and N. Hopwood (eds), *Models: the third dimension of science*, California: Stanford University Press, p. 71-105.
- Sterrett, S. G. (2002). "Physical Models and Fundamental Laws: Using One Piece of the World to Tell About Another". *Mind and Society* 3, Vol. 3, p. 51-66.
- Sterrett, S. G. (2005). "Kinds of Models: based on a contribution to a panel discussion: STS Interdisciplinary Roundtable: 'The Multiple Meanings of Models'". John Hope Franklin Center, March 20, 2003, Durham NC.
- Sterrett, S. G. (2006). "Models of Machines and Models of Phenomena". *International Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 20, No. 1, p. 69-80.
- Sterrett, S. G. (2017a). "Experimentation on Analogue Models". In L. Magnani and T. Bertolotti (eds), *Springer Handbook of Model-Based Science*, Switzerland: Springer, p. 857-878.
- Sterrett, S. G. (2017b), "Physically Similar Systems - A History of the Concept". In L. Magnani and T. Bertolotti (eds), *Springer Handbook of Model-Based Science*, Switzerland: Springer, p. 377-411.

Abstract

Scientific models are fundamental experimental tools of modern scientific methodology. The concept of scientific model has been extensively studied and widely used in various fields of natural sciences after 17th century. The roots of the notion of scientific models are detected in the field of physics in Newton's definition of similar systems based simultaneously on geometry, fluid dynamics and principal laws of physics. Although scientific models have been widely utilized in natural sciences, especially since 18th century, the concept of scientific models was neglected in the epistemological issues of philosophy of science until the early 20th century. At that time, initial innovative philosophical approaches appeared and the transition from models' utilization as tools revealing the knowledge of the world to the research of models themselves was completed. In this context, the research hypothesis we examine here is that both natural sciences and philosophy of science contribute to a comprehensive perception and an efficient application of the technique of the scientific model in the modern scientific methodology. In order to address such a hypothesis, firstly, we examine from historical point of view the evolution of the notion and application of scientific models after the 17th century, focusing on theories or models' utilization by Newton, Pascal, Froude and on philosophical approaches of Campbell, Hesse, Morrison and Sterrett. Moreover, we consider two case studies which can verify our research hypothesis: Darcy's model for the flow of fluids in porous materials and Sterrett's determination of the specific stages of construction and application of scale models. Through this article, it is supported that the knowledge for models, which is derived from the field of philosophy of science, is important for their more efficient use as a core experimental technique of natural sciences, while at the same time the natural sciences shape the field of applications of this tool and enhance it with further scientific value.

Η Βιργινία Γρηγοριάδου είναι υποψήφια Διδάκτωρ του τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου της Σχολής ΕΜΦΕ του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Σπούδασε Φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος με τίτλο *Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων* της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του ΕΑΠ. Το ερευνητικό της ενδιαφέρον στρέφεται, κυρίως, στα πεδία της Ιστορίας και Φιλοσοφίας της επιστήμης.

Η έννοια της απαλλοτρίωσης στις ταξικές σχέσεις κατά τον Max Weber

Άννα Κουμανταράκη

Περίληψη

Η εργασία επικεντρώνεται στην έννοια της απαλλοτρίωσης (expropriation) δεξιοτήτων και ταλέντων που κατέχουν οι εργαζόμενοι από τους εργοδότες μέσω της μισθωτής εργασιακής σχέσης. Η απαλλοτρίωση μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την προσέγγιση του Weber περί το ζήτημα της ταξικής έντασης και των ταξικών αγώνων ανάμεσα στις δύο προαναφερόμενες ομάδες. Επίσης, μας βοηθά να αναδείξουμε τα σημεία σύγκλισης αλλά και απόκλισης της θεωρίας του Weber για τις τάξεις και τους μεταξύ τους «αγώνες» από τη μαρξιστική προσέγγιση στο θέμα αυτό. Η προσέγγιση του Weber για τις τάξεις μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη της ταξικής αντιπαλότητας ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες που δεν ταυτίζονται γραμμικά με την αστική τάξη και το προλεταριάτο, αλλά κατέχουν ενδιάμεσες θέσεις στην ταξική διαστρωμάτωση και ανήκουν στον χώρο της πνευματικής εργασίας. Στη θεώρηση του Weber οι πνευματικές δεξιότητες του εργάτη αποτελούν μαζί με το σώμα την ιδιοκτησία που εισφέρει στην αγορά εργασίας «προς πώληση». Αυτή η μορφή ιδιοκτησίας είναι πολύ σημαντική για τον Weber, διότι εν μέρει εξισώνει τον εργάτη με τον εργοδότη του καθιστώντας τον πρώτο «ιδιοκτήτη» κεφαλαίου. Στην ταξική θεώρηση του Weber μεγάλη σημασία έχει η κοινωνική τιμή ή το κύρος ενός προσώπου που του εξασφαλίζει υψηλή αναγνώριση και αποδοχή ανεξάρτητα από την οικονομική επιφάνειά του. Οι πνευματικές δεξιότητες που εξασφαλίζουν στον κάτοχό τους υψηλή κοινωνική θέση αμβλύνουν σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές ανισότητες.

Εισαγωγή

Η εργασία εξετάζει την έννοια της απαλλοτρίωσης (expropriation) δεξιοτήτων και ταλέντων που κατέχουν οι εργαζόμενοι από τους εργοδότες μέσω της μισθωτής εργασιακής σχέσης. Η απαλλοτρίωση μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την προσέγγιση του Weber πάνω στο ζήτημα της ταξικής έντασης και των ταξικών αγώνων ανάμεσα στις δύο προαναφερόμενες «ομάδες». Επίσης, μας βοηθά να αναδείξουμε τα σημεία σύγκλισης αλλά και απόκλισης της θεωρίας του Weber για τις τάξεις και τους μεταξύ τους «αγώνες» από τη μαρξιστική προσέγγιση στο θέμα αυτό. Η προσέγγιση του Weber για τις τάξεις μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη της ταξικής αντιπαλότητας ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες που δεν ταυτίζονται γραμμικά με την αστική τάξη και το προλεταριάτο, αλλά κατέχουν ενδιάμεσες θέσεις στην ταξική διαστρωμάτωση και υπάγονται στον χώρο της πνευματικής εργασίας.

Απαλλοτρίωση και Ταξική Κυριαρχία

Στον όρο της απαλλοτρίωσης αναφέρεται ο Anthony Giddens (1980) στην ανάλυσή του για τον Max Weber στο κλασικό έργο του *Class Structure of the Advanced Societies*. Ο Giddens στο βιβλίο αυτό παρουσιάζει τις απόψεις των Karl Marx και Max Weber πάνω στο ζήτημα της ταξικής διαστρωμάτωσης στις νεότερες κοινωνίες, προσπαθώντας προφανώς να αναδείξει ομοιότητες αλλά και αντιθέσεις στο έργο των δύο κλασικών κοινωνιολόγων. Η απαλλοτρίωση (expropriation) εμφανίζεται στο κεφάλαιο για την ταξική δομή στον Weber με σχολιασμό του Giddens πάνω στο θέμα της ταξικής ταυτότητας (Giddens, 1980, σ. 51). Η ταξική ταυτότητα συνδέεται εδώ με την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας. Στην έννοια της ιδιοκτησίας δεν περιλαμβάνεται μόνο η σωματική ρώμη αλλά και η πνευματική δύναμη, η οποία συγκροτείται από τις εκπαιδευτικές δεξιότητες, τις ειδικεύσεις και τις επιμέρους γνώσεις που κατέχει το κάθε άτομο. Στη θεώρηση του Weber οι πνευματικές δεξιότητες του εργάτη αποτελούν μαζί με το σώμα την ιδιοκτησία που φέρνει στην αγορά εργασίας προς πώληση. Αυτή η μορφή ιδιοκτησίας είναι πολύ σημαντική για τον Weber, διότι εν μέρει εξισώνει τον εργάτη με τον εργοδότη του καθιστώντας τον «ιδιοκτήτη» κεφαλαίου. Στην ταξική θεώρηση του Weber μεγάλη σημασία έχει η κοινωνική τιμή ή κύρος ενός προσώπου που του εξασφαλίζει μια υψηλή αναγνώριση και αποδοχή ανεξάρτητα από την οικονομική του επιφάνεια. Οι πνευμα-

τικές δεξιότητες που εξασφαλίζουν στον κάτοχό τους μια υψηλή κοινωνική θέση αμβλύνουν σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές ανισότητες (Weber, 2007 σ. 148)¹. Χαρακτηρίζουν κυρίως τη μεσαία τάξη που με αυτόν τον τρόπο διαφοροποιείται από εκείνες τις τάξεις που συνήθως αποκλείονται από υψηλού επιπέδου εκπαίδευση (Giddens, 1980, σ. 43). Εδώ είναι σαφές ότι η βεμπεριανή ανάλυση διαφοροποιείται ριζικά από αυτή του Marx, διότι ο τελευταίος θεωρεί ως κυρίαρχη τάση στον καπιταλισμό την αυξανόμενη πόλωση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο που σταδιακά θα αφομοιώσει και τα μεσαία στρώματα. Εδώ η εξίσωση του εργάτη και του κεφαλαιούχου, που πιστοποιείται στο συμβόλαιο εργασίας, είναι μόνο τυπική και μέσω της *αλλοτρίωσης* (alienation, Entfremdung) οι πνευματικές δεξιότητες των εργαζομένων σταδιακά απαξιώνονται. Το γεγονός αυτό υποκρύπτει την εκμετάλλευση που υφίστανται οι εργαζόμενοι. Όπως επισημαίνει ο Eric Olin Wright (2015), αυτό που κυρίως διαφοροποιεί τη μαρξική ανάλυση πάνω στην ταξική πάλη σε σχέση με τη βεμπεριανή των «ταξικών αγώνων» είναι ότι ο Weber σε αντίθεση με τον Marx δεν χρησιμοποιεί τον όρο «εκμετάλλευση» (exploitation) αλλά χρησιμοποιεί τον όρο «κυριαρχία» (domination) και τον χρησιμοποιεί κυρίως αναφορικά με τη λειτουργία του κράτους και των οργανώσεων και όχι αναφορικά με το ζήτημα των τάξεων. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Wright, ο Weber αγνοεί το ζήτημα της εκμετάλλευσης (Wright, 2015, σ. 9). Κατά τη γνώμη μου, όμως, η αναφορά του Weber στην απαλλοτρίωση των πνευματικών δεξιοτήτων της μεσαίας τάξης προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο που ο Weber ονομάζει ταξική σχέση στον καπιταλισμό.

¹ Ο Weber συγκεκριμένα γράφει: «Ιδιοκτήτες και ακτήμονες μπορούν να ανήκουν στην ίδια νομοκατεστημένη τάξη, πράγμα που ισχύει συχνά και με πολύ αισθητές συνέπειες, όσο επισφαλής και αν είναι μακροπρόθεσμα αυτή η 'ισότητα' της κοινωνικής εκτίμησης. Η νομοταξική 'ισότητα' του Αμερικανού 'gentleman' εκφράζεται, φέρ' ειπείν, με το ότι έξω από την καθαρά αντικειμενικά προσδιορισμένη υποταγή εντός της 'επιχείρησης' –εκεί που ακόμη κυριαρχεί η παλαιά παράδοση– θα θεωρούνταν αυστηρά απαγορευμένο εάν ακόμη και ο πλουσιότερος 'διευθυντής' δεν μεταχειριζόταν τον 'εμποροϋπάλληλό' του ένα βράδυ στη λέσχη, στο μπιλιάρδο ή στο τραπέζι της χαρτοπαιξίας ως απολύτως ισότιμο και του επιδείκνυε εκείνη την 'ευμένεια' που οροθετεί εκ των άνω τη διαφορά της 'θέσης', την οποία ο Γερμανός διευθυντής δεν μπορεί να αποδιώξει από τα αισθήματά του. Αυτό είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους οι γερμανικές λέσχες στην Αμερική δεν κατάφεραν ποτέ να αποκτήσουν τη θελκτικότητα των αμερικανικών (Weber, 2007, σ. 148).

Τάξη και νομοκατεστημένη τάξη

Στο σημείο αυτό θα πρέπει νομίζω να αποσαφηνιστεί η έννοια της τάξης στο έργο του Weber. Ο Weber προσδιορίζει την έννοια της τάξης με βάση την πρόσβαση των μελών της στην ιδιοκτησία και συγκροτεί μια γενεαλογία των ταξικών αγώνων με βάση τη σύγκρουση διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε συγκεκριμένα αγαθά. Στην αρχαιότητα οι ταξικοί αγώνες ήταν κυρίως αγώνες αγροτών και οφειλετών που απειλούνταν από την υποδούλωση λόγω χρεών. Στη σημερινή εποχή είναι αγώνες εργατών εναντίον των επιχειρηματιών εργοδοτών τους με κεντρική τη διεκδίκηση υψηλών μισθών που θα τους εξασφαλίσουν πρόσβαση σε καλής ποιότητας αγαθά (Weber, 2007, σ. 146-147). Εδώ, λοιπόν, στηρίζεται η θέαση του έργου του Weber ως μιας θεωρίας που υπογραμμίζει τις πλουραλιστικές ιδιότητες της ταξικής διαστρωμάτωσης. Η ταξική ταυτότητα, η ανοδική κοινωνική κοινωνικότητα αλλά και η καθήλωση συγκεκριμένων ατόμων σε μια υποδεέστερη κοινωνική κατηγορία εξαρτώνται από την ικανότητα του κάθε εργαζόμενου να αυξήσει τον μισθό του. Στην προσπάθειά του αυτή μπορούν να τον βοηθήσουν τα συνδικάτα που αναπτύσσουν το κοινοτικό πράττειν συγκεκριμένων ομάδων εργαζομένων. Η δράση όμως των συνδικάτων «δεν είναι επ' ουδενί οικουμενικό φαινόμενο», αφορά δηλαδή συγκεκριμένες ομάδες εργαζομένων. Ενώ ο Weber αναφέρεται συγχρόνως στον αποκλεισμό των υποδεέστερων τάξεων από την πρόσβαση σε ανώτερες κοινωνικές θέσεις, το πλουραλιστικό του ταξικό σχήμα αφήνει το περιθώριο για ανοδική κοινωνική κινητικότητα, όπου άτομα από τις φτωχότερες τάξεις μπορούν να βελτιώσουν σημαντικά την κοινωνική τους θέση και άρα να μετατραπούν σε μέλη μιας ανώτερης ταξικής κατηγορίας. Η κυριαρχία των ανώτερων τάξεων είναι πρωτίστως πολιτισμική και όχι οικονομική. Η ταξική ένταση μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων αποτελεί το όριο της πλουραλιστικής θεώρησης του Weber για την ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Εδώ δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι ο Weber, σε αντίθεση με τον Marx, δεν προσφέρει μια εξαντλητική θεώρηση της έννοιας των κοινωνικών τάξεων (Wright, 2015, σ. 22-23)². Παρ' όλα αυτά,

² Ο Wright γράφει ότι η αναφορά στις τάξεις βρίσκεται στο έργο του Weber σε θραύσματα στον πρώτο τόμο και στο τέταρτο κεφάλαιο, στο: *Οικονομία και Κοινωνία* (το κεφάλαιο τιτλοφορείται «Νομοκατεστημένες Τάξεις και Τάξεις» και στην ελληνική μετάφρασή του βρίσκεται στον 2ο τόμο και στο 7ο κεφάλαιο). Επίσης, υπάρχουν και σχετικές αναλύσεις στα ιστορικά έργα που έχει γράψει νωρίτερα στην καριέρα του – αναφέρονται οι μελέτες για τους εργάτες του

η πλουραλιστική διάσταση που προτείνει υπονοεί μάλλον ότι οι βασικές κοινωνικές τάξεις δεν είναι μόνο δύο, η αστική τάξη και το προλεταριάτο, όπως συμβαίνει στο έργο του Marx, αλλά περισσότερες. Κατά τη γνώμη μου, το ερώτημα που τίθεται σχετικά με τη βεμπεριανή ανάλυση αφορά την ένταση μεταξύ της δυνατότητας για ανοδική κοινωνική κινητικότητα και του αποκλεισμού στην πρόσβαση σε υψηλού επιπέδου εκπαιδευτικές δεξιότητες.

Το δίπολο «αφέντης - δούλος» και η σημασία του

Στο ζήτημα αυτό διαφαίνεται σύγκλιση των απόψεων του Weber με αυτές του Marx και πιο συγκεκριμένα διαφαίνεται η οφειλή και των δύο θεωρητικών στον Hegel. Η ανάλυση του τελευταίου πάνω στο δίπολο αφέντη και δούλου αναδεικνύει το γεγονός ότι ο κυρίαρχος ταξικά έχει τη δύναμη να προωθεί την αποκλειστική ορατότητα των δικών του πολιτικών επιταγών και να τις παρουσιάζει ως τις μόνες εφικτές. Ο δούλος, αντίθετα, δεν είναι ορατός στον πολιτικό λόγο (Γκιούρας, 2017, σ. 13-14). Όπως γράφει ο Γκιούρας στο εισαγωγικό σημείωμα του μεταφραστή στην ελληνική έκδοση των έργων του Weber *Για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της αρχαιότητας – μια συλλογή*:

...τόσο για τον Hegel όσο και στον Kant δεν υπάρχουν μεν αναπτύξεις κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της αρχαιότητας (στον Hegel όπως είπαμε υπάρχει διάσπαρτο στοιχειώδες υλικό για κάτι τέτοιο), αλλά απαντούν βαθιές κριτικές εφαρμογές του αρχαίου εννοιολογίου κυρίως στο πεδίο της ηθικής και της πολιτικής. Με αυτό τον τρόπο η αρχαιότητα γίνεται παροντική, την ίδια στιγμή που πολιτογραφείται αμετάκλητα ως στιγμή του παρελθόντος – κάτι που μεταξύ άλλων γίνεται επιτακτικό όσο η Γαλλική επανάσταση διαρρηγνύει κάθε αυταπάτη περί της ρωμαϊκής πολιτικής αρετής στα εμπλεκόμενα (συν τω χρόνω εμπόλεμα) υποκείμενα (Γκιούρας, 2017, σ. 36-37).

Ανατολικού Έλβα (1894) καθώς και η έρευνά του πάνω στις αιτίες της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (1896). Τέλος στην *Προτεσταντική Ηθική και στο Πνεύμα του Καπιταλισμού* δεν αναλύει μόνο τους πολιτισμικούς και ψυχολογικούς παράγοντες για τους οποίους το «πνεύμα» του καπιταλισμού έγινε κυρίαρχο στον σύγχρονο δυτικό κόσμο, αλλά και το πώς αυτό το πνεύμα διαφοροποίησε τις αντιλήψεις και τον προσανατολισμό ατόμων που ανήκαν σε συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις (Wright, 2015, σ. 23-24).

Στο έργο *Η Διένεξη για τον Χαρακτήρα της Αρχαιογερμανικής Κοινωνικής Οργάνωσης στη Γερμανική Γραμματολογία της Τελευταίας Δεκαετίας* ο Weber υποστηρίζει ότι η άνοδος στην κοινωνική και άρα ταξική ιεραρχία οφείλεται στην προηγούμενη άνοδο στην πολιτική εξουσία. Δεν είναι η οικονομική δύναμη που καθορίζει και επιβάλλει την προνομιακή πολιτική θέση των Ρωμαίων πατρικίων αλλά, αντίστροφα, η πρόσβασή τους σε πολιτικές θέσεις είναι η βάση πάνω στην οποία στηρίζονται για να μεγαθύνουν οι ευγενείς ως τάξη την οικονομική τους ευρωστία. Θα μπορούσε επομένως κανείς να αναρωτηθεί γιατί δεν ισχύει το ίδιο με τους πληβείους. Γιατί δηλαδή η πολιτική εξουσία στηρίζει ουσιαστικά την ταξική ανισότητα παρά το γεγονός ότι προφασίζεται πως υπερασπίζεται την πολιτική ισότητα. Εδώ πρέπει επίσης να αναρωτηθούμε γιατί οι περιορισμένες σε αριθμό αναλύσεις του Weber για τις τάξεις βρίσκονται κυρίως στις μελέτες του για την οικονομική και κοινωνική ζωή των Αρχαίων και όχι σε έρευνες σε σύγχρονες προς αυτόν κοινωνίες. Με τον τρόπο αυτόν φαίνεται να παρεμβαίνει στη διαμάχη μεταξύ αρχαίων και σύγχρονων, χωρίς όμως να παίρνει θέση στη μεταξύ τους σύγκριση³. Το γεγονός αυτό καθιστά την επιρροή του Χέγκελ ακόμα πιο καταλυτική. Οι δούλοι σύμφωνα με τον μεγάλο κοινωνιολόγο δεν αποτελούν τάξη⁴. Άραγε θεωρεί ότι το ίδιο συμβαίνει με τους πληβείους ή αντίστοιχα με τους μεσοαστούς; Οι τελευταίοι ουσιαστικά εξαφανίζονται ως φορείς αυτόνομης κουλτούρας και ουσιαστικά επίσης ενσωματώνονται στην ηγεμονεύουσα μεγαλοαστική κουλτούρα. Η έννοια της «απαλλοτριώσεως» μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε τη σχέση πληβείων - πατρικίων ή μεγαλοαστών - μεσοαστών. Μέσω της πνευματικής εργασίας ο μεγαλοαστός

³ Όπως έχει γράψει ο Θανάσης Γκιούρας, ο Weber αναζητά στην επίμονη μελέτη των αρχαίων πολιτισμών την αναγκαία κριτική απόσταση απέναντι στη Νεοτερικότητα (Γκιούρας, 2017, σ. 18-19). Για τον λόγο αυτόν, ακολουθεί την τοποθέτηση του Herder πάνω στη διαμάχη αρχαίων και σύγχρονων, όπως διατυπώνεται στο θεμελιώδες έργο του τελευταίου *Ιδέες για την φιλοσοφία της Ιστορίας* (Γκιούρας, 2017, σ. 18).

⁴ Πιο συγκεκριμένα ο Weber γράφει: «Η σχέση πιστωτή - οφειλέτη έγινε βάση 'ταξικών θέσεων' αρχικά στις πόλεις, όπου αναπτύχθηκε μια 'πιστωτική αγορά' –έστω και πρωτόγονη– με επιτόκια που αυξάνονται σε περιόδους δυσκολίας και με ουσιαστική μονοπώληση του δανεισμού από την πλουτοκρατία. Από εδώ ξεκινούν οι 'ταξικοί αγώνες'. Απεναντίας, ένα πλήθος ανθρώπων το πεπρωμένο των οποίων δεν καθορίζεται από την πιθανότητα της αξιοποίησης αγαθών ή εργασίας στην αγορά –όπως για παράδειγμα οι δούλοι– δεν είναι με την τεχνική έννοια μια 'τάξη', αλλά μια 'νομοκατεστημένη τάξη'» (Weber, 2007, σ. 143).

εργοδότης απαλλοτριώνει την ιδιοκτησία των μεσοαστών υπαλλήλων του, που συνίσταται κυρίως στις πνευματικές τους δεξιότητες. Ως αντάλλαγμα οι μεσοαστοί υπάλληλοι κερδίζουν μια ευνοϊκότερη μεταχείριση έναντι των χειρώνακτων εργατών, που συγκροτείται από υψηλότερες απολαβές και ευνοϊκότερο εργασιακό καθεστώς σε σχέση με τους εργάτες.

Μετα-φορντισμός και μεσοαστοί

Τι γίνεται όμως σήμερα που κάτω από το καθεστώς του μετα-φορντισμού αυτό το άτυπο συμβόλαιο ειρήνης και ταξικής συμμαχίας μεταξύ αστών-ιδιοκτητών και μεσοαστών διαλύεται, και οι τελευταίοι βλέπουν να χάνουν τα «δικαιώματα», βλέπε «προνόμιά» τους; Αυτό που επίσης διαλύεται είναι η ταξική τους ενότητα και αναδύεται μια ποικιλία ευέλικτων εργαζομένων με διαφορετικό ο καθένας εργασιακό καθεστώς. Ανασυντίθενται ουσιαστικά οι συντεχνίες και δημιουργείται ένας εργασιακός πατριωτισμός που εμποδίζει την οριζόντια ταξική οργάνωση να καθορίσει τους συνδικαλιστικούς αγώνες.

Μια κατάσταση που αφορά την εργασιακή σχέση και όπου οι απόψεις του Weber φαίνεται να ομοιάζουν με αυτές του Marx είναι η στρατηγική των εργοδοτών απέναντι στους μισθούς των εργαζομένων. Πιο συγκεκριμένα, στο *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού* ο Weber γράφει ότι οι εργοδότες προτιμούν να πληρώνουν τους εργαζομένους με μισθό μικρότερο από αυτόν στον οποίο αντιστοιχεί η αξία της εργασίας τους, προκειμένου να δώσουν κίνητρο στους εργαζομένους να καταβάλλουν στην εργασία τους μεγαλύτερη προσπάθεια από αυτή που θα κατέβαλλαν αν πληρώνονταν κανονικά (Weber, 1978, σ. 53). Η ανάλυση αυτή απηχεί τη μαρξική θεωρία για την υπεραξία και την ταξική εκμετάλλευση. Πώς όμως λειτουργεί αυτή η μισθολογική υποτίμηση σε σχέση με την πνευματική εργασία; Αυτό που διαφαίνεται είναι ότι η μισθολογική υποτίμηση στηρίζεται και στην υποτίμηση των πνευματικών δεξιοτήτων των εργαζομένων που δεν δουλεύουν χειρώνακτικά. Η υποτίμηση αυτή μπορεί να σημαίνει την απαξίωση των εκπαιδευτικών πιστοποιητικών και την απώλεια ελέγχου πάνω στη γνώση από την πλευρά των εργαζομένων. Στηρίζεται στο γεγονός ότι οι εργοδότες μονοπωλούν το δικαίωμα να καθορίζουν ποιες θα πρέπει να είναι οι γνώσεις που είναι απαραίτητες για την πλήρωση μιας θέσης εργασίας και τον τρόπο με τον οποίο αυτές αποκτώνται.

Καθώς η θέση των εργατικών συνδικάτων στα συμβούλια των επιχειρήσεων αποδυναμώνεται, η δυνατότητα να μπορούν να προβάλλουν αντιρρήσεις στη στρατηγική των επιχειρηματιών απέναντι στις απολύσεις ουσιαστικά εκμηδενίζεται. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι εργαζόμενοι συνήθως δεν εξεγείρονται ενάντια στους εργοδότες τους διεκδικώντας υψηλότερους μισθούς και καλύτερες συνθήκες εργασίας, αλλά προσπαθούν να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα της υπαλληλικής θέσης τους περιχαρακώνοντας αυτήν σαν πεδίο και αποκλείοντας άλλους εργαζομένους από τη νομή των «προνομίων» που αυτή προσφέρει. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η φυσιογνωμία αλλά και ο ρόλος των εργατικών συνδικάτων μεταβάλλονται σημαντικά. Λειτουργούν περισσότερο ως συντεχνίες και λιγότερο ως μαζικές ταξικές οργανώσεις. Παράδειγμα σε αυτό αποτελούν οι τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις στον χώρο των τραπεζών στην Ελλάδα. Οι οργανώσεις αυτές προσπάθησαν στο πρόσφατο παρελθόν να περιορίσουν το δικαίωμα στη συνδικαλιστική δράση μόνο στους μόνιμους τραπεζοϋπαλλήλους και να αποκλείσουν τους ενοικιαζόμενους συναδέλφους τους από τη συνδικαλιστική εκπροσώπηση. Η ύπαρξη των ενοικιαζόμενων στον χώρο της Εθνικής Τράπεζας σηματοδοτεί την ύπαρξη στον ίδιο εργασιακό χώρο ομάδων εργαζομένων που ανήκαν σε διαφορετικές αγορές εργασίας οι οποίες διαφοροποιούνται θεσμικά στον βαθμό ασφάλειας της εργασίας. Ενώ είναι πιθανόν οι ενοικιαζόμενοι με συνοπτικές διαδικασίες να απολυθούν, οι μόνιμοι εργαζόμενοι προστατεύονται από μια σειρά θεσμούς στους οποίους ένα νομικά αναγνωρισμένο και θεσμικά παγιωμένο συνδικαλιστικό κίνημα αποτελεί μια πρωτεύουσα μορφή. Παράλληλα, οι ενοικιαζόμενοι εργάζονταν στο παρελθόν εκτός υπαλληλικού κανονισμού, γεγονός που καθιστούσε στα μάτια τους τους μόνιμους τραπεζικούς μια ιδιαίτερα προνομιούχο ομάδα. (Κουμανταράκη - Τσακίρης, 2020, σ. 286-289).

Εθνικισμός και συνδικαλιστικός πατριωτισμός

Ο εθνικισμός, μια ιδεολογία που ενισχύεται στις κοινωνίες της εποχής της παγκοσμιοποίησης, έχει την ίδια φιλοσοφία: επιδιώκει τον αποκλεισμό των διαφορετικών από τα δικαιώματα και τις παροχές. Δεν είναι παράξενο, λοιπόν, που ο εθνικισμός ενισχύεται σε κοινωνίες όπου η ενδυνάμωση των ευέλικτων μορφών εργασίας προκαλεί τη συρρίκνωση των ομάδων εργαζομένων που απολαμβάνουν πλήρη εργασιακά δικαιώματα. Η προσπάθεια των εργαζομένων αυτής της κατηγορίας να πε-

ριφρουρήσουν συνδικαλιστικά τα δικαιώματά τους συντελεί στην εμφάνιση μιας μορφής συνδικαλιστικού πατριωτισμού που έχει χαρακτηριστικά παρόμοια με του εθνικισμού. Προσπίζει τα συμφέροντα μιας συγκεκριμένης μερίδας εργαζομένων περιφρουρώντας τα απέναντι όχι μόνο στους εργοδότες αλλά και στους άλλους εργαζομένους. Οι «πατριώτες» εργαζόμενοι αποτελούν την κατηγορία που ο Weber ονομάζει «νομοκατεστημένη τάξη» και είναι μια κοινωνική ομάδα μικρότερη από την κοινωνική τάξη αλλά η οποία έχει συνείδηση της ιδιαίτερης συλλογικότητάς της. Η ανάγκη για σταθερή και καλοπληρωμένη απασχόληση αποτελεί τη βάση της απαλλοτρίωσης της εργατικής δύναμης από την εργοδοτική τάξη με όρους του Weber. Αν η εργατική τάξη είναι απαξιωμένη και χωρίς αυτοπεποίθηση, μπορεί εύκολα να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης και η συλλογικότητά της να θρυμματιστεί. Αυτή είναι και μια σημαντική πτυχή της μαρξικής θεωρίας της εκμετάλλευσης. Στη θεωρία του Weber η εκμετάλλευση ονομάζεται απαλλοτρίωση και δεν επηρεάζει το σώμα του/της εργαζομένου/-ης αλλά τις πνευματικές του δεξιότητες. Είναι μια σύνθετη διαδικασία στην οποία μπορεί ο/η εργαζόμενος/-η να θεωρήσει τον εαυτό του/της υπεύθυνο για την απαξίωση της εργασίας του και άρα να επιτείνει την προσπάθεια για την απόκτηση ακόμα πιο υψηλών πιστοποιητικών γνώσης. Εδώ ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι πολύ σημαντικός, εφόσον αποτελεί βασικό εργαλείο στην επιδίωξη κοινωνικής ανέλιξης, δρα ανασταλτικά στη συγκρότηση δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των εργαζομένων και περιχαρακώνει τον καθένα στα στενά συντεχνιακά του συμφέροντα. Στο πλαίσιο αυτό, η συνδικαλιστική δράση, εφόσον προωθεί τα αποκλειστικά συμφέροντα μιας μόνο κατηγορίας εργαζομένων, συντελεί στην παγιοποίηση της κοινωνικής απομόνωσης και της αδιαφορίας για εκείνες τις ομάδες εργαζομένων που εργάζονται σε ευέλικτες συνθήκες εργασίας. Για τον Claus Offe (1993) η υποχώρηση της δυναμικής διεκδίκησης από την πλευρά των συνδικάτων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εμφάνιση εναλλακτικών εργατικών ταυτοτήτων που αμφισβητούν την κυριαρχία των χειρώνακτων ανδρών εργατών. Οι νέοι εργαζόμενοι, οι γυναίκες και οι μετανάστες προκαλούν με την είσοδό τους στο εργατικό δυναμικό των δυτικών χωρών μια κρίση εκπροσώπησης στα συνδικάτα. Όπως έχει παρατηρηθεί πολλές φορές, τα συνδικάτα αρνούνται να εγγράψουν αυτές τις «ιδιαίτερες» κοινωνικές κατηγορίες στα μέλη τους. Αρνούνται, επίσης, να τους συμπαρασταθούν στους συνδικαλιστικούς αγώνες τους. Καθώς η ταξική αλληλεγγύη υποχωρεί, η ίδια η πρωτοκαθεδρία της κοινωνικής τάξης στην ερμηνεία

των κοινωνικών φαινομένων χάνει την αναλυτική της δύναμη⁵. Οι κοινωνιολογικές αναλύσεις πάνω στον καπιταλισμό, την αστική τάξη και την εργατική τάξη σχετικοποιούνται. Η σύγκριση των εργασιακών σχέσεων ανάμεσα στην Ευρώπη και στην Νότια και Ανατολική Ευρώπη αναδεικνύει το γεγονός ότι οι σχέσεις αυτές δεν λειτουργούν παντού με τον ίδιο τρόπο και ότι υπάρχουν ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στην προάσπιση των εργατικών δικαιωμάτων στη Δυτική Ευρώπη και στη Νότια και Ανατολική Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάλυση των ταξικών συγκρούσεων γίνεται σημαντικό πεδίο για τη μικροκοινωνιολογία, όπου το τι είναι καπιταλισμός και τι περιλαμβάνεται στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας συνδέεται με συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα.

Σύμφωνα με το πρόγραμμα του Διαφωτισμού, κύριος στόχος είναι η πνευματική τελείωση του ανθρώπου (Cassirer, 2013, σ. 65). Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται με την εξύψωση του μορφωτικού επιπέδου όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτως φύλου, φυλής και τάξης. Αποτελεί αναφαίρετο φυσικό δικαίωμα για όλους και η ισχύς του είναι διαχρονική. Είναι το δικαίωμα που μαζί με το δικαίωμα για τη διατήρηση της φυσικής ύπαρξης δεν μπορεί να αγνοηθεί (Cassirer, 2013, σ. 63-64). Με βάση αυτό, ο Ernest Gellner θεωρούσε ότι οι κοινωνικές συνθήκες που επικράτησαν στην Ευρώπη μετά τη βιομηχανική επανάσταση επέτρεψαν τη συγκρότηση μια ισχυρής εθνικής ταυτότητας στους λαούς της Βόρειας Ευρώπης. Και εδώ η δημόσια εκπαίδευση έπαιξε τον πιο καθοριστικό ρόλο, γιατί έδωσε σε όλους τους πολίτες πρόσβαση σε υψηλή μόρφωση και βοήθησε την εθνική ομοψυχία. Ο Guy Hermet (2020) διαφωνεί με αυτή την ανάγνωση της ευρωπαϊκής ιστορίας υποστηρίζοντας ότι και

⁵ Ο Offe γράφει χαρακτηριστικά: «...οι οργανωμένες συμμαχίες συνδικάτων παρουσιάζουν πάντα μια δυαδική τάση οικοδόμησης 'εσωτερικής αλληλεγγύης' μόνο στο μέτρο που ασκούν 'εξωτερικούς αποκλεισμούς'. Προτού τα δυνάμει εξαναγκαστικά στρατηγικά πλεονεκτήματα της συλλογικής δράσης είναι σε θέση να υλοποιηθούν, αυτοί οι ανταγωνιζόμενοι προσφέροντες, που δεν μπορούν να περιληφθούν στα πλαίσια της αλληλεγγύης (λόγω της ειδικής τους θέσης στην αγορά εργασίας ή εξαιτίας της ατομικής επιλογής που έχουν επιλέξει), θα πρέπει να εκτοπισθούν ή να εκλείψουν με τη βοήθεια κυρώσεων· παραδείγματα αυτών που αποκλείονται είναι οι απεργοσπάστες που δέχονται εργασία με χαμηλότερο μισθό καθώς και οι υπερπαραγωγικοί 'σπασίκες' που σπάζουν τον ρυθμό ανά κομμάτι για τους άλλους. Όσο κατώτερο είναι το μέσο εισόδημα και η θέση απασχόλησης των εργαζομένων τόσο δυσκολότερη είναι και η οικοδόμηση του βαθμού της αλληλεγγύης που απαιτείται για την επιτυχημένη συλλογική δράση» (Offe, 1993, σ. 61-62).

κατά τη νεοτερικότητα η υψηλή μόρφωση αποτέλεσε προνόμιο των ανώτερων τάξεων, ενώ η εκπαίδευση στην περίπτωση της εργατικής τάξης αποτέλεσε μια μορφή στοιχειώδους κατάρτισης που στόχο είχε την πειθάρχηση των φτωχών και την προσαρμογή τους στις δύσκολες συνθήκες της βιομηχανικής κοινωνίας (Hermet, 2020, σ. 112-119). Στην πραγματικότητα, όσον αφορά την κουλτούρα ο Hermet ισχυρίζεται ότι στις δυτικές κοινωνίες συγκροτήθηκαν δύο ξεχωριστά έθνη, το πρώτο για την αστική τάξη και το δεύτερο για την εργατική. Στις χώρες αυτές η εθνική ομοψυχία στηρίχθηκε στον σεβασμό και τον θαυμασμό που ένιωθαν οι φτωχότεροι πολίτες για τους μορφωμένους και εμποδίστηκε χάρη στην καθολική στοιχειώδη εκπαίδευση και τη στρατιωτική θητεία (Hermet, 2020, σ. 219-229). Κατά τη γνώμη μου, ο Hermet θεωρεί λανθασμένα ότι η πολιτισμική ομοιογένεια ανάμεσα στα μέλη της ίδιας κοινωνικής τάξης είναι δεδομένη. Παραγνωρίζει, έτσι, τον βαρύνοντα ρόλο των εθνοτικών ομάδων μέσα στην ίδια τάξη. Αυτό είναι ένα σφάλμα στο οποίο δεν υποπίπτουν ούτε ο Gellner ούτε ο Weber.

Ο Weber προσδιορίζει την ταξική ανισότητα με βάση πολιτισμικά στοιχεία, αλλά αναγνωρίζει τη σημασία της εθνοτικής ιδιαιτερότητας στη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης «νομοκατεστημένης», όπως την ονομάζει, κοινωνικής τάξης. Μάλιστα, θεωρεί ότι: αυτοί που είναι πολιτισμικά ανώτεροι καταφέρνουν να γίνουν πολιτικά και οικονομικά κυρίαρχοι (Weber, 2017, σ. 175)⁶. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που δίνει, του λαού των αρχαίων Σουηβών που προτιμούν να πολεμάνε παρά να καλλιεργούν τη γη. Χάρη σε αυτή τους την προτίμηση, οι Σουηβοί ήταν αήττητοι και μετέτρεψαν γειτονικούς λαούς σε δούλους τους (Weber, 2017, σ. 163-165). Η έννοια της νομοκατεστημένης τάξης ταιριάζει στους Σουηβούς, γιατί έχουν συνείδηση της ιδιαίτερης συλλογικής τους ταυτότητας και θεμελιώνουν τον

⁶ Πιο ειδικά ο Weber γράφει: «Η άποψη ότι η γαιοδεσποτεία αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την προβολή στο έδαφος της κατοχής ζώων των nobiles μιας περιόδου ενός γερμανικού νομαδισμού δεν βρίσκει καμιά υποστήριξη στις πηγές της περιόδου πριν από τους Φράγκους. Δεν ήταν κάποιος nobilis, επειδή ήταν γαιοδεσπότης ή (παλαιότερα) κάτοχος κοπαδιών, αλλά αντιστρόφως: όταν κάποτε μια οικογένεια τα κατάφερε να εκλέγονται συνήθως μέσα από τα μέλη της οι principes, όταν τελικά η θέση της ισχύε ως κληρονομική, τότε αυτό οδήγησε στην τροχιά μιας κοινωνικής ανόδου αυτής της πατριάς και της παρείχε ορισμένες οικονομικές πιθανότητες πορισμού πλούτου και σώρευσης εδάφους, τα οποία στη διάρκεια μεγάλων περιόδων μπορούσαν να οδηγήσουν στη διαμόρφωση γαιοδεσποτειών στα χέρια τους, και σίγουρα οδήγησαν πολλακίς σε κάτι τέτοιο (Weber, 2017, σ. 175).

άρρηκτο δεσμό μεταξύ πολιτισμικής υπεροχής και ταξικής κυριαρχίας στο έργο του Weber. Παρ' όλα αυτά, ο Weber δεν ασχολείται μόνο με τους δυνατούς αλλά και τους λαούς-«παρίες», που βρίσκονται στις χαμηλότερες θέσεις της κοινωνικής κατάταξης. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για κοινωνικοποιημένες μεταξύ τους εθνοτικές κοινότητες που περιορίζονται σε συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες, όπως οι Εβραίοι και οι δούλοι (Weber, 2007, σ. 150).

Με τη μεταφορά της ανάλυσης αυτής στις διαφορετικές ομάδες εργαζομένων της μετανεωτερικότητας, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε το αίσθημα υπεροχής που αισθάνονται όσοι εργαζόμενοι έχουν καταφέρει να διατηρήσουν συνθήκες προστατευμένης εργασίας και σεβασμό των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων τους. Είναι, λοιπόν, συμβατή με την ταξική ανάλυση του Weber η άποψη ότι οι εργαζόμενοι αυτοί ανήκουν σε μια ιδιαίτερη νομοκατεστημένη τάξη που υπερέχει σε σχέση με τους ευέλικτους εργαζόμενους. Είναι, επίσης, λογική η επιδίωξη των τελευταίων να συγχωνευθούν σε αυτή την ανώτερη κοινωνική κατηγορία.

Η έννοια της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στον Weber είναι μια έννοια η οποία έχει δεχτεί διαφορετικές ερμηνείες και προκαλεί πολλά ερωτήματα και αντεγκλήσεις σχετικά με το περιεχόμενό της. Όπως γράφει ο Γκιούρας, δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένες ηθικές αξίες που διαφοροποιούν μια εθνική ομάδα από μια άλλη. Κατά τη νεοτερικότητα ο ρόλος της κοινωνιολογίας είναι να προχωρήσει πέρα από αυτές τις εμφανείς διαφορές και να διερευνήσει ερμηνείες που να στηρίζονται στον ορθό επιστημονικό λόγο. Όπως γράφει ο Weber για τις πολιτισμικές βαθμίδες μεταξύ διαφορετικών λαών:

όταν κατασκευάζουμε μια 'πολιτισμική βαθμίδα', τότε αυτό το νοητικό μόρφωμα, εφόσον αναλυθεί σε μια σειρά [νοητικών] κρίσεων, σημαίνει απλώς ότι τα μεμονωμένα φαινόμενα, τα οποία εν προκειμένω συνδυάζουμε εννοιακά, βρίσκονται μεταξύ τους σε «αποχρώσα» σχέση, ότι –έτσι θα μπορούσαμε να το εκφράσουμε– διαθέτουν κάποιο βαθμό εσωτερικής 'συγγένειας', αλλά ποτέ ότι διαδέχονται το ένα το άλλο με κάποια νομοτέλεια. Με άλλα λόγια: αποτελούν εννοιακά μέσα παράθεσης, όχι όμως θεμέλιο για μια συλλογιστική διαδικασία σύμφωνα με το περιβόητο σχήμα: 'Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί, ο Γάιος είναι άνθρωπος, άρα είναι θνητός' (Weber, 2017, σ. 159).

Οι έννοιες της πολιτικής υπεροχής και του «αγώνα» για την κατάκτησή της είναι κεντρικές στο έργο του Weber, ο οποίος όμως δεν δέχεται ότι η κατάκτηση αυτή μπορεί να αποτελέσει παγιωμένη και σταθερή κατάσταση και αποκλειστικό προνόμιο των συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Ενώ δηλαδή τονίζει τη σημασία της υπεροχής για την ταξική κατάτμηση, θεωρεί ότι αυτή μπορεί να ανατραπεί, εφόσον και εάν δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι η αξία των προνομίων και των ηθικών πλεονεκτημάτων των ανώτερων τάξεων είναι σχετική και ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ άνισων σε δύναμη υποκειμένων αέναος. Στην περίπτωση των ευέλικτων εργαζομένων, παραδείγματος χάρη, ο αγώνας τους για σταθερή και προστατευμένη συνδικαλιστικά απασχόληση στηρίζεται και στον ανταγωνισμό με τους μόνιμους υπαλλήλους. Είναι δε χαρακτηριστικό, όπως φάνηκε στην περίπτωση των ενοικιαζόμενων υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, ότι ο ανταγωνισμός αυτός τους οδηγεί στην αμφισβήτηση της ανωτερότητας των γνώσεων με βάση τις οποίες οι μόνιμοι υπάλληλοι πέτυχαν τη σταθερή και με υψηλές αποδοχές υπαλληλική τους ταυτότητα (Κουμανταράκη – Τσακίρης, 2020, σ.288).

Συμπεράσματα

Σε μια εποχή που τα επαναστατικά οράματα για ανατροπή του καπιταλισμού έχουν περιθωριοποιηθεί και το σύνθημα του αριστερού κινήματος ότι «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός» έχει υποχωρήσει, οι αγώνες του συνδικαλιστικού κινήματος παρουσιάζονται να μην προωθούν την ενότητα της εργατικής τάξης, αλλά να στηρίζουν τον θρυμματισμό της σε ομάδες εργαζομένων με διαφορετική μεταξύ τους δύναμη. Στο σημείο αυτό, η ενίσχυση της ταξικής ταυτότητας στηρίζεται όχι στη συλλογικότητα στους κόλπους της εργατικής τάξης αλλά στη διαφοροποίηση και την υποκειμενικότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι αγώνες των ενοικιαζόμενων υπαλλήλων στην Εθνική Τράπεζα για τη μονιμοποίησή τους (Κουμανταράκη – Τσακίρης, 2020, σ. 283-292). Θετική εξέλιξη στο ζήτημα αυτό αποτελεί η εκλογή της πρόεδρου του συλλόγου των εργαζομένων προερχόμενων από την πρώην Ethnodata στο Γενικό Συμβούλιο της ΟΤΟΕ. Η εκλογή αυτή επισφράγισε τους σκληρούς αγώνες των ενοικιαζόμενων υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας όχι μόνο για τη μονιμοποίησή τους, αλλά και για την ισότιμη συμμετοχή τους στην ομοσπονδία των Τραπεζοϋπαλλήλων. Είναι ένα θετικό βήμα που επισφραγίζει τη

θεσμική αναγνώριση των εργαζομένων της Ethnodata μέσα στην Τράπεζα και αποτελεί το πιο πρόσφατο βήμα για μια σειρά επιτυχίες για το σωματείο τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνικές

- Cassirer, E. (2013). «Διαφωτισμός». Στο E. Cassirer, *Η Ιδέα του Ρεπουμπλικανικού Πολιτεύματος. Διαφωτισμός*. Μτφ. Γ. Ξηροπαΐδης. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 47-74.
- Γκιούρας, Θ. (2017). «Εισαγωγικό Σημείωμα του Μεταφραστή». Στο Max Weber, *Για την Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Αρχαιότητας. Μια συλλογή*. Μτφ. Θ. Γκιούρας. Αθήνα: ΚΨΜ, σ. 11-13.
- Hermet, G. (2020). *Ιστορία των Εθνών και του Εθνικισμού στην Ευρώπη*. Μτφ. Α. Νεστοροπούλου. Αθήνα: Πεδίο.
- Κουμανταράκη, Ά. & Τσακίρης, Α. (2020). «Οι ενοικιαζόμενοι της Ethnodata: Μια Πρώτη Προσπάθεια Ερμηνείας ενός 'Επιτυχούς' Συνδικαλιστικού Φορέα». Στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Το Πολιτικό Φαινόμενο σε Μετάβαση. Προκλήσεις για τη Δημοκρατία, το Κράτος, την Κοινωνία – Επιλεγμένες Εισηγήσεις*. Κόρινθος: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Διεθνών Σχέσεων. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, σ. 283-292.
- Offe, C. (1993). *Κοινωνία της εργασίας*. Μτφ. Θ. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Νήσος.
- Weber, M. (1978). *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*. Μτφ. Μ.Γ. Κυπραίου, Αθήνα: Gutenberg.
- Weber, M. (2007). *Οικονομία και Κοινωνία. Κοινότητες*. Μτφ. Θ. Γκιούρας. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Weber, M. (2017). «Η Διένεξη για τον Χαρακτήρα της Αρχαιογερμανικής Κοινωνικής Οργάνωσης στη Γερμανική Γραμματολογία της Τελευταίας Δεκαετίας (1904)». Στο M. Weber, *Για την Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Αρχαιότητας. Μια συλλογή*. Μτφ. Θ. Γκιούρας. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ, σ. 149-193.

Αγγλικές

- Giddens, A. (1973). *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson.
- Wright, E. O. (2015). *Understanding Class*. London: Verso.

Abstract

The paper focuses on the notion of *expropriation* introduced on the study of labour by Max Weber. The expropriation of skills and talents owned by working people by their employers takes place, according to Weber, through salary employment. The notion of expropriation may provide us with a useful tool for approaching Weber's concepts on class tension and class struggle between employers and workers. Moreover, it may help us to decipher the points of similarity and differentiation between Weberian theory on classes and Marxian conceptualization of class struggle. Weber's approach on class division may illuminate antagonism amongst social groups which are not directly identified with the bourgeoisie and the proletariat, but on the contrary they possess middle positions in class stratification and participate in nonmanual labour. In the notion of expropriation refers Anthony Giddens (1980) in his analysis on Weber in his well-known book *Class Structure of the Advanced Societies*. Giddens links expropriation with class identity. According to his schema, class identity is determined by the possession of private property. By private property he means not only land and capital, but also skills and talents that the worker may possess. In Weber's theorization, those skills are considered to be worker's private property that equates him vis-à-vis the employer. This form of property is very important for Weber, since it offers its owner social recognition despite the frugal revenues it may provide him. Therefore, access to education of high quality may lessen social inequality and class antagonism. Furthermore, it strengthens social cohesion and individual progress vis-à-vis class constraints. The essay focuses on working people - owners of high skills under the condition of precarity that endangers their "privileged" position and puts an end to a long contract of social peace with their employers. Furthermore, it focuses on a new trade union identity that has close similarity to nationalism. This trade union patriotism tries to protect one group of working people against not only the state and employers but also other people working under precarity. The sense of superiority that permanent employees experience when they are confronted with precarious workers, intensifies class struggle between them. One may argue that permanent employees of high skills and precarious workers constitute two separate status groups.

Η Άννα Κουμανταράκη είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος στην Κοινωνιολογία από το Πανεπιστήμιο του Έσσεξ. Ο τίτλος της διατριβής της είναι: *Labour Identity in the Semi-Periphery: The Case of the Greek Trade Union Movement*. Εργάζεται ως Σύμβουλος-Καθηγήτρια στο ΕΑΠ.

Μετανάστες και παραγωγή αστικού χώρου. Φυλετικές και ταξικές συγκρούσεις και μορφές συνεργασίας και αλληλεγγύης στην Αθήνα της κρίσης

Δάφνη Δελφάκη

Περίληψη

Το παρόν άρθρο ερευνά την περίπλοκη σχέση μεταξύ των μεταναστών και του αστικού περιβάλλοντος. Πιο συγκεκριμένα, ασχολείται με πόλεις σε *καθεστώς λιτότητας και κρίσης* και συγκεκριμένα την Αθήνα. Οι δυσκολίες που δημιουργούνται για τους μετανάστες που ζουν στις πόλεις και οι κοινωνικοπολιτικοί ανταγωνισμοί που επικρατούν σε μια πόλη όπως η Αθήνα αποτελούν μέρος της συζήτησης. Η ανάλυση επικεντρώνεται στις εκφράσεις αμφισβήτησης των δυσκολιών, μέσω πρακτικών *μοιράσματος (commoning)* και διεκδίκησης του αστικού χώρου. Χρησιμοποιώντας τη διαλεκτική του Lefebvre για τον χώρο, το άρθρο υποστηρίζει ότι ο αστικός χώρος στον οποίο αναφέρεται δεν συνεπάγεται μόνο τη φυσική του υπόσταση, αλλά περιλαμβάνει επίσης κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαδικασίες. Συζητώντας τη χωρικότητα των διεκδικήσεων, τις πρακτικές αλληλεγγύης μεταξύ μεταναστών και ντόπιων, το άρθρο υποστηρίζει επίσης ότι αυτές οι διαδικασίες προσφέρουν ένα έδαφος για μία άτυπη *πολεοδομία της μετανάστευσης*, όπου οι κάτοικοι της πόλης ανεξάρτητα από εθνικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο μπορούν να οραματιστούν, να παραγάγουν και να χρησιμοποιήσουν τον αστικό χώρο στον οποίο ζουν.

1. Εισαγωγή

Η πόλη της Αθήνας την τελευταία δεκαετία βρίσκεται σε ένα *καθεστώς λιτότητας και κρίσης* (Trimikliniotes et al., 2015). Η οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο, οι δημογραφικές αλλαγές, η πολιτική αστάθεια αλλά και οι τρόποι με τους οποίους οι Αθηναίοι ανταποκρίνονται σε αυτές τις συνθήκες έχουν αφήσει το σημάδι τους στον αστικό χώρο της ελληνικής πρωτεύουσας και έχουν διαμορφώσει μια ιδιαίτερη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Παράλληλα, η Αθήνα έχει δεχτεί τα τελευταία χρόνια έναν μεγάλο αριθμό μεταναστών, όπως και το σύνολο της χώρας, στα πλαίσια των παγκόσμιων γεωπολιτικών εξελίξεων, όπως ο πόλεμος της Συρίας και οι αλλαγές στη μεταναστευτική πολιτική της Ευρώπης.

Το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει να αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι της Αθήνας, ντόπιοι και μη, ανταποκρίνονται στο καθεστώς κρίσης και αντεπεξέρχονται στην αβεβαιότητα και την επισφάλεια που προκαλεί, στοχεύοντας κυρίως σε διαδικασίες που εμπλέκουν ή επηρεάζουν τον φυσικό, κοινωνικό και πολιτικό αστικό χώρο. Θα ερευνήσει αν οι ανταγωνισμοί αλλά και οι δεσμοί συνεργασίας που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια αυτών των κοινωνικών διεργασιών μπορούν να γίνουν βάση για εναλλακτικές μορφές παραγωγής και κατανάλωσης του χώρου. Τέλος, ισχυρίζεται ότι η παρουσία μεταναστών στο αστικό περιβάλλον μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία ενδιαφερόντων *χώρων αναπαράστασης* ή *βιωμένου χώρου* (Lefebvre, 2011). Είτε ως μέσο επιβίωσης, είτε ως συνειδητή πολιτική στάση, οι ζωές των μεταναστών πολλές φορές χαρακτηρίζονται από διεκδικήσεις και πρακτικές *μοιράσματος* (*commoning*) (Stavrvides, 2016). Σε ένα καθεστώς κρίσης οι διαδικασίες αυτές αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη σημασία, καθώς οι ανάγκες γίνονται πιο πιεστικές και μεταφράζονται σε πράξεις χειραφέτησης ή ένα είδος άσκησης του Δικαιώματος στην Πόλη, όπως περιγράφεται από τον Lefebvre (1996).

2. Χωρικό και ιστορικό πλαίσιο

Στη συνέχεια, θα γίνει μια σύντομη ανάλυση του χωρικού και ιστορικού πλαισίου στο οποίο εστιάζει το παρόν άρθρο. Η πόλη της Αθήνας συγκεντρώνει πολλά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά και μπορεί να υποστηρίξει τα επιχειρήματα της παρούσας ανάλυσης για διάφορους λόγους. Οι απότομες δημογραφικές αλλαγές των τελευταίων χρόνων, είτε στις δεκαετίες του '80 και του '90, που μετέτρεψαν την

Ελλάδα σε χώρα υποδοχής (Castles et al., 2014), είτε από το 2015 με την «προσφυγική κρίση», έχουν αφήσει το σημάδι τους στην ελληνική πρωτεύουσα (Carastathis et al., 2018· Tsavdaroglou, 2018). Επιπρόσθετα, το καθεστώς λιτότητας και κρίσης που κυριαρχεί στην ελληνική πρωτεύουσα τα τελευταία χρόνια έχει δημιουργήσει ένα επισφαλές περιβάλλον, και τόσο οι ντόπιοι όσο και μετανάστες έχουν πληγεί. Οι αντιδράσεις σε αυτές τις δυσκολίες ποικίλλουν από εκδηλώσεις αλληλεγγύης και συνεργασίας έως φαινόμενα πόλωσης και κοινωνικού ανταγωνισμού (Kapsali & Tsavdaroglou, 2016). Οι ξενοφοβικές εκφράσεις και οι αντιδράσεις στην ετερότητα είναι συχνές (Tsilimprounidi, 2017). Τέλος, το στοιχείο του αυθορμητισμού και τα άτυπα αστικά κινήματα αλληλεγγύης και διεκδίκησης που χαρακτηρίζουν τις πόλεις της Νότιας Ευρώπης (Leontidou, 2014) είναι ιδιαίτερος εμφανής στην πόλη της Αθήνας και πλαισιώνουν με ενδιαφέροντα τρόπο την ανάλυση. Οι βασικές συνιστώσες του ερευνητικού ερωτήματος θα αναλυθούν στη συνέχεια και θα τοποθετηθούν στην αθηναϊκή πραγματικότητα, καθώς εξετάζονται ορισμένα χαρακτηριστικά της πόλης σε τοπικό, εθνικό και διεθνές πλαίσιο.

Λιτότητα και κρίση

Τα τελευταία χρόνια η έννοια της «κρίσης» εμφανίζεται συχνά σε ακαδημαϊκές, πολιτικές αλλά και καθημερινές συζητήσεις. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η «κρίση» έχει χαρακτηριστεί ως οικονομική, κρίση ασφάλειας, κοινωνική και πολιτική αλλά ακόμη και «της ίδιας της ιδέας της Ευρώπης» (New Keywords Collective, 2016, σ. 2). Ομοίως, στις εγχώριες εξελίξεις υπάρχουν αναφορές για οικονομική, χρηματοπιστωτική, συστημική κρίση και κρίση χρέους (Tsilimprounidi, 2017). Η σχέση της Ελλάδας με την Ευρώπη τέθηκε επίσης υπό συζήτηση. Οι εντάσεις μεταξύ των χωρών του ευρωπαϊκού πυρήνα και των χωρών της περιφέρειας της Ευρώπης (το ακρωνύμιο PIIGS που αναφέρεται στην Πορτογαλία, την Ιταλία, την Ιρλανδία, την Ελλάδα, την Ισπανία) δημιούργησαν επιπλέον μια κρίση εθνών (Tsilimprounidi, 2017). Ακόμα, η λογική εξήγηση ότι η ελληνική κρίση είναι μέρος ενός ευρωπαϊκού και παγκόσμιου αποτυχημένου οικονομικού συστήματος, και όχι αποτέλεσμα των κακοηθειών του κρατικού και του ιδιωτικού τομέα της Ελλάδας (Fouskas & Dimoulas, 2013· Varoufakis, 2013) έχει χρησιμοποιηθεί σαν αφήγημα για να δικαιολογήσει τάσεις προστατευτισμού μέσα στην ελληνική κοινωνία, ενώ παράλληλα συνδυάζει τη ρητορική του Ευρωσκεπτικισμού με εθνικιστικές και ξενοφοβικές

ρητορείες (Tsilimprounidi, 2017). Κοινωνικές και ανθρωπιστικές κρίσεις έχουν επίσης προκύψει, λόγω της κατάρρευσης των συστημάτων πρόνοιας και υγειονομικής περίθαλψης και της αγοράς εργασίας (Tsilimprounidi, 2017).

Τα αποτελέσματα όλων αυτών των εκφάνσεων της «κρίσης» είναι ακόμα πιο εμφανή στο αστικό περιβάλλον (Tsilimprounidi, 2017), καθώς οι πόλεις γίνονται γόνιμο έδαφος για φαινόμενα συσσώρευσης εξουσίας και πλούτου και εν τέλει κοινωνικού αποκλεισμού, με βαθιές κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις (Burkhalter & Castells, 2009). Οι επιπτώσεις αυτές βαραίνουν ιδιαίτερα όλο τον αστικό πληθυσμό, ωστόσο η περιθωριοποίηση των μεταναστών βαθαίνει ακόμα περισσότερο και οι ανάγκες τους παραγκωνίζονται κι άλλο, καθώς σχηματίζεται μια νέα τάξη Ελλήνων «νεόπτωχων» (Kaika, 2012). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο κοινωνικός ανταγωνισμός αυξάνεται και η λιτότητα χτυπά, αλλά όχι επί ίσοις όροις (Peck, 2012, σ. 629).

Σύντομη ιστορία της μετανάστευσης στην Ελλάδα, ελληνικότητα και αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού

Η Ελλάδα έχει ακολουθήσει το «Μεσογειακό μοντέλο μετανάστευσης», όπως έχει περιγραφεί από διάφορους ερευνητές (King, 2016· Van Mol & de Valk, 2016). Όπως η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία, η Ελλάδα που ήταν για πολλά χρόνια χώρα εκπατρισμού, μετατράπηκε γρήγορα, λόγω απότομων γεωπολιτικών αλλαγών, σε χώρα υποδοχής μεταναστών (Castles et al., 2014· Van Mol & de Valk, 2016). Οι πόλεμοι της Γιουγκοσλαβίας και η διάλυση της Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν τα γεγονότα που άλλαξαν σημαντικά τα μοτίβα μετανάστευσης στην Ευρώπη και επηρέασαν ιδιαίτερα την Ελλάδα (Garcés-Mascareñas & Penninx, 2016). Η πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος της γειτονικής Αλβανίας μετέτρεψε για τα καλά την Ελλάδα σε χώρα υποδοχής (Iosifides et al., 2007· Lazaridis & Koumandraki, 2007). Η αδυναμία του ελληνικού κράτους να σχεδιάσει ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο μεταναστευτικής και εργασιακής πολιτικής για τους νεοαφιχθέντες Αλβανούς είχε ως αποτέλεσμα κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες (Γεωργούλας, 2001· Lazaridis & Koumandraki, 2007). Επιπρόσθετα, η αλβανική μετανάστευση είχε χαρακτηριστεί και τότε ως «κρίση» από τα ΜΜΕ και ως ένα γεγονός που θα διερρήγγυε τον φαινομενικά ομοιογενή και συμπαγή ιστό της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, ο στιγματισμός των Αλβανών μεταναστών και τα φαινόμενα ρατσισμού και κοινωνικού αποκλεισμού ήταν συχνά. Το αφήγημα της εθνικής ομοιογένειας και η έννοια του Ελληνισμού, που απέκτησε με τον καιρό γεωπολιτική σημασία, έγιναν μια βάση για την

εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, παραβλέποντας την ύπαρξη άλλων κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων που είχαν στο παρελθόν με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία ενταχθεί στον κοινωνικό ιστό (Έλληνες μετανάστες μετά την καταστροφή της Σμύρνης, Έλληνες που επαναπατρίστηκαν αφού είχαν μεταναστεύσει σε άλλες χώρες, Ρομά, Μουσουλμάνοι της Θράκης) (Anderson, 2016· Χριστόπουλος, 2001).

Τα τελευταία χρόνια η πλειονότητα της μετανάστευσης στην Ελλάδα προέρχεται από την Ασία και την Αφρική και κυρίως τις Αραβικές χώρες (Oikonomakis, 2018). Αρχικά, η Ελλάδα λειτούργησε ως χώρα-transit, μια ενδιάμεση στάση όσων ήθελαν τελικά να βρεθούν στις βόρειες ευρωπαϊκές χώρες. Μετά τη συμφωνία Ευρώπης-Τουρκίας και το κλείσιμο της Βαλκανικής Οδού, το βασικό δηλαδή μονοπάτι μετανάστευσης προς τον Βορρά, πολλοί πρόσφυγες και μετανάστες βρέθηκαν εγκλωβισμένοι εντός των ελληνικών συνόρων (Oikonomakis, 2018). Το αποδυναμωμένο ελληνικό κράτος και η πληγείσα οικονομία αδυνατεί να διαχειριστεί αυτή την παρατεταμένη κατάσταση και, παράλληλα, το αίσθημα φόβου προς το ξένο και το διαφορετικό αυξήθηκε στην ελληνική κοινωνία (Arampatzi, 2017). Ο Balibar (1991 [1988]) περιγράφει αυτό το φαινόμενο ως «ρατσισμό της κρίσης», ο οποίος συνεπάγεται μη παραγωγικές ιδέες αποκλεισμού του διαφορετικού ως αντίδραση σε φαινόμενα φτωχοποίησης και ανέχειας. Εκφράσεις ξενοφοβίας και ρατσισμού προέρχονται από βαθύτερες επιβλαβείς διαδικασίες που αποδυναμώνουν την κοινωνική ισχύ. Παράλληλα, ο λαϊκισμός ενδυναμώνεται και επικρατούν η εσωστρέφεια και ο προστατευτισμός έναντι του μετανάστη, του φτωχού, του άστεγου και του άνεργου (Arampatzi, 2017· Balibar, 1991 [1988]· Tsilimprounidi, 2017).

Από την άλλη πλευρά, ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού έχει συνειδητοποιήσει ότι ο φόβος προς το διαφορετικό δεν είναι παραγωγική απόκριση στο καθεστώς λιτότητας και κρίσης που επικρατεί και έχει παραγάγει εναλλακτικές λύσεις στο πρόβλημα (Tsilimprounidi, 2017). Ο Καστοριάδης (2013 [1965]) σημειώνει ότι μια χαρακτηριστική αντίδραση στην *ιδιωτικοποίηση* («απόσυρση στον εαυτό») που λαμβάνει χώρα σε μία κοινωνία σε κρίση είναι μια ισχυρή έκφραση της ανάγκης για κοινωνικοποίηση. Προσθέτει ότι ο αγώνας στην κοινωνία της κρίσης, όπου «οι άνθρωποι δεν υποτάσσονται παθητικά στην παρούσα οργάνωση της κοινωνίας», δημιουργεί νέες κοινωνικές σχέσεις και τελικά έναν νέο τρόπο ζωής. Αυτός ο ισχυρισμός μπορεί να εξηγήσει την εμφάνιση της ιδέας της αλληλεγγύης που επικράτησε την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα, όπου έχουν σχηματιστεί αρκετοί

συνασπισμοί αντίστασης ενάντια στην πραγματικότητα της λιτότητας (Arampatzi, 2018· Featherstone & Karaliotas, 2018· Hadjimichalis, 2018· Vaiou & Kalandides, 2017· Zamponi & Bosi, 2018). Εκτός από την πρακτική της δωρεάς με τη μορφή της παροχής υπηρεσιών, τροφίμων, ρούχων και θέσεων εργασίας (Papataxiarchis, 2016), η αλληλεγγύη έχει εκδηλωθεί επιπλέον ως μέσο διαμόρφωσης πολιτικών και κοινωνικών δεσμών και ως τρόπος αντιμετώπισης των ανεπαρκειών των κρατικών δομών (Arampatzi, 2017).

3. Μετανάστες, μορφές αλληλεγγύης και κοινός χώρος

Η τελευταία ενότητα θα επικεντρωθεί σε εκφράσεις διεκδίκησης και χειραφέτησης που αναδύονται αυθόρμητα στην πόλη και τους ιδιαίτερους *κοινούς χώρους* (Stavrides, 2016) που δημιουργούν. Θα συζητηθούν συγκεκριμένα παραδείγματα πρακτικών όπου η παρουσία των μεταναστών παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία νέων πραγματικοτήτων σε ένα πλαίσιο λιτότητας και κρίσης. Τα παραδείγματα των αστικών πρακτικών που θα συζητηθούν στη συνέχεια επιλέχθηκαν ως περιπτώσεις κοινωνικο-χωρικής σημασίας για την παραγωγή βιωμένου χώρου με μοναδικά χαρακτηριστικά. Δεν γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες ή μορφές κοινωνικών κινημάτων, καθώς θεωρείται πιο σημαντικό η ανάλυση να βασίζεται στον χωρικό χαρακτήρα, όπως διευρυμένα προσεγγίζεται από τον Lefebvre.

Παράδειγμα 1: *Το κίνημα των αλληλέγγυων καταλήψεων - Το City Plaza Hotel*

Το φαινόμενο των αλληλέγγυων καταλήψεων μπορεί να προσεγγιστεί ως μια πρακτική χειραφέτησης για τους νεοαφιχθέντες μετανάστες και ως τρόπος δημιουργίας δεσμών με τον τοπικό πληθυσμό. Μία από τις πιο γνωστές και εν μέρει επιτυχημένες περιπτώσεις καταλήψεων αλληλεγγύης στην Αθήνα είναι το City Plaza Hotel. Έλαβε χώρα για πρώτη φορά την άνοιξη του 2016 σε μία εγκαταλειμμένη ξενοδοχειακή μονάδα στην κεντρική Αθήνα. Ο στόχος ήταν, από την αρχή, διπλός: η κατάληψη θα προσέφερε στέγαση σε ευάλωτους πρόσφυγες και μετανάστες, αλλά θα λειτουργούσε και ως χώρος ενδυνάμωσης και χειραφέτησης ενάντια στον «ρατσισμό, τα σύνορα και τον κοινωνικό αποκλεισμό»¹. Η κατάληψη του κτηρίου συνέβη έναν μήνα μετά την εφαρμογή της

¹ <https://best-hotel-in-europe.eu>, τελευταία πρόσβαση 29/10/2020.

συμφωνίας ΕΕ-Τουρκίας που είχε ως στόχο να περιορίσει την κίνηση των προσφύγων στην Ευρώπη. Παράλληλα με αυτό το γεγονός, έλαβε χώρα το κλείσιμο των συνόρων μεταξύ Ελλάδας και Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας. Με αυτόν τον τρόπο, ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών και προσφύγων παγιδεύτηκε στην Ελλάδα και η ανάγκη για στέγαση έγινε ιδιαίτερα πιεστική.

Παράδειγμα 2: *Οργάνωση σε επίπεδο γειτονιάς - Κυψέλη και η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης*

Η γειτονιά της Κυψέλης ξεχωρίζει τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα για τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της. Η παρουσία των μεταναστών αποτυπώνεται στον φυσικό και κοινωνικό χώρο της γειτονιάς, στις ιδιαίτερες πρακτικές διεκδίκησης δημόσιων χώρων, πλατειών και δρόμων για κοινωνικοποίηση αλλά και μέσω του μεικτού υποβάθρου των μαθητών στα δημόσια σχολεία της περιοχής. Η συνύπαρξη του ντόπιου και ξένου πληθυσμού γεννά εντάσεις, ωστόσο φαινόμενα αλληλοβοήθειας, συνεργασίας και αλληλεγγύης είναι επίσης συχνά (Lafazani et al., 2010· Vaiou & Lafazani, 2015). Το κτήριο της Δημοτικής Αγοράς της Κυψέλης έχει στεγάσει τα τελευταία χρόνια αρκετές προσπάθειες αυτο-οργάνωσης των κατοίκων, με δραστηριότητες που ήταν ιδιαίτερα φιλόξενες προς τους ξένους κατοίκους της περιοχής. Το «Σχολείο» της Αγοράς που προσέφερε μαθήματα ελληνικών χωρίς κόστος είναι ένα παράδειγμα τέτοιας δραστηριότητας (Lafazani et al., 2010).

Το 2012 ο Δήμος Αθηναίων ανακατέλαβε το κτήριο της Αγοράς και αφού έμεινε κενό για κάποια χρόνια, ξεκίνησε τη λειτουργία του το 2018 ως χώρος κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Πολλές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα είναι ακόμα πιστές στο αρχικό όραμα των κατοίκων, ωστόσο πρόκειται πλέον για ένα χώρο με εμφανή εμπορικό χαρακτήρα².

Ένα από τα πρώτα σημεία παρατήρησης σχετικά με τις περιπτώσεις αστικών κινήματων που περιγράφηκαν παραπάνω αφορούν τους στόχους τους, που φαίνεται

² <https://athens.impacthub.net/kypseli-municipal-market/?lang=en> και <https://athens.impacthub.net/ta-nea-mas/egkainia-dimotikis-agoras-kipselis>, “The official opening of the Municipal Market of Kypseli”, τελευταία πρόσβαση 29/10/2020.

να είναι πολυδιάστατοι. Στην ανάλυσή τους σχετικά με τις πρακτικές αλληλεγγύης, οι Βαΐου και Καλαντίδης (2017) χρησιμοποιούν τις έννοιες της *ανθεκτικότητας* και της *κοινωνικής καινοτομίας*, οι οποίες σχετίζονται με την τρέχουσα συζήτηση. Η ανθεκτικότητα περιγράφεται ως προσαρμοστικότητα στις κρίσεις και στις πιέσεις της καθημερινής ζωής. Η κοινωνική καινοτομία φέρνει νέες πρακτικές στην παροχή υπηρεσιών και στοχεύει στην ικανοποίηση των ανεκπλήρωτων αναγκών μέσω της κοινωνικής αλλαγής και της κοινωνικής ενδυνάμωσης. Οι Λάσκος και Τσακαλώτος (2013) προσθέτουν μια πολιτική διάσταση στη συζήτηση, υποστηρίζοντας ότι τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα που εμφανίστηκαν την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα δεν είναι μόνο μια θεραπεία για τις πληγές που προκαλεί η οικονομική κρίση. Προσφέρουν επίσης ένα έδαφος στο οποίο θα μπορούσαν να δομηθούν εναλλακτικά μοντέλα κατανάλωσης και παραγωγής, αμφισβητώντας, με αυτόν τον τρόπο, τη νεοφιλελεύθερη τάξη σε βαθύτερο επίπεδο. Οι πρωτοβουλίες που περιγράφηκαν παραπάνω επιλέχθηκαν ως μοναδικές πρακτικές χειραφέτησης, λόγω της δυνατότητάς τους να καλύψουν βασικές ανάγκες αλλά και να παραγάγουν χώρους κοινωνικοποίησης και πολιτικοποίησης.

Το κίνημα των αλληλέγγυων καταλήψεων και η περίπτωση του City Plaza Hotel είναι ένα ενδιαφέρον παράδειγμα διεκδίκησης του δικαιώματος στη στέγαση μέσω του κοινωνικού αγώνα, ο οποίος αποτελεί σημαντικό στοιχείο της άσκησης του Δικαιώματος στην Πόλη (Lefebvre, 1996· Madden & Marcuse, 2016). Παράλληλα, η πρακτική αυτή ασκεί το δικαίωμα των μεταναστών στην *ορατότητα* (Strickland, 2016), αφού πρακτικά τους επιτρέπει να ζουν και να κινούνται στο κέντρο της πόλης, σε αντίθεση με τον εξοβελισμό που υφίστανται στα κέντρα κράτησης και υποδοχής, στην περιφέρεια της χώρας (Tsavdaroglou, 2018). Με αυτόν τον τρόπο οι μετανάστες μετατρέπονται σε ενεργές πολιτικές και κοινωνικές οντότητες και δημιουργούν αντίστοιχους δεσμούς με τον ντόπιο πληθυσμό. Σε ένα καθεστώς λιτότητας και κρίσης αυτές οι διεργασίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς μπορούν να ενισχύσουν τις κοινές τους διεκδικήσεις. Η συμμαχία μεταξύ των κατοίκων του City Plaza Hotel και των πρώην εργαζομένων του ξενοδοχείου οι οποίοι απολύθηκαν χωρίς αποζημίωση στην αρχή της οικονομικής κρίσης είναι ένα καλό παράδειγμα κοινού αγώνα³. Σύμφωνα με τον Castells (1979), η επιρροή ενός αστικού

³ <https://best-hotel-in-europe.eu> and <https://omniatv.com/853448739> “Former workers of City Plaza: Restoring the truth”, in Greek, τελευταία πρόσβαση 29/10/2020.

κινήματος «στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των κοινωνικών τάξεων» καθορίζει την πολιτική του σημασία. Με βάση αυτή την παρατήρηση, το έργο του City Plaza κρίνεται ως μία αξιοσημείωτη προσπάθεια για τη δημιουργία ενός αυθεντικού, αστικού κινήματος.

Στην περίπτωση της Δημοτικής Αγοράς της Κυψέλης, η μεγαλύτερη συνεισφορά του έργου είναι οι διαπολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κατοίκων της περιοχής (Lafazani et al., 2010). Η συμβολή του «Σχολείου» είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντική ως ένα άτυπο μέσο ένταξης των μεταναστών, δεδομένης μάλιστα της έλλειψης αντίστοιχων κρατικών δομών (Lafazani et al., 2010). Και σε αυτή την περίπτωση, οι έννοιες της *ανθεκτικότητας* και της *κοινωνικής καινοτομίας* είναι σχετικές. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας μπορεί να είναι σημαντική για την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας (ακόμα κι αν αφορά παράτυπες ή άτυπες μορφές εργασίας) και ταυτόχρονα ενισχύει τους δεσμούς με την τοπική κοινότητα.

Σχετικά με την αλλαγή καθεστώτος που έλαβε χώρα στην Αγορά της Κυψέλης, αφού ξαναπέρασε στη διαχείριση του Δήμου, ο Castells υποστηρίζει ότι δημιουργείται μια «ανώτερη μορφή συμμετοχικής κυβέρνησης» (1983, σ. 69) όταν οι απαιτήσεις της κοινωνίας των πολιτών διεισδύουν επιτυχώς στις λειτουργίες του κράτους. Είναι νωρίς για να κριθεί αν η Αγορά της Κυψέλης είναι ένα επιτυχημένο παράδειγμα συμμετοχικής διακυβέρνησης. Ωστόσο, η συνεργασία μεταξύ αυθόρμητων κινήματων αλληλεγγύης και θεσμικών σχημάτων είναι συχνό φαινόμενο στην Αθήνα και πολλές τέτοιες προσπάθειες έχουν επιτελέσει σημαντικό έργο.

4. Συμπεράσματα

Αυτά τα παραδείγματα *μοιράσματος* και *παραγωγής κοινών χώρων* (Stavrides, 2016) με άτυπο και αυθόρμητο χαρακτήρα ενδεχομένως δεν μπορούν να αναπροσαρμόσουν άμεσα και καθοριστικά τις δομικές διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής ένταξης των μεταναστών (Leontidou, 2014). Μπορούν, ωστόσο, να χαρακτηριστούν ως δημιουργικές, ευέλικτες και εύπλαστες καταστάσεις που δομούν κοινωνικές σχέσεις, ένα ήθος συλλογικής συνείδησης και μη εμπορεύσιμου τρόπου ζωής, αλλά και αμφισβητούν το υπάρχον καθεστώς κρίσης και λιτότητας (Harvey, 2013· Tsavdaroglou, 2018). Το Δικαίωμα στην Πόλη εξασκείται με βάση το στάτους του *κατοίκου* της πόλης, άσχετα από εθνοτικά, ταξικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά

(Purcell, 2002). Στο έργο του Lefebvre, οι κάτοικοι της πόλης αποκτούν πρόσβαση στον φυσικό αστικό χώρο διεκδικώντας τον μέσω καθημερινών πρακτικών και στον πολιτικό αστικό χώρο μέσω διαδικασιών συμμετοχής. Αποκτούν, έτσι, το δικαίωμα να οραματιστούν την πόλη στην οποία κατοικούν αναδιαμορφώνοντας τις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα σε αυτή και να συμμετάσχουν στην παραγωγή και την κατανάλωση του χώρου. Η διαδικασία αυτή κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική για τους κατοίκους της πόλης που δεν έχουν πρόσβαση στις τυπικές διαδικασίες ένταξης σε ένα κοινωνικό σύνολο ή ένα πολίτευμα, όπως οι άτυποι μετανάστες.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson, B. (2016). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Revised edition). Verso.
- Arampatzi, A. (2017). "The spatiality of counter-austerity politics in Athens, Greece: Emergent 'urban solidarity spaces'". *Urban Studies*, 54(9), p. 2.155-2.171.
- Arampatzi, A. (2018). "Constructing solidarity as resistive and creative agency in austerity Greece". *Comparative European Politics*, 16(1), p. 50-66.
- Balibar, É. (1991). "Racism and Crisis". In É. Balibar & I. M. Wallerstein, *Race, nation, class: Ambiguous identities*. Verso.
- Burkhalter, L., & Castells, M. (2009). *Beyond the Crisis: Towards a New Urban Paradigm*. Archinect. <https://archinect.com/features/article/90159/beyond-the-crisis-towards-a-new-urban-paradigm>
- Carastathis, A., Spathopoulou, A., & Tsilimpounidi, M. (2018). "Crisis, What Crisis? Immigrants, Refugees, and Invisible Struggles". *Refuge*, 34(1), 1050852ar.
- Castells, M. (1979). *The urban question: A marxist approach*. Trans. A. Sheridan, MIT Press paperback ed. MIT Press.
- Castles, S., Haas, H. de, & Miller, M. J. (2014). *The age of migration: International population movements in the modern world* (5th ed.). Palgrave Macmillan.
- Castoriadis, C. (2013, [1965]). *The crisis of modern society*. Libcom.Org. <http://libcom.org/library/crisis-modern-society>
- Featherstone, D., & Karaliotas, L. (2018). "Challenging the spatial politics of the European crisis: Nationed narratives and trans-local solidarities in the post-crisis conjuncture". *Cultural Studies*, 32(2), p. 286-307. <https://doi.org/10.1080/09502386.2017.1354050>

- Fouskas, V. K., & Dimoulas, C. (2013). *Greece, financialisation and the EU: The political economy of debt and destruction*. Palgrave Macmillan.
- Garcés-Mascareñas, B., & Penninx, R. (eds) (2016). *Integration processes and policies in Europe: Contexts, levels and actors*. Springer.
- Hadjimichalis, C. (2018). *Crisis spaces: Structures, struggles and solidarity in Southern Europe*. Routledge.
- Harvey, D. (2013). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution* (Paperback ed). Verso.
- Iosifides, T., Lavrentiadou, M., Petracou, E., & Kontis, A. (2007). "Forms of Social Capital and the Incorporation of Albanian Immigrants in Greece". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(8), p. 1.343-1.361.
- Kaika, M. (2012). "The economic crisis seen from the everyday: Europe's nouveau poor and the global affective implications of a 'local' debt crisis". *City*, 16(4), p. 422-430.
- Kapsali, M., & Tsavdaroglou, C. (2016). "The Battle for the Common Space, from the Neo-liberal Creative City to the Rebel City and Vice Versa: The Cases of Athens, Istanbul, Thessaloniki and Izmir". In R. J. White, S. Springer, & M. J. L. Souza (eds), *The practice of freedom: Anarchism, geography, and the spirit of revolt*, p. 151-182. Rowman & Littlefield International.
- King, N. (2016). *No borders: The politics of immigration control and resistance*. Zed Books.
- Lafazani, O., Lykogianni, R., & Vaiou, D. (2010). *Greece: Thematic Study on Urban Interaction Spaces and Social Movements*. Gender, Migration and Intercultural Interaction in South-East Europe - Ge.M.IC.
- Laskos, C., & Tsakalotos, E. (2013). *Crucible of resistance: Greece, the Eurozone and the world economic crisis*. Pluto Press.
- Lazaridis, G., & Koumandraki, M. (2007). "Albanian Migration to Greece: Patterns and Processes of Inclusion and Exclusion in the Labour Market". *European Societies*, 9(1), p. 91-111.
- Lefebvre, H. (1996). "Right to the City". In E. Kofman & E. Lebas (eds), *Writings on cities*, p. 61-181). Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (2011). *The production of space* (Nachdr.). Blackwell.

- Leontidou, L. (2014). "The crisis and its discourses: Quasi-Orientalist attacks on Mediterranean urban spontaneity, informality and *joie de vivre*". *City*, 18(4-5), p. 551-562.
- Madden, D., & Marcuse, P. (2016). *In defense of housing: The politics of crisis*.
- New Keywords Collective. (2016). "Europe/Crisis: New Keywords of 'the Crisis' in and of 'Europe' ". *Near Futures Online*, 45.
- Oikonomakis, L. (2018). "Solidarity in Transition: The Case of Greece". In D. della Porta (ed.), *Solidarity Mobilizations in the 'Refugee Crisis'*, p. 65-98. Springer International Publishing.
- Papataxiarchis, E. (2016). "Unwrapping solidarity? Society reborn in austerity". *Social Anthropology*, 24(2), p. 205-210.
- Peck, J. (2012). "Austerity urbanism: American cities under extreme economy". *City*, 16(6).
- Purcell, M. (2002). "Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant". *GeoJournal*, 58(2/3), p. 99-108.
- Stavrides, S. (2016). *Common space: The city as commons*. Zed Books.
- Strickland, P. (2016, July 3). *Greek leftists turn deserted hotel into refugee homes*.
- Trimikliniotis, N., Parsanoglou, D., & Tsianos, V. (2015). *Mobile commons, migrant digitalities and the right to the city*. Palgrave Macmillan.
- Tsavdaroglou, C. (2018). "The Newcomers' Right to the Common Space: The case of Athens during the refugee crisis". *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 17(2), p. 376-401.
- Tsilimpounidi, M. (2017). *Sociology of crisis: Visualising urban austerity*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Vaiou, D., & Kalandides, A. (2017). "Practices of solidarity in Athens: Reconfigurations of public space and urban citizenship". *Citizenship Studies*, 21(4), p. 440-454.
- Vaiou, D., & Lafazani, O. (2015). "Kypseli and its Market: Conflict and coexistence in the neighbourhoods of the city centre". *Athens Social Atlas*. <https://www.athenssocialatlas.gr/en/article/kypseli/>
- Van Mol, C., & de Valk, H. (2016). "Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective". In B. Garcés-Mascreñas & R. Penninx (eds), *Integration processes and policies in europe: Contexts, levels and actors*, p. 31-55. Springer.

- Varoufakis, Y. (2013). "We Are All Greeks Now! The Crisis in Greece in Its European and Global Context". In A. Triandafyllidou, R. Gropas, & H. Kouki (eds), *The Greek crisis and European modernity*, p. 44-58. Palgrave Macmillan.
- Zamponi, L., & Bosi, L. (2018). "Politicizing Solidarity in Times of Crisis: The Politics of Alternative Action Organizations in Greece, Italy, and Spain". *American Behavioral Scientist*, 62(6), p. 796-815.
- Γεωργούλας, Σ. (2001). «Η νέα μεταναστευτική κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της». Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, & Μ. Παύλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, σ. 57-80. Ελληνικά Γράμματα.
- Χριστόπουλος, Δ. (2001). «Το τέλος της εθνικής ομο(ιο)γένειας: Παραδοσιακές και νέες μορφές ετερότητας στην Ελλάδα». Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, & Μ. Παύλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, σ. 57-80. Ελληνικά Γράμματα.

Abstract

This paper investigates the complex relationship between migrants and the urban environment. More specifically, it deals with urban environments of ‘austerity-and-crisis’ and specifically Athens, Greece, as a case study. The hardships that are generated for the urban migrant and the socio-political antagonisms that prevail in a city such as Athens, form one part of the discussion. The analysis focuses on expressions of contesting these malignancies, through practices of commoning and claiming urban space. By using the Lefebvrian dialectic, the paper argues that the urban space of reference does not imply only the physical aspect, but it also includes social, political and cultural processes. By discussing the spatiality of migrant struggles, practices of solidarity and commoning between migrants and locals, this paper also argues that these processes offer a ground for an atypical migrant urbanism, where city dwellers regardless of ethnic, religious and cultural backgrounds are able to envision, produce and utilise the urban space.

Η Δάφνη Δελφάκη είναι πολεοδόμος-χωροτάκτης, πτυχιούχος του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και κάτοχος μεταπτυχιακού στη Μετανάστευση, Κινητικότητα και Ανάπτυξη της Σχολής Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών (SOAS) του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (University of London).

Για τη διαμόρφωση του ηθικού – νομικού καθεστώτος περί τα δικαιώματα των ζώων στην Ελλάδα

Γεράσιμος Φίλιππας

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι να παρουσιάσει τις απαρχές του κινήματος για τα δικαιώματα των ζώων, το οποίο έχει τις ρίζες του στις αρχές του 19ου αιώνα στην Αγγλία και αργότερα στην Αμερική, όπου εμφανίστηκαν οι πρώτες οργανωμένες απόπειρες για νομοσχέδια που θα απέτρεπαν την κακοποίηση των ζώων. Με την πάροδο των χρόνων και μετά το 1970 διαμορφώνεται το κίνημα με τη σημερινή του μορφή, και στη συνέχεια έχουμε τις διάφορες διακηρύξεις και διεθνείς συμβάσεις για την προστασία τους. Τον 21ο αιώνα η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ζώων γίνεται ολοένα πιο δυνατή και δεν προέρχεται μόνο από ακτιβιστές αλλά και από επιστήμονες της νευροβιολογίας και των γνωστικών επιστημών. Στην Ελλάδα, παρά την αυστηρή νομοθεσία για την προστασία των ζώων καθώς και τη δυναμική παρουσία του κινήματος για τα δικαιώματά τους, εξακολουθούν να παρατηρούνται πολλά επεισόδια και φαινόμενα κακοποίησής τους.

Εισαγωγή

Στις μέρες μας περισσότερο από ποτέ, στη δημόσια σφαίρα τα δικαιώματα των ζώων απασχολούν σε επίπεδο φιλοσοφικού στοχασμού και νομικής συμπερίληψης αυτού του στοχασμού. Από την άλλη, είμαστε συχνά μάρτυρες μορφών κακοποίησης που υφίστανται τα ζώα από τον άνθρωπο, είτε πρόκειται για ζώα συντροφιάς, είτε για παραγωγικά ζώα, αυτά δηλαδή που εκτρέφονται για οικονομικούς λόγους στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας και προορίζονται για κατανάλωση, είτε ακόμα για άγρια είδη ζώων, των οποίων τα οικοσυστήματα έχουν καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό από τις ενέργειες του ανθρώπου.

Στη σύγχρονη εποχή η μεγάλη αλλαγή στην αντιμετώπιση των μη ανθρώπινων ζώων καθώς και η ανατροφοδότηση της συζήτησης περί δικαιωμάτων των ζώων ξεκίνησε το 1975 με την έκδοση του βιβλίου του Peter Singer *Η απελευθέρωση των ζώων*. Ο Singer στο εν λόγω βιβλίο επεξεργάστηκε τη θεωρία του ωφελιμισμού του Jeremy Bentham, έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνει και τα ζώα (Singer, 2010 [1975]), ωστόσο ο Tom Regan μίλησε ευθαρσώς για δικαιώματα το 1983 στο βιβλίο *Η υπόθεση για τα δικαιώματα των ζώων* (Regan, 1983). Παρ' όλα αυτά, όταν αναφερόμαστε σε δικαιώματα των ζώων, συνήθως συμπεριλαμβάνονται διάφορες φιλοσοφικές θεωρίες.

Οργανώσεις υπέρ της προστασίας των ζώων υπήρχαν από τον 19ο αιώνα, όταν και πραγματικά ξεκίνησε το κίνημα για τα δικαιώματά τους. Χάρη σε αυτές τις πρώτες οργανώσεις ψηφίστηκαν οι πρώτοι νόμοι για την προστασία των ζώων, ενώ στη συνέχεια, από το 1970 και μετά, μέσω των φιλοσόφων και του κινήματος για τα δικαιώματα των ζώων ξεκίνησαν οι διακηρύξεις και οι διεθνείς συμβάσεις για την προστασία τους. Πλέον, στον 21ο αιώνα, τα μη ανθρώπινα ζώα κερδίζουν συνεχώς περισσότερους υποστηρικτές των δικαιωμάτων τους, οι οποίοι δεν προέρχονται μόνο από τον χώρο του ακτιβισμού. Στην Ελλάδα, ενώ υπάρχει ένα σχετικά αυστηρό νομικό πλαίσιο για την προστασία των ζώων και μολονότι το εγχώριο κίνημα όσο πάει και δυναμώνει, εντούτοις παρατηρούνται αρκετά φαινόμενα κακοποίησής τους (Λιλιοπούλου, 2020).

A. Οι απαρχές του κινήματος για τα δικαιώματα των ζώων και οι πρώτοι νόμοι προστασίας τους

Το κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων στην πραγματικότητα ξεκίνησε τον 19ο αιώνα και βασίστηκε σε δύο ξεχωριστά κινήματα, σε αυτό της πρόληψης της σκληρότητας έναντι των ζώων και σε αυτό της αντίθεσης στη ζωτομία. Αν και με διακριτές διαφορές μεταξύ τους, αυτά τα κινήματα υπήρξαν ή λειτούργησαν σε μεγάλο βαθμό αλληλένδετα και από κοινού. Ουσιαστικά, μπορούν να εκληφθούν ως το πρώτο ενιαίο κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων, το οποίο επίσης συνδεόταν σε μεγάλο βαθμό με το κίνημα για τα δικαιώματα των γυναικών και το κίνημα της κατάργησης της δουλείας. Πολλοί από τους ανθρώπους που συμμετείχαν σε αυτά τα κινήματα εργάζονταν για την ανατροπή της δουλείας, τα δικαιώματα των γυναικών όπως και των ζώων, καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τη σύνδεση που υπήρχε μεταξύ της ταλαιπωρίας των ζώων και της ταλαιπωρίας των ανθρώπων (DeMello, 2012, σ. 402).

Το 1800 στην Αγγλία ξεκίνησαν οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες πρόληψης της κακοποίησης των ζώων. Συγκεκριμένα, ακτιβιστές προσπάθησαν να περάσουν προς ψήφιση ένα νομοσχέδιο στο Κοινοβούλιο για την απαγόρευση των αγώνων μεταξύ ταύρων και σκύλων, αλλά, μετά από μήνες συζήτησης, η προσπάθεια δεν ευδοκίμησε. Μια άλλη προσπάθεια έγινε το 1802, που ήταν επίσης ανεπιτυχής (DeMello, 2012, σ. 402). Ένα πιο γενικό νομοσχέδιο, για την «πρόληψη της φαύλης και κακοήθους σκληρότητας στα ζώα» προτάθηκε από τον Λόρδο Erskine το 1809, το οποίο, αν και πέρασε στη Βουλή των Λόρδων, απέτυχε να περάσει στη Βουλή των Κοινοτήτων και το 1809 αλλά και το 1810, όταν το πρότεινε ξανά (DeMello, 2012, σ. 402). Το 1822 όμως ο Richard Martin κατάφερε να περάσει ένα νομοσχέδιο στο οποίο αποτελούσε παράπτωμα η απρόκλητη κακομεταχείριση κάποιων οικόσιτων ζώων, ενώ ήταν η πρώτη φορά που η βαναυσότητα προς τα ζώα τιμωρούνταν. Πρέπει να ειπωθεί ότι ο Martin είχε διατυπώσει το νομοσχεδίο του με τρόπο που να μοιάζει ως μέτρο προστασίας της περιουσίας του ιδιοκτήτη του ζώου και όχι ως μέτρο για το καλό του ίδιου του ζώου. Με την ψήφιση του νόμου, έμενε η επιβολή του και εφόσον τα θύματα δεν ήταν ικανά να παραπονεθούν, ο Martin σε συνεργασία με άλλους υπέρμαχους της προστασίας των ζώων ίδρυσαν μια εταιρεία για τη συλλογή στοιχείων και την άσκηση διώξεων. Αυτή ήταν η πρώτη οργάνωση

για την ευημερία των ζώων που αργότερα εξελίχθηκε στη Βασιλική Εταιρεία για την Αποτροπή της Βαναυσότητας προς τα Ζώα (Singer, 2010 [1975], σ. 323-324).

Ο νόμος του Martin ήταν μόνο η αρχή, και στα χρόνια που ακολούθησαν ψηφίστηκαν ή επιχειρήθηκε να ψηφιστούν και άλλοι νόμοι στην Αγγλία αλλά και στις Η.Π.Α. εναντίον της βαναυσότητας απέναντι στα ζώα. Συγκεκριμένα, ο νόμος του 1835 απαγόρευε τις μάχες μεταξύ ζώων όπως ταύρων, αρκούδων, σκύλων, ασβών ή οποιουδήποτε οικόσιτου ή άγριου ζώου και ήταν επέκταση του νόμου του Μάρτιν που συνεχώς περνούσε μια σειρά τροποποιήσεων από το 1822, οπότε εισήχθη για πρώτη φορά (Kalof, 2007, σ. 136).

Στην Αγγλία, επίσης, υπήρχαν διάφορες οργανώσεις εναντίον της ζωτομίας και του πειραματισμού σε ζώα. Το έργο αυτών των οργανώσεων οδήγησε το 1876 στην πρώτη νομοθεσία στον κόσμο για την καταπολέμηση της ζωτομίας, τον «Νόμο για τη σκληρότητα στα ζώα». Αν και ο νόμος δεν κατάργησε τον πειραματισμό σε ζώα, τουλάχιστον υποχρέωνε τους ιατρούς να έχουν άδεια από τον Υπουργό Εσωτερικών και να ελέγχονται οι εγκαταστάσεις όπου διεξάγονταν τα πειράματα. Ωστόσο, οι οργανώσεις ήθελαν να πετύχουν περισσότερα και προσπάθησαν, χωρίς όμως επιτυχία, να κάνουν το Κοινοβούλιο να απαγορεύσει τη ζωτομία εντελώς (DeMello, 2012, σ. 403).

Κινήματα προστασίας των ζώων και εναντίον της ζωτομίας υπήρχαν και στις Η.Π.Α. Το 1883 ιδρύθηκε από την Caroline Earle White ο πρώτος οργανισμός για την κατάργηση της ζωτομίας, ο οποίος ήταν η Αμερικανική Εταιρεία Αντιζωτομίας (American Anti-Vivisection Society, AAVS). Στη συνέχεια ακολούθησαν η Εταιρεία Αντιζωτομίας της Νέας Αγγλίας (New England Anti-Vivisection Society) το 1895, η Εταιρεία Μεταρρύθμισης της Ζωτομίας (Vivisection Reform Society) το 1903 και η Εταιρεία κατά της Ζωτομίας της Νέας Υόρκης (New York Anti-Vivisection Society) το 1908. Όμως, σε αντίθεση με την Αγγλία, το αμερικανικό κίνημα κατά της ζωτομίας δεν κατάφερε να καταλήξει σε κάποιον νόμο, διότι το αμερικανικό ιατρικό κατεστημένο ήταν πολύ ισχυρό και αντιτάχθηκε σε οποιονδήποτε κανονισμό ή περιορισμό στη ζωτομία. Στην πραγματικότητα, ο πρώτος νόμος «για την καλή μεταχείριση των ζώων στο εργαστήριο» (Laboratory Animal Welfare Act) θεσπίστηκε το 1966 και ρύθμιζε τον πειραματισμό σε ζώα στις Η.Π.Α. Ωστόσο, οι παραπάνω οργανώσεις και το εν λόγω κίνημα έπαιξαν σημαντικό ρόλο

στην προώθηση της άποψης ότι τα ζώα ήταν πλάσματα του Θεού και δεν πρέπει να βασανίζονται (DeMello, 2012, σ. 405).

Με την πάροδο των χρόνων, οι διάφορες οργανώσεις υπέρ της ευζωίας των ζώων στις Η.Π.Α. μετατόπισαν την ανησυχία και το ενδιαφέρον τους από τα οικόσιτα ζώα αγροκτήματος και εργασίας στην προστασία των σκύλων και των γατών. Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην αλλαγή της εστίασης του κινήματος ήταν πολλοί, αλλά είχαν να κάνουν κυρίως με το γεγονός ότι οι περισσότερες οργανώσεις βρίσκονταν σε πόλεις όπου οι γάτες και οι σκύλοι αποτελούσαν την πλειονότητα των ζώων. Οπότε οι διάφορες χρηματοδοτήσεις που υπήρχαν κατανέμονταν σε θέματα τα οποία αφορούσαν ζώα πόλης, όπως οι χρηματοδοτήσεις κλινικών και αντιμετώπισης αδέσποτων ζώων. Επιπλέον, η ρύθμιση της ευζωίας και του τρόπου χρήσης ζώων σε αγροτικές περιοχές ήταν μια δαπανηρή και χρονοβόρα εργασία (Silverstein, 1996, σ. 32).

Η αλλαγή εστίασης απέναντι στα ζώα σε συνδυασμό με τους δύο Παγκόσμιους Πολέμους και την ταχεία παγκόσμια εκβιομηχάνιση τράβηξε την προσοχή των περισσότερων ανθρώπων μακριά από οποιαδήποτε ανησυχία για τα ζώα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα την αποδυνάμωση των κινήματων για τα ζώα στη Βρετανία, στις Η.Π.Α. και στον υπόλοιπο κόσμο, ενώ ταυτόχρονα υπήρχε σημαντική επιβράδυνση του ακτιβισμού που εναντιωνόταν στη ζωοτομία (Silverstein, 1996, σ. 3).

B. Η στροφή της κοινής γνώμης για την προστασία και τα δικαιώματα των ζώων, οι διεθνείς διακηρύξεις και συμβάσεις

Στη δεκαετία του 1960 παρατηρήθηκε αύξηση της ανησυχίας για τα ζώα, αλλά στη δεκαετία του 1970 ουσιαστικά συντελέστηκε η αναβίωση του κινήματος με νέα όμως μορφή. Με τη δημοσίευση του βιβλίου του Peter Singer *Η απελευθέρωση των ζώων* το 1975 δημιουργήθηκε το σημερινό κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων. Το έργο του Singer ενέπνευσε πολλούς, όπως τους ιδρυτές της οργάνωσης «Άνθρωποι για την Ηθική Μεταχείριση των Ζώων (People for the Ethical Treatment of Animals, PETA)», της πιο σημαντικής οργάνωσης για τα δικαιώματα των ζώων στις Η.Π.Α. Συγκεκριμένα, ο Singer επεξεργάστηκε μια ωφελμιστική προσέγγιση, χωρίς την πρόθεση να ισχυριστεί ότι τα ζώα έχουν δικαιώματα. Ωστόσο, το έργο

του ενέπνευσε τη μετάβαση στη συζήτηση για τα δικαιώματα των ζώων. Έτσι, το αναγεννημένο, μετονομασμένο και με νέο προσανατολισμό κίνημα αναπτύχθηκε ραγδαία τη δεκαετία του '80 και καθιερώθηκε με τον δημοφιλή όρο «κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων», έχοντας βασική θέση ότι τα ζώα πρέπει να έχουν δικαιώματα (Silverstein, 1996, σ. 32-33).

Με πρωτοβουλία της Διεθνούς Ένωσης για τα Δικαιώματα των Ζώων (International Society for Animal Rights, ISAR) υιοθετήθηκε το κείμενο της *Παγκόσμιας Διακήρυξης για τα Δικαιώματα των Ζώων* (21-23/9/1977), στο πλαίσιο διεθνούς επιστημονικής συνάντησης με αντίστοιχες Μ.Κ.Ο. στο Λονδίνο. Στις 15 Οκτωβρίου 1978 η UNESCO υιοθέτησε το ίδιο κείμενο «στο πνεύμα πρωτίστως της αναγνώρισης του δικαιώματος στη ζωή όλων των έμβιων όντων στον πλανήτη», σε συνάρτηση όμως με την παράλληλη αναγνώριση της ισότητας ανάμεσά τους. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρήθηκε η «φιλοσοφική/πολιτική προσέγγιση των σχέσεων που θα πρέπει να αναπτυχθούν ανάμεσα στον άνθρωπο και το ζωικό βασίλειο» (Τσάλτας, 2019, σ. 439-440).

Η έντονη αναβίωση του κινήματος για τα ζώα, αλλά και για το περιβάλλον γενικότερα, οδήγησε σε διεθνές επίπεδο υπό την αιγίδα του ΟΗΕ σε διάφορες συνδιασκέψεις που κατέληξαν σε συνθήκες για την προστασία της πανίδας και του περιβάλλοντος. Ενδεικτικά, μια από τις πιο σημαντικές αφορούσε στη *Βιοποικιλότητα και υιοθετήθηκε στο Ρίο, το 1992, κατά τη Συνδιάσκεψη των ΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη*. Αυτή η συνθήκη θέσπισε σημαντικά μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος σε όλον τον πλανήτη και η στρατηγική που υιοθετήθηκε συσχετίστηκε για πρώτη φορά με τη βιώσιμη ανάπτυξη (Τσάλτας, 2019, σ. 441).

Στις χώρες της Ευρώπης υπάρχει μια έντονη ευαισθησία για την προστασία του περιβάλλοντος και των ζώων. Στις 19 Σεπτεμβρίου 1979 εγκρίθηκε στη Βέρνη *Σύμβαση για την προαγωγή της διατήρησης της άγριας χλωρίδας και πανίδας και του φυσικού περιβάλλοντος καθώς και για την προστασία των απειλούμενων αποδημητικών ειδών*. Η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ στις 6 Ιουνίου 1982 (EUR-Lex, 2020) και αποτελεί ένα διεθνές δεσμευτικό νομικό μέσο στον τομέα της διατήρησης της φύσης, το οποίο καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της φυσικής κληρονομιάς της Ευρώπης, ενώ επεκτείνεται και σε ορισμένα κράτη της Αφρικής. Επιπλέον, αποτελεί τη μόνη περιφερειακή σύμβαση του είδους της παγκοσμίως, στοχεύοντας στη διατήρηση της άγριας χλωρίδας και πανίδας και των φυσικών οικοτόπων τους, καθώς

και στην προώθηση της ευρωπαϊκής συνεργασίας στον τομέα αυτόν, λαμβάνοντας υπόψη τον αντίκτυπο που μπορεί να έχουν άλλες πολιτικές στη φυσική κληρονομιά. Επίσης, αναγνωρίζει την εγγενή αξία της άγριας χλωρίδας και πανίδας, που πρέπει να διατηρηθούν και να μεταφερθούν στις μελλοντικές γενιές (Council of Europe, 2020). Μια άλλη σημαντική σύμβαση που επιτεύχθηκε μέσω του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 13 Νοεμβρίου 1987 ήταν η *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των ζώων συντροφιάς*, η οποία είχε ως στόχο τη διασφάλιση της καλής διαβίωσης των ζώων, και ιδίως των ζώων που διατηρούνται για ιδιωτική απόλαυση και συντροφιά (Council of Europe, 2020).

Γ. Τα δικαιώματα των ζώων στον 21ο αιώνα

Πλέον, στον 21ο αιώνα, η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ζώων ενισχύεται συνεχώς και δεν προέρχεται μόνο από τον χώρο του ακτιβισμού, αλλά και από επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τη Διακήρυξη του Κέιμπριτζ για τη Συνείδηση που υπέγραψαν στις 7 Ιουλίου 2012 επιστήμονες από τους χώρους της νευροβιολογίας και των γνωστικών επιστημών. Σύμφωνα με αυτήν, ο άνθρωπος δεν είναι το μόνο είδος που διαθέτει τα νευρολογικά υποστρώματα που δημιουργούν τη συνείδηση, αλλά τα διαθέτουν και τα μη ανθρώπινα ζώα, όπως τα θηλαστικά, τα πτηνά και πολλά ακόμα είδη, όπως τα χταπόδια (Harari, 2016, σ. 122).

Επιπροσθέτως, στις 29 Μαρτίου 2019, στο Πανεπιστήμιο της Τουλόν στη Γαλλία, κατά τη διάρκεια συμποσίου για τη Νομική Προσωπικότητα των Ζώων, μια ομάδα μελετητών και ερευνητών της Νομικής Σχολής δημοσίευσε τη Διακήρυξη της Τουλόν, η οποία αποσκοπούσε στο να δοθεί συνοχή αλλά και αποτελεσματικότητα στα δικαιώματα των ζώων. Ειδικότερα, αυτή η Διακήρυξη ήταν μια νομική απάντηση στη Διακήρυξη του Κέιμπριτζ για τη Συνείδηση και δήλωνε ότι «τα ζώα πρέπει να θεωρούνται παγκοσμίως ως μη ανθρώπινα φυσικά πρόσωπα και όχι ως πράγματα». Η ιδέα ότι τα ζώα έχουν νομική προσωπικότητα αποτυπώνεται σε ένα κείμενο με εθνικό και διεθνή χαρακτήρα καθώς και με διεθνή προσφορά. Βάσει αυτής της Διακήρυξης, «συγκεκριμένα δικαιώματα θα πρέπει να παραχωρηθούν στα ζώα, επιτρέποντας να ληφθούν υπόψη τα συμφέροντά τους» (Ethos & Empathy, 2019).

Η Νέα Ζηλανδία τον Μάιο του 2015 ανταποκρίθηκε στην όλο και μεγαλύτερη αλλαγή στάσης της επιστημονικής κοινότητας έναντι των ζώων και αναγνώρισε νομικά τα ζώα ως όντα με νοημοσύνη, περνώντας στο κοινοβούλιο της Τροπολογία για την ευημερία των ζώων. Ο νόμος αυτός αναγνώριζε τα ζώα ως νοήμονα, δίνοντας έτσι την ανάλογη φροντίδα στην ευημερία τους, σε τομείς όπως η κτηνοτροφία (Harari, 2016, σ. 122).

Πέρα όμως από τις διάφορες συμβάσεις καθώς και τους νόμους διαφόρων κρατών για την ευζωία των ζώων, υπάρχουν περιπτώσεις όπου έγιναν προσπάθειες οι οποίες κάποιες φορές ευδοκίμησαν και δόθηκαν με αποφάσεις δικαστηρίων ατομικά δικαιώματα σε μεμονωμένα ζώα.

Στις 28 Σεπτεμβρίου 2005, στη Βραζιλία το 9ο Ποινικό Δικαστήριο αναγνώρισε ως νομικό υποκείμενο μια χιμπατζίνα, τη Σιίσα, προχωρώντας έτσι στην απελευθέρωσή της από έναν ζωολογικό κήπο σε ένα καταφύγιο. Αν και η Σιίσα πέθανε στο κλουβί της στον ζωολογικό κήπο του Σαν Σαλβαδόρ μια ημέρα πριν από την έκδοση της απόφασης, αυτή σηματοδότησε την πρώτη φορά που ένα μη ανθρώπινο είδος έγινε δεκτό ως νομικό υποκείμενο σε μια νομική διαδικασία (Project R&R, 2005).

Τον Οκτώβριο του 2012, η οργάνωση Άνθρωποι για την Ηθική Μεταχείριση των Ζώων (People for the Ethical Treatment of Animals, PETA) κατέθεσε αγωγή ζητώντας την απελευθέρωση πέντε φαλαινών όρκα από τα θεματικά πάρκα SeaWorld. Στην εν λόγω αγωγή, η PETA χρησιμοποιώντας τη 13η Τροπολογία του Συντάγματος των Η.Π.Α., με την οποία απαγορεύεται η δουλεία και η καταναγκαστική εργασία, ισχυρίστηκε ότι οι όρκες «ελήφθησαν βίαια από τις οικογένειες και τους φυσικούς τους οικοτόπους» και αναγκάστηκαν να ζήσουν σε «άγονες δεξαμενές σκυροδέματος σε αφύσικες φυσικές και κοινωνικές συνθήκες». Σημειώνοντας, επίσης, ότι οι όρκες έχουν αναπτυγμένο εγκέφαλο και πολύπλοκη κοινωνική ζωή, η PETA υποστήριξε ότι τα ζώα δικαιούνται την ίδια προστασία με τους ανθρώπους βάσει της 13ης τροπολογίας. Παρ' όλα αυτά, στις 8 Φεβρουαρίου του 2012, ένας ομοσπονδιακός δικαστής στο Σαν Ντιέγκο απέρριψε την υπόθεση, ισχυριζόμενος ότι «η μόνη λογική ερμηνεία της απλής γλώσσας της 13ης Τροπολογίας είναι ότι ισχύει για πρόσωπα και όχι για μη πρόσωπα, όπως οι όρκες» (Miller, 2012).

Η σημαντικότερη όμως απόφαση δικαστηρίου που αφορά σε μη ανθρώπινο ζώο είναι αυτή με την οποία ένα Εφετείο στην Αργεντινή εκχώρησε σε έναν θηλυκό ουρακοτάγκο, τη Σάντρα, νόμιμα δικαιώματα στη ζωή, την ελευθερία και την ελευθερία

από τη βλάβη. Η απόφαση που πάρθηκε για τη Σάντρα στις 18 Δεκεμβρίου 2014, της οποίας το σπίτι ήταν ο ζωολογικός κήπος του Μπουένος Άιρες, σηματοδοτούσε την πρώτη φορά που ένας πίθηκος λάμβανε τα ίδια βασικά δικαιώματα με τους ανθρώπους που του είχαν στερήσει την ελευθερία του. Η αίτηση προφανώς για την όλη δικαστική διαδικασία που αφορούσε τη Σάντρα έγινε από ανθρώπινα ζώα και συγκεκριμένα από τον Σύνδεσμο Επαγγελματιών Δικηγόρων για τα Δικαιώματα των Ζώων στην Αργεντινή, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι ο ουρακοτάγκος είχε στερηθεί αδικαιολόγητα την ελευθερία του. Ακόμα, βάσει της απόφασης, το σύστημα δικαιοσύνης της Αργεντινής θα έπρεπε να συγκαλέσει μια επιτροπή εμπειρογνομόνων, για να βρει ένα καταφύγιο ή άλλο σπίτι για τη Σάντρα, αρκεί ο γηραιός ουρακοτάγκος να είναι υγιής, ώστε να είναι ικανός να ταξιδέψει (Roman, 2015).

Δ. Το ελληνικό νομικό πλαίσιο για την προστασία των ζώων

Στο ελληνικό κράτος, από το 1848, έχουν θεσπιστεί νόμοι για την προστασία των ζώων, αλλά έως το 1981 η προστασία συνδεόταν κυρίως με το γεγονός ότι τα ζώα αποτελούσαν ιδιοκτησία κάποιου ανθρώπου και με αυτόν τον τρόπο προστατεύονταν από τον νόμο (Μαυρομάτη, 2019, σ. 419-420· Δρίβας, 2019).

Το 1981, αρχικά με το Προεδρικό Διάταγμα 67, *Περί προστασίας της αυτοφουδής χλωρίδας και άγριας πανίδας και καθορισμού διαδικασίας συντονισμού και ελέγχου της έρευνας επ' αυτών* (ΦΕΚ Α' 23/30.01.1981), κηρύσσονται ως προστατευόμενα είδη πληθώρα ειδών χλωρίδας και άγριας πανίδας της χώρας, ενώ με τον Νόμο 1197 *Περί προστασίας των Ζώων* (ΦΕΚ Α' 240/03.09.1981) εισάγονται για πρώτη φορά στην ελληνική νομοθεσία έννοιες όπως η εγκατάλειψη ζώου, η ορθή διαβίωσή τους, η παθητική κακοποίηση, η χειρουργική επέμβαση με αναισθησία καθώς και το πλαίσιο των πειραμάτων. Οι διατάξεις αυτού του είδους ισχύουν έως σήμερα, ενώ οι ποινές έχουν τροποποιηθεί και είναι πιο αυστηρές (Δρίβας, 2019).

Με τον Νόμο 1335 (ΦΕΚ Α' 32/14.03.1983), κυρώθηκε από την Ελλάδα η Σύμβαση της Βέρνης, ενώ με τον Νόμο 2017 (ΦΕΚ Α' 31/27.02.1992) κυρώθηκε η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των ζώων συντροφιάς. Ακόμα, με τον Νόμο 1444 (ΦΕΚ Α' 78/30.05.1984) έγινε η κύρωση των Ευρωπαϊκών Συμβάσεων α) Για την προστασία των ζώων στις εκτροφές και β) Για την προστασία των προς σφαγή ζώων.

Το έτος 2003, με τον Νόμο 3170 *Ζώα συντροφιάς, αδέσποτα ζώα συντροφιάς και άλλες διατάξεις* (ΦΕΚ Α' 191/29.07.2003), εισάγονται στην ελληνική νομοθεσία ρυθμίσεις που αφορούν τα ζώα συντροφιάς, οι οποίες είχαν να κάνουν κυρίως με τις υποχρεώσεις που έχουν οι ιδιοκτήτες έναντι των ζώων τους, την εκτροφή, την αναπαραγωγή, την εμπορία και τις εκθέσεις σκύλων, τη διατήρησή τους σε κατοικίες καθώς και την περισυλλογή αδέσποτων σκύλων. Επιπλέον, προβλέπονταν κάποιες ποινικές και διοικητικές κυρώσεις.

Με τον Νόμο 4039 του 2012 *Για τα δεσποζόμενα και τα αδέσποτα ζώα συντροφιάς και την προστασία των ζώων από την εκμετάλλευση ή την χρησιμοποίηση με κερδοσκοπικό σκοπό* (ΦΕΚ Α' 15/02.02.2012) καθώς και με τις τροποποιήσεις του τα έτη 2014, 2015, 2016 και 2017, ρυθμίζονται πλέον διεξοδικά τα ζητήματα που είχε προγενέστερα θέσει ο Νόμος 3170/2003 (Μακρής, 2019, σ. 409-410).

Ενδεικτικά, αναφέρονται παρακάτω κάποια από τα βασικά σημεία του Νόμου 4039/2012. Αρχικά, καθορίζονται αναλυτικά ορισμένες έννοιες, ώστε να εφαρμόζονται πιο σωστά οι διατάξεις του νόμου, όπως αυτή της ευζωίας ενός ζώου. Εν συνεχεία, με Άρθρα όπως το 4 «Διαδικτυακή Ηλεκτρονική Βάση σήμανσης και καταγραφής των ζώων συντροφιάς και των ιδιοκτητών τους – Σήμανση, βιβλιάριο υγείας ή διαβατήριο» διασφαλίζεται, μεταξύ άλλων, το ζώο από εγκατάλειψη του ιδιοκτήτη του. Στο Άρθρο 5 περιγράφονται αναλυτικά οι υποχρεώσεις των ιδιοκτητών έναντι των ζώων τους, όπως η διασφάλιση της ευζωίας τους, και στο Άρθρο 16, μεταξύ άλλων, «απαγορεύεται ο βασανισμός, η κακοποίηση, η κακή και βάνανυση μεταχείριση οποιουδήποτε είδους ζώου, καθώς και οποιαδήποτε πράξη βίας κατ' αυτού, όπως ιδίως η δηλητηρίαση, το κρέμασμα, ο πνιγμός, το κάψιμο, η σύνθλιψη και ο ακρωτηριασμός» όπως και η εγκατάλειψη τραυματισμένου ζώου από τροχαίο ατύχημα. Με το Άρθρο 19, κατόπιν εισαγγελικής εντολής, μπορεί να αφαιρεθεί προσωρινά ή οριστικά κάποιο ζώο που έχει υποστεί βάνανυση μεταχείριση από τον ιδιοκτήτη του και, επιπλέον, να απαγορευτεί η απόκτηση άλλου ζώου από αυτόν. Στο Άρθρο 20 αναφέρονται οι ποινικές κυρώσεις και στο 21 οι διοικητικές, οι οποίες είναι αυστηρότατες ως προς την κακοποίηση ζώων· μπορούν μάλιστα να επιφέρουν ποινές φυλάκισης και υψηλά χρηματικά πρόστιμα. Για παράδειγμα, η κακοποίηση ή ο βασανισμός ζώου μπορεί να επιφέρει διοικητικό πρόστιμο 30.000 ευρώ, δώκεται αυτεπάγγελτα και ο παραβάτης οδηγείται στο αστυνομικό τμήμα με την αυτόφωρη διαδικασία.

Τέλος, η πρώτη παράγραφος του Άρθρου 18 «Εκπαίδευση, επιμόρφωση, προαγωγή φιλοζωίας», η οποία παρατίθεται αυτούσια, θα μπορούσε να συνεισφέρει στη μελλοντική διαμόρφωση ενός νέου αξιακού συστήματος για τα ζώα:

«1. Οι αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων σε συνεργασία με άλλους φορείς μεριμνούν: α) για την οργάνωση επιμορφωτικών σεμιναρίων και την προβολή από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας προγραμμάτων πληροφόρησης και εκπαίδευσης των ατόμων που είναι ιδιοκτήτες ή κάτοχοι ζώων συντροφιάς και των ατόμων που ασχολούνται με την εκτροφή, εκπαίδευση, εμπόριο και φύλαξη των ζώων αυτών, καθώς και για την ενημέρωση τοπικών κοινωνιών και ομάδων σχετικά με το περιεχόμενο των διατάξεων που αφορούν στην προστασία των ζώων, β) για την προώθηση, ευαισθητοποίηση και ανάπτυξη της ιδέας της φιλοζωίας σε νηπιαγωγεία και σχολεία με εκδηλώσεις, ομιλίες, προβολές, σεμινάρια αντιμετώπισης και χειρισμού αδέσποτων ζώων και άλλα κατάλληλα εκπαιδευτικά προγράμματα».

Ε. Τα δικαιώματα των ζώων στην Ελλάδα

Πέρα από το σχετικά αυστηρό νομικό πλαίσιο που υπάρχει ως προς την προστασία κυρίως των ζώων συντροφιάς και ενώ έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια το ζωοφιλικό συναίσθημα, οι καταγγελίες για κακοποιήσεις ζώων και οι διάφορες ακτιβιστικές δράσεις υπέρ των ζώων, εντούτοις, σε μεγάλο βαθμό, ειδικά σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα γινόμαστε συχνά μάρτυρες κακοποίησης ζώων που μπορεί να προέρχεται από τον ιδιοκτήτη τους ή από τρίτους και να αφορούν αδέσποτα ή και δεσποζόμενα ζώα. Ακόμα, δεν είναι λίγες οι φορές που κακοποιήσεις ζώων, όπως αυτές που συμβαίνουν στη νήσο Σαντορίνη με θύματα όνους που χρησιμοποιούνται ως ταξί για τη μεταφορά τουριστών, έχουν ξεσηκώσει τη διεθνή κατακραυγή φιλοζωικών σωματείων και ακτιβιστών. Το 2018, η PETA με έκθεση αυτοπτών μαρτύρων είχε αποκαλύψει μεταξύ άλλων πως τα ζώα παραμένουν μόνιμα κάτω από τον ήλιο, ενώ υποσιτίζονται και τους προσφέρεται ελάχιστο νερό (PETA, 2018). Αν και οι ελληνικές αρχές επέβαλαν περιορισμούς στη χρήση τους (TANEA Team, 2019), η PETA Γερμανίας έδωσε στις 13 Νοεμβρίου 2019 στη δημοσιότητα βίντεο όπου όνοι και ημίονοι συνεχίζουν να κακοποιούνται με βάνουσο τρόπο, να χτυπιούνται από τους ιδιοκτήτες τους, να κουβαλάνε βαριά φορτία

έχοντας υποστεί πληγές από τις σέλες τους και συχνά να δένονται στον καυτό ήλιο χωρίς πρόσβαση σε νερό ή σκιά (PETA, 2019).

Πέρα όμως από τις κακοποιήσεις στα ζώα που συνεχίζουν να υπάρχουν στην Ελλάδα είτε με τη μορφή ενεργητικής είτε παθητικής κακοποίησης, υπάρχει επίσης και το κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων που όλο και δυναμώνει. Το κίνημα εκφράζεται μέσα από τη δράση φιλοζωικών σωματείων και οργανώσεων, όπως η Πανελλήνια Φιλοζωική Ομοσπονδία (ΠΦΟ) που ιδρύθηκε το 2007, είναι δευτεροβάθμιος φορέας προστασίας ζώων, απαρτίζεται από φιλοζωικά σωματεία και έχει διεθνείς συνεργασίες με άλλους φορείς (Π.Φ.Ο, 2020). Κυρίως όμως το κίνημα εκφράζεται μέσα από ακτιβιστικές δράσεις, οι οποίες έχουν εμφανιστεί πλέον και στην Ελλάδα, και είναι ως επί το πλείστον ειρηνικές, όπως αυτή που διαδραματίστηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 2015 στην Πλατεία Συντάγματος από την ομάδα 269life Greece, όπου μέλη της μαρκαρίστηκαν με πυρωμένο σίδερο με τον αριθμό 269, τον αριθμό δηλαδή που είχε επιλέξει η βιομηχανία γάλακτος για μια αγελάδα (269life Greece, 2015). Επιπλέον, υπάρχει και ο ακτιβισμός για τα δικαιώματα των ζώων που εκφράζεται με πιο επιθετικές μορφές διαμαρτυρίας, όπως επιθέσεις σε κρεοπωλεία, βανδαλισμούς σε επιχειρήσεις και εταιρικά οχήματα μεταφοράς ζώων (Βυθούλκας, 2019), καθώς και επιθέσεις σε φάρμες όπου εκτρέφονται μινκ, όπως αυτές που εξελίχθηκαν τη νύχτα της 26ης Αυγούστου 2010 στο Χιλιόδεντρο Καστοριάς, όπου απελευθερώθηκαν 50.000 μινκ και, στη συνέχεια, την επόμενη νύχτα στο Καλονέρι της Σιάτιστας Κοζάνης, όπου απελευθερώθηκαν άλλα 2.000. Την ευθύνη για την απελευθέρωση των μινκ ανέλαβε η οργάνωση Μέτωπο Απελευθέρωσης Ζώων, η ελληνική εκδοχή της Animal Liberation Front (ALF), μέλη της οποίας έχουν καταδικαστεί και βρεθεί στη φυλακή για αντίστοιχες επιθέσεις στο εξωτερικό (Κουκουμάκας, 2019).

Συμπεράσματα

Το κίνημα για την προστασία των ζώων ξεκίνησε τον 19ο αιώνα με διαφορετική μορφή από το σημερινό και συμπορευόταν σε μεγάλο βαθμό με το κίνημα για τα δικαιώματα των γυναικών και το κίνημα κατάργησης της δουλείας. Στη συνέχεια, μετά το 1970, αναγεννήθηκε και επονομάστηκε σε κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων, επιφέροντας έτσι μια συζήτηση σε όλα τα επίπεδα που συνεχίζεται έως σήμερα.

Πλέον, μέσω και των διεθνών συμβάσεων, η πλειονότητα των κρατών συμπεριλαμβάνει στη νομοθεσία της νόμους για την προστασία και ευζωία των ζώων συντροφιάς, των ζώων παραγωγής αλλά και της άγριας πανίδας (Rees, 2018, σ. 415-439). Οι ακτιβιστικές οργανώσεις ενεργοποιούν την όλο και μεγαλύτερη στροφή της κοινής γνώμης υπέρ των δικαιωμάτων των ζώων, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οργανώσεις καταφέρνουν με ένδικα μέσα τη χορήγηση ατομικών δικαιωμάτων τα οποία προσομοιάζουν με τα ανθρώπινα σε μεμονωμένα ζώα.

Παρ' όλα αυτά, όμως, οι συνθήκες διαβίωσης των ζώων παραγωγής στη σύγχρονη βιομηχανική κτηνοτροφία μόνο ιδανικές δεν είναι. Αντιθέτως, αντιμετωπίζονται ως μηχανές και το περιβάλλον τους καθορίζεται κυρίως από την προσπάθεια μεγιστοποίησης της παραγωγής (Fitzgerald, 2015, σ. 32-34). Επίσης, παρά τις διεθνείς συμβάσεις και τους νόμους για την άγρια πανίδα, συνεχίζεται η καταστροφή των οικοσυστημάτων της.

Στην Ελλάδα, αν και έχουν γίνει τεράστια βήματα σε σχέση με το παρελθόν για την προστασία των ζώων, κυρίως συντροφιάς, και παρά το αυστηρό νομικό πλαίσιο, σχεδόν καθημερινά παρατηρούνται φαινόμενα κακοποίησης ζώων.

Προφανώς η εν λόγω κατάσταση θα μπορούσε να διορθωθεί μόνο με την πάροδο του χρόνου και από μια άλλη γενιά, η οποία θα μάθει να σέβεται τα μη ανθρώπινα ζώα μέσα από ένα νέο αξιακό σύστημα που θα έχει στο μεταξύ διαμορφωθεί. Προς αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσε να συμβάλει το Άρθρο 18 του Νόμου 4039/2012, αν ενεργοποιούταν από την Πολιτεία. Καθοριστικό, ακόμα, ρόλο θα μπορούσε να διαδραματίσει η εισαγωγή από τις πρώτες τάξεις της σχολικής εκπαίδευσης μαθήματος Περιβαλλοντικής Ηθικής που θα περιλαμβάνει και ενότητες για την Ηθική στάση απέναντι στα ζώα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- DeMello, M. (2012). *Animals and society: an introduction to human-animal studies*. New York: Columbia University Press.
- Fitzgerald, A. (2015). *Animals as food: (Re)connecting Production, Processing, Consumption, and Impacts*. Michigan: Michigan State University Press.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus. A Brief History of Tomorrow*. London: Harvill Secker.
- Kalof, L. (2007). *Looking at Animals in Human History*. London: Reaktion Books Ltd.

- Koppen, K. & Markham, W. (eds) (2007). *Protecting Nature. Organizations and Networks in Europe and the USA*. Cornwall: MPG Books Ltd.
- Rees, P. (2018). *The Laws Protecting Animals and Ecosystems*. Oxford: Wiley & sons Ltd.
- Regan, T. (1983). *The Case for Animal Rights*. Berkley: University of California Press.
- Silverstein, H. (1996). *Unleashing Rights Law, Meaning, and the Animal Rights Movement*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Singer, P. (2010 [1975]). *Η απελευθέρωση των ζώων*. Μτφ. Σ. Καραγεωργιάκης Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη.
- Μακρή, Β. (2019). «Ποινική προστασία των ζώων». Στο Α. Λυδάκη (επιμ.), *Ο Άνθρωπος και τα άλλα Ζώα*. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 407-410.
- Μαυρομάτη, Ε., Παπαθανασόγλου, Α., Πετούση, Θ., Ράππου, Μ. & Σαγιάς, Ι. (2019). «Προστασία των ζώων συντροφιάς. Νομοθετικές παρεμβάσεις του Συνηγούρου του Πολίτη». Στο Α. Λυδάκη (επιμ.), *Ο Άνθρωπος και τα άλλα Ζώα*. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 418-429.
- Τσάλτας Γ. (2019). «Διεθνής προστασία του περιβάλλοντος και ζώα». Στο Α. Λυδάκη (επιμ.), *Ο Άνθρωπος και τα άλλα Ζώα*. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 437-447.

Διαδικτυακές πηγές

- Council of Europe (2020). *European Convention for the Protection of Pet Animals*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/125> [Ανακτήθηκε 18 Οκτωβρίου 2020].
- Council of Europe (2020). *Presentation of the Bern Convention*. Διαθέσιμο από: <https://www.coe.int/en/web/bern-convention/presentation> [Ανακτήθηκε 18 Οκτωβρίου 2020].
- Ethos & Empathy (2019). *Press release: Toulon Declaration: "Animals must be considered as non-human natural persons"*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://ethosandempathy.org/en/2019/05/17/press-release-toulon-declaration-animals-must-be-considered-as-non-human-natural-persons/> [Ανακτήθηκε 18 Οκτωβρίου 2020].
- EUR-Lex (2020). *Σύμβαση της Βέρνης*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM:l28050> [Ανακτήθηκε 18 Οκτωβρίου 2020].
- Miller G. (2012). *Judge Dismisses PETA's Constitutional Argument to Free SeaWorld Orcas*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.sciencemag.org/news/2012/02/>

- judge-dismisses-petas-constitutional-argument-free-seaworld-orcas [Ανακτήθηκε 12 Οκτωβρίου 2020].
- Project R&R (2005). *Brazilian decision recognizes chimpanzee as legal subject*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.releasechimps.org/resources/article/brazilian-decision-recognizes-chimp-legal-subject> [Ανακτήθηκε 15 Οκτωβρίου 2020].
- PETA (2018). *Donkeys on Santorini Abused and Used as Taxis: Please Help Them!* Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://headlines.peta.org/donkeys-abused-santorini/> [Ανακτήθηκε 16 Οκτωβρίου 2020].
- PETA (2019). *Disturbing New Expose Shows Donkeys, Mules Beaten for Tourists on Greek Isle*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.peta.org/media/news-releases/disturbing-new-expose-shows-donkeys-mules-beaten-for-tourists-on-greek-isle/> [Ανακτήθηκε 16 Οκτωβρίου 2020].
- Π.Φ.Ο (2020). *Η Π.Φ.Ο. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: http://pfo.gr/%ce%b7-%cf%80-%cf%86-%ce%bf/* [Ανακτήθηκε 17 Οκτωβρίου 2020].
- Roman V. (2015). *Argentina Grants an Orangutan Human-Like Rights*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.scientificamerican.com/article/argentina-grants-an-orangutan-human-like-rights/> [Ανακτήθηκε 12 Οκτωβρίου 2020].
- TANEA Team (2019). *PETA: Στη Σαντορίνη βασανίζουν ακόμα γαϊδουράκια*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.tanea.gr/2019/11/17/greece/peta-sti-santorini-vasanizoun-akomi-gaidourakia/> [Ανακτήθηκε 16 Οκτωβρίου 2020].
- 269life Greece (2015). *Σεβάσου τη Ζωή - Respect Life*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://269lifegreece.gr/2015_sevasou_ti_zoi_respect_life.html [Ανακτήθηκε 19 Οκτωβρίου 2020].
- Βυθούλας Β. (2019). *Από τα δικαιώματα των ζώων στην οικολογική τρομοκρατία*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://www.tovima.gr/printed_post/apo-ta-dikaiomata-lfton-zoon-lfstin-oikologiki-tromokratia/ [Ανακτήθηκε 20 Οκτωβρίου 2020].
- Δρίβας Ε. (2019). *Ιστορική αναδρομή στη νομοθεσία των ζώων στην Ελλάδα*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://reportanimalabusegreece.blogspot.com/2019/12/blog-post.html> [Ανακτήθηκε 14 Οκτωβρίου 2020].
- Κουκουμάκας Κ. (2019). *Οι «Πράσινοι Τρομοκράτες» για τα Ζώα στην Ελλάδα*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.vice.com/el/article/8xzaxa/oi-prasinoui-tromokrates-gia-ta-zwa-sthn-ellada> [Ανακτήθηκε 20 Οκτωβρίου 2020].

Λιλιπούλου Μ. (2020). *Κακοποίηση ζώων: Το προφίλ των δραστών και ποιες θα είναι πλέον οι ποινές τους*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: https://www.ethnos.gr/ellada/128890_kakoroisi-zoon-profil-ton-draston-kai-roiies-tha-einai-pleon-oi-poines-toys [Ανακτήθηκε 9 Νοεμβρίου 2020].

Νόμοι και Προεδρικά Διατάγματα

Νόμος 1197 (ΦΕΚ Α' 240/03.09.1981): Περί προστασίας των Ζώων.

Νόμος 1335/1983 (ΦΕΚ Α' 32/14.03.1983): Κύρωση Διεθνούς Σύμβασης για τη διατήρηση της άγριας ζωής και του φυσικού περιβάλλοντος της Ευρώπης.

Νόμος 2017/1992 (ΦΕΚ Α' 31/27.02.1992): Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προστασία των ζώων συντροφιάς.

Νόμος 1444/1984 (ΦΕΚ Α' 78/30.05.1984): Κύρωση των Ευρωπαϊκών Συμβάσεων α) για την προστασία των ζώων στις εκτροφές και β) για την προστασία των προς σφαγή ζώων.

Νόμος 3170/2003 (ΦΕΚ Α' 191/29.07.2003): Ζώα συντροφιάς, αδέσποτα ζώα συντροφιάς και άλλες διατάξεις.

Νόμος 4039/2012 (ΦΕΚ Α' 15/02.02.2012): Για τα δεσποζόμενα και τα αδέσποτα ζώα συντροφιάς και την προστασία των ζώων από την εκμετάλλευση ή την χρησιμοποίηση με κερδοσκοπικό σκοπό.

Π.Δ. 67 (ΦΕΚ Α' 23/30.01.1981): Περί προστασίας της αυτοφυούς χλωρίδας και άγριας πανίδας και καθορισμού διαδικασίας συντονισμού και ελέγχου της έρευνας επ' αυτών.

Abstract

The paper focuses on the beginnings of the animal rights movement, which are rooted in the early 19th century in England and later in America. The first organizations took action to prevent animal abuse and provide legal framework. Over the years and after 1970, the movement was created in its current form, while various declarations and international conventions for animal protection became established. In the 21st century, advocacy for animal rights is growing stronger, coming not only from activists but also from neurobiologists and cognitive scientists. In Greece, despite the strict legislation

for the animal protection, as well as the growing of the animal rights movement, the animal abuse continues to a large extent.

Ο Γεράσιμος Φίλιππας σπούδασε Ελληνικό Πολιτισμό στη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών του Ε.Α.Π. και είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος με ειδίκευση στη Συστηματική Φιλοσοφία από το ΕΚΠΑ. Είναι υπ. διδάκτωρ στη ΣΕΜΦΕ (Τομέας Α.Κ.Ε.Δ.) του Ε.Μ.Π.

Περιγραφή της εσωτερικής ομοιότητας των φυσικών φαινομένων

Αντώνης Καναβούρας, Κώστας Θεολόγου, Φραγκίσκος Α. Κουτελιέρης

Περίληψη

Η ομοιότητα είναι το χαρακτηριστικό των φυσικών φαινομένων που επιτρέπει τη μεταφορά της γνώσης που αποκτήθηκε για μια συγκεκριμένη κλίμακα μελέτης του φαινομένου σε μια άλλη κλίμακα (εσωτερική ομοιότητα) ή σε ένα άλλο φαινόμενο ίδιας κλίμακας (εξωτερική ομοιότητα). Βεβαίως, τα φυσικά φαινόμενα εξετάζονται υπό το πρίσμα μιας εν δυνάμει διαψεύσιμης υπόθεσης από την αντίληψη του ερευνητή-υποκειμένου ως προς το μελετώμενο φαινόμενο, διαμορφώνοντας έτσι προσλήψεις για το υπό μελέτη φαινόμενο. Για παράδειγμα, στα πλαίσια της ανάγκης για απορρύπανση μιας λιμνοθάλασσας (διαψεύσιμη υπόθεση), τα πειράματα προσδιορισμού επιπέδων συγκεκριμένων ρύπων που λαμβάνουν χώρα σε δείγματα νερού που ελήφθησαν από τη λιμνοθάλασσα επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για ολόκληρη τη λιμνοθάλασσα (εσωτερική ομοιότητα του φαινομένου της υδάτινης ρύπανσης). Στην παρούσα εργασία συζητούνται με τους σχετικούς φιλοσοφικούς όρους οι παραμέτροι και οι παράγοντες που καθορίζουν τη μαθηματική περιγραφή της ομοιότητας των φυσικών φαινομένων. Πιο συγκεκριμένα, αποδεικνύεται ότι όλες οι δυνατές προσλήψεις ενός φαινομένου συνιστούν έναν τετραδιάστατο διανυσματικό χώρο, επί των στοιχείων του οποίου ορίζουμε μια μη-γραμμική απεικόνιση με στόχο την περιγραφή της ταξινόμησης της υφιστάμενης γνώσης περί του εξεταζόμενου φαινομένου υπό το πρίσμα της κάθε υπόθεσης. Η ταξινόμηση αυτή είναι σημαντι-

κή και αναγκαία, επειδή επιτρέπει την αναγνώριση των περιοχών του φαινομένου όπου υπάρχουν κενά γνώσης και, ως εκ τούτου, μπορεί να κατευθύνει τη μελλοντική έρευνα. Στην παρούσα εργασία, η ταξινόμηση αυτή επιτυγχάνεται μέσω ενός πίνακα ταξινόμησης (classification matrix), ο οποίος ορίζεται από τους κατηγορικούς περιγραφείς του φαινομένου (γραμμές του πίνακα) και τα επίπεδα περιγραφής (στήλες του πίνακα). Γενικεύοντας, αυτή η μαθηματική προσέγγιση αποσκοπεί στο να γίνει τελικά ένα εργαλείο εφαρμογής για τους μηχανικούς που μελετούν τα φυσικά φαινόμενα σε διαφορετικές κλίμακες, και υποστηρικτικά παρουσιάζεται και μία εφαρμογή σε προβλήματα χημικο-μηχανικού ενδιαφέροντος. Συγκεκριμένα, εφαρμόζουμε την πιο πάνω προσέγγιση στην περίπτωση της μεταφοράς μάζας σε πορώδεις δομές, καταδεικνύοντας τις δυνατότητες της συγκεκριμένης προσέγγισης.

Εισαγωγή

Η επιστήμη προσπαθεί να εξελίξει τη γνώση γύρω από τον φυσικό κόσμο στη βάση του πειραματισμού, της κριτικής και της συζήτησης περί αυτών. Η μελέτη των φυσικών φαινομένων γίνεται υπό το πρίσμα μιας διαψεύσιμης υπόθεσης, η οποία συνδυάζει με λογικό τρόπο τις παρατηρήσεις. Όμως, το πείραμα είναι αυτό που προσφέρει τις απαιτούμενες αποδείξεις της γνώσης, ελέγχοντας τις θεωρίες και παράγοντας νέες όπου είναι αναγκαίο, με βάση τα σφάλματα, τις παραλείψεις και τις ασυνέχειες ή ασυμβατότητες που εντοπίζονται ή τα νέα φαινόμενα που ανακαλύπτονται. Γενικά, οι επιστήμονες μελετούν ένα φαινόμενο με σκοπό να το εντάξουν σε μια θεωρία, η οποία αναγκαστικά θα έχει παραμέτρους που προσδιορίζονται μέσω του πειραματισμού, όπου τα φαινόμενα αναπαρίστανται στο εργαστήριο με σταθερό και επαναλήψιμο τρόπο.

Στον βαθμό που το πείραμα είναι η αναπαράσταση του φυσικού κόσμου στο ελεγχόμενο εργαστηριακό περιβάλλον, η βασική θεωρητική έννοια στην οποία εδράζεται είναι η εσωτερική ομοιότητα του υπό μελέτη φαινομένου. Γενικά μιλώντας, κοινό τόπο αποτελεί η αντίληψη κατά την οποία η έννοια της ομοιότητας αρχικά αναπτύχθηκε στη Γεωμετρία κι έπειτα γενικεύθηκε στις φυσικές επιστήμες, παράλληλα με τη γενίκευση των εννοιών της αναλογίας και των διαστάσεων των σχημάτων, ώστε να ολοκληρωθεί το πέρασμα από την ομοιότητα των γεωμετρικών σχημάτων στην ομοιότητα των φυσικών συστημάτων. Η εσωτερική ομοιότητα επιτρέπει στην πράξη την αναγωγή των συμπερασμάτων της εργαστηριακής

κλίμακας σε αντίστοιχα συμπεράσματα που αφορούν στην κλίμακα του φυσικού κόσμου, αλλά και αντιστρόφως. Η προϋπόθεση για να ισχύει αυτή η αναγωγή δεν είναι απλώς η γεωμετρική αναλογία των κλιμάκων όπου παρατηρείται και μελετάται το φαινόμενο, όπως είπαμε πιο πριν, αλλά και η αντίστοιχη μεταφορά των παραμέτρων και των μετρήσιμων μεγεθών τους που αφορούν σε αυτό. Αυτή ακριβώς η εσωτερική ομοιότητα επιτρέπει τους επιστήμονες να αναγάγουν προς το όλον τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το δείγμα αλλά και να επιλέξουν το δείγμα έτσι, ώστε να είναι αντιπροσωπευτικό του όλου. Πέραν της εσωτερικής, ορίζεται και η εξωτερική ομοιότητα, δηλ. η ομοιότητα μεταξύ φαινομένων. Η μελέτη της εξωτερικής ομοιότητας είναι εκτός των στόχων της παρούσης εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, η ιδέα της ομοιότητας υπάρχει και χρησιμοποιείται, επειδή υποτίθεται πως υπάρχει μια ομάδα φαινομένων που θεωρείται από τον ερευνητή ή εννοείται με βάση μια κοινή σύμβαση πως είναι όμοια με ένα δοθέν φαινόμενο, το οποίο επίσης παρέχει επαρκή αλλά και απαραίτητη πληροφόρηση για όλη την ομάδα ομοίων φαινομένων. Έτσι, η σχέση της ομοιότητας είναι σχέση ισοδυναμίας μεταξύ των όμοιων φαινομένων.

Σε αυτή τη βάση, είναι απαραίτητο να οριστεί ο μηχανισμός αναγνώρισης και καθορισμού των φαινομένων που εντάσσονται σε αυτή την «ομάδα ομοίων φαινομένων», και αυτός προκύπτει με βάση συγκεκριμένους κανόνες. Γενικά, ο εντοπισμός της εσωτερικής ομοιότητας προϋποθέτει την κατηγοριοποίηση της υφιστάμενης γνώσης περί το εξεταζόμενο φαινόμενο, και μάλιστα της γνώσης που έχει προκύψει από τη μελέτη του φαινομένου υπό το πρίσμα μιας συγκεκριμένης κάθε φορά διαψεύσιμης υπόθεσης. Κατά τη γνώμη μας, το πρόβλημα του εντοπισμού της ομοιότητας θα πρέπει να ανάγεται στο αντίστοιχο πρόβλημα του προσδιορισμού κριτηρίων, ισχυρών και αυστηρών, που να εξασφαλίζουν πως η ομοιότητα που αναζητείται υπάρχει πράγματι. Λανθασμένα ή όχι επαρκώς αυστηρά κριτήρια, συνήθως, οδηγούν την έρευνα σε λανθασμένα συμπεράσματα, καθώς επιτρέπουν σχετικά αυθαίρετες αναγωγές κλιμάκων, παραμέτρων αλλά και συμπερασμάτων.

Μέχρι σήμερα, ο καθορισμός αυτών των κριτηρίων ομοιότητας γίνεται συνήθως με εμπειρικό τρόπο και ακολουθώντας τη χρονική εξέλιξη της γνώσης περί το υπό μελέτη φαινόμενο. Εδώ επιχειρούμε να παρουσιάσουμε μια συμπαγή μαθηματική θεώρηση που να θεμελιώνει κανόνες ορισμού κριτηρίων οι οποίοι να οδηγούν σε αδιαμφισβήτητη εσωτερική ομοιότητα. Η προτεινόμενη μαθηματική αυτή θεώρησή

μας βασίζεται σε θεμελιώδεις έννοιες της Γραμμικής Άλγεβρας και ειδικότερα στους διανυσματικούς χώρους και τις απεικονίσεις.

Θεωρητική προσέγγιση

Έστω ένα φαινόμενο που λαμβάνει χώρα στον τριδιάστατο Νευτώνειο κόσμο. Δεδομένης μια υπόθεσης υπό την οποία εξετάζεται το φαινόμενο αυτό, υπάρχουν άπειρες προσλήψεις του, ανάλογα με το γενικά παραδεκτό γνωστικό υπόβαθρο που χρησιμοποιείται, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο ακριβείς αναπαραστάσεις του αντικειμενικού κόσμου που περιγράφουν και μελετούν. Στη γενικότητά του, το κοινό στοιχείο των προσλήψεων αυτών είναι η περιγραφή του φαινομένου διά της σχέσεως:

$$\text{matter + energy} \xrightarrow{\text{relationships}} \text{outcome} \quad (1)$$

όπου η ύλη (matter), η ενέργεια (energy), οι σχέσεις (relationships) και το αποτέλεσμα (outcome) αποτελούν τους κατηγορικούς περιγραφείς του υπό μελέτη φαινομένου. Αυτοί οι περιγραφείς είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους, δεδομένου ότι η ύλη και η ενέργεια είναι αξιωματικές οντότητες, οι σχέσεις προφανώς υπάρχουν ανεξαρτήτως της ύπαρξης των εμπλεκόμενων μερών, ενώ το αποτέλεσμα, παρόλο που μοιάζει αρχικά να εξαρτάται από την ύλη, την ενέργεια και τη σχέση μεταξύ τους, στην πραγματικότητα είναι ανεξάρτητο, καθώς προ-επιλέγεται με βάση την υπόθεση υπό την οποία μελετάται το φαινόμενο. Η ανεξαρτησία αυτή του αποτελέσματος προκύπτει από το γεγονός ότι, όταν μελετάται ένα φαινόμενο υπό το πρίσμα μιας διαψεύσιμης υπόθεσης, ορίζεται και ένα μακροσκοπικό μέγεθος το οποίο οφείλει να περιγράφει το αποτέλεσμα του φαινομένου στην κλίμακα μελέτης του. Για παράδειγμα, στη μελέτη της οξειδωσης του συσκευασμένου ελαιολάδου, η διεθνής βιβλιογραφία προτείνει ως αποτελεσματικό δείκτη οξειδωσης το πόσο ξεπερνά ένα δεδομένο όριο (threshold) η συγκέντρωση της εξανάλης (hexanal) στο λάδι, συστατικό που δεν είναι καθόλου προφανές το πώς ακριβώς προκύπτει από τα αρχικά συστατικά (ύλη) και την αντίδραση μεταξύ τους (ενέργεια). Έχει, επίσης, ενδιαφέρον ότι δύο υποκειμενικές παράμετροι της μελέτης του προβλήματος, η διαψεύσιμη υπόθεση με βάση την οποία μελετάται το φαινόμενο και το δεδομένο όριο ασφαλείας για τη συγκέντρωση, συνθέτουν ένα αντικειμενικό outcome το οποίο οδηγεί σε συμπερασματολογία ανεξάρτητη των υποκειμενικών επιλογών (δηλ. αντικειμενική).

Υπό το πρίσμα των παραπάνω, η προηγούμενη εξίσωση (1) περικλείει την τρέχουσα γνώση για το φαινόμενο, και έτσι προκύπτει ένα άπειρο πλήθος τετράδων με τιμές για την ύλη, την ενέργεια, τις σχέσεις και το αποτέλεσμα. Κάθε τέτοια τετράδα συνιστά ένα διάνυσμα της μορφής (m, e, R, o) , όπου η κάθε συνιστώσα του περιέχει τη συγκεκριμένη τιμή ενός εκάστου των τεσσάρων κατηγορικών περιγραφέων, ενώ όλο μαζί το κάθε διάνυσμα αναπαριστά μια δεδομένη πρόσληψη του φαινομένου. Όλα αυτά τα διανύσματα συγκροτούν το σύνολο V , το οποίο είναι διατεταγμένο με βάση το χρόνο \hat{t} , με τη σχέση διάταξης $<$ που ορίζεται ως εξής:

$$\hat{t}_1 < \hat{t}_2 \Leftrightarrow \underline{v}_1(\hat{t}_1) < \underline{v}_2(\hat{t}_2). \quad (2)$$

όπου $\underline{v}(\hat{t})$ είναι το διάνυσμα που αναπαριστά τη πρόσληψη του φαινομένου τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Η παραπάνω σχέση (2) καθορίζει ότι κάθε νεότερη χρονικά πρόσληψη περιλαμβάνει όλη την υφιστάμενη μέχρι τότε γνώση περί του φαινομένου, προσαυξημένη κατά τη νέα γνώση που δημιούργησε η νέα πρόσληψη.

Στη συνέχεια, εφοδιάζουμε το σύνολο αυτό με την εσωτερική πράξη \oplus , η οποία ορίζεται ως εξής:

$$\forall \underline{v}, \underline{w} \in V \exists \underline{u} \in V : \underline{u} = \underline{v} \oplus \underline{w} = \begin{cases} \underline{v} & \text{όταν } \underline{w} < \underline{v} \\ \underline{w} & \text{όταν } \underline{v} < \underline{w} \end{cases}. \quad (3)$$

Η πράξη αυτή, στην πραγματικότητα, περιγράφει τη δυνατότητα να προστίθεται νέα γνώση που παράγεται για το υπό έρευνα φαινόμενο στη συσσωρευμένη γνώση που ήδη υπάρχει σχετικά με αυτό. Εύκολα αποδεικνύεται πως η πράξη αυτή είναι μεταθετική και προσεταιριστική, έχει ουδέτερο στοιχείο και μέσω αυτού ορίζεται το αντίθετο κάθε άλλου στοιχείου του V (η απόδειξη δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας).

Τώρα, μπορούμε να ορίσουμε τη συσσωρευμένη γνώση που περιέχεται στο διάνυσμα $\underline{v} \in V$ ως $\lambda = \|\underline{v}\| \in \mathbb{R}$, ποσότητα που πρακτικώς παριστάνει το Ευκλείδειο μέτρο του διανύσματος. Μέσω αυτού του μέτρου, μπορούμε να ορίσουμε τον ρυθμό της εξέλιξης της περιεχόμενης γνώσης μεταξύ δυο οιασδήποτε διανυσμάτων του συνόλου V : εάν λ_i και λ_j είναι οι ποσότητες συσσωρευμένης γνώσης που περιέχονται στα διανύσματα $\underline{v}_i \in V$ και $\underline{v}_j \in V$, αντιστοίχως, τότε:

$$\mu_{ij} = \frac{\lambda_i}{\lambda_j} = \frac{\|\underline{v}_i\|}{\|\underline{v}_j\|} \in \mathbb{R} \quad (4)$$

Προφανώς, $\mu_{ij} > 1$ όταν $\underline{v}_j < \underline{v}_i$, και $\mu_{ij} < 1$ όταν $\underline{v}_i < \underline{v}_j$.

Τώρα, μπορούμε να ορίσουμε στο σύνολο V την εξωτερική πράξη \times ως εξής:

$$\forall \underline{v}, \underline{w} \in V \exists \mu \in R : \underline{w} = \mu \times \underline{v} \Leftrightarrow \mu = \frac{\|\underline{w}\|}{\|\underline{v}\|} \quad (5)$$

Η παραπάνω σχέση ποσοτικοποιεί τη σχετική σημασία της εξέλιξης της γνώσης, όπως αυτή εμφανίζεται σε δύο οποιοσδήποτε προσλήψεις ενός υπό μελέτη φαινομένου, οι οποίες συνιστούν διανύσματα του V . Στην πραγματικότητα, η παραπάνω σχέση καταδεικνύει πως κάθε πρόσληψη ενός φαινομένου, δηλ. κάθε διάνυσμα του V , περιέχει ένα συγκεκριμένο ποσό γνώσης περί αυτού του φαινομένου, το οποίο ποσό αναπόφευκτα δεν μπορεί να είναι μηδενικό. Επίσης, υπονοεί ότι η χρονική εξέλιξη, δηλ. η μεταφορά από ένα οιοδήποτε διάνυσμα του V σε ένα άλλο οποιοδήποτε διάνυσμα του V , δεν επιφέρει οπωσδήποτε αύξηση της γνώσης, αλλά μπορεί και να οδηγήσει σε ακύρωση όλης ή μέρους της υφιστάμενης γνώσης. Η ενδεχόμενη αυτή ακύρωση, δηλ. η πλήρης επιβεβαίωση της διαψευσιμότητας της υπόθεσης υπό την οποία μελετάται το φαινόμενο, με τη σειρά της οδηγεί στην ανάγκη για δημιουργία νέας γνώσης υπό το πρίσμα μιας νέας υπόθεσης, και η διεργασία αυτή οφείλει να γίνεται ακαριαία σε σχέση με τη χρονική εξέλιξη της υφιστάμενης γνώσης.

Η παραπάνω εξωτερική πράξη (5) είναι επιμεριστική ως προς την \oplus (η απόδειξη δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας) και έτσι εξασφαλίζεται ότι η δομή $\{V, \oplus, \times\}$ είναι ένας τετραδιάστατος διανυσματικός χώρος, του οποίου μια βάση είναι τα διανύσματα $\underline{e}_m = \{m, 0, 0, 0\}$, $\underline{e}_e = \{0, e, 0, 0\}$, $\underline{e}_R = \{0, 0, R, 0\}$ και $\underline{e}_o = \{0, 0, 0, o\}$. Τα τέσσερα αυτά διανύσματα είναι γραμμικώς ανεξάρτητα και παράγουν τον διανυσματικό χώρο. Πράγματι, οι κατηγορικοί περιγραφείς που ορίζονται στην εξίσωση (1) είναι ανεξάρτητοι, δεδομένου ότι δεν υπάρχει απευθείας μετασχηματισμός που να παράγει κάποιον ως έκφραση των υπολοίπων. Όπως αναφέρθηκε και πιο πριν, αυτός ο ισχυρισμός είναι μάλλον προφανής για την ύλη, την ενέργεια και τις σχέσεις, στον βαθμό που αυτά παραμένουν στα όρια του τριδιάστατου Νευτώνειου κόσμου. Όσον αφορά στο outcome της εξίσωσης (1), αρκεί να παρατηρήσουμε την ελευθερία του ερευνητή να επιλέξει την κατάλληλη μακροσκοπική ποσότητα που θα περιγράψει το αποτέλεσμα του φαινομένου, πράγμα που εξασφαλίζει την ανεξαρτησία του από τα δεδομένα matter και energy. Τέλος, είναι

μάλλον προφανές πως κάθε διάνυσμα του V είναι ένας γραμμικός συνδυασμός των $\underline{e}_m, \underline{e}_e, \underline{e}_R$ και \underline{e}_o .

Τώρα μπορούμε να ορίσουμε την απεικόνιση m_p^{In} εντός του διανυσματικού χώρου ως εξής:

$$\mathbb{R}xV \xrightarrow{m_p^{In}} M_{3 \times I}(V) : m_p^{In}(\underline{v}) = \{\lambda_1 x \underline{v}, \lambda_2 x \underline{v}, \lambda_3 x \underline{v}\} \quad (6\alpha)$$

όπου

$$\lambda_1 \rightarrow 0 \quad (6\beta),$$

$$\forall \lambda_2 \in \mathbb{R} \exists M > 0 : \lambda_2 > M \quad (6\gamma),$$

$$\lambda_3 \rightarrow +\infty \quad (6\delta)$$

Το πρώτο στοιχείο $\lambda_1 \times \underline{v}$ αντιπροσωπεύει την πολύ περιορισμένη αρχική εμπειρία για το υπό μελέτη φαινόμενο, η οποία αποτελεί το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη περί αυτού, ούτως ώστε η εμπειρία αυτή να εξελιχθεί σε γνώση μέσω συγκεκριμένων πρακτικών. Το δεύτερο στοιχείο $\lambda_2 \times \underline{v}$ αντιπροσωπεύει το πεπερασμένο πλήθος γνώσης που υφίσταται σε δεδομένη χρονική στιγμή και το τρίτο, $\lambda_3 \times \underline{v}$ τη σχεδόν καθολική (δηλ. άπειρη) γνώση για το φαινόμενο. Αυτή κατηγοριοποίηση της γνώσης είναι συμβατή με την Καντιανή κατασκευή «ένα – πολλά – όλα», η οποία συναντάται συχνά στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η παραπάνω απεικόνιση δημιουργεί έναν πίνακα τεσσάρων γραμμών, καθεμία εκ των οποίων αντιστοιχεί σε έναν κατηγορικό περιγραφέα, και τριών στηλών, με την πρώτη να αντιστοιχεί στο διάνυσμα $\lambda_1 \times \underline{v}$, τη δεύτερη στήλη στο $\lambda_2 \times \underline{v}$ και την τρίτη στο $\lambda_3 \times \underline{v}$.

Με δεδομένο ότι η παραπάνω μαθηματική προσέγγιση αφορά στην εσωτερική ομοιότητα των φαινομένων, όπως αυτή περιγράφεται από την απεικόνιση των εξισώσεων (6), είναι ενδιαφέρον ότι η τελευταία δεν είναι μοναδική, οπότε υπάρχουν περισσότερες της μίας επιλογές για τον ορισμό των λ στις εξισώσεις (6) και άρα περισσότεροι του ενός σχηματισμοί του 4X3 πίνακα. Έτσι, είναι απολύτως απαραίτητο να ακολουθούνται συγκεκριμένοι κανόνες για τον ορισμό της απεικόνισης αυτής, οι οποίοι περιγράφονται λεπτομερώς αλλού και δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Με δυο λόγια, αυτοί συνοψίζονται στην κατάλληλη συμπλήρωση όλων των κελιών του 4X3 πίνακα, η οποία συμπλήρωση δεν είναι μοναδική, αλλά σε κάθε περίπτωση οι τιμές των outcomes δύο διαφορετικών συμπληρώσεων

έχουν απευθείας σχέση μεταξύ τους και μπορεί να προκύψει το ένα από το άλλο μέσω μαθηματικών πράξεων.

Εφαρμογή και συζήτηση

Εδώ θα εφαρμόσουμε την παραπάνω θεωρία σε ένα αντικείμενο που αφορά στη Χημική Μηχανική. Έστω ένα συσσωμάτωμα στερεών κόκκων σφαιρικού σχήματος, οι οποίοι μπορούν να προσροφούν ένα συστατικό A. Ο κενός χώρος μεταξύ των κόκκων (πορώδες) καταλαμβάνεται από ένα χημικώς ουδέτερο Νευτώνειο ρευστό που περιέχει το συστατικό A. Καθώς το διάλυμα ρέει εντός του μέσου, η ουσία A προσεγγίζει την προσροφούσα επιφάνεια λόγω συναγωγής και διάχυσης. Για να περιγραφεί επαρκώς η διεργασία, πρέπει να μπορεί να προσδιοριστεί το ποσό της προσροφούμενης μάζας ως ποσοστό της μάζας του A που εισέρχεται στο σύστημα. Η παραπάνω περιγραφή αντιστοιχεί στον ακόλουθο 4X3 πίνακα:

Πίνακας 1. Πίνακας κατηγοριοποίησης της γνώσης για την προσρόφηση σε κοκκώδη μέσα.

	$\lambda_1 \times \underline{y}$	$\lambda_2 \times \underline{y}$	$\lambda_3 \times \underline{y}$
Matter	Ουσία A	Ουσία A, στερεή επιφάνεια	Ουσία A, στερεή επιφάνεια, προϊόντα B_i που παράγονται λόγω της προσρόφησης του A
Energy	Διάχυση του A στη ρευστή φάση. Η θεμελιώδης αρχή που τη διέπει είναι ο νόμος του Fick, διατυπωμένος ως: $\underline{j}_A = -D_A \nabla C_A$	Διάχυση του A στη ρευστή φάση. Η θεμελιώδης αρχή που τη διέπει είναι ο νόμος του Fick, διατυπωμένος ως: $\underline{j}_A = -D_A \nabla C_A$	Διάχυση όλων των ουσιών στη ρευστή φάση. Η θεμελιώδης αρχή που τη διέπει είναι ο νόμος του Fick, διατυπωμένος ως: $\underline{j}_i = -D_i \nabla C_i$

	$\lambda_1 \times \underline{\nu}$	$\lambda_2 \times \underline{\nu}$	$\lambda_3 \times \underline{\nu}$
Energy	Συναγωγή του Α στη ρευστή φάση. Η μαζική ροή δίνεται από την έκφραση: $\underline{j}_A = U_A C_A$	Συναγωγή του Α στη ρευστή φάση. Η μαζική ροή δίνεται από την έκφραση: $\underline{j}_A = U_A C_A$	Συναγωγή όλων των ουσιών στη ρευστή φάση. Οι μαζικές ροές δίνονται από την έκφραση: $\underline{j}_i = U_i C_i$
	Ακαριαία προσρόφιση στη στερεή επιφάνεια, η οποία εκφράζεται ως: $C_A(r=R) = 0$	Προσρόφιση που ακολουθεί κάποια ισόθερμη. Για παράδειγμα: $D_A \underline{n} \cdot \nabla C_A = \frac{k}{K} c_s$ όπου οι παράμετροι καθορίζονται από την ισόθερμη Langmuir: $\Theta_{eq} = \frac{Kc_b}{1 + Kc_b}$	Ετερογενής αντίδραση πρώτης τάξης: $A \rightarrow B,$ όπου το προϊόν Β εκροφάται στη ρευστή φάση. Ο ρυθμός της αντίδρασης υποτίθεται ότι είναι τύπου Arrhenius: $R_n = k_0 e^{\frac{-E_a}{RT}} c_A$
Relationships	Εξίσωση μεταφοράς μάζας που περιλαμβάνει όρους συναγωγής και διάχυσης: $\frac{dC_A}{dt} + \underline{U}_A \cdot \nabla C_A = D_A \nabla^2 C_A$ η οποία συνοδεύεται από τις κατάλληλες συνοριακές συνθήκες.	Εξίσωση μεταφοράς μάζας που περιλαμβάνει όρους συναγωγής και διάχυσης: $\frac{dC_A}{dt} + \underline{U}_A \cdot \nabla C_A = D_A \nabla^2 C_A$ η οποία συνοδεύεται από τις κατάλληλες συνοριακές συνθήκες.	Σύστημα εξισώσεων μεταφοράς μάζας, οι οποίες περιλαμβάνουν όρους συναγωγής και διάχυσης: $\frac{dC_i}{dt} + \underline{U}_i \cdot \nabla C_i = D_i \nabla^2 C_i$ οι οποίες συνοδεύονται από τις κατάλληλες συνοριακές συνθήκες.

	$\lambda_1 \times \underline{\nu}$	$\lambda_2 \times \underline{\nu}$	$\lambda_3 \times \underline{\nu}$
Outcome	Συγκέντρωση της ουσίας A: $C_A(\underline{r}, t)$	Ολικός αριθμός Sherwood: $Sh_o = \frac{k_o \cdot L}{D}$	Συντελεστής προσρόφησης: $\lambda_o = 1 - \frac{\iint_{S_{outer}} c_A \underline{U} \cdot \underline{n} dS}{\iint_{S_{inner}} c_A \underline{U} \cdot \underline{n} dS}$

Πιο συγκεκριμένα:

- Γραμμή 1 – Matter: Στην απλούστερη περίπτωση (Στήλη 1), θεωρούμε ότι υπάρχει ένα και μόνο συστατικό A, το οποίο προσροφάται ακαριαία. Στην επόμενη Στήλη 2, λαμβάνεται υπόψη η μορφή της στερεάς επιφάνειας και η προσρόφηση μεταφράζεται σε ιδιότητα της επιφάνειας αυτής. Τέλος, στη Στήλη 3, η προσρόφηση περιγράφεται ως ετερογενής αντίδραση και λαμβάνεται υπόψη η συμπεριφορά όλων των προϊόντων αυτής.
- Γραμμή 2 – Energy: Όλες οι στήλες περιέχουν συναγωγή και διάχυση, αλλά η πολυπλοκότητα προς τα δεξιά αυξάνεται μέσω των συνοριακών συνθηκών, που στην πραγματικότητα περιγράφουν τον μηχανισμό της προσρόφησης.
- Γραμμή 3 – Relationships: Η μετάβαση μεταξύ των στηλών γίνεται μέσω της θεώρησης όλο και πιο πολύπλοκων μηχανισμών προσρόφησης. Στη Στήλη 1, θεωρείται ακαριαία προσρόφηση όπου δεν είναι απαραίτητο να περιγραφεί η διεπιφάνεια. Στη Στήλη 2, θεωρείται ότι η προσρόφηση λαμβάνει χώρα υπό το καθεστώς μιας ισόθερμης, πράγμα που επιβάλλει την περιγραφή συγκεκριμένων ιδιοτήτων της επιφάνειας, οι οποίες μεταφράζονται σε συνοριακές συνθήκες που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη ισόθερμη. Τέλος, η Στήλη 3 περιγράφει την προσρόφηση ως ετερογενή αντίδραση, οπότε είναι απαραίτητες πολύπλοκες μαθηματικές εκφράσεις των εν λόγω συνοριακών συνθηκών.
- Γραμμή 4 – Outcome: Είναι προφανές ότι πρέπει να οριστεί μια μακροσκοπική ποσότητα που να περιγράφει επαρκώς την προσρόφηση. Έτσι, στην πρώτη στήλη επιλέγεται η συγκέντρωση της ουσίας που έχει προσροφηθεί, στη Στήλη 2 ο αδιάστατος αριθμός Sherwood και στη Στήλη 3 ο συντελεστής προσρόφησης.

Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή μελατάται η εσωτερική ομοιότητα των φαινομένων, όταν αυτά ερευνώνται υπό το πρίσμα μιας διαφεύσιμης υπόθεσης. Με δεδομένη την ασάφεια των κανόνων που διέπουν τον εντοπισμό και τη θέσπιση των αναγκαίων κριτηρίων έρευνας σχετικά με την εσωτερική ομοιότητα, επιχειρήσαμε να περιγράψουμε με αυστηρούς μαθηματικούς όρους τη διεργασία αυτή. Αρχικώς, ορίστηκε ο διανυσματικός χώρος όλων των προσλήψεων των φυσικών φαινομένων και περιγράφηκαν οι απαραίτητες εσωτερικές και εξωτερικές πράξεις μεταξύ των διανυσμάτων του. Σε αυτόν τον χώρο ορίστηκε στη συνέχεια μια απεικόνιση, η οποία περιγράφει την εσωτερική ομοιότητα των φαινομένων, δηλαδή τη σχέση μεταξύ των διανυσμάτων του χώρου, και καταλήγει σε έναν πίνακα κατηγοριοποίησης της υφιστάμενης γνώσης. Ο πίνακας, βάσει δομής, τρόπου πλήρωσης και της μαθηματικής σχέσης που ενώνει ή ενοποιεί τα κελιά του, αφενός καθορίζει την απαραίτητη εμβάθυνση στη σχετική γνώση, αφετέρου εντοπίζει και τα κενά γνώσης, κατευθύνοντας έτσι την έρευνα και βοηθώντας στην αποφυγή επαναλήψεων και σπατάλης ερευνητικού κόπου και χρόνου.

Βιβλιογραφία

- Coutelieris, F. A. & Kanavouras, A. (2018). *Experimentation Methodology for Engineers*. Springer International Publishing, DOI: 10.1007/978-3-319-72191-0.
- Feyerabend, P. (1962). "Explanation, Reduction and Empiricism". In Feigl, H. & Maxwell, G. (eds), *Scientific Explanation, Space, and Time*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science. (Vol. III). Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Glymour C. (1970). "On Some Patterns of Reduction". *Philosophy of Science* 37, p. 340-353.
- Hacking, I. (1983). *Representing and intervening. Introductory topics in the philosophy of natural science*. UK: Cambridge University Press.
- Kanavouras, A. & Coutelieris, F. A. (2017). "Systematic Transition from Description to a Prediction Engineering Model for the Oxidation in Packed Edible oils". *Journal of Food Chemistry* 229, p. 820-827.

- Kant, I. (2014). *The Critique of Pure Reason*. Transl. by J. M. D. Meiklejoh. Adelaide: University of Adelaide Press.
- Kroes, P. (1989). "Structural Analogies between Physical Systems". *The British Journal of the Philosophy of Science* 40, p. 145-154.
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions* (Second ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Popper, K. R. (1963). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. New York: Harper.
- Sterrett, S. G. (2002). "Physical Models and Fundamental Laws: Using One Piece of the World to Tell About Another". *Mind & Society* 3, p. 51-66.
- Sterrett, S. G. (2006). Models of Machines and Models of Phenomena. *International Studies in the Philosophy of Science* 20, p. 69-80.

Abstract

This work presents the synthetical mathematical analysis of available knowledge regarding physical phenomena of research interest. The work is not focusing on providing the phenomena according to the physical laws but rather because of them, hence, it is grounded on the philosophically defined concept of "similarity", and progresses to the mathematical treatments of those factors and parameters that are involved into the similarity validation among physical phenomena. A critical validation regarding the effectiveness of such an approach was also performed, in order to conceptualize the relevance of the factors and parameters interactions as a potential control tool against engineering-based hypothesis. Such factors and parameters are generated through the description and delimitation of the system of interest. A "matrix" is used for the classification of the existing knowledge regarding this system. It is consisted of the categorical descriptors of the system in question and the levels of these descriptors. A mathematical analysis of this "matrix" supports that all the existent perceptions of a physical phenomenon constitute a four-dimensional vector space. Within this space, the concept of similarity allows for the definition on which of a specific non-linear mapping that might be applied to strictly classify the existing knowledge about the phenomenon in question. Similarity is used here to define the conditions and the constrains that this

mapping must satisfy. In conclusion, the applicability of the suggested approach on an engineering approach regarding a physical problem, was also demonstrated in this study.

Ο Αντώνης Καναβούρας είναι Γεωπόνος-Τεχνολόγος τροφίμων, MSc, PhD. Επί σειρά ετών υπήρξε στέλεχος βιομηχανίας τροφίμων και ποτών, με ακαδημαϊκή εμπειρία σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα στο αντικείμενο της συσκευασίας τροφίμων. Έχει διεθνώς αναγνωρισμένο συγγραφικό έργο δημοσιευμένο σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων κτλ.

Ο Κώστας Θεολόγου (Θεσσαλονίκη, 1960) είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας του Πολιτισμού στη Σχολή ΕΜΦΕ ΕΜΠ και Συντονιστής (moderator) στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών του ΕΑΠ.

Ο Φραγκίσκος Κουτελιέρης είναι Καθηγητής στο Τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Πατρών, στο οποίο εργάζεται από το 2008. Είναι πτυχιούχος Μαθηματικός και διδάκτορας του Τμήματος Χημικών Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών. Έχει συνεργαστεί με πανεπιστημιακά τμήματα και ερευνητικά κέντρα της Ελλάδας και του εξωτερικού. Έχει δημοσιεύσει περισσότερες από 60 εργασίες σε επιστημονικά περιοδικά με κριτές, οι οποίες έχουν περισσότερες από 1.000 ετεροαναφορές. Είναι κριτής σε πολλά επιστημονικά περιοδικά ενώ επιβλέπει μεταδιδακτορικές, διδακτορικές και μεταπτυχιακές διατριβές και πολλές διπλωματικές εργασίες. Περισσότερες πληροφορίες στο: <http://simulab.env.upatras.gr/people/1>.

Φάκελος: Η εποχή των Μαθηματικών

"We live in the era of mathematics. Its influence permeates economic and social activity and its influence and impact are profound. Yet its role is not well understood, we are not using it as well as we could and should, and we are investing too little. [...] There can be fewer more productive, creative and exciting investments than investing in mathematics."

Nicholas Stern, *The Era of Mathematics*, 2018

Η παραπάνω άποψη του Λόρδου Νίκολας Στερν του Μπρέντφορντ (1946-)¹ υποδέχεται δίκην προμετωπίδας τον επισκέπτη της σελίδας δικτυακού τόπου του IACM Ινστιτούτου Υπολογιστικών Μαθηματικών – ΙΤΕ (<https://www.iacm.forth.gr/>). Ζούμε στην εποχή των μαθηματικών. Στη δική τους δυναμική επιρροή εμβραπτίζεται η οικονομική και η κοινωνική δραστηριότητα που έχουν σοβαρό αντίκτυπο σε πολλές όψεις του πολιτισμού μας. Ωστόσο, τον ρόλο των Μαθηματικών δεν τον έχουμε κατανοήσει πλήρως, δεν τα χρησιμοποιούμε όσο θα μπορούσαμε και όσο θα έπρεπε, και μάλιστα, λέει ο λόρδος Στερν, *επενδύουμε ελάχιστα στα Μαθηματικά* [...]. Πρέπει να υπάρχουν πολύ λίγες περιοχές ή πεδία επένδυσης που μπορούν να συνεισφέρουν πιο παραγωγικά, πιο δημιουργικά και πιο συναρπαστικά σε σύγκριση με τις επενδύσεις που μπορούμε να κάνουμε στα Μαθηματικά.

Σε αυτό το τεύχος του περιοδικού διερευνούμε την αξία των Μαθηματικών στην καθημερινή ζωή μας, εφόσον ζούμε στην εποχή των Μαθηματικών. Τέσσερις προπτυχιακοί φοιτητές της ΣΕΜΦΕ ΕΜΠ και τρεις διδάσκοντες Μαθηματικών σε ΑΕΙ εμπλουτίζουν με τη δική τους άποψη –σε αλφαβητική σειρά– την προμετωπίδα του Ινστιτούτου Υπολογιστικών Μαθηματικών και διαμορφώνουν το μικρό αφιέρωμά μας στην εποχή των Μαθηματικών.

¹ Βλ. *THE ERA OF MATHEMATICS. An Independent Review of Knowledge Exchange in the Mathematical Sciences*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο <https://epsrc.ukri.org/newsevents/pubs/era-of-maths/> (19.12.20)

Ναυσικά Γαϊτάνη, φοιτήτρια ΣΕΜΦΕ

Πιο ταιριαστός τίτλος για το παρόν σημείωμα θα ήταν «Οι αξίες των μαθηματικών» και όχι μία μόνο αξία. Πρόκειται για τη μοναδική οικουμενική γλώσσα, η οποία εκφράζεται με σαφήνεια, αντικειμενικότητα και αλήθεια. Πέρα από τις απλές καθημερινές χρήσεις των μαθηματικών, όπως σε συναλλαγές, μετρήσεις και υπολογισμούς, η σπουδαιότητά τους εκπορεύεται κυρίως από τις εφαρμογές τους. Η πραγματική ομορφιά αυτού του αντικειμένου φαίνεται επίσης από το γεγονός ότι δεν περιορίζεται από σύνορα, τάξεις, γένος, θρη-

σκείες ή οποιαδήποτε άλλη διάκριση.

Ας πάρουμε μία μαθηματική τεχνική που ονομάζεται «εις άτοπον απαγωγή» για να προσπαθήσουμε να αποδείξουμε τη σημασία των μαθηματικών στις ζωές όλων μας. Αρκεί να σκεφτούμε πώς θα ήταν η καθημερινότητα, αν αφαιρούσαμε καθετί σχετικό με τα μαθηματικά. Τα περισσότερα επαγγέλματα θα κατέρρεαν, δεν θα υπήρχε μέτρο στις συναλλαγές, στον χρόνο, στο μήκος ή σε οτιδήποτε άλλο χρησιμοποιεί αριθμούς. Εξελίσσοντας λίγο παραπάνω τον συλλογισμό αυτόν, βλέπουμε πως θα έπρεπε να εγκαταλείψουμε αμέτρητες επιστήμες. Όχι μόνο αυτές που έχουν άμεση συνάφεια με τα μαθηματικά, όπως η στατιστική, αλλά και αυτές που χρησιμοποιούν τα μαθηματικά ως θεμέλιο, όπως η φυσική ή η ιατρική, ο προγραμματισμός. Πρόκειται, λοιπόν, για μία διαδικασία βάσει της οποίας εύκολα διαλύονται συθέμελα οι βάσεις του σύγχρονου τρόπου ζωής. Δεν χρειάζεται, επομένως, να αναφέρουμε πως εν συνεχεία θα επηρεαζόταν δραματικά και η κοινωνική ζωή του ανθρώπου.

Τα μαθηματικά, πέρα από την προσφορά τους στην κοινωνία, διέπονται από έναν τρόπο σκέψης προσαρμοσμένο στην ικανότητα επίλυσης προβλημάτων. Οξύνουν λοιπόν το πνεύμα, τη φαντασία και τη δημιουργικότητα. Ο άνθρωπος μέσα από την επιστήμη αυτή γίνεται οργανωτικός, εφευρετικός και μαθαίνει να αιτιολογεί. Καλλιεργούνται η υπομονή, η συνεργασία και η δυνατότητα να κρατήσουμε τις

απόψεις μας ανοιχτές στη διαφορετικότητα. Η μεγαλύτερη αρετή που προσωπικά θεωρώ ότι αποκτά ένας άνθρωπος όσο περισσότερο ασχολείται με τα μαθηματικά είναι η ικανότητα να διαφωνεί με λογικά επιχειρήματα.

Δεν είναι τυχαίο ότι τα μαθηματικά αποτελούν επιστήμη διαχρονική στο πέρας των αιώνων. Είναι αυθεντική επιστήμη, καθώς δεν βασίζεται σε άλλες και, ταυτόχρονα, αποτελεί τη βάση-γλώσσα όλων των θετικών επιστημών. Οι εφαρμογές και τα κατορθώματα με τα οποία συνδέονται τα μαθηματικά είναι αναρίθμητα, καθώς εκτείνονται από τομείς όπως η μηχανική, η αρχιτεκτονική, η ιατρική μέχρι και η τέχνη.

Ένας τομέας όπου τα μαθηματικά διαδραματίζουν ίσως τον σημαντικότερο ρόλο είναι η εκπαίδευση. Είναι σπουδαίο ένα παιδί να αναπτύξει από μικρή ηλικία αναλυτική και συγκροτημένη σκέψη. Τα μαθηματικά, όμως, δεν περιορίζουν τον νοητόντα παρωπίδες, καθώς ταυτόχρονα με την οργανωτικότητα παρέχουν τη δυνατότητα στον άνθρωπο να επεκτείνει τον τρόπο σκέψης του σε τομείς που φαινομενικά στην αρχή παρουσιάζονταν ασύνδετοι. Για ένα παιδί, λοιπόν, είναι εξαιρετικά σημαντικό να αποκτήσει αυτές τις δεξιότητες από μικρή ηλικία και να τις εξελίξει κατά τη διάρκεια της ζωής του, πλησιάζοντας την περίφημη «χρυσή τομή» μεταξύ φαντασίας και οργάνωσης. Συχνά, παρ' όλα αυτά, συναντάται το φαινόμενο της απαξίωσης των μαθηματικών από μαθητές με τη δικαιολογία ότι είναι αχρείαστα. Αυτή η πρόσληψη πολλές φορές πηγάζει από τη δυσκολία τους ως μαθήματος. Όπως όμως το ίδιο το αντικείμενο διδάσκει, οφείλουμε να παραμερίσουμε τα συναισθήματα και να πράξουμε βάσει λογικών συλλογισμών και *αιτιοκρατικής* σκέψης.

Ας συνοψίσουμε τις σκέψεις μας με μία απλή ισοδυναμία. Ο άνθρωπος έχει αναπτύξει τα μαθηματικά τόσο, όσο τα μαθηματικά έχουν αναπτύξει την ανθρωπότητα. Η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη και αδιαμφισβήτητη. Η μία πρόταση δεν μπορεί να ισχύει χωρίς να ισχύει η άλλη, όπως ακριβώς συμβαίνει και σε μαθηματικούς συλλογισμούς. Ίδού, λοιπόν, ένα ακόμα παράδειγμα διείσδυσης και αξιοποίησης των μαθηματικών ακόμα και στις συλλογιστικές τεχνικές.

Συμπερασματικά, η συμβολή των μαθηματικών παρουσιάζεται σε τομείς κοινωνικούς, αισθητικούς, ψυχολογικούς και, φυσικά, επιστημονικούς. Αδιαμφισβήτητη είναι η συνεισφορά τους στην καθημερινή ζωή, στα επαγγέλματα, στην τέχνη και στην εκπαίδευση. Οι εφαρμογές τους είναι αμέτρητες και καθολικές, ενώ ο ρόλος τους στην ανθρώπινη ζωή θεμελιώδης.

Χρυσής Καρώνη², Καθηγήτρια ΣΕΜΦΕ

Θα αναφερθώ στη χρησιμότητα της επιστήμης της Στατιστικής στην καθημερινότητα και όχι στα Μαθηματικά γενικώς. Η παρουσία τουλάχιστον ενός βασικού μαθήματος της Στατιστικής σε προγράμματα σπουδών στην πλειονότητα των πανεπιστημιακών τμημάτων αποτελεί ένδειξη ότι η Στατιστική θεωρείται χρήσιμη στις περισσότερες επιστήμες. Ωστόσο, εκτός από την εκπόνηση επιστημονικού έργου, ποιον ρόλο παίζει η Στατιστική στην καθημερινή μας ζωή;

Μία τέτοια σχετική συζήτηση στη βιβλιογραφία συνήθως ξεκινάει με μία τοποθέτηση του H.G.Wells από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, κατά την οποία προέβλεπε ότι δεν θα ήταν μακριά η ημέρα, που «...για την ολοκληρωμένη συμμετοχή ενός αποτελεσματικού πολίτη... η ικανότητα υπολογισμού, καθώς και η σκέψη με γνώμονα τις μέσες, μέγιστες και ελάχιστες τιμές, θα είναι εξίσου απαραίτητες, όπως είναι σήμερα η ικανότητα ανάγνωσης και γραφής» (από Κεφ. V «Εκπαίδευση» του *The Making of Mankind*, 1904 - δική μου η μετάφραση)³. Δεν γνωρίζω ποιος ακριβώς είναι ο «αποτελεσματικός πολίτης» του Wells, αλλά προφανώς, ενώ η ανάγνωση και γραφή είναι σήμερα δεδομένες, η ικανότητα στατιστικής σκέψης δεν είναι.

Ποια είναι η σημασία της ευρύτερης διάδοσης της Στατιστικής και ποιο θα ήταν το πλεονέκτημα της καλύτερης κατανόησής της, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και στην κοινωνία; Πιστεύω πως μία απάντηση εμφανίζεται όλο και περισσότερο τους τελευταίους μήνες. Βιώνουμε μία εποχή πανδημίας, η οποία έχει πάρει τη ζωή πολλών συμπολιτών μας και έχει αλλάξει τη ζωή όλων μας με πολλούς τρόπους.

² Η Χρυσής Καρώνη, Καθηγήτρια της Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ, είναι απόφοιτος του Τμήματος Μαθηματικών (ΕΚΠΑ), με μεταπτυχιακά στην Εφαρμοσμένη Στατιστική από τη Σχολή Mathematical Studies του Southampton και διδακτορικό από το ίδιο Πανεπιστήμιο.

³ Η συνηθισμένη, αλλά ανακριβής, απόδοση στην αγγλική γλώσσα αντικαθιστά την αναφορά στα συγκεκριμένα στατιστικά μέτρα με το γενικό “statistical thinking” (στατιστική σκέψη).

Η εξέλιξή της εξαρτάται από τον βαθμό συμμόρφωσης του κοινού με τα μέτρα που έχουν επιβληθεί. Ανάμεσα στους παράγοντες με επίδραση στη συμμόρφωση του ατόμου είναι σίγουρα η κατανόηση ή μη των στοιχείων που περιγράφουν την κατάσταση και την πιθανή εξέλιξη της επιδημίας. Αυτά τα στοιχεία είναι γενικώς στατιστικά. Δημοσιεύονται κάθε μέρα οι αριθμοί θανάτων, κρουσμάτων και διασωληνωμένων καθώς και οι διαχρονικές τάσεις τους. Διαβάζουμε για τον δείκτη R, που εκφράζει την τάση επέκτασης ή συρρίκνωσης της επιδημίας μέσω του μέσου αριθμού νέων περιπτώσεων που κολλούν τον ιό από έναν πάσχοντα. Μαθαίνουμε για το ποσοστό επιτυχίας των διαφόρων εμβολίων καθώς και κάτι για τη διαδικασία των κλινικών δοκιμών από τις οποίες περνούν. Η κατανόηση αυτών και άλλων στατιστικών στοιχείων θα παίξει σημαντικό ρόλο στο πώς θα συμπεριφερθεί ο καθένας, για παράδειγμα αν θα εμβολιαστεί ή όχι.

Ζούμε, επίσης, στην εποχή των “fake news”, την εύκολη διάδοση ανακριβών πληροφοριών (ή της λανθασμένης ερμηνείας σωστών πληροφοριών). Αυτό το φαινόμενο σίγουρα αφορά την πανδημία, αλλά και σχεδόν κάθε πτυχή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, όπως τελευταία τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές και τα επακόλουθά τους. Βέβαια, δεν περιλαμβάνουν όλα τα fake news στατιστικά στοιχεία, αλλά αυτό συμβαίνει συχνά, πιθανώς λόγω της εντύπωσης ακρίβειας που προσφέρει ακόμα και ένα απλό ποσοστό επί τοις εκατό. Η δημοσίευση των fake news δεν είναι απαραίτητως κακόβουλη: μπορεί να συμβεί, για παράδειγμα, διότι ένας δημοσιογράφος δεν κατανοεί πλήρως την πληροφορία. Η στάση του Spiegelhalter είναι «επειδή οι πληροφορίες έχουν περάσει από τόσα πολλά φίλτρα που προωθούν τη στρέβλωση και την επιλογή, μόνο που ακούω έναν ισχυρισμό βασισμένο στη στατιστική, αποτελεί λόγο να τον αμφισβητώ»!⁴

Λόγω της διαδεδομένης διδασκαλίας της Στατιστικής, ίσως δεν είναι τόσο μακριά μας η ημέρα που ο πολύς κόσμος θα κατανοεί βασικές έννοιες, όπως ο μέσος όρος (ο οποίος, βέβαια, έχει ήδη μετεγγραφεί από το επιστημονικό στο καθημερινό λεξιλόγιο). Υπάρχει μάλλον μεγαλύτερο πρόβλημα στην ικανότητα αξιολόγησης της ποιότητας των στατιστικών πληροφοριών και άρα της αξίας τους. Όλοι όσοι

⁴ D. Spiegelhalter (2017) “Trust in numbers”. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A*, 180(4), p. 949-965. Ο Sir David Spiegelhalter, διακεκριμένος στατιστικός, είναι ο πρώτος καθηγητής της «κατανόησης του κινδύνου από το κοινό» (public understanding of risk) στο Πανεπιστήμιο του Cambridge.

σπουδάζουν Στατιστική μαθαίνουν –μάλλον μηχανικά– την εφαρμογή διαφόρων τεχνικών σε «δεδομένα». Αλλά ποιος μας «έδωσε» αυτά τα δεδομένα; Δεν είναι τόσο απλό. Υπάρχει ολόκληρη διαδικασία συλλογής των δεδομένων, συνήθως δειγματοληπτικά από κάποιον πληθυσμό ενδιαφέροντος. Σήμερα, η συλλογή μεγάλου συνόλου δεδομένων μέσω του διαδικτύου, ενδεχομένως μέσω προσκλήσεων στα κοινωνικά δίκτυα, έχει γίνει αρκετά εύκολη. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή οδηγεί σχεδόν αναπόφευκτα σε σοβαρή μεροληψία, δηλαδή σε δείγμα που δεν αντιπροσωπεύει τον πληθυσμό που μας ενδιαφέρει και, κατά συνέπεια, δεν αποτελεί βάση για επιστημονικά ορθά συμπεράσματα. Η αξία των αποτελεσμάτων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο δειγματοληψίας και πολύ λιγότερο από το μέγεθος του δείγματος – κατά πόσο είναι αυτό κατανοητό από το κοινό;

Μας βομβαρδίζουν καθημερινά με πολλά στατιστικά στοιχεία, που αφορούν σημαντικές πτυχές της ζωής (η πανδημία, η ανεργία, εκτιμήσεις από πολιτικές δημοσκοπήσεις, κ.ά.). Η μεγάλη και δύσκολη πρόκληση στη διδασκαλία της Στατιστικής με σκοπό την εφαρμογή της στην καθημερινή ζωή είναι πώς να μάθει κανείς να κρίνει την ποιότητα αυτών των πληροφοριών.

Φραγκίσκος Κουτελιέρης⁵, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Η εκπαιδευτική όψη των Μαθηματικών

Στην εποχή που ζούμε η εκπαίδευση έχει αποκτήσει έναν χρηστικό προσανατολισμό, απαξιώνοντας ό,τι δεν έχει απτή αξία εφαρμογής. Είναι σύνηθες να ρωτάμε «σε τι μας χρειάζεται αυτό;», ερώτημα βαθύτατα υπονομευτικό για την εκπαιδευτική διαδικασία των γνωστικών πεδίων που δεν είναι (ή που δεν μπορούμε να δούμε ότι είναι) εφαρμόσιμα στο παρόν ή, έστω, στο ορατό μέλλον. Η γνώση έχει εγγενή

⁵ Ο Φραγκίσκος Κουτελιέρης είναι Καθηγητής στο Τμήμα Μηχανικών Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Πατρών. Είναι πτυχιούχος Μαθηματικός και διδάκτορας του Τμήματος Χημικών Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών. Περισσότερα στον ιστότοπο: <http://simulab.env.upatras.gr/people/1>.

αξία, και αυτό οφείλουμε να το θυμόμαστε και να εφαρμόζουμε, όπως ακριβώς συνέβαινε στα παλαιότερα χρόνια, όταν ο εγγράμματος άνθρωπος είχε σπουδαία θέση στην κοινωνική ομάδα που ανήκε, ακριβώς επειδή ήταν εγγράμματος.

Τα μαθηματικά είναι το γνωστικό πεδίο όπου κατεξοχήν εφαρμόζεται η παραπάνω κοινωνική αντίληψη. Στο επίπεδο της βασικής και μέσης εκπαίδευσης, η μαθηματική γνώση που επιχειρείται να μεταδοθεί στους μαθητές αφορά στην *πρακτική των αριθμών και στον χειρισμό μαθηματικών καταστάσεων με έμφαση στην εφαρμογή συγκεκριμένων τεχνικών* για την εξαγωγή του αποτελέσματος που κάθε φορά ζητείται. Θεωρήματα και αποδείξεις, μεθοδολογίες υπολογισμού, μεθοδολογίες επίλυσης, όλα αυτά αποτελούν πλευρές μιας πολυπρισματικής θεώρησης της μαθηματικής γνώσης, και η θεώρηση δεν ολοκληρώνεται σε συνεχές (continuum). Αυτή ακριβώς η λογική, σε συνδυασμό με τον κατακερματισμό του περιεχομένου και τη μεγάλη έκταση της διδακτέας ύλης, οδηγεί τους μαθητές στην παντελή έλλειψη εποπτείας του αντικειμένου, διαμορφώνοντας έτσι φοιτητές με *μη συνεκτική μαθηματική αντίληψη* και σοβαρότατο έλλειμμα στην κατανόηση των μαθηματικών εννοιών.

Για τους καλύτερους των φοιτητών μας, τα μαθηματικά δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια αυστηρά δομημένη γλώσσα που επιχειρεί να περιγράψει τον φυσικό κόσμο. Και επειδή ο φορμαλισμός της είναι σχετικά δυσνόητος και κάπως δύσκολος στην εφαρμογή του, η πανεπιστημιακή μόρφωση των νέων μηχανικών σχετικά με τα μαθηματικά περιορίζεται σε μια ανωτέρου επιπέδου εφαρμογή περισσότερο ή λιγότερο πολύπλοκων τεχνικών που εφαρμόζονται στην επιστημονική καθημερινότητα. Από τις διαφορικές εξισώσεις μέχρι τους στατιστικούς ελέγχους, τα μαθηματικά των μηχανικών είναι *εργαλεία* περιγραφής και ενδεχομένως κατανόησης του επιστητού κόσμου. Η διευρυμένη διείσδυση των υπολογιστικών τεχνικών και των αντίστοιχων δυνατοτήτων, που παρέχονται με τη μορφή ολοκληρωμένης πλατφόρμας, επιτείνει αυτή τη λογική, μιας και δίνεται πλέον σε μη επιστήμονες η δυνατότητα πολύπλοκων επιστημονικών υπολογισμών, με επισφαλή σε πολλές περιπτώσεις εξαγωγή συμπερασμάτων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ημερών είναι η στατιστική αντιμετώπιση του Covid-19 και η σχετική σύγχυση που δημιουργείται από τη χρήση ενδεικτικών αριθμών που ακόμη και οι επιστήμονες που τους χρησιμοποιούν δεν είναι πολλές φορές σε θέση να αντιληφθούν τι ακριβώς αντιπροσωπεύουν σε σχέση με τις πραγματικές

παραμέτρους του προβλήματος. Με δυο λόγια, κανένας γιατρός ή άλλος δεν μπορεί να αποφανθεί τελεσίδικα αν η πιο ενδεικτική μεταβλητή για την πορεία της νόσου είναι το πλήθος των κρουσμάτων, το απόλυτο πλήθος των κρουσμάτων, το πλήθος των θανάτων ανά εκατομμύριο κατοίκων ή κάποια άλλη. Είναι προφανές ότι η διάδοση των σχετικών ημερήσιων μετρήσεων στο σύνολο του πληθυσμού, δηλαδή σε ένα κοινό κατεξοχήν απομακρυσμένο από την ουσία της στατιστικής, δυσκολεύει τη δυνατότητα κατανόησης του προβλήματος και ευνοεί την χειραγώγηση των όποιων απόψεων, απλώς παραθέτοντας τους κατάλληλους αριθμούς.

Ως έναν βαθμό η χρηστική προσέγγιση των μαθηματικών καλώς συμβαίνει, δεδομένου ότι οι αριθμοί, τα γεωμετρικά σχήματα αλλά και σχέσεις μεταξύ τους αρχικώς κατασκευάστηκαν για χρηστικούς λόγους. Όμως, τα μαθηματικά (όπως άλλωστε και η φιλοσοφία) έχουν εγγενώς τη δυνατότητα και την ευχέρεια να υπερβούν τον περιγραφικό χαρακτήρα τους και να δημιουργήσουν αμιγώς νοητικά κατασκευάσματα – οντότητες, που υπάρχουν και σχετίζονται (ζουν, θα λέγαμε) στο μαθηματικό σύμπαν, χωρίς να σχετίζονται με τον από φυσικό κόσμο. Για παράδειγμα, η ανάγκη επίλυσης μεγάλων γραμμικών συστημάτων καλλιέργησε την κατασκευή και χρήση των πινάκων (matrices), πλην όμως οι τελευταίοι «αυτονομήθηκαν» από την οπτική των εφαρμογών, αποτελώντας τη βάση ενός ολόκληρου κλάδου των μαθηματικών, της Γραμμικής Άλγεβρας.

Αυτή η διάσταση των μαθηματικών (ότι, δηλαδή, μπορούν να συγκροτήσουν έναν ξεχωριστό, μη-επιστητό αλλά νοητικό, καλά ορισμένο κόσμο) δεν ευνοείται στην τρέχουσα κοινωνική συγκυρία. Η εμβάθυνση στις έννοιες και στις μεταξύ τους σχέσεις δεν υφίσταται στο σύνολο σχεδόν των γνωσιακών εκφράσεων της σύγχρονης κοινωνίας και σε μεγάλο βαθμό αποτελεί πολιτική επιλογή των τελευταίων δεκαετιών. Η ταχύτατη εναλλαγή πληροφορίας αντί για παρουσίαση γνώσης που συμβαίνει στα μέσα ενημέρωσης αλλά και κοινωνικής δικτύωσης, ο εθισμός στην ολιγόλογη, σχεδόν τηλεγραφική, αποτύπωση σκέψεων, η διαμεσολάβηση ακόμη και των βασικών κοινωνικών δραστηριοτήτων από τα ψηφιακά μέσα, αλλά και η αποδόμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας από τη βαθύτατη αλλαγή της κοινωνικής σύμβασης δάσκαλου - μαθητή, είναι κάποιοι από τους παράγοντες που συμβάλλουν στην αναζήτηση της χρηστικότητας εις βάρος της βαθύτερης κατανόησης. Μια εις βάθος προσέγγιση της γνώσης προϋποθέτει *κριτική ικανότητα*, κατεύθυνση η οποία λείπει από την ελληνική κοινωνία συνολικά. Ίσως επειδή η κριτική σκέψη

ενέχει την αμφιβολία και την αμφισβήτηση, οι οποίες συνιστούν κίνδυνο για την καθεστηκία τάξη των πραγμάτων.

Χρέος όλων ημών που διδάσκουμε μαθηματικά είναι να ανατρέψουμε τη χρηστική αντιμετώπιση της γνώσης, αναδεικνύοντας την αυτονομία των μαθηματικών από την περιγραφή του κόσμου, επιμένοντας στην κατανόηση των μαθηματικών εννοιών και αφήνοντας τον φορμαλισμό για το τέλος. Ο ιδανικός φοιτητής πρέπει να είναι αυτός που θα μπορεί να περιγράψει τις μαθηματικές έννοιες χωρίς τη χρήση μαθηματικών λέξεων - φράσεων, που θα μπορεί να βρίσκει αναλογίες των μαθηματικών με την καθημερινότητα και που θα αντιλαμβάνεται το μαθηματικό σύμπαν ως έναν υπερβατικό κόσμο, πέρα και πάνω από τον επιστητό. Τέτοιους επιστήμονες οφείλουμε να εκπαιδεύουμε.

Γιόργος Κωνστάντος, φοιτητής ΣΕΜΦΕ

Γιατί μαθαίνουμε Μαθηματικά;

*Τα μαθηματικά είναι η γλώσσα με την οποία
ο Θεός έχει γράψει το σύμπαν*

Galileo Galilei

Λέγεται ότι τα Μαθηματικά δημιουργήθηκαν εξαιτίας της ανάγκης του ανθρώπου να εξηγήσει τη φύση, όπως επινόησε τη γλώσσα, για να καλύψει την ανάγκη του για επικοινωνία. Είναι γνωστό ότι τα Μαθηματικά είναι η μητέρα όλων των επιστημών, καθώς η Φυσική, η Χημεία, η Βιολογία, η Πληροφορική κ.λπ. έχουν ως βάση τα Μαθηματικά και τα χρησιμοποιούν ως εργαλείο για την επίλυση των προβλημάτων στα δικά τους πεδία. Τι έχουν, όμως, να προσφέρουν σε έναν απλό άνθρωπο, ο οποίος δεν εντάσσεται στην επιστημονική κοινότητα και γιατί πρέπει να τα διδαχθεί;

Η απάντηση είναι, επειδή αναπτύσσουν έναν ιδιαίτερο και πειθαρχημένο τρόπο σκέψης, ο οποίος απαιτεί συγκεκριμένη δομή, ακρίβεια, κρίση, φαντασία και ικανότητα αξιολόγησης. Μας μαθαίνουν ότι πρέπει να παραδεχόμαστε τα λάθη μας

και να προχωράμε παρακάτω, ακόμα κι αν αυτό σημαίνει να ξεκινήσουμε από την αρχή. Πολύ συχνά οι μαθηματικοί λένε στους μαθητές τους να ξαναλύσουν μια άσκηση από την αρχή, για να εντοπίσουν το λάθος τους. Διδασκόμαστε να εκφραζόμαστε με ακρίβεια, καθώς, αν δεν δώσουμε ξεκάθαρο ορισμό σε ένα μαθηματικό στοιχείο, τότε δημιουργούνται αρκετά νέα προβλήματα ή παρανοήσεις σχετικά με το υπό εξέταση ή μελέτη αντικείμενο.

ΠΗΓΗ: Τα μαθηματικά ως βάση των επιστημών (επεξεργασία δική μας).

https://twitter.com/Hadrians_Gate/status/1191463313777078272/photo/1 πρόσβαση 17/11/2020

Επίσης, λένε ότι το σκάκι απαιτεί μαθηματική σκέψη· αυτό συμβαίνει, διότι, για να κερδίσεις μια παρτίδα σκάκι, πρέπει να σκέφτεσαι αρκετά βήματα μπροστά, κάτι που θεωρείται απαραίτητο και για την επίλυση μαθηματικών προβλημάτων. Εξάλλου, μας διδάσκουν τρόπον τινά ότι πρέπει πρώτα να αμφισβητούμε αυτό που μας λένε και να το δεχόμαστε μόνον, αφού το επεξεργαστούμε, καθώς τα μαθηματικά δεν εμπιστεύονται «κανέναν» χωρίς αποδείξεις. Δεν είναι λίγες οι φορές που κάποιο μαθηματικό θεώρημα, ενώ θεωρούνταν δεδομένο, αργότερα αποδείχτηκε ότι δεν είναι σωστό, καταρρίπτοντας πολλά συμπεράσματα στα οποία είχαμε οδηγηθεί από λανθασμένες αφετηρίες ή προκείμενες. Όλα αυτά μας βοηθούν να προσδιορίζουμε

τα προβλήματα της καθημερινότητας και με τη χρήση της λογικής ως εργαλείου επιχειρηματολογίας να εφαρμόζουμε λύσεις και να αξιολογούμε την εγκυρότητα και την ορθότητά τους. Τέλος, μας μαθαίνουν να αντιμετωπίζουμε τις προκλήσεις και να μην υποχωρούμε ή παραιτούμαστε εύκολα, όσο δύσκολο και αν φαίνεται αρχικά ένα πρόβλημα.

Εν κατακλείδι, όπως είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζουμε τη γλώσσα μας, ώστε να μπορούμε να επικοινωνούμε, έτσι είναι εξίσου σημαντικό να γνωρίζουμε Μαθηματικά, καθώς έτσι καταφέρνουμε να κατανοούμε τα ποικίλα αδιέξοδα της καθημερινότητας και να τα υπερβαίνουμε βρίσκοντας λύσεις.

Αλέξης Σκάσης, φοιτητής ΣΕΜΦΕ

Μαθηματικά:

Μία εκθετική συνάρτηση της ζωής

Στην ερώτηση «γιατί πρέπει να μαθαίνουμε Μαθηματικά;» ή «γιατί τα Μαθηματικά είναι σημαντικά και απαραίτητα στη ζωή μας;», οι απαντήσεις είναι πολλαπλές και εξαρτώνται από το επίπεδο της εφαρμογής των. Μπορεί να ξεκινήσουν από την καθημερινότητα ενός κανονικού - απλού σπιτιού - νοικοκυριού, μιας μικρής ή μεγάλης επιχείρησης, μέχρι τη διακυβέρνηση ενός κράτους.

Ξεκινώντας από την πρώτη περίπτωση, όλοι καταλαβαίνουμε ότι ένα σπιτικό για να ξεκινήσει σε υγιές περιβάλλον, θα πρέπει να κάνει τους υπολογισμούς του έτσι, ώστε οι συνθήκες ζωής που θα δημιουργήσει να του εξασφαλίζουν έναν βίο με υγεία και ευτυχία.

Πέρα από τον οικογενειακό προϋπολογισμό, τα Μαθηματικά βοηθούν και την απλή νοικοκυρά στην εκτέλεση μιας συνταγής, κάνοντας ορθή χρήση των ποσοτήτων των υλικών. Επίσης, στην καθημερινότητά μας είναι πολλές οι φορές που κάνουμε χρήση αριθμητικών υπολογισμών σε διάφορα καταστήματα, στις Τράπεζες και γενικά στις οικονομικές συναλλαγές μας. Έτσι, από την καθημερινότητά μας

διαπιστώνουμε ότι τα Μαθηματικά είναι δίπλα μας και πραγματικά αναρωτιέμαι αν θα μπορούσαμε να ζήσουμε χωρίς αυτά.

Μελετώντας τη δεύτερη περίπτωση μιας μικρής ή μεγάλης επιχείρησης, τα Μαθηματικά είναι απολύτως απαραίτητα, διότι σε αυτά βασίζονται η οργάνωση και η λειτουργία της. Η εκάστοτε επιχειρηματική πρωτοβουλία με αριθμητικά μεγέθη και στοιχεία αιτιολογεί την απαίτησή της για δανεισμό από τράπεζα και το πιστωτικό ίδρυμα με οικονομικές αναλύσεις μελετά αυτά τα στοιχεία και τις συσχετίσεις και προβαίνει στην έκδοση της πιο συμφέρουσας και για τα δύο μέλη (τράπεζα - δανειολήπτης) μορφής χρηματοδότησης. Η μελέτη των Μαθηματικών βοήθησε και σε αυτόν τον τομέα, διότι οι συνθήκες αλλάζουν καθημερινά, τις περισσότερες φορές επί τα χείρω, και έτσι δημιουργούνται νέες και πιο ευέλικτες μορφές χρηματοδότησης (leasing, factoring, forfaiting)· κυρίως εν μέσω κρίσης.

Η βιωσιμότητα της επιχείρησης παρακολουθείται από τα οικονομικά της μεγέθη, με τη βοήθεια και πάλι των Μαθηματικών, ενώ ταυτόχρονα ο συχνός έλεγχος της καθορίζει την οικονομική της υγεία, την κεφαλαιακή της διάρθρωση και αν, εν γένει, ανταποκρίνεται στους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους που έχει θέσει. Ακόμα, μέσω της βιωσιμότητας, η επιχείρηση θα μελετήσει τη δυνατότητα της περαιτέρω ανάπτυξής της, έτσι ώστε να βελτιώσει την οικονομική της θέση.

Επιπροσθέτως, στην τρίτη περίπτωση της διακυβέρνησης ενός κράτους, όλοι μπορούμε να κατανοήσουμε την αναγκαιότητα χρησιμοποίησης των Μαθηματικών, διότι αυτά είναι που τελικά μας δίνουν την απόδειξη των πεπραγμένων και των τεκταινομένων. Ξεκινώντας από τις διάφορες δημοσκοπήσεις, τα εκλογικά αποτελέσματα, μέχρι τα απολογιστικά νούμερα και μεγέθη της εκάστοτε κυβέρνησης, όπως επίσης και την ηλεκτρονική διακυβέρνηση, τα Μαθηματικά συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πολιτικής και των αποφάσεων. Μελετώντας τα στοιχεία των δημοσκοπήσεων εξάγονται συμπεράσματα, βάσει των οποίων πολλές φορές διαμορφώνονται οι πολιτικές των κρατών. Ο προϋπολογισμός και ο ισολογισμός ενός κράτους στηρίζονται στα Μαθηματικά και βάσει αυτών καθορίζονται οι πολιτικές των κρατών, αναλόγως των εποχών και των εκάστοτε συνθηκών, ενώ παράλληλα καθίσταται εφικτή η πρόβλεψη μελλοντικών κρατικών αναγκών.

Στη σημερινή εποχή, καταλαβαίνουμε ακόμη περισσότερο τη σημασία των Μαθηματικών, αφού η Ιατρική βασίζεται σε αλγορίθμους για τη μελέτη και καταπολέ-

μηση της νόσου COVID-19. Με τη βοήθεια ειδικών αλγορίθμων γίνεται προσπάθεια ανεύρεσης εμβολίων και θεραπειών, όπως επίσης με τη χρήση της Στατιστικής πραγματώνεται η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την αντιμετώπιση της νόσου. Σε πρόσφατες ανακοινώσεις έγινε γνωστό πως η Τεχνητή Νοημοσύνη λαμβάνει μέρος στις προσπάθειες αντιμετώπισης της πανδημίας μέσω της διασύνδεσης της με άλλους κλάδους της επιστήμης και της τεχνολογίας. Με μαθηματικά μοντέλα και αριθμητικούς τύπους οι επιστήμονες προβλέπουν τον αριθμό των κρουσμάτων, τις διασωληνώσεις αλλά και τους νεκρούς στην καταγραφή της πορείας της πανδημίας. Έτσι, προβαίνουν σε συμπεράσματα, βάσει των οποίων οι κυβερνήσεις προχωρούν στη θέσπιση μέτρων, προκειμένου να υπάρχουν λιγότερα θύματα.

Όλα αυτά δεν θα μπορούσαν όμως να εφαρμοστούν αν δεν υπήρχαν οι μεγάλοι Έλληνες Μαθηματικοί, όπως ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο Πυθαγόρας (Πυθαγόρειο Θεώρημα), ο Ζήνωνας, ο Ευκλείδης (Ευκλείδειος Γεωμετρία), ο Αρχιμήδης, ο Διόφαντος, ο Δημόκριτος και πολλοί ακόμη, οι οποίοι προσέφεραν τα μέγιστα στην ανάπτυξη των Μαθηματικών, της μαθηματικής σκέψης και έθεσαν τα θεμέλια για την εξέλιξή της. Να μην ξεχνάμε ακόμη ότι πολύ νωρίς οι μαθηματικοί ανακάλυψαν μια στενή σχέση που συνδέει τα Μαθηματικά με τη μουσική –με πρώτον απ' όλους τον Πυθαγόρα–, καθώς και τη μαθηματική συσχέτιση μεταξύ των αριθμών 1, 2, 3, 4... και της αρμονίας που χαρακτηρίζει κάθε είδους μουσική σύνθεση. Ακόμη και σήμερα, μπορούμε να προγραμματίζουμε έναν υπολογιστή να παίζει μουσική, αφού κάθε νότα μεταφράζεται σε αριθμό (στο δυαδικό σύστημα βέβαια).

Τα Μαθηματικά παίζουν σημαντικό ρόλο σε διάφορες μορφές τέχνης. Έννοιες όπως αρμονία, αναλογίες, συμμετρία, έλικες και σπείρες, γραφικές παραστάσεις συναρτήσεων, στερεά τα συναντούμε στη φύση και στην τέχνη (Leonardo da Vinci, Salvatore Dali).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα Μαθηματικά είναι η «Βασίλισσα των Επιστημών», μιας και πολλές επιστήμες τα χρησιμοποιούν, όπως η Ιατρική, η Αρχαιολογία ακόμη και η Φιλολογία, αλλά και η Μετεωρολογία. Μέσω των Μαθηματικών εκφράζονται οι νόμοι του σύμπαντος και αυτά συμβάλλουν στην τεχνολογική και τεχνική ανάπτυξη, στην πρόοδο και την ευημερία της ανθρωπότητας. Άραγε, θα μπορούσαμε να ζούμε χωρίς αυτά;

Μάρω Τερδήμου⁶, Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ

- Σε τι χρησιμεύουν τα Μαθηματικά;
- Ο έρωτας σε τι χρησιμεύει;
- Συγκρίνεις τον έρωτα με τα Μαθηματικά;
- Οτιδήποτε σημαντικό πρέπει οπωσδήποτε να χρησιμεύει;

Διάλογος από το έργο του Ντενί Γκετς
Εξηγώντας τα Μαθηματικά στις κόρες μου (2008)

Αν χρειαζόταν να απαντήσω στο προηγούμενο ερώτημα, θα έλεγα πως όχι, τα σημαντικά στη ζωή μας δεν οφείλουν, κατ' ανάγκην, να είναι και χρήσιμα, μια και είναι όμορφο να ασχο-

λούμαστε και με πράγματα «ουχί παραδεδομένης χρησιμότητας» που έλεγε και ο Παπαδιαμάντης. Όμως, στην πραγματικότητα, η ζωή μας όλη περιτριγυρίζεται από Μαθηματικά, σε όλες τους τις εκφάνσεις. Και «για να φανταστούμε τη χρησιμότητα των Μαθηματικών στη ζωή μας, αρκεί να φανταστούμε τη ζωή μας χωρίς Μαθηματικά» (Λάο Τσε).

Μιλώντας για Μαθηματικά θα πρέπει να ξεκινήσει κανείς από απλές έννοιες αριθμητικής και γεωμετρίας που ο καθένας μας χρησιμοποιεί στις καθημερινές του δοσοληψίες και να ακολουθήσει τη διαρκή εξέλιξή τους μέσα στους αιώνες. Μια εξέλιξη που καθορίστηκε είτε από τις ανάγκες των προηγμένων κοινωνιών, είτε –πιο συχνά– από δημιουργικούς ανθρώπους που η φαντασία τους μαζί με τις αναλυτικές τους ικανότητες τούς οδήγησε σε πρωτοποριακές ιδέες και σε νοητικές «κατασκευές» που συνήθως ήταν «εκεί» για να βρουν τις εφαρμογές τους πολύ αργότερα, όταν ο ανθρώπινος πολιτισμός τις χρειαζόταν. Π.χ. αυτό που ονομάζεται θεωρία αριθμών και αποτελεί τη βάση για την κρυπτογραφία και τις ασφαλείς ηλεκτρονικές αγορές και πληρωμές. Ή για τις μη ευκλείδειες γεωμετρίες (με έναυσμα

⁶ Η Μαρία Τερδήμου έκανε σπουδές αρχικά στα Μαθηματικά και στη συνέχεια στην Ιστορία της Επιστήμης. Έχει διδάξει πολλά χρόνια Μαθηματικά στο Πειραματικό Λύκειο Ηρακλείου και από το 2004 διδάσκει Ιστορία και Φιλοσοφία της Επιστήμης στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ).

το ευκλείδειο αίτημα – όχι αξίωμα) που βρήκαν αργότερα «εφαρμογή» στη Γενική Θεωρία της Σχετικότητας και στις συναφείς προσπάθειες για την κατανόηση του Σύμπαντος.

Σε όλους τους λαούς του κόσμου, ανεξάρτητα από εθνικές, συνοριακές, γλωσσικές διαφορές, τα Μαθηματικά αποτελούν ένα κοινό πολιτισμικό αγαθό και μια κοινή παγκόσμια γλώσσα επικοινωνίας, μια γλώσσα συμπαντική, η αναγκαιότητα εκμάθησης της οποίας πηγάζει από την ευρύτητα, τη δυναμική και τον ρόλο που αυτά διαδραμάτισαν στη διαμόρφωση του κόσμου και στην εξέλιξη της κοινωνίας. Στην ιστορία του πολιτισμού, αναρίθμητα είναι τα παραδείγματα επιτευγμάτων τα οποία ουδέποτε θα είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς την επικουρία των Μαθηματικών. Από τις πυραμίδες των αρχαίων Αιγυπτίων και αυτές των Μάγιας, μέχρι τα αρχαιοελληνικά έργα όπως το Ευπαλίνειο όρυγμα ή αρχιτεκτονήματα όπως η Ακρόπολη, στην κατασκευή της οποίας έχει εφαρμοστεί η μαθηματική χρυσή τομή.

Η ανάγκη να επαναπροσδιορίσουν τα σύνορα των πλημμυρισμένων αγρών τους μετά την απόσυρση των νερών του Νείλου παρότρυνε τους αρχαίους Αιγυπτίους να ανακαλύψουν τη Γεωμετρία. Μια Γεωμετρία, όμως, στην πρωτόλειά της μορφή, μια και αυτή αποτελούσε απλώς ένα σύνολο γνώσεων καθαρά εμπειρικών, ικανών όμως να δώσουν λύση σε καθημερινά πρακτικά και καλλιτεχνικά προβλήματα. Η Γεωμετρία στην αρχή δεν ήταν επιστήμη· έγινε μια «παραγωγική» επιστήμη, μόνον όταν οι Έλληνες, πρώτοι, διατύπωσαν την αποδεικτική διαδικασία. Και ακολούθησαν μορφές τεράστιου βεληνεκούς, όπως ο Ευκλείδης, ο Απολλώνιος και κυρίως ο εμβληματικός Αρχιμήδης. Στην πορεία των αιώνων που πέρασαν από τότε, πολλά είναι αυτά που έγιναν, ακριβώς επειδή υπήρχαν τα Μαθηματικά.

Αν δεν βοηθούσε η Τριγωνομετρία στη μελέτη των άστρων και στην εύρεση, στην ουσία, μέσω του πολικού αστέρα, του γεωγραφικού πλάτους με τη βοήθεια του οποίου καθόριζαν την θαλασσινή τους πορεία οι ναυτικοί, ο Κολόμβος ίσως να είχε χαθεί στα κύματα του Ατλαντικού και ο πλανήτης μας θα είχε μάλλον στερηθεί τη γνωριμία του με την ηγέτιδα δύναμη του 20ού αιώνα.

Η Επιστημονική Επανάσταση δεν θα είχε συντελεστεί, αν ο Νεύτωνας δεν είχε δημιουργήσει τον Απειροστικό Λογισμό, και η επιστήμη θα είχε μείνει καθηλωμένη, λίγο πολύ, στην αριστοτελική της εκδοχή.

Και αν οι διαστημικές τροχιές δεν είχαν μελετηθεί με τη βοήθεια μαθηματικών εξισώσεων, στη Σελήνη θα είχαν πάει μόνο οι ήρωες του Ιουλίου Βερν, ο

Μπαρμπικιέν και οι δύο σύντροφοί του, μέσα στο βλήμα που εκτόξευσε από τη Γη το τεράστιο κανόνι ονόματι Κολομπιάδα.

Τα Μαθηματικά υπάρχουν παντού γύρω μας, τόσο στη φύση όσο και στη ζωή μας, μόνο που τις περισσότερες φορές μένουν αφανή στα μάτια των μη ή έστω λιγότερο μυημένων. Θα μου πει κάποιος πως Μαθηματικά υπάρχουν στις τυπωμένες σελίδες ενός μαθηματικού συγγράμματος. Όμως ένα ράφι με βιβλία δεν δημιουργεί Μαθηματικά. Μαθηματικά υπάρχουν στα τυπωμένα κυκλώματα, στη μνήμη των ηλεκτρονικών υπολογιστών, στα κινητά μας τηλέφωνα. Μήπως θα λέγαμε ότι υπάρχουν και στις ταμειακές μηχανές ή στον παλιό λογαριθμικό κανόνα ή, ακόμη, στον τρόπο με τον οποίο είναι τοποθετημένοι οι λίθοι του Stonehenge; Ή ότι υπάρχουν και στο γονίδιο του ηλιοτροπίου, το οποίο μεταφέρει μαθηματικές πληροφορίες από τη μια γενιά στην άλλη, ώστε οι σπόροι του να είναι διευθετημένοι σε σπείρες του Betnoully; Και στο φυτό ρομανέσκο⁷ το ίδιο συμβαίνει, το γονίδιο του είναι τέτοιο, ώστε να δημιουργεί δομή fractal⁸ ή, ελληνιστί, δομή μορφοκλάσματος. Και η διάταξη των φύλλων της αγκινάρας είναι σύμφωνη με την ακολουθία Fibonacci. Μαθηματικά θα υπάρξουν και σε έναν τσίχλο, αν ένα φωτιστικό ρίξει μια παραβολική σκιά πάνω του. Και πίσω από τη Μουσική, πίσω από τις νότες, πάλι τα Μαθηματικά.

Η Αριθμητική ανάλυση, η Άλγεβρα του Boole, η θεωρία γραφημάτων και αρκετοί άλλοι τομείς της μαθηματικής επιστήμης αποτελούν τα θεμέλια της πληροφορικής, δίχως την οποία οι περισσότεροι πολίτες του πλανήτη μας δεν μπορούν καν να φανταστούν τη ζωή τους σήμερα. Τα Μαθηματικά με την αυστηρότητά τους αποτέλεσαν τη γενεσιουργό αιτία τεχνολογικών και επιστημονικών θαυμάτων. Πλήθος αν όχι όλες οι επιστήμες, από τις θετικές μέχρι τις λεγόμενες «ανθρωπιστικές», χρησιμοποιούν ως βασικό τους εργαλείο τα Μαθηματικά. Από την Οικονομία, την Ιατρική, τη Βιολογία, τη Μετεωρολογία, την Αστρονομία, η οποία παλαιότερα εθεωρείτο καθαρά μαθηματική επιστήμη, την Αρχαιολογία, την Οικολογία, την Αρχιτεκτονική και τόσες άλλες. Και είναι αλήθεια ότι η εργαλειοποίηση αυτή μας κάνει κάποτε να ξεχνάμε την πραγματική ομορφιά των Μαθηματικών, αφού αυτά

⁷ Φυτό που μοιάζει με το μπρόκολο.

⁸ Γεωμετρικό σχήμα που επαναλαμβάνεται αυτοούσιο σε άπειρο βαθμό μεγέθυνσης κι έτσι συχνά αναφέρεται ως «απείρως περίπλοκο».

αποτελούν την τέχνη που πλάθει δομές αιθερικής ομορφιάς από την πρωταρχική ύλη που ονομάζεται λογική.

Σελίδες ολόκληρες θα μπορούσαμε να γράψουμε τόσο για την αυταξία των Μαθηματικών, όσο και για την αξία τους στη ζωή μας. Όμως αυτό δεν είναι δυνατόν, και έτσι θα τελειώσουμε το κείμενό μας με το ερώτημα: «Είναι δυνατόν να μη μαθαίνουμε Μαθηματικά; Είναι δυνατόν να ζήσουμε χωρίς Μαθηματικά;». Η απάντηση, νομίζω, είναι ευνόητη.

Δέσποινα Τσουκάλα, τελειόφοιτη ΣΕΜΦΕ

Ως φοιτήτρια μαθηματικών, συχνά σε παρέες μου ζητούν στο πλαίσιο κάποιου αστειού να υπολογίσω έναν αριθμό, να κάνω κάποια πράξη και, όταν καθυστερώ ή κάνω λάθος, μπορεί να ακούσω: «Ε, τι μαθηματικά ξέρεις;». Μαθηματικά όμως δεν είναι μόνο οι υπολογισμοί και η ταχύτητα στα νούμερα, όπως έχουμε συνηθίσει στην καθημερινότητα να πιστεύουμε, παρόλο που και αυτά αναμφίβολα δηλώνουν ευστροφία και ικανότητα στους αριθμούς. Οι περισσότεροι άνθρωποι που έχω γνωρίσει πιστεύουν ότι τα μαθηματικά στην καθημερι-

νότητα θα τους χρειαστούν μόνο για κάποια σύντομη αριθμητική πράξη, κυρίως τον υπολογισμό κάποιου λογαριασμού, και ακόμη και αυτή η ανάγκη μπορεί πλέον να πραγματοποιηθεί με ένα κινητό ή έναν υπολογιστή. Γι' αυτό, υπάρχει η άποψη ότι και στο σχολείο τα μαθηματικά έχουν ύλη πέρα από την απαραίτητη και δυσκολεύουν τους μαθητές περισσότερο από ό,τι είναι εύλογο ή αναμενόμενο. Ενώ, ναι στην Ελλάδα τα Μαθηματικά –από το σχολείο ακόμη– έχουν απαιτητική ύλη, θεωρώ ότι έχουν σκοπό να μας διδάξουν περισσότερα πράγματα από την απλή Αριθμητική.

Η άποψή μου είναι ότι η εκμάθηση των μαθηματικών εξισώνεται με την κατανόηση της Λογικής. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η διαχείριση μαθηματικών προβλημάτων (εξαγωγή και κατανόηση δεδομένων και τεκμηρίωση που οδηγεί σε αληθή και σαφή λύση) είναι ο ίδιος με τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να επεξεργαστεί

προβλήματα με τον βέλτιστο τρόπο και στην καθημερινή του ζωή, δηλαδή να ξεχωρίζει τα δεδομένα της κατάστασης, να βρει έναν τρόπο επεξεργασίας τους και να οδηγηθεί στη λύση. Ο μαθηματοποιημένος αυτός τρόπος σκέψης, κατά τη γνώμη μου, πολλές φορές βοηθάει στη διαχείριση του άγχους και την αποφυγή του πανικού. Θα μπορούσα να ισχυριστώ πως εφαρμόζεται με επιτυχία στη λήψη σημαντικών αποφάσεων και στην οργάνωση μιας παραγωγικής καθημερινότητας.

Ακόμη και σε έναν διάλογο, θεωρώ ότι κάποιος γνωρίζοντας κάποιες μαθηματικές αποδεικτικές τεχνικές μπορεί να διατηρήσει το λογικό επίπεδο της συζήτησης με μεγαλύτερη ευκολία. Έχει την ικανότητα της μαθηματοποιημένης απόδειξης του δικού του συμπεράσματος που αποτρέπει τα σφάλματα και, επιπλέον, μπορεί να ανακαλύψει κάποιο σφάλμα στην τεκμηρίωση άλλου ατόμου, για παράδειγμα αξιοποιώντας άτοπο ή *αντιπαράδειγμα*. Γνωρίζοντας ότι στη χώρα μας πολύ συχνά η Φιλοσοφία συνδέεται με τα Μαθηματικά στην αρχαία ιστορία, για την οποία οι Έλληνες είμαστε τόσο περήφανοι, θεωρώ πως πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι τα Μαθηματικά είναι ένας ξεχωριστός τρόπος σκέψης πέρα από την Αριθμητική. Ένας τρόπος σκέψης χωρίς συναισθηματισμούς, που δεν έχει τη δυνατότητα λάθους. Κάθε διάλογος πιστεύω πως μπορεί να ωφεληθεί από τη γνώση των Μαθηματικών.

Ο κλάδος των Μαθηματικών που αφορά στη Γεωμετρία διδάσκει έννοιες και ιδιότητες απλών σχημάτων που βλέπουμε και χρησιμοποιούμε στην καθημερινότητα. Χωρίς όμως τη Γεωμετρία δεν είναι για εμάς παρά μόνο αντικείμενα. Μαθαίνοντας πόσα διαφορετικά πράγματα κρύβονται σε ένα σχήμα, τα μεγέθη του, τις γωνίες του και τις σχέσεις στις οποίες υπακούουν, ο ανθρώπινος νους μπορεί να αποκτήσει μια θεώρηση του κόσμου πέραν του υλικού, τον οποίο αντιλαμβάνεται απλουστευτικά. Συνειδητοποιεί κανείς ότι όλα αυτά βρίσκονται γύρω του στον χώρο διαρκώς. Η Γεωμετρία προσφέρει ή ίσως «ξεκλειδώνει» την καλύτερη κατανόηση του υλικού κόσμου, το σύνολο των στοιχείων που απαρτίζουν το αντικείμενο. Βέβαια, πέρα από την καθαρή νοητική ικανότητα και επιπλέον γνώση, η Γεωμετρία μας βοηθάει σε εργασίες καθημερινές πιο τεχνικές, ένα απλό παράδειγμα είναι το πού να εφαρμόσουμε βίδες για να στηρίξουμε ένα ράφι, και ίσως μας καθιστά ικανότερους να κάνουμε διάφορες χειροτεχνίες που απαιτούν μετρήσεις, να κάνουμε μικρές επισκευές κ.λπ.

Έχοντας αναφέρει αυτά, θέλω να καταδείξω ότι τα Μαθηματικά δεν είναι μόνο αριθμοί, πράξεις και προβλήματα, ενώ ταυτόχρονα δεν περιορίζονται στον χώρο

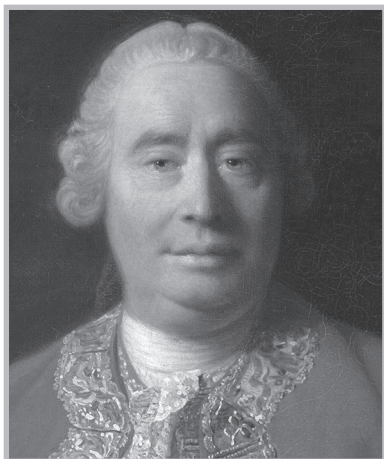
του σχολείου, του πανεπιστημίου και της δουλειάς. Τα Μαθηματικά είναι ένας τρόπος σκέψης, είναι καθαρή έκφραση της Λογικής, και δεν χρειάζεται να έχουμε κανέναν αριθμό μπροστά μας για να χρησιμοποιήσουμε μαθηματική σκέψη. Διδάσκουν στο μυαλό μας έναν νέο τρόπο σκέψης, απόλυτα χρήσιμο και εφαρμόσιμο στην καθημερινότητα.

Μεταφράσεις

Η φυσιοκρατική πλάνη ή για το χάσμα είναι /δέοντος¹

Μετάφραση: Γιώργος Κωνστάντος

Η φυσιοκρατική πλάνη είναι ένας άτοπος παραλογισμός ή μια άτυπη λογική πλάνη, η οποία υποστηρίζει ότι αν κάτι είναι «φυσικό», τότε πρέπει να είναι και καλό. Έχει άμεση σχέση με την πλάνη του είναι/δέοντος – όταν κάποιος προσπαθεί να συμπε-

Πορτρέτο του David Hume
από τον Allan Ramsay (1766).

Πηγή: National Galleries Scotland/
Wikimedia Commons (16/12/2020)

ράνει τι «οφείλει» να γίνει από το τι «είναι». Η πλάνη του είναι/δέοντος συμβαίνει όταν οι δηλώσεις περί πραγματικά γεγονότα (ή αλλιώς του «είναι») μεταπίπτουν ανεξήγητα σε δηλώσεις ηθικής αξίας (ή αλλιώς του «δέοντος»). Για πρώτη φορά το ζήτημα εξετάστηκε από τον Σκωτσέζο φιλόσοφο Ντέιβιντ Χιουμ (1711-1776), ο οποίος παρατήρησε μια σειρά διαφορετικών επιχειρημάτων στα οποία οι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τους όρους «είναι» και «δεν είναι» και ξαφνικά άρχιζαν να αναφέρονται σε έννοιες «οφείλει» και «δεν οφείλει».

Για τον Χιουμ, λοιπόν, ήταν αδιανόητο να μπορούν οι φιλόσοφοι να μεταπηδούν από το

¹ Το πρωτότυπο κείμενο αναρτήθηκε στις 15/3/2016 στον ιστότοπο: The Ethics Center και είναι προσπελάσιμο στον σύνδεσμο: <https://ethics.org.au/ethics-explainer-naturalistic-fallacy/#:~:text=The%20naturalistic%20fallacy%20is%20an,done%20from%20what%20'is'> (ανακτήθηκε στις 23/11/2020).

«είναι» στο «δέον» ή στο «οφείλει», χωρίς να εξηγούν τον τρόπο σύνδεσης των δύο εννοιών. Ποιες ήταν οι αιτιολογήσεις τους;

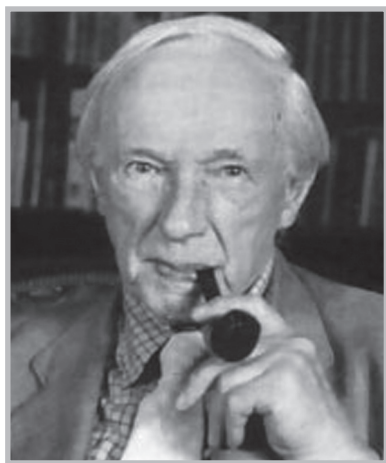
Αν αυτό φαίνεται περίεργο, σκεφτείτε τότε το ακόλουθο παράδειγμα, στο οποίο κάποιος θα μπορούσε να πει:

1. **Είναι** αλήθεια ότι το κάπνισμα είναι βλαβερό για την υγεία.

2. Συνεπώς, **οφείλεις να μην** καπνίζεις.

Ο ισχυρισμός ότι «οφείλεις» να μην καπνίζεις δεν λέει απλώς ότι θα ήταν ανθυγιεινό για εσένα να καπνίζεις. Λέει ότι θα ήταν ανήθικο. Γιατί; Πολλά ανθυγιεινά πράγματα είναι απολύτως ηθικά. Η υπόθεση ότι τα γεγονότα μας οδηγούν απευθείας σε αξιακούς ισχυρισμούς καθιστά το επιχείρημα «είναι/δέοντος» (is/ought) λογική πλάνη (fallacy).

Όπως έχει το ανωτέρω επιχείρημα, είναι επισφαλές, δεν είναι ορθό, εφόσον χρειάζονται πολλά περισσότερα. Ο Χιουμ πίστευε πως οτιδήποτε και να προσθέσεις στο επιχείρημα, θα ήταν αδύνατο να κάνεις το άλμα από το «είναι» στο «δέον», επειδή το «είναι» βασίζεται σε γεγονότα και το «δέον» είναι πάντα ζήτημα λογικής (στην καλύτερη περίπτωση) και γνώμης ή προκατάληψης (στη χειρότερη).

Φωτογραφία G. E. Moore.

Πηγή: <http://scih.org/george-edward-moore-naturalistic-fallacy/> (16/12/2020)

Αργότερα, ένας άλλος φιλόσοφος ονόματι Τζ. Ε. Μουρ (1873-1958) εισηγήθηκε τον όρο **φυσιοκρατική πλάνη** (naturalistic fallacy). Είπε ότι δεν είναι ορθά (**unsound**) τα επιχειρήματα που περιλαμβάνουν τη φύση ή φυσικούς όρους, όπως «ευχάριστος», «ικανοποιητικός» ή «υγιής» σε ηθικούς ισχυρισμούς. Η **φυσιοκρατική πλάνη** έχει αυτή τη μορφή:

1. Ο θηλασμός είναι ο **φυσιολογικός** τρόπος να ταΐσουμε τα παιδιά.
2. Γι' αυτό, οι μητέρες **οφείλουν να** θηλάσουν τα παιδιά τους και **οφείλουν να μη** χρησιμοποιούν βρεφικές τροφές (επειδή είναι αφύσικες).

Αυτή είναι λογική πλάνη. Ενεργούμε διαρκώς αντίθετα στην φύση –με τους εμβολιασμούς, τον ηλεκτρισμό, τα φάρμακα– και πολλές από αυτές τις ενέργειές μας είναι ηθικές. Πολλά φυσικά πράγματα είναι καλά, αλλά δεν είναι όλα τα αφύσικα

πράγματα ανήθικα. Αυτό είναι και το περιεχόμενο του επιχειρήματος της φυσιοκρατικής πλάνης. Οι φιλόσοφοι εξακολουθούν να αντιδρούν για το ζήτημα.

Για παράδειγμα, ο Τζ. Ε. Μουρ πίστευε στον **ηθικό ρεαλισμό** – ότι κάποια πράγματα είναι αντικειμενικώς «καλά» ή «κακά», «σωστά» ή «λάθος». Αυτό υποδηλώνει ότι μπορεί να υπάρχουν «ηθικά γεγονότα» από τα οποία μπορούμε να διατυπώσουμε αξιακούς ισχυρισμούς και τα οποία διαφέρουν από τα συνηθισμένα γεγονότα. Άλλα αυτό είναι ένα εντελώς άλλο θέμα προς συζήτηση.

Βιβλιοκρισίες

Immanuel Kant

Ανθρωπολογία από Πραγματολογική Άποψη

Εκδόσεις Παπαζήση, 2020, σ. 312

Μετάφραση – Εισαγωγή – Σχόλια: Χάρης Τασάκος

Μαρίνα Μπασιμακοπούλου

Η *Ανθρωπολογία Από Πραγματολογική Άποψη* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1798 και δύο χρόνια αργότερα, το 1800, ακολούθησε η δεύτερη έκδοσή της. Η συγκεκριμένη έκδοση από τις εκδόσεις Παπαζήση, σε μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια του Χάρη Τασάκου, έγινε με βάση εκείνη της Ακαδημίας του Βερολίνου, η οποία στηρίχθηκε στη δεύτερη έκδοση του 1800. Στο συγκεκριμένο βιβλίο ο Καντ¹ καταγράφει το περιεχόμενο του μαθήματος της Ανθρωπολογίας,² το οποίο δίδασκε επί μία σχεδόν τριακονταετία, ως μάθημα Χειμερινού Εξαμήνου, στο Πανεπιστήμιο της Καινιξβέργης. Λόγω του προχωρημένου της ηλικίας του, αποτέλεσε το τελευταίο βιβλίο που εκδόθηκε υπό την επιμέλεια του ίδιου. Σύμφωνα με τον

¹ Ο Immanuel Kant (1724-1804) υπήρξε σημαντικότερος Γερμανός φιλόσοφος και στοχαστής της Νεότερης Εποχής. Γεννήθηκε, έζησε και πέθανε στην Καινιξβέργη, πρωτεύουσα τότε της Ανατολικής Πρωσίας και τωρινό Καλίνινγκραντ της Ρωσίας.

² Ανθρωπολογία είναι η Επιστήμη μελέτης του Ανθρώπου, των Ανθρωπίνων Φυλών και Πολιτισμών. Διαιρείται σε δύο κύρια γνωστικά πεδία: τη Φυσική Ανθρωπολογία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Η φήμη του Καντ ως ακαδημαϊκού διδασκάλου οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι εισήγαγε πρώτος τη διδασκαλία της Ανθρωπολογίας στα γερμανικά πανεπιστήμια.

συγγραφέα, λόγω του εκλαϊκευτικού χαρακτήρα τους, οι διαλέξεις παρακολουθούνταν από ανθρώπους διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών και, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν δωρεάν, το συγκεκριμένο μάθημα ήταν από τα πλέον δημοφιλή, όπως μαρτυρεί πλήθος φοιτητικών σημειώσεων που έχουν διασωθεί. Η *Ανθρωπολογία Από Πραγματολογική Άποψη* έρχεται να καλύψει το κενό που δημιουργήθηκε μεταξύ Ορθολογικής και Εμπειρικής Ψυχολογίας, εντάσσεται στην προβληματική της μετάβασης από τη θεωρητική στην πρακτική χρήση του Λόγου, και εν τέλει στην προσπάθεια ενοποίησης της Φιλοσοφίας και προετοιμασίας του εδάφους για τη γένεση των Ανθρωπιστικών Επιστημών.

Η *Ανθρωπολογία Από Πραγματολογική Άποψη* προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα: «τι είναι ο Άνθρωπος;» διερευνώντας πώς ο άνθρωπος διαμορφώνει ή μπορεί και πρέπει να διαμορφώνει τον εαυτό του ως ελεύθερα ενεργούν ον. Εν αντιθέσει, η θεωρία της γνώσης του Ανθρώπου από Φυσιολογική άποψη ερευνά πώς η φύση διαμορφώνει τον Άνθρωπο. Έτσι, δεν αποτελεί μάλλον σύμπτωση ότι το πρώτο μέρος του συγγράμματος υποδιαιρείται σε τρία Βιβλία, σε αντιστοιχία με τις τρεις Κριτικές³, στα οποία ιχνηλατούνται τα τρία κύρια ερωτήματα: της Μεταφυσικής «Τι μπορώ να γνωρίσω;», της Ηθικής «Τι οφείλω να πράξω;», της Θρησκείας «Τι επιτρέπεται να ελπίζω;».

Δομικά το σύγγραμμα αποτελείται από δύο Μέρη: το Πρώτο Μέρος, *Ανθρωπολογική Διδακτική*, διαιρείται εννοιολογικά, όπως προαναφέρθηκε, σε τρία βιβλία (*Περί Της Γνωστικής Ικανότητας, Το Αίσθημα Της Ευαρέστησης και Της Δυσαρέστησης, Περί Της Ικανότητας του Επιθυμείν*) και διαλέγεται «περί του τρόπου να γνωρίσουμε τόσο τον εσωτερικό όσο και τον εξωτερικό κόσμο του ανθρώπου». Ουσιαστικά έρχεται να καλύψει το κομμάτι ενδιαφέροντος της Εμπειρικής Ψυχολογίας και σε αυτό ο Καντ αναλύει τη σκέψη του για τη γνωστική ικανότητα, την αυτοσυνείδηση, τον εγωισμό, τη νόηση και την αισθητικότητα, τη φύση των αισθήσεων, τη φαντασία, τη μνήμη, τον χαρακτηρισμό, το αίσθημα του ευχάριστου και δυσάρεστου, την πλήξη, τη διασκέδαση, την καλαισθησία, το ωραίο, τη μόδα, την τέχνη, τις συγκινήσεις, τη δειλία, τη γενναιότητα, τα πάθη, την ελευθερία, την

³ *Κριτική του καθαρού Λόγου (Kritik der reinen Vernunft, 1781), Κριτική του πρακτικού Λόγου (Kritik der praktischen Vernunft, 1788) και Κριτική της κριτικής Δύναμης (Kritik der Urteilkraft, 1790).*

εκδίκηση, την απληστία, το υπέρτατο φυσικό και ηθικό αγαθό· αλλά και τα θέματα που δημιουργούνται στον άνθρωπο από ασθένειες που προκύπτουν λόγω έλλειψης ή κακής χρήσης τους.

Το Δεύτερο Μέρος, *Ανθρωπολογική Χαρακτηρολογία*, διαλέγεται «περί του τρόπου να γνωρίσουμε τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου από τις εξωτερικές του εκδηλώσεις» και ουσιαστικά συζητά τα θέματα εκείνα τα οποία προσφέρουν στον άνθρωπο τη γνώση που τον καθιστά ικανό να προσφέρει στον εαυτό του τα καλύτερα κίνητρα για την εκπλήρωση του καθήκοντος, αλλά και πώς να κρίνει αυτά υπό το πρίσμα υπαρκτών διαφορών, πολιτιστικών και άλλων, μεταξύ των ανθρώπων. Έτσι, σε αυτό το Μέρος συζητά για τον Χαρακτήρα του Προσώπου, τον Χαρακτήρα του Φύλου, τον Χαρακτήρα του Λαού, τον Χαρακτήρα της Φυλής, τον Χαρακτήρα του Είδους. Απώτερος σκοπός, η θεμελίωση *Καλής Βούλησης* η οποία οδηγεί τον άνθρωπο να πράττει όχι σύμφωνα με το Καθήκον αλλά με *κίνητρο το Καθήκον* (Κατηγορική Προσταγή)⁴. Ζητήματα όπως η ιδιοσυγκρασία, ο χαρακτήρας ως τρόπος του σκέπτεσθαι, η φυσιογνωμική, οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα μεταξύ διαφορετικών λαών αλλά και τα κύρια γνωρίσματα του χαρακτήρα του ανθρώπινου είδους, ο αναγνώστης θα τα συναντήσει σε αυτό το Μέρος του βιβλίου.

Η *Ανθρωπολογία Από Πραγματολογική Άποψη* δεν αρκείται στη γνώση του κόσμου από τον άνθρωπο (απλή κατανόηση του «παιχνιδιού» της ζωής) αλλά και στο πώς μπορεί αυτός να χρησιμοποιήσει τον κόσμο (ενεργή συμμετοχή στο παιχνίδι της ζωής).

Ακολουθώντας τις προσταγές του ίδιου του συγγραφέα, αποφάσισα να προσεγγίσω ένα μέρος της κριτικής μου για κάποια από τα ζητήματα του βιβλίου ακολουθώντας το «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν», δηλαδή γράφοντας μία *κριτική από πραγματολογική άποψη*, φιλοδοξώντας να μεταφέρω τα όσα δίδασκε και έγραφε ο Καντ περισσότερο από διακόσια χρόνια πριν στη σημερινή πραγματικότητα (όσο

⁴ Η περίφημη Κατηγορική Προσταγή του Καντ δηλώνει ότι υπάρχει μία και μοναδική Προσταγή Ηθικής: Πράξε μόνον βάσει εκείνης της Αρχής η οποία επιθυμείς να καταστεί Καθολικός Νόμος. Η Καλή Βούληση αποτελεί το ύψιστο αγαθό και η πραγματική απόδειξη Αρετής είναι η οδυνηρή πάλη του Καλώς Πράττειν. Μόνον όταν είμαστε διατεθειμένοι να μας κοστίσει κάτι, να συγκρουστούμε με τις εγωιστικές μας διαθέσεις, μόνον τότε μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι πράττουμε με Κίνητρο το Καθήκον.

βέβαια είναι δυνατόν). Για τον σκοπό αυτόν υιοθέτησα την παρακάτω σταθερή δομή η οποία αποτελείται από τρία μέρη:

Περί... Προσδιορίζει «το περί ου ο λόγος ζήτημα», *Επιχειρηματολογία...* Παραθέτει τον συλλογισμό του συγγραφέα και όπου κρίνεται εφικτό, σχόλια του γράφοντος, *Πραγματολογικό Δίδαγμα...* Πώς μεταφέρονται και μετουσιώνονται οι συλλογισμοί σε *διδάγματα* για εμάς τους σημερινούς πολίτες αυτού του κόσμου.

Περί...Αυτοσυνείδησης και Εγωισμού!

Επιχειρηματολογία: Από τη στιγμή που ο Άνθρωπος αρχίζει να εκφράζεται με το *Εγώ*, αρχίζει να νοεί τον εαυτό του και όχι απλά να τον αισθάνεται (σ. 25). Ο *Εγωισμός* που προβάλλουμε μπορεί να είναι Λογικός (προβάλλει νοητικές αξιώσεις), Αισθητικός (προβάλλει αξιώσεις καλαισθησίας) ή Πρακτικός (προβάλλει αξιώσεις πρακτικού ενδιαφέροντος) (σ. 27). Ο Άνθρωπος, χάρις στη δυνατότητα να διαθέτει το *Εγώ* στις παραστάσεις του, υπερέχει απείρως όλων των έμβιων όντων στη Γη. Είναι ένα πρόσωπο, και δυνάμει της ενότητας της συνείδησης, είναι ένα και το αυτό πρόσωπο, και λόγω της θέσης και της αξίας του, διαφορετικό από τα πράγματα, όπως τα ζώα που στερούνται Λόγου, τα οποία μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε κατά το δοκούν. Μήπως θα έπρεπε λοιπόν να σκεφτούμε και να αναθεωρήσουμε τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε ατομικά και ως κοινωνία στα ζώα, στα βρέφη αλλά και στους ηλικιωμένους, όπου ο Λόγος είτε δεν ενυπάρχει, είτε δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί μέσω του νοῦ, είτε έχει ασθενήσει;

Για έναν Λογικό Εγωιστή, τόλμη δεν είναι να υποστηρίζει μια θέση που δεν είναι αληθής αλλά όταν η γνώμη του αυτή κινδυνεύει να γίνει ελάχιστα αποδεκτή (σ. 28). Το *κοινότοπο* έχει την κοινή γνώμη με το μέρος του, αλλά αποκοιμίζει αντίθετα το *παράδοξο* διεγείρει το πνεύμα και ωθεί την έρευνα. Ο Ευαίσθητος Εγωιστής είναι ο πλέον επικίνδυνος για τον εαυτό του, διότι αρκείται στη δική του καλαισθησία, στερώντας του κάθε δυνατότητα βελτίωσης. (Σίγουρα έχουμε συναντήσει τουλάχιστον έναν στην πορεία της ζωής μας. Άραγε αποτελεί ακόμα μέρος αυτής; Ποιο το τίμημα;) Τέλος, ο Ευαίσθητος Εγωιστής δεν βλέπει ωφέλεια παρά μόνο σε ό,τι τον ωφελεί, θέτοντας ως προσδιοριστική αρχή της βούλησής του αποκλειστικά την προσωπική του ευδαιμονία και όχι την παράσταση του καθήκοντος.

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Το *Καθήκον* πρέπει να είναι μια καθολικά έγκυρη αρχή. Οφείλουμε να *πράττουμε με κίνητρο το καθήκον* και όχι σύμφωνα με αυτό.

Επίσης, οφείλουμε να έχουμε έναν τρόπο σκέψης και να συμπεριφερόμαστε όχι σαν να είμαστε το κέντρο του σύμπαντος (σήμερα λέμε «είναι στον κόσμο του», «η γη γυρίζει γύρω του» κ.λπ.) αλλά ως απλοί πολίτες του κόσμου.

Περί...Μόδας και Ένδυσης!

Επιχειρηματολογία: Τα ρούχα κάνουν τον άνθρωπο: Αυτό ισχύει σε έναν βαθμό και για τους συνετούς ανθρώπους. Μια ρώσικη παροιμία λέει ότι «υποδεχόμαστε τον φιλοξενούμενό μας ανάλογα με την περιβολή του και τον κατευοδώνουμε ανάλογα με το πνεύμα του» (σ. 38). Η εντύπωση που προκαλεί ένα καλοντυμένο πρόσωπο δεν μπορεί να ακυρωθεί από τον νου, ο οποίος όμως μπορεί, αργότερα, να επιχειρήσει να διορθώσει την κρίση που διατύπωσε προσωρινά (σήμερα λέμε «τα ράσα δεν κάνουν τον παπά» αλλά και «ή μίλαε όπως φορείς ή φόραε όπως μιλείς»).

Η Μόδα είναι οι αποδεκτοί κανόνες συμπεριφοράς που αρέσουν λόγω της καινοτομίας τους και μόνο, και οι οποίοι πρέπει να αντικαθίστανται προτού γίνουν έθιμο από άλλες μορφές εξίσου εφήμερες. Εμπεριέχει μεγάλο βαθμό ευφυΐας και επινοητικότητας και είναι ο νεωτερισμός εκείνο που καθιστά τη Μόδα τόσο δημοφιλή (σ. 150). Όμως, επειδή ακολουθεί τον *Νόμο της Μίμησης*, ανήκει στην κατηγορία της *ματαιοδοξίας*, διότι αυτό που επιδιώκεται δεν έχει καμία εσωτερική αξία. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακόμη και ως *μωρία*, διότι είναι καταναγκασμός να ακολουθούμε δουλοπρεπώς το παράδειγμα της πλειοψηφίας στην κοινωνία. Η Μόδα, επομένως, δεν είναι ουσιαστικά θέμα καλαισθησίας, διότι μπορεί να είναι εντελώς κακόγουστη, αλλά θέμα *μεγαλομανίας* (όταν θυσιάζεται το αληθινό όφελος ή και το καθήκον) και *ανταγωνισμού* (υπεροχής έναντι των άλλων) (σ. 182).

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί ως προς τις κρίσεις που διατυπώνουμε και αφορούν στην αξιολόγηση και αποδοχή ή όχι ανθρώπων με αποκλειστικό κριτήριο το ντύσιμό τους και την εξωτερική, εν γένει, εμφάνισή τους. Είναι γνωστή η αντιληπτική στρέβλωση της «πρώτης εντύπωσης», η οποία διαμορφώνεται στα μόλις πρώτα πέντε δευτερόλεπτα, και είναι πια σήμερα γνωστός και αποδεκτός ο μεγάλος βαθμός στον οποίο η μη λεκτική επικοινωνία, μέρος της οποίας είναι και τα ρούχα και το αν ακολουθούμε ή όχι τα πρότυπα της μόδας, επηρεάζει το επίπεδο της συνολικής επικοινωνίας μας με τους άλλους ανθρώπους.

Η σχέση Μόδας, προσωπικότητας και νευροβιολογίας είναι ένα θέμα εξαιρετικού ενδιαφέροντος για τη σύγχρονη επιστημονική κοινότητα, όπου οι ψυχολόγοι

υποστηρίζουν ότι όση περισσότερη ενέργεια αφιερώσουμε για να φροντίζουμε την εμφάνισή μας και όσο καλύτερα νιώθουμε μέσα στα ρούχα μας, τόσο καλύτερα θα αισθανόμαστε. Όταν μάλιστα φτάνουμε στο σημείο να αισθανόμαστε ελκυστικοί, η αυτοπεποίθησή μας αυξάνεται κατά πολύ, και μαζί της και πολύτιμα θετικά συναισθήματα.

Από την άλλη, οφείλουν να μας απασχολούν ζητήματα που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο η Μόδα επηρεάζει το περιβάλλον και το αποτύπωμά της σε αυτό. Κινήματα όπως αυτά της «αργής μόδας» και της «ηθικής μόδας» μας καλούν να σκεφτούμε θέματα που αφορούν πρακτικές βιωσιμότητας και αειφόρου ανάπτυξης αλλά και θέματα διαχείρισης του εργατικού δυναμικού, ζητήματα που διατρέχουν οριζόντια τις σημερινές κοινωνίες των ανθρώπων.

Περί...Εύκολου και Δύσκολου!

Επιχειρηματολογία: Οι έννοιες του εύκολου και του δύσκολου στη γερμανική γλώσσα δηλώνουν μόνο φυσικές ιδιότητες και δυνάμεις. Εύκολο για ένα υποκείμενο είναι εκείνο για το οποίο διαθέτει μεγάλο πλεόνασμα δύναμης σε σχέση με την απαιτούμενη ισχύ. Από την άλλη, ό,τι είναι μετά δυσκολίας εφικτό μπορεί υπό ορισμένες συνθήκες και καταστάσεις να θεωρηθεί υποκειμενικά ανέφικτο από ένα υποκείμενο που αμφιβάλλει ότι διαθέτει την απαραίτητη για αυτό δύναμη.

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Η *ευκολία* να κάνουμε κάτι δεν πρέπει να συγγέεται με την *ευχέρεια* που έχουμε σε σχέση με αυτό (σ. 51). Η πρώτη, «μπορώ αν θέλω», δηλώνει μια υποκειμενική δυνατότητα. Η δεύτερη, σημαίνει την υποκειμενικά πρακτική αναγκαιότητα και, επομένως, έναν ορισμένο βαθμό βούλησης: «θέλω επειδή το επιτάσσει το καθήκον». *Αρετή* δεν είναι η ευχέρεια στον τομέα των ελευθέρων και δίκαιων πράξεων· είναι το *ηθικό σθένος* κατά την εκτέλεση του καθήκοντος, το οποίο δεν πρέπει ποτέ να μετατραπεί σε συνήθεια αλλά πάντα να αναβλύζει νέο και πρωταρχικό από τον τρόπο του σκέπτεσθαι.

Περί...των Αδυναμιών του Πνεύματος σε ό,τι αφορά τη Γνωστική Ικανότητα - Περί...Υπεξουσιότητας!

Επιχειρηματολογία: Η φυσική ή νομική ανικανότητα ενός κατά τα άλλα υγιούς ανθρώπου να χρησιμοποιεί τον νου του στις πολιτικές υποθέσεις αποκαλείται *υπεξουσιότητα*. Εάν η ανικανότητα αυτή οφείλεται στην ανωριμότητα της ηλικίας ονομάζεται *ανηλικότητα*· αν όμως βασίζεται σε νομικές διατάξεις που αφορούν

πολιτικά ζητήματα, μπορεί να ονομαστεί *νομική πολιτική υπεξουσιότητα*. Έτσι, τα παιδιά είναι φύσει υπεξούσια και οι γονείς οι φυσικοί κηδεμόνες τους. Η γυναίκα σε κάθε ηλικία είναι πολιτικά υπεξούσια και ο σύζυγός της ο φυσικός επίτροπος αυτής. Αν όμως έχει περιουσιακή αυτοτέλεια, ο επίτροπος είναι ένα άλλο πρόσωπο (σ. 133). Μολονότι η γυναίκα είναι από τη φύση της αρκετά ετοιμόλογη για να εκπροσωπήσει τον εαυτό της και τον άντρα της, όταν πρέπει να μιλήσει, εντούτοις η νομική υπεξουσιότητα στα θέματα του δημόσιου βίου της στερεί τη δυνατότητα υπεράσπισης των δικαιωμάτων της αυτοπροσώπως, τη δυνατότητα ενασχόλησης με την πολιτική ή τις αρμοδιότητες σε θέματα πολέμου. Από την άλλη, η γυναίκα είναι πιο ισχυρή σε ό,τι αφορά στην οικογενειακή ευημερία· διότι εδώ υπεισέρχεται το *δίκαιο του ασθενέστερου*, το οποίο το αντρικό φύλο από τη φύση του αισθάνεται ότι πρέπει να το σεβαστεί και να το υπερασπιστεί.

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Οι αρχηγοί των κρατών αυτοαποκαλούνται *πατέρες του έθνους*, επειδή γνωρίζουν καλύτερα από τους υπηκόους τους πώς να τους κάνουν ευτυχισμένους, και έτσι ο λαός είναι καταδικασμένος για το καλό του σε μια μόνιμη *υπεξουσιότητα*. Μπορούμε να βρούμε τέτοια παραδείγματα ηγετών στη σύγχρονη πραγματικότητα; Μπορούμε να σκεφτούμε κράτη που τιμωρούν με βάρβαρο τρόπο τις γυναίκες επειδή εργάζονται, δεν τις αφήνουν να έχουν πρόσβαση στη μόρφωση, τις στερούν στοιχειώδη πανανθρώπινα δικαιώματα; Μπορούμε να απαριθμήσουμε κράτη όπου τα παιδιά υποφέρουν από αναλφαβητισμό, πείνα και δίψα; Κανονικά δεν θα έπρεπε, όχι εν έτει 2020!

Ο Καντ αναφέρει και άλλη μια κατηγορία κοσμικών που διατηρεί αυστηρά και σταθερά τον λαό σε κατάσταση *υπεξουσιότητας*, εκείνη των *κληρικών*. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ο λαός δεν έχει ούτε φωνή, ούτε κρίση για την οδό που οδηγεί στη βασιλεία των ουρανών. Δεν χρειάζεται για τούτο τα δικά του μάτια, θα τον οδηγήσουν άλλοι. Οι καθοδηγητές του τον προειδοποιούν να μη βρει τίποτα άλλο πέραν αυτού που διαβεβαιώνουν εκείνοι ότι βρήκαν. Παντού ο μηχανικός χειρισμός των ανθρώπων υπό την εξουσία άλλων είναι το ασφαλέστερο μέσο για την τήρηση της έννομης τάξης». Άκρως επίκαιρο, τροφή για σκέψη!

Περί...της Πλήξης και της Διασκέδασης!

Επιχειρηματολογία: Το αίσθημα της ζωής, σύμφωνα με τον Καντ, δεν είναι τίποτα άλλο από ένα *αίσθημα αναχώρησης*· μιας συνεχούς παρόρμησης να εγκαταλείψουμε

την παρούσα κατάσταση η οποία πρέπει, επομένως, να είναι ένας συχνά επαναλαμβανόμενος πόνος. Η πλήξη, η οποία προκαλείται όταν το παραπάνω δεν είναι επιτεύξιμο, μπορεί να καταστεί επαχθής και αγωνιώδης. Το κενό αισθημάτων μπορεί να μας προκαλέσει τρόμο και δυνητικά το προαίσθημα ενός αργού θανάτου. Η υποκειμενική αίσθηση του χρόνου στηρίζεται στο παραπάνω, καθώς και η ευχαρίστηση που νιώθουμε όταν ο χρόνος «περνάει γρήγορα». Αν η προσοχή μας στον χρόνο δεν εστιαζόταν σε έναν πόνο που προσπαθούμε να λησμονήσουμε, αλλά σε μια ευχαρίστηση, τότε δικαίως κάθε απώλεια χρόνου θα μας ήταν δυσάρεστη! (σ. 166).

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Η διαρκής και συστηματική ενασχόληση με δραστηριότητες που οδηγούν στην επίτευξη ενός σημαντικού σκοπού είναι ο μόνος ασφαλής τρόπος, σύμφωνα με τον Καντ, να απολαμβάνουμε τη ζωή μας με πληρότητα. Υποστηρίζει ότι «όσο περισσότερο στοχάστηκες, όσο περισσότερο έδρασες, τόσο περισσότερο έζησες». Έτσι φτάνουμε στο τέλος της ζωής μας ικανοποιημένοι και είναι σαν να έχουμε επιμηκύνει τη ζωή μας μέσω δράσης!

Όμως για τον Καντ, η ικανοποίηση κατά τη διάρκεια της ζωής είναι ανέφικτη τόσο από ηθικής όσο και από πραγματολογικής άποψης. Η φύση τοποθέτησε εντός μας τον πόνο ως αναπόφευκτο κίνητρο για δράση, ώστε να οδεύουμε προς το καλύτερο. Όμως η ικανοποίηση δεν είναι ποτέ καθαρή και πλήρης. Απόλυτη ικανοποίηση θα σήμαινε μια ζωή βουτηγμένη στην παθητική ηρεμία, αδράνεια κινήτρων, άμβλυνση αισθημάτων και κάθε δραστηριότητας που συνδέεται με αυτά. Πόσο πιο ήρεμοι και ευτυχισμένοι θα ήμασταν αν αντιλαμβανόμασταν στην ουσία τους τα παραπάνω· η ζωή είναι ένας συνεχής αγώνας ήμῶν και του πόνου, ήμῶν και της θλίψης, ήμῶν και της φθοράς...

Το ευκολότερο και αποτελεσματικότερο καταπραϊντικό κάθε πόνου είναι η σκέψη ότι η ζωή εν γένει δεν έχει καμία αξία όταν συνδέεται με τυχαίες απολαύσεις· έχει αξία μόνο αναφορικά με τη χρήση της και τους σκοπούς που θέτουμε σε αυτήν (σ. 173). Η αξία αυτή δεν είναι προϊόν της τύχης αλλά της σοφίας, και άρα εξαρτάται από εμάς τους ίδιους. Όποιος ανησυχεί συνεχώς μη χάσει τη ζωή του δεν θα τη χαρεί ποτέ!

Περί...των Συγκινήσεων κατ' αντιπαραβολή προς το Πάθος!

Επιχειρηματολογία: Η συγκίνηση είναι ένα αίσθημα που ταράσσει την ψυχή. Είναι, επομένως, βεβιασμένη, διότι αυξάνεται πολύ γρήγορα, αποκτώντας έτσι μια συναισθηματική ένταση που καθιστά αδύνατο τον στοχασμό και άρα είναι και *απερίσκεπτη!* Ο γενναίος άνθρωπος είναι *φλεγματικός*, με την καλή έννοια, διότι μπορεί να διατηρεί τη νηφαλιότητα του στοχασμού του παρά τη δύναμη της συγκίνησης. Ό,τι δεν κάνει η έξαψη του θυμού βεβιασμένα, δεν τα κάνει ποτέ! Και εξίσου εύκολα τα λησμονεί!

Το *πάθος*, αντίθετα, ενεργεί χωρίς σπουδή. Όσο βίαιο και αν είναι, σταθμίζει τα δεδομένα για να επιτύχει τον σκοπό του! Δεν είναι απερίσκεπτο όπως η συγκίνηση, συνδέεται επομένως πάντα με τον *Λόγο*, γι' αυτό δεν μπορούμε να μιλάμε για *Πάθη* στα απλά ζώα αλλά μόνο στα καθαρά έλλογα όντα. Το πάθος του *μίσους* αναπτύσσεται σιγά σιγά, ριζώνει βαθιά και δεν λησμονεί τον αντίπαλό του. Αν η *συγκίνηση* ενεργεί όπως το νερό που σπάει φράγματα, το *πάθος* είναι όπως ένας ποταμός που βαθαίνει διαρκώς η κοίτη του! Η *συγκίνηση* μοιάζει με μέθη· μπορεί να περάσει με έναν καλό ύπνο! Το *πάθος* είναι δηλητήριο ή αναπηρία και χρειάζεται γιατρό της ψυχής! Πρόκειται για μάγεμα που απορρίπτει κάθε βελτίωση. Όπου υπάρχει πολύ *συγκίνηση* υπάρχει συνήθως λίγο *πάθος*.

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Οι συγκινήσεις, σύμφωνα με τον Καντ, είναι έντιμες και ειλικρινείς, ενώ τα πάθη δολερά και ύπουλα. Όποιος αγαπά είναι ακόμα σε θέση να διακρίνει, αντίθετα ο ερωτευμένος είναι αναπόφευκτα τυφλός όσον αφορά στα ελαττώματα του αγαπημένου αντικειμένου, αν και συνήθως ομολογεί ότι ανακτά την όρασή του οκτώ ημέρες μετά τον γάμο! (σ. 191). Πόσο καλό θα ήταν να αισθανόμαστε περισσότερο τις συγκινήσεις μας· να θυμώνουμε, να αγαπάμε, να ντρεπόμαστε, να είμαστε χαρούμενοι, να έχουμε ελπίδα, να είμαστε ευχαριστημένοι, να είμαστε δυσαρεστημένοι, να τρομάζουμε, να αιφνιδιαζόμαστε, να απορούμε, να αγωνιούμε, να φοβόμαστε, να γελάμε, να δακρύζουμε!

Από την άλλη, οφείλουμε να μετριάσουμε τα Πάθη μας· την υπέρμετρη φιλοδοξία μας, τη δοξομανία, την αρχομανία, την απληστία μας, την εκδικητικότητα και τη μνησικακία, την αλαζονεία, τις ψευδαισθήσεις μας. Μόνο μέσω της ένωσης των φύλων η ζωή του προικισμένου με *Λόγο* είδους μπορεί να προοδεύσει συνολικά, παρότι το ίδιο εργάζεται συστηματικά για την καταστροφή του (μέσω πολέμων, καταστροφής του περιβάλλοντος, αδιαφορίας για τους συνανθρώπους του).

Περί...του Χαρακτήρα του Είδους!

Επιχειρηματολογία: Ο Καντ αναπτύσσει τον προβληματισμό ότι δεν μπορούμε να αποδώσουμε έναν *χαρακτήρα* στο είδος μας, επειδή δεν διαθέτουμε γνώση για τα μη γήινα έλλογα όντα, οπότε δεν είναι δυνατόν να ορίσουμε την ιδιαιτερότητά του (σ. 277). Παρά ταύτα καταλήγει στο εξής: ο άνθρωπος διαθέτει έναν *χαρακτήρα* τον οποίο έχει δημιουργήσει ο ίδιος, επειδή ακριβώς διαθέτει την ικανότητα να τελειοποιείται θέτοντας σκοπούς που έχει επιλέξει ο ίδιος. Αυτό του δίνει τη δυνατότητα να προσαρμόζεται, να αναπαράγεται και, επομένως, να διατηρείται στον χρόνο· να μπορεί να εκπαιδεύεται, να νουθετεί και να διαπαιδαγωγεί τον εαυτό του· να διοικεί την ύπαρξή του ως ένα συστηματικό *όλον* σύμφωνα με έλλογες αρχές που είναι απαραίτητες για την οργάνωση κοινωνιών. Ο άνθρωπος διαθέτει τρεις προδιαθέσεις: την τεχνική, μέσω της οποίας μπορεί να χειρίζεται πράγματα· την πραγματολογική, μέσω της οποίας μπορεί να χειρίζεται επιδέξια τους άλλους ανθρώπους προς εκπλήρωση των σκοπών του και, τέλος, την ηθική, η οποία τον καθιστά ικανό να ενεργεί έναντι του εαυτού του και των άλλων σύμφωνα με την αρχή της ελευθερίας, υποκείμενος σε νόμους.

Πραγματολογικό Δίδαγμα: Η φύση τοποθέτησε μέσα στον άνθρωπο τη *διχόνοια* και ταυτόχρονα ανέθεσε στον *Λόγο* να αποσπάσει από αυτήν την *ομόνοια* ή τουλάχιστον να τείνει σταθερά προς αυτήν. Ο Καντ, μέσα από την παραπάνω σκέψη του, προσπάθησε να δώσει εξήγηση στο εύλογο ερώτημα: πώς ένα έλλογο ον κλίνει στην αυτοκαταστροφή; Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο άνθρωπος πρέπει να εκπαιδευτεί για το *αγαθό*, όμως και εκείνοι που τον εκπαιδεύουν είναι άνθρωποι και έτσι αυτός συνεχώς θα παρεκκλίνει από τον προορισμό του και θα προσπαθεί πάντα να επανέρχεται. Η *τέχνη* και η *επιστήμη* στέκονται αρωγοί σε αυτόν τον διαρκή αγώνα του ανθρώπου απέναντι στην τραχύτητα που θέτει η ίδια του η φύση.

Στις προηγμένες, και όχι μόνο, κοινωνίες, η ατομική βούληση είναι πάντα έτοιμη να εκδηλώσει την εχθρότητά της απέναντι στον συνάνθρωπο. Από την άλλη, παρά τη σκληρότητά της, στο ανθρώπινο είδος ενυπάρχει μια ευνοϊκή φυσική προδιάθεση και μια ροπή προς το *αγαθό*, διότι μόνο αυτό διαθέτει *χαρακτήρα*. Ο άνθρωπος έχει ανάγκη να είναι μέλος μιας οποιαδήποτε *πολιτικής κοινωνίας*, όπου η *ελευθερία* και ο *νόμος* αποτελούν τους άξονες μόχλευσης αυτών των κοινωνιών, καθορίζοντας και το είδος της *εξουσίας* που ασκείται σε αυτές και επακόλουθα το *πολίτευμα*. Όμως, η εκπλήρωση του σκοπού του ανθρώπινου είδους, να υψωθεί από το *κακό*

στο αγαθό, δεν μπορεί να προσδοκάται μέσα από την ελεύθερη συμφωνία των ατόμων σε ξέχωρα αστικά πολιτεύματα· αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο διαμέσου της προοδευτικής οργάνωσης των πολιτών της Γης σε ένα είδος που θα αποτελεί ένα σύστημα *κοσμοπολιτικών σχέσεων*. Η *παγκοσμιοποίηση* ή *διεθνοποίηση* ειπωμένη με σύγχρονους όρους περισσότερο από διακόσια χρόνια πριν!

Από «τεχνικής» άποψης το βιβλίο θα το χαρακτηρίζα άρτιο και επιμελές. Έχει ένα όμορφο λιτό εξώφυλλο, καλή ποιότητα χαρτιού, δεν υπάρχουν λάθη, τουλάχιστον κάποια οφθαλμοφανή. Η μετάφραση είναι εύληπτη και σαφής. Η βιβλιογραφία είναι επαρκέστατη και η παράθεση Ευρετηρίου Εννοιών εξαιρετικά χρήσιμη. Υπάρχει αρίθμηση στο περιθώριο των σελίδων, που αντιστοιχεί στη σελιδαρίθμηση της έκδοσης της Ακαδημίας του Βερολίνου καθώς και σημειώσεις τόσο του ίδιου του συγγραφέα όσο και του μεταφραστή. Οι πρώτες χρησιμοποιούν το σύμβολο του αστερίσκου, οι δεύτερες αριθμητικά σύμβολα, κάτι που τις καθιστά εύκολα αναγνωρίσιμες. Πρόκειται για ένα βιβλίο που θα πρότεινα στον υποψήφιο αναγνώστη χωρίς επιφύλαξη.

Η αρχική απόκριση του κοινού στην έκδοση της *Ανθρωπολογίας Από Πραγματολογική Άποψη* υπήρξε ένθερμη, όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι εκδόθηκε περισσότερες φορές από οποιοδήποτε άλλο έργο του Καντ μέχρι τη στιγμή της συγγραφής του. Όμως, στα μετέπειτα χρόνια, αρκετοί συγγραφείς θεώρησαν ότι το συγκεκριμένο πόνημα είναι ανάξιο σοβαρής πνευματικής ανάλυσης και έτσι θεωρείτο υποδεέστερο σε σχέση με την υπόλοιπη βιβλιογραφία του Φιλοσόφου. Τα τελευταία χρόνια, αρκετοί μελετητές επιστρέφουν σε αυτό χαρακτηρίζοντάς το ως «ολοένα και πιο σημαντικό», αναλύοντας ενδιαφέροντα θέματα μέσα από την πολύπλοκη φύση του.

Θα ήθελα να σχολιάσω επ' αυτού εμμέσως, παραθέτοντας αποσπάσματα από κείμενα δύο σημαντικών στοχαστών, τα οποία από μόνα τους φανερώνουν τη διαχρονικότητα της σκέψης του Καντ και την αναγκαιότητα προσέγγισης αυτής στη σύγχρονη πραγματικότητα:

{...} Ο πλανήτης μας είναι ένα μοναχικό στίγμα στο αχανές κοσμικό σκοτάδι που μας περιβάλλει. Μέσα στην αφάνειά μας –μέσα σε όλη αυτή την απεραντοσύνη– δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι κάποια βοήθεια θα καταφτάσει από αλλού για να μας σώσει από τον εαυτό μας. Εναπόκειται σε μας. Έχει

ειπωθεί ότι η αστρονομία προάγει την ταπεινοφροσύνη, και θα προσέθετα, χτίζει χαρακτήρες. Κατ' εμέ, πιθανότατα δεν υπάρχει καλύτερη απόδειξη της ανοησίας της ανθρώπινης έπαρσης από αυτήν τη μακρινή εικόνα του μικροσκοπικού μας κόσμου. Για εμένα, υπογραμμίζει την ευθύνη που έχουμε να συμπεριφερόμαστε με περισσότερη καλοσύνη και συμπόνια ο ένας προς τον άλλο και να διαφυλάσσουμε και να αγαπάμε αυτή την ωχρή κυανή κουκκίδα, το μόνο σπίτι που έχουμε ποτέ γνωρίσει.

Carl Sagan,

Pale Blue Dot: A Vision of the Human Future in Space.

New York: Random House, 1994, σ. 13.

{...} Αυτό που μου έμαθε η πανδημία είναι να αφήνω τα πράγματα να φεύγουν, να συνειδητοποιώ πόσο λίγα χρειάζομαι. Δεν χρειάζεται να αγοράσω, δεν χρειάζομαι περισσότερα ρούχα, δεν χρειάζεται να πάω πουθενά ή να ταξιδέψω {...} Τι πιστεύετε ότι μας διδάσκει η πανδημία; Μας διδάσκει προτεραιότητες και μας δείχνει μια πραγματικότητα. Την πραγματικότητα της ανισότητας. Πως κάποιοι άνθρωποι περνάνε την πανδημία σε κότερο στην Καραϊβική και άλλοι πεθαίνουν από την πείνα.

Μας έμαθε και ότι είμαστε οικογένεια. Αυτό που συνέβη σε έναν άνθρωπο στο Wuhan συμβαίνει πλέον στον πλανήτη, συμβαίνει σε όλους μας. Δεν υπάρχει τέτοια φυλετική ιδέα ότι είμαστε χωρισμένοι από την ομάδα και μπορούμε να υπερασπιστούμε την ομάδα ενώ οι υπόλοιποι δεν ενδιαφέρονται. Δεν υπάρχουν τείχη, ούτε τείχη που να μπορούν να χωρίσουν τους ανθρώπους. Δημιουργοί, καλλιτέχνες, επιστήμονες, όλοι οι νέοι, πολλές γυναίκες, εξετάζουν μια νέα ομαλότητα. Δεν θέλουν να επιστρέψουν σε αυτό που θεωρούνταν φυσιολογικό. Αναρωτιούνται τι κόσμο θέλουμε. Αυτή είναι η πιο σημαντική ερώτηση τώρα. Αυτό το όνειρο ενός διαφορετικού κόσμου: εκεί πρέπει να πάμε. Και σκέφτομαι: κάποια στιγμή κατάλαβα ότι έρχεσαι στον κόσμο για να χάσεις τα πάντα. Όσο περισσότερο ζεις, τόσο περισσότερο χάνεις. Πρώτα χάνετε τους γονείς σας, μερικές φορές πολύ αγαπημένους ανθρώπους γύρω σας, τα κατοικίδια σας, τα μέρη σας... Δεν μπορείς να ζήσεις με τον φόβο, επειδή σε κάνει να φαντάζεσαι πράγματα που δεν

συμβαίνουν και υποφέρετε διπλάσια. Πρέπει να χαλαρώσουμε λίγο, να προσαθήσουμε να απολαύσουμε αυτά που έχουμε και να ζούμε στο παρόν.

Ιζαμπέλ Αλιέντε,

Συνέντευξη στο AFP News Agency για την Πανδημία και τον φόβο που πιθανόν να μας προκαλεί, 2020, στον ιστότοπο: <https://www.thisismoney.co.uk/wires/afp/article-8397623/A-world-redrawn-Isabel-Allende-hopes-pandemic-doom-patriarchy.html>.

Η Μαρίνα Μπασιμακοπούλου είναι υπ. Δρ Κοινωνιολογίας της Τεχνολογίας στο ΕΜΠ. Αποφοίτησε από το Τμήμα Βιολογίας της Σχολής Θετικών Επιστημών του ΕΚΠΑ. Είναι κάτοχος MSc in Nutrition από το King's College, University of London και MSc in Human Resources Management (With Honors') από το ΟΠΑ. Εργάζεται ως Ελεγκτής Εναέριας Κυκλοφορίας στην ΥΠΑ και είναι Εκπαιδευόμενος Πιλότος Αερομεταφορών. Κατέχει πλήθος ειδικοτήτων, καταχωρίσεων και πιστοποιήσεων σχετικών με τα δύο παραπάνω αντικείμενα.

Jean François Lyotard

Γιατί φιλοσοφούμε;

Εκδόσεις Πλέθρον, 2020, σ.112

Μετάφραση: Μ. Πατεράκη - Γαφέρη

Ευγενία Θανοπούλου

Στον βαθμό που η ελληνική διανόηση έχει ασχοληθεί με το έργο του Γάλλου φιλοσόφου Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ (Jean-François Lyotard, 1924-1998) έχει εστιάσει κυρίως στην ύστερη περίοδο του στοχασμού του, η οποία επικεντρώνεται στη μεταμοντέρνα κατάσταση και στα ζητήματα της δικαιοσύνης. Η πρόσφατη επανέκδοση του βιβλίου *Γιατί φιλοσοφούμε;* (*Pourquoi philosopher?*), από τις εκδόσεις Πλέθρον, επαναφέρει στο προσκήνιο την πρώιμη σκέψη του, στην οποία εντοπίζονται οι απαρχές της οντολογίας της *διαφοράς* (*différence*) και της πρακτικής της *αποδόμησης* (*déconstruction*).

Η αποδέσμευση του φιλοσοφικού λόγου (*discours*) από την αιτιοκρατική ή ουσιοκρατική θεώρηση του κόσμου και των πραγμάτων που τον συνθέτουν αποτελεί εξαρχής τον βασικό άξονα του λυοταρικού στοχασμού. Ένας αφαιρετικός συλλογισμός προσδιορισμού του αντικειμένου προσδίδει στον φιλοσοφικό λόγο της νεωτερικότητας έναν επιστημονισμό, ο οποίος μετατρέπει το *πράγμα* (γεγονός ή συμβάν) σε *φαινόμενο*. Το νόημα (*sens*) της εμπειρίας, ως αναπόσπαστου στοιχείου της οντολογικής δομής του αντικειμένου, λαμβάνει μια ολοκληρωμένη και οριστική σημασία (*signification*) εξαλείφοντας το υποκείμενο και τη δυνατότητα μιας κοινωνικής

μεταβολής. Σύμφωνα με τον Λυοτάρ, το αντικείμενο, όπως μας δίνεται πρωταρχικά, αναδεικνύει την ύπαρξη μιας ουδέτερης πραγματικότητας (ούτε υποκειμενικής, ούτε αντικειμενικής) (Lyotard, 1954). Το νόημα είναι αμφίσημο και αποκαλύπτεται μέσα από τη διαφορούμενη γλώσσα του «ναι και όχι» (σ. 30). Επιδίωξη του Λυοτάρ αποτελεί η αποφυγή της εσωστρέφειας του λόγου, η οποία καταργεί την απόσταση ή τη διαφορά μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας, λέξης και πράγματος κ.ά., προκειμένου να διασφαλιστεί η δυνατότητα μιας πραγματικής κριτικής επί τη βάση μιας προ-κατηγορικής, προ-λογικής ενότητας.

Το βιβλίο *Γιατί φιλοσοφούμε;* περιλαμβάνει τέσσερις διαλέξεις εισαγωγής στη φιλοσοφία, οι οποίες δόθηκαν για τους φοιτητές της Προπαιδευτικής στη Σορβόνη, το φθινόπωρο του 1964. Τα κείμενα, τα οποία εκδόθηκαν για πρώτη φορά στη γαλλική γλώσσα το 2012, προλογίζει η κόρη του Λυοτάρ, ακαδημαϊκός και φιλόσοφος, Κορίν Ενοντώ (Corinne Enaudeau).

Στην πρώτη διάλεξη με τίτλο «Γιατί να επιθυμούμε» ο φιλόσοφος θέτει, με μια διακριτική *χειρονομία* (geste) αναδιατύπωσης, το ερώτημα «Γιατί να φιλοσοφούμε;» (Lauret, 2012). Η αναγκαιότητα του φιλοσοφείν εκπηγάει από την επιθυμία ως κίνηση ενός πράγματος προς εκείνο που του λείπει (Άλλο), το οποίο είναι παρόν διά της απουσίας του. Η επιθυμία συνιστά την *προθεσιακότητα* (intentionnalité) που τα κρατά ενωμένα μέσα από τη συμμετρική και αντιφατική δομή της (Έρως – Θάνατος) (Lauret, 2012). Αποτελεί την αρχέγονη δύναμη (force) που ενώνει και χωρίζει τους όρους μιας σχέσης. Στο *παιγνίδι* της επιθυμίας που παίζεται μεταξύ Αλκιβιάδη και Σωκράτη στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνα, η σοφία αποτελεί το αντικείμενο μιας διαρκούς αναζήτησης. Η ικανοποίησή της, δηλαδή η *ενότητα* της φιλοσοφίας με το Άλλο της, καθίσταται αδύνατη. Αντικείμενο της επιθυμίας δεν υφίσταται, καθώς το επιθυμούμενο έχει άγνωστη, ατελή και λανθάνουσα μορφή. Υποκείμενο της επιθυμίας επίσης δεν υπάρχει, εφόσον η ολοκλήρωση της ύπαρξης έχει ανάγκη αυτό που της λείπει (Lauret, 2012). Άρα, «φιλοσοφώ δε σημαίνει επιθυμώ τη σοφία, σημαίνει επιθυμώ την επιθυμία» (σ. 40), δηλαδή το κενό, την έλλειψη, καθώς η ενότητα κάθε πράγματος εξαρτάται από τα επιμέρους στοιχεία που το συγκροτούν (παρουσία-απουσία). Το φιλοσοφείν συνυπάρχει *εγγενώς* με το *μη-φιλοσοφείν* ως αποτέλεσμα της κοινής επιθυμίας των φιλοσόφων για ενότητα (παθητική δύναμη του λόγου) και όχι ως απόρροια μιας έλλογης διαμεσολάβησης (ενεργητική δύναμη του λόγου). Η (επι)στροφή στον Σίγκμουντ Φρόυντ (Sigmund Freud, 1856-1939) διευκολύνει

τον Λυοτάρ να ξεφύγει από έναν αντικειμενικό προσδιορισμό της φιλοσοφίας, αναδεικνύοντας την αρχέγονη ενότητα του κόσμου μέσα στην πολλαπλότητά του και την αθεμελιώτη σχέση του με τον άνθρωπο.

Η δεύτερη διάλεξη αναφέρεται στην απώλεια της ενότητας και στον θάνατο του νοήματος ως ρίζας της φιλοσοφίας. Οι σημασιακές αντιθέσεις (σώματος – πνεύματος, αναγκαιότητας – ελευθερίας κ.ά.) έγιναν αντιθέσεις «μεταξύ απόλυτης υποκειμενικότητας και απόλυτης αντικειμενικότητας», όπως έχει επισημάνει ο Γκέοργκ Βίλχελμ Φρίντριχ Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831), οδηγώντας στο σχίσμα ανάμεσα στην πραγματικότητα και στο νόημα (σ. 49). Όμως, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο (6ος - 5ος αι. π.Χ.), το νόημα του κόσμου βρίσκεται εδώ και όχι κάπου αλλού, ενώ η ενότητα του κόσμου προκύπτει από την ποικιλομορφία του, λαμβάνοντας τη μορφή πολέμου. Η απώλεια της μαρτυρίας αυτής της ενότητας και του πολέμου ταυτίζεται ιστορικά με τον θάνατο του Σωκράτη (469-399 π.Χ.), ο λόγος του οποίου την πιστοποιούσε. Έκτοτε, ο προβληματισμός των ανθρώπων για το νόημα (γιατί κάνουν ό,τι κάνουν) οδήγησε στον διαχωρισμό της κοινωνικής πρακτικής από τον στοχασμό. Στο εν λόγω σχίσμα εντοπίζεται η «πηγή της ανάγκης του φιλοσοφείν» (Χέγκελ) (σ. 43). Για τον Λυοτάρ, η ενότητα δεν έχει χαθεί εφόσον την επιθυμούμε, μιλάμε γι' αυτήν. Εάν, όμως, η ενότητα του κόσμου προκύπτει από την ποικιλομορφία του (δομή), τότε η απώλεια του νοήματος καθιστά το παρόν ανολοκλήρωτο μην επιτρέποντας τον χωρισμό του από το παρελθόν και το μέλλον. Η ασυνέχεια λόγων και σκέψεων «μαρτυρεί κατ' αντίφαση μια συνέχεια» (σ. 59), την ύπαρξη του Ενός μέσα στο Πολλαπλό. Εν ολίγοις, η ανταλλαγή των λόγων «εκτυλίσσεται σε μια πλατιά χρονική διάρκεια» (σ. 61) θέτοντας ζήτημα συμπίεσης της ιστορίας της φιλοσοφίας με μια φιλοσοφία της ιστορίας, απαλλαγμένη από κάθε θεμέλιο ή αρχή προκειμένου να καταστεί η φιλοσοφία ποικίλη και ασυνεχής.

Ερμηνεύοντας τη φιλοσοφία ως επιθυμία της επιθυμίας, ο Λυοτάρ στην τρίτη διάλεξη επιχειρεί να προσδιορίσει τη σχέση του φιλοσοφικού λόγου με το Άλλο του (αντικείμενο), διατυπώνοντας μια διπλή άρνηση (négation) ή αντιστροφή (inversion). Ο λόγος δεν δημιουργείται από το υποκείμενο (1η άρνηση). Το πραγματικό υποκείμενο του λέγειν δεν είναι «ο λέγων αλλά το λεγόμενο» (Ηράκλειτος). Ο λόγος έρχεται να δηλώσει μια κατάσταση (situation) που βιώνουν οι άνθρωποι μεταξύ τους *ενόσω* ζουν (Lyotard, 1992, σ. 116-117), εγκαθιστώντας το (σιωπηλό) νόημα της στην τάξη του. Στην επικοινωνία μεταξύ Σωκράτη και Αλκιβιάδη, η σοφία δεν

υφίσταται ως πραγματικό αντικείμενο. Το μόνο που υπάρχει είναι η ανταλλαγή σκέψεων και χειρονομιών ως συνενοχής, η οποία δεν έχει ακόμη δηλωθεί από κανένα. Εάν, όμως, σκέφτομαι σημαίνει μιλώ, τότε το νόημα δεν έρχεται ολόκληρο τυλιγμένο με λέξεις, δεν αποτελείται από αρθρωμένα σημεία (*signes*) (2η άρνηση). Όταν κάποιος μιλά, λειτουργεί στο επίπεδο των λέξεων (*σημαίνον*) και στο επίπεδο του νοήματος (*σημαινόμενο*). Το νόημα είναι την ίδια στιγμή απόν ως βουβή εμπειρία και παρόν ως λόγος, αποσπώντας «τις λέξεις από ένα δίκτυο σημείων, στο οποίο οι άλλοι και εγώ συνανήκουμε» (σ. 74). Η συν-γέννηση γλώσσας και νοήματος υποδηλώνει την ύπαρξη ενός κόσμου που χαρακτηρίζεται από την κοινή επιθυμία για ενότητα (κοινωνική πρωταρχικότητα). Μέσα από αυτή τη διπλή χωροχρονική μετατόπιση του αντικειμένου, ο Λυοτάρ αναδεικνύει το προ-συνειδητό ως τον αρχέγονο τόπο (*lieu*) όπου διασταυρώνονται όλες οι εμπειρίες, αποβλέποντας στην ενσωμάτωση του σιωπηλού νοήματος στον στοχασμό (νοήμονα λόγο). Το παιγνίδι της ανταλλαγής των ρόλων επιτρέπει σε κάθε συνομιλητή να μπει στη λογική του άλλου προκειμένου να την αναιρέσει δημιουργώντας εντός του το κενό, την έλλειψη που ο ίδιος αισθάνεται. Επιθυμώντας την ενότητα, η φιλοσοφία ξεκινά πάντα από την αρχή αποφεύγοντας τη στείρα επανάληψη των αντίστοιχων θέσεων. Παράλληλα, προσφέρει τη δυνατότητα διαμόρφωσης ενός λόγου στη βάση μιας συνομιλίας προγενέστερης όλων των αρθρωθέντων λόγων, καθώς η ανάγκη του φιλοσοφείν εκπηγάει από την απουσία διαλόγου ανθρώπου - κόσμου, δηλαδή από τη *σιωπή* (*silence*).

Στην τέταρτη διάλεξη ο Λυοτάρ επικεντρώνεται στο ζήτημα της κοινωνικής μεταβολής ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την αποκατάσταση της ιστορικής σχέσης του κοινωνικού υποκειμένου με τον κόσμο. Η φιλοσοφία ως προϊόν καταπιεσμένης επιθυμίας διαχωρίζεται πλήρως από την πράξη καθιστώντας πραγματικό κάτι που δεν είναι. Μεταθέτει, δηλαδή, σε έναν «μεταφυσικό» κόσμο αυτό που ανήκει στον εδώ κόσμο, παράγοντας έναν λόγο αλλοτριωμένο, ιδεολογικό. Όπως, όμως, έχει τονίσει ο Καρλ Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883), «Δεν αρκεί η σκέψη να αποζητά την πραγμάτωση, πρέπει και η πραγματικότητα να αποζητά τη σκέψη» (Marx, 2009, σ. 138). Ο κόσμος συνιστά μια πραγματικότητα, η οποία συμπεριλαμβάνει τις τάσεις που διασφαλίζουν τη δυνατότητα μετασχηματισμού της. Η έλλειψη μιας άλλης οργάνωσης σχέσεων, η οποία κυφορείται, αλλά δεν μπορεί να απελευθερωθεί από τις παλαιές κοινωνικές μορφές, είναι πραγματική. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον,

σύμφωνα με τον Μαρξ, «Η ανθρωπότητα αναθέτει στον εαυτό της μόνο καθήκοντα, τα οποία μπορεί να εκπληρώσει» (Marx, 2016, σ. 20). Ο μετασχηματισμός του κόσμου απαιτεί την τροποποίηση του «πραγματικού», ήτοι την αποκωδικοποίηση του λανθάνοντος νοήματος, το οποίο εκπηγάξει από την ίδια τη ζωή και όχι από τη σημασία των λέξεων (signification). Το νόημα δεν είναι δοσμένο, μένει να αρθρωθεί με τη συνδρομή της φιλοσοφίας (Lauret, 2012), επιτρέποντας την πλήρωση της έλλειψης στην πράξη. Αυτή «την παρουσία της έλλειψης μέσω του λόγου» (σ. 108) πιστοποιεί η μη-φιλοσοφία απελευθερώνοντας το διττό νόημα των πραγμάτων, τη δυνατότητα και την α-δυνατότητα αναπαραγωγής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων. Οι αντιπαλότητες δεν λαμβάνουν αποκλειστικά τη μορφή αντίθεσης (εξωτερικότητα), αλλά και τη μορφή διαφοράς (εσωτερικότητα). Ο εν λόγω δεσμός διασφαλίζει τη ρήξη ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, στους καπιταλιστές και το προλεταριάτο. Ο λόγος πρέπει να στοχαστεί το προλεταριάτο (σιωπηλό νόημα), αφού προηγουμένως έχει προσαρμοστεί στην έλλειψή του. Η πιστοποίηση αυτής της έλλειψης, δηλαδή η απόσταση ή διαφορά ανάμεσα στον λόγο και στο λέγειν, στην πράξη και στο πράττειν, διασφαλίζει τους όρους μιας πραγματικής κριτικής και μιας σιωπηλής μεταμόρφωσης της κοινωνίας.

Εστιάζοντας στο πρόβλημα του Άλλου, ο Λυοτάρ αποβλέπει στη διόρθωση του μαρξισμού διαμέσου της φαινομενολογίας και της ψυχανάλυσης. Αναδεικνύει την επιθυμία ως πηγή του διττού νοήματος της πραγματικότητας και τη δυνατότητα του φιλοσοφείν να είναι απόν μέσα από την ασυνέχεια των λόγων και των σκέψεων (μη-φιλοσοφείν). Ενσωματώνοντας τη βουβή εμπειρία, τη σιωπή στον νοήμονα λόγο, επιδιώκει να διατηρήσει τη διαφορά μεταξύ δύο ετερογενών πεδίων, της αντίληψης και της συνείδησης. Ωστόσο, δεν θα καταφέρει να ξεφύγει από τη συγκρότηση ενός ενιαίου φιλοσοφικού λόγου πριν από το *Discours, Figure* (1971). Έκτοτε, η ολοκλήρωση του νοήματος και ο ενιαίος φιλοσοφικός λόγος αντικαθίστανται από τον «θάνατο» των λέξεων, τη μη-τελείωση του νοήματος και την αποσπασματικότητα. Οι αντιθέσεις του φιλοσοφικού λόγου (discours) και της γλώσσας (langue) αποδομούνται μερικώς, σε μια προσπάθεια το Άλλο να βρει την έκφρασή του στο πεδίο της τέχνης, εκβάλλοντας σε έναν αντί-λογο (anti-parole).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Lauret, Pierre (2012). " Recension de J. F. Lyotard, *Pourquoi philosopher?* " *Les Carnets des Cahiers Philosophiques*, 10 Ιουλίου 2012, <https://cahiersphilosophiques.hypotheses.org/828>. Ανακτήθηκε 2 Οκτωβρίου 2020.
- Lyotard, Jean-François (1992). *La Phénoménologie*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Lyotard, Jean-François (2020). *Γιατί φιλοσοφούμε;* Μτφ. Μ. Πατεράκη-Γαφέρη. Αθήνα: Πλέθρον.
- Marx, Karl (2009). *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'*. Trans. A. Jolin - J. O' Maley. New York: Cambridge University Press.
- Μαρξ, Καρλ (2016). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Μτφ. Χ. Μπαλωμένος. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Alain Badiou με τον Gilles Haéri, Εγκώμιο για τα μαθηματικά

Εκδόσεις Πατάκη, 2017 σ. 128

Μετάφραση: Φ. Σιατίτσας

Εύη Μικράκη-Πετρουλά

Στο τρίτο, κατά σειρά έκδοσης, *Εγκώμιο*, ο Γάλλος φιλόσοφος Alain Badiou αποδέχεται την πρόσκληση του Gilles Haéri¹ για έναν διάλογο πάνω στα μαθηματικά. Έχουν προηγηθεί το *Εγκώμιο για τον έρωτα* και το *Εγκώμιο για το θέατρο*, στα οποία ο φιλόσοφος μιλά για τις «αλήθειες» του έρωτα και της τέχνης αντίστοιχα. Οι διάλογοι αυτοί μπορούν να ενταχθούν στα πλαίσια της πολυετούς φιλοσοφικής στρατηγικής του για την εγκαθίδρυση της «εμμένειας των αληθειών». Αλήθειες, κατά τον Badiou, είναι καινοτόμες δημιουργίες της ανθρώπινης δραστηριότητας που έχουν καθολική αξία κι εμφανίζονται σε τέσσερις διακριτές κατηγορίες: την επιστήμη, την τέχνη, την πολιτική και τον έρωτα.

Καθότι γραμμένο με τη μορφή διαλόγου, το *Εγκώμιο για τα μαθηματικά*, εκ πρώτης όψεως, θυμίζει το πνεύμα του βιβλίου *Διάλογοι* του Καστοριάδη, στο οποίο

¹ Ο Gilles Haéri έχει σπουδάσει φιλοσοφία και είναι διευθυντής των εκδόσεων Flammarion, οι οποίες φιλοξενούν την πρωτότυπη έκδοση του βιβλίου (*Éloge des mathématiques*, 2015). Έχοντας απορρίψει, ωστόσο, την πιθανότητα της τυχαίας συνάντησής τους με τη φιλοσοφία, είναι ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στους «νέους» φιλοσόφους που προάγουν την ιδέα μιας εξειδικευμένης φιλοσοφίας, απομακρυσμένης από τις συνθήκες ύπαρξης και σχηματισμού των εννοιών της, και δεν διστάζει να χαρακτηρίσει την εν λόγω κατεύθυνση «αντι-φιλοσοφική».

καταγράφονται οι συζητήσεις του Έλληνα φιλοσόφου με έναν μαθηματικό, έναν ψυχαναλυτή, έναν βιολόγο κι έναν ποιητή· συζητήσεις που ανοίγουν νέα παράθυρα στη φιλοσοφική σκέψη, χωρίς να ακολουθούν μία προκαθορισμένη διαδρομή. Αντιθέτως, ο Badiou φαίνεται να έχει μια πολύ συγκεκριμένη ατζέντα σημείων τα οποία επιθυμεί να αναλύσει και δράττεται της ευκαιρίας μέσω των ερωτήσεων του Χαέρι. Στόχος του δεν είναι να παρέχει στο ευρύ κοινό μία ακόμη σύνοψη της ιστορίας των μαθηματικών ή μια εκλαϊκευμένη επισκόπηση της φιλοσοφίας τους. Το εγχείρημά του είναι δυσκολότερο: κάνοντας χρήση όλων των γνωστικών εργαλείων που έχει στη διάθεσή του, επιχειρεί να αναδείξει με τρόπο απτό την ουσιώδη σχέση των μαθηματικών με την ολότητα αυτού που υπάρχει κι εν συνεχεία, να αναβιώσει τη φιλοδοξία για μία ορθολογική μεταφυσική βασισμένη σε αυτά.

Σε πλήρη σύμπνοια με τον Πλάτωνα, υποκλίνεται ευθύς εξαρχής ενώπιον των μαθηματικών, θεωρώντας τα προκαταρκτικό όρο για τη γέννηση της φιλοσοφίας τον 5ο αιώνα π.Χ. στην Ελλάδα. Η μέθοδος της απόδειξης –με ίχνη της να εντοπίζονται ήδη με τη μορφή τής εις άτοπον απαγωγής στη σκέψη του Παρμενίδη– έρχεται να αντικαταστήσει την αφήγηση, εισάγοντας την έννοια της καθολικής αλήθειας, απελευθερωμένης για πρώτη φορά από τα δεσμά της μυθολογίας και της θρησκείας. Κι ενώ τα μαθηματικά παρέχουν στη φιλοσοφία (και μετέπειτα στην επιστήμη) το απαραίτητο τυπικό στήριγμα για την αυτόνομη συγκρότησή της, προσφέροντας μία γλώσσα καθολικής εμβέλειας, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ότι ο Badiou τείνει να συμφωνήσει με τον Kant πως «η εμφάνιση των μαθηματικών δεν είναι μια ιστορική αναγκαιότητα, είναι επινόηση που απορρέει από την ενδεχομενικότητα» (σ. 40-41).

Άλλωστε, το δικό του φιλοσοφικό σύστημα είναι σε σημαντικό βαθμό θεμελιωμένο στα μαθηματικά. Διευκρινίζοντας ότι το πρόβλημα του ορισμού των μαθηματικών είναι αμιγώς φιλοσοφικό και όχι μαθηματικό, με την ουσία του να συγκεντρώνεται στην κατανόηση της φύσης της μαθηματικής σκέψης –ένα ζήτημα που διαχρονικά απασχολεί τον κλάδο της φιλοσοφίας των μαθηματικών– διακρίνει δύο κύριες κατευθύνσεις στη σύλληψή τους: τη «ρεαλιστική» και τη «φορμαλιστική»²,

² Σε αυτό το σημείο υπάρχει ένας κίνδυνος παρανόησης: Με τον όρο «φορμαλισμός», ο Badiou εννοεί συγκεκριμένα τον φορμαλισμό των παιγνίων, δηλαδή το φιλοσοφικό ρεύμα που αντιμετωπίζει τα μαθηματικά σαν γλωσσικό παίγνιο, αδιαφορώντας για το οντολογικό τους status. Δεν αναφέρεται, λοιπόν, στον φορμαλισμό των όρων, ούτε και στον απαγωγισμό του Hilbert (που στη βιβλιογραφία συνήθως εντάσσεται στα πλαίσια του φορμαλισμού) ή τον φορμαλισμό του Curry (για τον οποίο τα μαθηματικά είναι μια αντικειμενική επιστήμη, με περιεχόμενο).

και τάσσεται, χωρίς περιστροφές, υπέρ της πρώτης. Τα επιχειρήματα που αντλεί εδώ, τόσο από την ιστορία των επιστημών όσο κι από την ίδια τη μαθηματική πρακτική, έχουν υφή ισχυρών ενδείξεων, που οι αντίπαλες απόψεις οφείλουν να λάβουν σοβαρά υπόψιν, παρά αυστηρής απόδειξης. Καταλήγει πως «τα μαθηματικά είναι η οντολογία, δηλαδή η ανεξάρτητη μελέτη των δυνατών μορφών του πολλαπλού ως τέτοιου, κάθε πολλαπλού και άρα όλων όσων είναι – γιατί ό,τι είναι, είναι πάντως μια πολλαπλότητα.» (σ. 80). Κι ανακηρύσσοντας τη θεωρία συνόλων ως μια απόλυτη θεωρία του αδιαφοροποιήτου πολλαπλού, στο *magnum opus* του, *Το είναι και το συμβάν*, τη χρησιμοποιεί προκειμένου να διασώσει την ιδιότητα της απολυτότητας των αληθειών, χωρίς την προσφυγή στην ιδέα ενός Θεού.

Οι δυνατότητες που παρέχουν τα μαθηματικά, όμως, δεν εξαντλούνται στα πεδία της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Ο Badiou μας υπενθυμίζει το αισθητικό μεγαλείο των μαθηματικών που πρώτος εξύμνησε ο Αριστοτέλης και διατείνεται πως «η ευτυχία, στα μαθηματικά περισσότερο από αλλού, είναι η δύσκολη απόλαυση του καθολικού» (σ. 108). Επιπλέον, η λειτουργία τους βάσει μιας κοινής νόρμας κι η ανεξαρτησία τους από τις κυρίαρχες γνώμες τα καθιστά ένα μοντέλο ελευθερίας. Έχοντας, μάλιστα, τονίσει από την αρχή ότι προϋπόθεση για τη μετάδοση οποιασδήποτε γνώσης είναι η δημιουργία της αίσθησης πως πρόκειται για κάτι ενδιαφέρον, εντοπίζει στη διαδικασία της μαθηματικής απόδειξης το παιδικό μείγμα του αινίγματος και της ευχαρίστησης και προτείνει την οργάνωση της διδασκαλίας των μαθηματικών γύρω από την έννοια του λυμένου μυστηρίου – διδασκαλία που οφείλει να βρίσκει εξωτερικό στήριγμα στη φιλοσοφία.

Πλέκοντας το εγκώμιο για τα μαθηματικά –και σε παράλληλο χρόνο, το εγκώμιο για την «αληθινή ζωή», όπως αποκαλεί τη ζωή του ελεύθερα προσανατολισμένου Υποκειμένου– ο Badiou προσφέρει στον αναγνώστη ένα κείμενο θαυμαστά πυκνό (δεδομένης της τόσο μικρής του έκτασης) και, ταυτόχρονα, απροσδόκητα απολαυστικό. Απαλλαγμένο από δύσκολους τεχνικούς όρους αλλά επαρκώς τεκμηριωμένο, το βιβλίο είναι προσιτό σε όλους κι επιδέχεται πολλαπλών αναγνώσεων, ανάλογα με το γνωστικό υπόβαθρο και το κέντρο βάρους των ενδιαφερόντων του καθενός. Ο Alain Badiou φαίνεται να κερδίζει το στοίχημα, πείθοντάς μας πως η γνώση που μας μεταδίδει είναι, το δίχως άλλο, συναρπαστική.

Η Εύα Μικράκη-Πετρουλά είναι τελειόφοιτος φοιτήτρια της Σχολής ΕΜΦΕ ΕΜΠ.

Stewart Shapiro

**Η Φιλοσοφία των Μαθηματικών:
Σκέψεις για τα Μαθηματικά**

Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 2005, σελ. 340

Μετάφραση: Κώστας Αθ. Δρόσος – Δημήτρης Σπανός

Γιώργος Κωνστάντος

Το συγκεκριμένο βιβλίο γράφτηκε από τον συγγραφέα, για να γίνει μια εισαγωγική επισκόπηση των Μαθηματικών από φιλοσοφική άποψη, αλλά και για να αναδείξει τη σχέση που υπάρχει μεταξύ Μαθηματικών και φιλοσοφίας των Μαθηματικών. Το βιβλίο (πρωτότυπος τίτλος: *Thinking about Mathematics: The Philosophy of Mathematics*) κυκλοφόρησε το 2000 από τις Oxford University Press. Σκοπός του συγγραφέα ήταν να γράψει ένα βιβλίο κατάλληλο να προσφέρει πληροφορίες για τη φιλοσοφία των Μαθηματικών σε όσους ενδιαφέρονται για τα Μαθηματικά, αλλά δεν έχουν πολλές γνώσεις φιλοσοφίας, αλλά και σε όσους ενδιαφέρονται για τη φιλοσοφία, αλλά δεν έχουν κάποιο μαθηματικό υπόβαθρο. Η προσπάθεια αυτή δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί επιτυχημένη, καθώς το βιβλίο, παρά το μικρό μέγεθος του, απαιτεί καλό μαθηματικό υπόβαθρο, καθώς και βασικές γνώσεις φιλοσοφίας, χωρίς να επαρκεί μόνο το ένα από τα δύο.

Ο Stewart Shapiro (1951-) είναι Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο και επιφανής ερευνητής στον χώρο της Φιλοσοφίας των

Μαθηματικών. Ο συγγραφέας επέλεξε να εργαστεί χωρίζοντας το βιβλίο σε τέσσερα μέρη, την Προοπτική, την Ιστορία, τις Τρεις Μεγάλες Σχολές και τη Σύγχρονη Σκηνή. Αντικειμενικά, το βιβλίο αυτό ήρθε για να καλύψει ένα κενό στη διεθνή βιβλιογραφία, καθώς οτιδήποτε αντίστοιχο υπήρχε μέχρι την έκδοσή του μπορεί να χαρακτηριστεί εκτός εποχής. Το βιβλίο είναι, επίσης, πλούσιο σε βιβλιογραφία, καθώς υπάρχει σε κάθε κεφάλαιο τμήμα το οποίο περιέχει βιβλιογραφικές παραπομπές, ενώ σε αρκετά σημεία κάνει προτάσεις για περαιτέρω μελέτη, προσφέροντας έτσι στον αναγνώστη την δυνατότητα να μελετήσει σε βάθος ένα συγκεκριμένο θέμα, το οποίο του κίνησε το ενδιαφέρον.

Ο συγγραφέας, αρχικά, προχωρεί μια εισαγωγή στη φιλοσοφία των Μαθηματικών, εξηγώντας μας απαραίτητες έννοιες για την κατανόηση του υπόλοιπου βιβλίου, όπως είναι ο ρεαλισμός, ο ιδεαλισμός και ο νομιναλισμός. Επίσης, μας αναφέρει τον λόγο ύπαρξης της φιλοσοφίας των Μαθηματικών, η οποία αποβλέπει στο να γίνει κατανοητή η θέση των Μαθηματικών στη ζωή των ανθρώπων, αναλύοντάς μας τις ερωτήσεις τις οποίες προσπαθεί να συζητήσει και περιλαμβάνοντας τις απαντήσεις που έχουν διατυπωθεί μέχρι σήμερα.

Στη συνέχεια, ο Shapiro παρεκβαίνει σε ιστορική αναδρομή, από την αρχαία Ελλάδα και τους ρασιοναλιστές, αναλύοντας τις απόψεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, και μετά περνάει στους εμπειριστές, τον Kant και τον Mill. Πιο συγκεκριμένα, ο Kant δεν ακολουθεί μια καθαρά εμπειριστική προσέγγιση, καθώς έχει προσπαθήσει να συνδυάσει τον εμπειρισμό και τον ρασιοναλισμό, κρατώντας μόνο τα θετικά και αποφεύγοντας τις αδυναμίες του καθενός. Και οι τέσσερις μεταξύ τους, όμως, έχουν σημαντικές διαφορές στον τρόπο προσέγγισής τους για τα Μαθηματικά και τις απόψεις που διατυπώνουν.

Έπειτα, εξετάζει τις τρεις θεμελιώδεις φιλοσοφικές θέσεις που κυριαρχούσαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Έτσι, λοιπόν, αρχικά, αναφέρεται στον *λογικισμό*, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα Μαθηματικά είναι λογική ή μπορούν να αναχθούν στη λογική. Στη συνέχεια, μας αναλύει τον *φορμαλισμό*, σύμφωνα με τον οποίο δεν υπάρχουν μαθηματικά αντικείμενα, αντιθέτως τα Μαθηματικά αποτελούνται από τύπους, οι οποίοι είναι αυστηρά ρυθμιζόμενες σειρές συμβόλων και αποκτούν νόημα μόνο όταν τους δοθεί φυσική ερμηνεία. Η τρίτη θέση στην οποία γίνεται αναφορά είναι ο *ιντουισιονισμός*, που υποστηρίζει ότι τα Μαθηματικά είναι επινόηση της ανθρώπινης νοημοσύνης και βασίζονται στη διαίσθηση.

Τέλος, έχοντας ολοκληρώσει την ιστορική αναδρομή του μέχρι τις πρόσφατες σχετικά δεκαετίες, ώστε να μας εξηγήσει την πορεία της φιλοσοφίας των Μαθηματικών και να προσφέρει το απαραίτητο ιστορικό υπόβαθρο, ο Shapiro καταλήγει στην ανάλυση των σύγχρονων θέσεων της φιλοσοφίας των Μαθηματικών, για να κατανοήσουμε την παρούσα κατάσταση του αντικειμένου. Η πρώτη από αυτές τις θέσεις είναι η ύπαρξη των Μαθηματικών ανεξάρτητα από τον μαθηματικό. Συγκεκριμένα, οι υποστηρικτικές της είναι οι *οντολογικοί ρεαλιστές*, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι τα Μαθηματικά υπάρχουν στη φύση, ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου. Η επόμενη θέση είναι αυτή των μαθηματικών σκεπτικιστών που ουσιαστικά είναι αντίθετη με των προηγούμενων, δηλαδή αρνούνται την ύπαρξη μαθηματικών αντικειμένων και θεωρούν ότι τα Μαθηματικά αποτελούν επινόηση του ανθρώπου. Την τρίτη θέση, των στρουκτουραλιστών, τη συνοψίζει η αξίωση ότι τα Μαθηματικά δεν αφορούν σε ατομικά αντικείμενα, αλλά σε μοτίβα και μορφές. Μεταξύ των στρουκτουραλιστών παρατηρούνται διαφορές σε σχέση με τις απόψεις τους για την ύπαρξη των Μαθηματικών, σε αντίθεση με τις προηγούμενες δύο ομάδες που είχαν σαφή «θέση». Μάλιστα, υποστηρικτής της θεωρίας των στρουκτουραλιστών είναι και ο ίδιος ο Shapiro, όπως αναφέρει και μέσα στο βιβλίο του, αλλά παρ' όλα αυτά θεωρούμε ότι παραμένει αμερόληπτος.

Αναμφισβήτητα, το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί ένα εξαιρετικό αποτέλεσμα δουλειάς του καθηγητή Shapiro, ο οποίος κατάφερε να δημιουργήσει έναν εισαγωγικό οδηγό για κάποιον που επιθυμεί να ασχοληθεί με την φιλοσοφία των Μαθηματικών, ο οποίος όμως προϋποθέτει κάποιες βασικές γνώσεις μαθηματικών και φιλοσοφίας, ώστε να μπορεί ο αναγνώστης να αντιληφθεί τις έννοιες που παρουσιάζονται στο βιβλίο. Αποτελεί σίγουρα ευχάριστο ανάγνωσμα για όλους όσοι ασχολούνται με τα Μαθηματικά ή τη Φιλοσοφία και θα ήταν χρήσιμο ακόμη και σε όσους ασχολούνται ήδη σε βάθος με τη φιλοσοφία των Μαθηματικών, οι οποίοι θα μπορούσαν να ανατρέξουν και να αντλήσουν γρήγορα και εύκολα κάποιες, ελλιπείς για το επίπεδό τους, πληροφορίες για τις απόψεις διάσημων φιλοσόφων.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο θα μπορούσε να είναι λίγο μεγαλύτερο και πιο αναλυτικό σε ορισμένα σημεία, ώστε να γίνεται και πιο κατανοητό στο ευρύ κοινό, αλλά ο Shapiro κατάφερε να το κρατήσει περιεκτικό και εντός θέματος, χωρίς να κουράζει τον αναγνώστη. Μπορεί να προσφέρει μια άλλη οπτική γωνία της επιστήμης τους στους μαθηματικούς και στους φιλόσοφους, βοηθώντας τους να αντιληφθούν

μια άλλη πλευρά της επιστήμης τους και να διευρύνουν τους ορίζοντές τους κατανοώντας τη σχέση και τις ομοιότητες των Μαθηματικών με την Φιλοσοφία.

Ο Γιώργος Κωνστάντος (1999 -) είναι τελειόφοιτος της ΣΕΜΦΕ.

Χρήστος Τσιρώνης

**Ο καταναλωτισμός στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία:
Τομές στο έργο του Z. Bauman**

Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, 2013, σ. 300

Άρια Αγγελική Μπουσουλέγκα

Το βιβλίο του Χρήστου Τσιρώνη με τίτλο *Ο καταναλωτισμός στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία: Τομές στο έργο του Z. Bauman* αποτελεί ουσιαστικά ένα εγχειρίδιο, ένα πολύτιμο βοήθημα κοινωνιολογίας που καλύπτει σχεδόν όλο το συγγραφικό έργο του Zygmunt Bauman αναλύοντας τον τρόπο σκέψης του.

Ο Zygmunt Bauman (1925-2017) αποτελεί έναν μεγάλο στοχαστή, κοινωνιολόγο, με ευρύτατες σπουδές στις κοινωνικές επιστήμες. Υπήρξε ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Λιντς. Οι επιδράσεις στο έργο του είναι εμφανείς και οι κατευθυντήριες γραμμές του εκκινούν από τον Καρλ Μαρξ και τον Μαξ Βέμπερ, πολύ σημαντικούς Κοινωνιολόγους και στοχαστές στον χώρο των Κοινωνικών Επιστημών και της Κοινωνιολογίας. Η ηθική διάσταση στο έργο του και στις θέσεις του, τα οποία βρΐθουν ιδεών και μεστού περιεχομένου με κριτική κι όχι δογματική διάσταση, είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας. Προσεγγίζει την Κοινωνιολογία ηθικά και όχι μονοδιάστατα. Ο Τεοντόρ Αντόρνο, ο Κορνήλιος Καστοριάδης και ο Εμανουέλ Λεβινάς επίσης αποτελούν πρόδηλα επιρροές του, κι αυτό συνιστά σημαντικό κριτήριο για τη σκέψη και τη θεώρησή του.

Η στάση του δεν είναι μονολιθική, ούτε δογματική. Χρησιμοποιεί α' πληθυντικό πρόσωπο, για να αποδώσει πληθώρα σκέψεων και στοχεύσεων με συγκεκριμένο κέντρο και βάρος σημασιολογικό. Οι άνθρωποι μπορούν να βελτιώσουν τη ζωή τους ποικιλότροπα, εάν αντιληφθούν σε βάθος τις επιθυμίες τόσο των δικών τους όσο και των άλλων. Αυτός ο σφαιρικός τρόπος σκέψης θα βοηθήσει σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος δρα, αλλά και αντιδρά.

Η ποικίλη αρθρογραφία του όπως και η εργογραφία του μαρτυρούν περίτρανα πως η εργασία, ο καταναλωτισμός κι η μετανεωρικότητα είναι εκφάνσεις της ζωής του ανθρώπου και της ευρύτερης θεώρησής του. Η ηθική, η παγκοσμιοποίηση, ο πολιτισμός ως πράξη, οι κοινωνικές ανισότητες, η αβεβαιότητα και ο φόβος, όπως κι η αντικουλτούρα σε συνδυασμό με τη θνητότητα, τον νεοφιλελευθερισμό σπλίζουν τη σκέψη και τις θέσεις του. Για αυτόν ο άνθρωπος και η καταναλωτική κοινωνία σκιαγραφούν μια συνθήκη ιδιαίτερη για την ανθρώπινη οντότητα την οποία κι εξετάζει σε βάθος και πολυπρισματικά.

Το βιβλίο του Χ. Τσιρώνη αποτελεί μία μελέτη του έργου του Ζ. Bauman αλλά ταυτόχρονα και μία μελέτη του σύγχρονου πολιτισμού στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται ο καταναλωτισμός, ένας όρος που έχει απασχολήσει πολλούς θεωρητικούς και κοινωνιολόγους, μέσα σε αυτούς και τον Ζ. Bauman. Ο καταναλωτισμός πλέον στις μέρες μας έχει κυριαρχήσει στη σύγχρονη κοινωνία, κι αυτό είναι γεγονός αναμφισβήτητο. Αυτό αφορά σε δημόσιο και ιδιωτικό λόγο και έχει ενεργοποιήσει κι άλλες παραμέτρους επιστημονικά αλλά και κοινωνικά. Ο πολιτισμικός ρόλος της κατανάλωσης είναι εμφανής και σε άλλες παραμέτρους της ανθρώπινης ζωής και υπόστασης. Οι επιρροές, οι κοινωνικές τάσεις, ο τρόπος αλληλεπίδρασης αλλά και το πώς λειτουργεί η πολιτισμική πρακτική ενεργοποιούν πολλές άλλες συνιστώσες. Πλέον είμαστε μια καταναλωτική κοινωνία, στην οποία τα αγαθά που παράγονται και διαφημίζονται λειτουργούν πολύ ελκυστικά απέναντι σε όλους τους ανθρώπους. Το πώς ένας άνθρωπος νοσηματοδοτεί τη ζωή του καθορίζει σε πολλές περιπτώσεις και την ίδια τη ζωή του, αλλά και τον γενικότερο τρόπο σκέψης του. Το ποια καταναλωτικά αγαθά θα επιλέξει σχετίζονται και με το τι στόχους έχει και τι επιθυμίες, γενικότερα. Η κοινωνική παρουσία, οι επιλογές και η κοινωνική συσσωμάτωση ανοίγουν το πεδίο για τις γενικότερες αναζητήσεις και κοινωνικές επιλογές. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι δρουν και λειτουργούν είναι, εν πολλοίς, και ο δρόμος, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο κινούνται, επενδύουν, καταναλώνουν

και ζουν. Υιοθετώντας μια σφαιρική θεώρηση, αυτό συνιστά πολύ σημαντική δυναμική για τον άνθρωπο, καθώς έτσι ο ίδιος θα διαμορφώσει και τη ζωή του αλλά και τις ευρύτερες σχέσεις του. Η αδήριτη ανάγκη για κάλυψη επίπλαστων αναγκών συχνά δεν αφήνει κανένα περιθώριο για κριτική και αυτοέλεγχο. Οι ανεκπλήρωτες επιθυμίες γίνονται στόχος και, παράλληλα, ο άνθρωπος καταλήγει σε κυνηγό αυτών των επιθυμιών, χωρίς να ελέγχει εκ προοιμίου τις όποιες επιλογές και συνθήκες.

Η νεότερη οικονομική θεωρία, η εκβιομηχάνιση κι η τεχνολογική εξέλιξη συνδυαστικά με τη λαίλαπα των διαφημίσεων εξυψώνουν τον οικονομικό πλούτο και τη δύναμή του και πλέον το κοινωνικό σύστημα εξαπλώνεται με πολλές επιπλέον καταναλωτικές κι εθιστικές ανάγκες. Οι στόχοι της οικονομικής ανάπτυξης σχετίζονται με την παραγωγή, αλλά και την κατανάλωση που οι επιταγές της ζωής επιβάλλουν ποικιλότητα. Η αξιακή ρύθμιση κι εννοιολόγηση των όρων ζωής δεν είναι απλή αλλά ούτε και τυχαία. Ο Μαξ Βέμπερ ασχολήθηκε επισταμένως με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι καταναλώνουν ή δεν καταναλώνουν. Ο καταναλωτισμός βέβαια έχει έντονη ψυχοσυναισθηματική διάσταση, που δεν είναι αμελητέα. «Καταναλώνω, άρα ζω κι είμαι χαρούμενος» μία φράση που θα μπορούσε όχι τυχαία να αποτελέσει μότο της εποχής και της κοινωνίας. Η ταυτότητα και το κοινωνικό γόητρο χαράσσουν έναν δρόμο πολύ σημαντικό για τον άνθρωπο και για αυτό που ο ίδιος ορίζει στο σήμερα.

Ο κοινωνιολογικός στοχασμός εδώ δεν είναι αδύναμος αλλά ούτε και ανεδαφικός. Τα κοινωνικά υποκείμενα με την κατανάλωση και την υπερκατανάλωση διάγουν τον βίο τους και δομούν τη σκέψη τους, χωρίς όμως πρόσθετες ουσιαστικές προσεγγίσεις τις περισσότερες φορές. Η εξωτερική εμφάνιση κατά τον Bauman είναι εκείνη που θα θεμελιώσει την ανθρώπινη ζωή και προσωπικότητα. Οι νέες νοηματοδοτήσεις και οι νέες προκλήσεις θα φέρουν πολλά αποτελέσματα στη ρευστή πραγματικότητα και η κοινωνική διάκριση και υπεροχή λειτουργούν αθροιστικά στη σύγχρονη κοσμοθεωρία και πράξη.

Η κοινωνική λειτουργία και πράξη θα εγείρει πληθώρα άλλων παραμέτρων για την ανθρώπινη ζωή, όπως ο ίδιος ο Z. Bauman φρονεί ασπασζόμενος τη θέση του Θ. Βέμπλεν που επικεντρώνεται στην κοινωνική κινητικότητα. Η δυναμική αποστασιοποίηση από τις οικονομικές και βιοτικές ανάγκες έχει και μια άλλη συνιστώσα ενεργή που δεν είναι αδιάφορη αλλά ούτε και ήσσονος σημασίας. Όπως αναλύει διεξοδικά ο συγγραφέας, σύμφωνα με τον Z. Bauman ο χρόνος στη σύγχρονη

κοινωνία με τις πολλαπλές ανέσεις και δυνατότητες αποκτά και την έννοια του «έχω χρόνο για δαπάνη και κατανάλωση», άρα μπορεί να νοηθεί και ως επιρρέπεια μη ελεγχόμενη. Ο χρόνος εργαλειοποιείται προς τον άξονα και τη γραμμή της κατανάλωσης και του ευ ζην, με τη μαζικότητα της κατανάλωσης, αλλά και του life style. Ο τρόπος με τον οποίο η εικόνα επιβάλλεται αγγίζει την υπερβολή της βιωμένης πραγματικότητας. Ορμώμενος από τις θέσεις του Π. Μπουρντιέ, υποστηρίζει πως η ενσωμάτωση και η διάκριση δεν είναι διαδικασία απλή και ήρεμη. Οι συγκρούσεις και οι κοινωνικές εντάσεις διαδέχονται η μία την άλλη και η ανισότητα κυριαρχεί. Το πολιτισμικό κεφάλαιο επηρεάζει και αυτό καταλυτικά την καταναλωτική δύναμη και ο πολιτισμός κάθε κοινωνίας συνδέεται με αντίστοιχους τρόπους αντιλήψεων. Όσο πιο εξελιγμένο το μοντέλο, τόσο πιο εξελιγμένη και η ταχεία κατανάλωση. Οι νόρμες και το αποδεκτό ή μη είναι από τα πιο σημαντικά σημεία που πρέπει να μας απασχολούν και να κεντρίζουν τη σκέψη μας και το ενδιαφέρον μας.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναφέρεται στη θέση του Z. Bauman για την αμφίδρομη σχέση της υπερκατανάλωσης και της αφθονίας. Η αφθονία εξ ορισμού ανοίγει τον δρόμο για πολλές επιπλέον καταναλωτικές ανάγκες και επιλογές, χωρίς όμως να αφήνει συχνά το περιθώριο για κριτική κι αντιληπτική ικανότητα. Τα αποκτώμενα αντικείμενα, όπως ο ίδιος αναφέρει, ασκούν έναν κυριαρχικό ρόλο στη ζωή μας, καθώς μονίμως πλαισιώνουν την εικόνα του κάθε ανθρώπου και τον τρόπο ζωής του. Η διαδικασία μετάβασης βέβαια από την επιθυμία στην κατανάλωση είναι διακαής και συνεχής, ακόρεστη. Ο κοινωνικός κομορμισμός, όπως και η προσωπική έκφραση, συνδέονται και με άλλα πρόσθετα φαινόμενα, όπως η μαζικοποίηση. Η κοινωνική εικόνα, ο μαζικός τρόπος ζωής που εμμένει στην επιφάνεια και στο θεαθήναι και η ενσωμάτωση των κοινωνικών ρόλων δεν είναι καθόλου αδιάφορη και επιφανειακή.

Επιπρόσθετα, προσεγγίζεται η ταυτότητα που, σύμφωνα με τον Z. Bauman, έχει πλέον άλλον χαρακτήρα, μη παραδοσιακό, για να τονιστεί πως ξεφεύγει από τα όρια της αυτονομίας και του αυτοπροσδιορισμού και εισέρχεται σε ένα νέο πλαίσιο και περιβάλλον, όπου οι καταναλωτικές τάσεις ορίζουν την πραγματική της υπόσταση δίνοντας λιγότερη ουσία στον ανθρώπινο χαρακτήρα. Οδεύουμε στον σχηματισμό μιας καταναλωτικής ορδής με επιτακτικό κι εξουσιαστικό ρόλο και χαρακτήρα. Η ταυτότητα δυστυχώς γίνεται a la carte, δεν την ενδιαφέρει τίποτε άλλο πλην της απόκτησης ολόενα και περισσότερων υλικών αγαθών. Η φαντασιακή συνταύτιση

με τα προβεβλημένα πρότυπα είναι κοινός άξονας και γνώμονας της ανθρώπινης φύσης και ζωής.

Ως εκ τούτου, όλα μετατρέπονται σε αφομοιωτική μετάλλαξη ιδεών κι αξιών. Η ανθρωπότητα έχει μπει πλέον σε αυτή τη δίνη της ζωής με τα καταναλωτικά πρότυπα και τη συναισθηματική και οικονομική αφαίμαξη, όπου ο λόγος ο ουσιαστικός κι οι αξίες είναι ανύπαρκτες. Από σημαίες και σύμβολα και διαφημιστικά πρότυπα καταλήγουμε σε έναν ιστό πια πραγματικότητας, ιδιαίτερα εθιστικό. Ξενομανία, ξενολατρία, σύμπλεγμα κατωτερότητας κι ανωτερότητας γίνονται μια καθημερινότητα πολύπλοκη αλλά και αυτόματη. Τα καταναλωτικά προϊόντα δημιουργούν μια τυποποιημένη κι αφομοιωτική διάθεση για ζωή. Η συνείδηση, όπως εμφανώς εκφράζεται μέσα στο συγκεκριμένο έργο, φαίνεται εντελώς αποκομμένη από άλλες παραμέτρους βελτιωτικές και εξελικτικές.

Από την προσέγγιση αυτή δεν απουσιάζει βέβαια και η Τέχνη, η οποία καταλήγει και αυτή εμπορική κι όχι γνήσια κι αυθεντική. Η ψευδοταύτιση που προκύπτει και χαρακτηρίζει τους ανθρώπους γίνεται ένα ακόμη στοιχείο διαβρωτικό και κυρίως εθιστικό και καταναλωτικό. Η εικονική πραγματικότητα γίνεται μια βιώσιμη πραγματικότητα τελικά, με ψεύτικα στοιχεία και χωρίς καθόλου νόημα και περιεχόμενο. Η δύναμη της εικόνας εξοστρακίζει την όποια γνήσια ιδέα και δίδει έμφαση σε κάτι ουτοπικό μα και επικίνδυνο, καθώς δημιουργεί ειδωλοποίηση και φανατισμό.

Από τη μελέτη στο έργο του Z. Bauman δεν θα μπορούσε να λείπει η σημασία του χρήματος που έχει πολύ ενεργό ρόλο στην κοινωνία, αφού συνιστά σύμβολο δύναμης και οικονομικής επιφάνειας. Η ηθική ρηχότητα, η ανισότητα και η απόλυτη φτώχεια δεν αφήνουν περιθώριο εξισορρόπησης. Τα ζητήματα κατανομής τού πλούτου και οι εργασιακές συνθήκες έχουν σημαντικό εννοιολογικό περιεχόμενο και οδηγούν σε έξαρση βίας, εγκληματικότητα και ευρύτερης διατάραξης της κοινωνίας. Καθώς οι άνθρωποι βιώνουν ρατσιστική απόρριψη μην έχοντας χρήματα για να ενταχθούν στην καταναλωτική κοινωνία, έρχονται αντιμέτωποι με μια στερεοτυπική απόρριψη και αδυναμία κοινωνικής ένταξης κι αποδοχής. Ο φόβος, λοιπόν, κι η απαξίωση εδράζονται σε τέτοια περιστατικά και καθιστούν ακόμη πιο δύσκολες τις συνθήκες διαβίωσης. Επομένως, όσοι έχουν την οικονομική δύναμη προηγούνται δυστυχώς έναντι των μη εχόντων, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα ακόμη μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ τους. Από την άλλη, απουσιάζει κάθε είδους έλεγχος και ευθύνη από πλευράς τους, ενώ μένει εμμονική η καταναλωτική δύναμη

με πολλά άτομα μοναχά στο περιθώριο αυτής. Η επικοινωνία και τα ταξίδια αυτό το διευρύνουν και δεν το γεφυρώνουν. Όσο περισσότερα τα ερεθίσματα και οι προσλαμβάνουσες, τόσο πιο έντονο το χάσμα.

Στην ίδια λογική, η εικόνα, η ένδυση και το στυλ επηρεάζουν ποικιλότροπα όλες τις ηλικιακές ομάδες. Μας αρέσει η διαφορά, αλλά τελικά καταλήγει σε μαζική εικόνα. Δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει πως αυτό το διακαές κυνήγι κέρδους και κατανάλωσης είναι ένα μοτίβο εκκίνησης της αμφισβήτησης. Οι καταναλωτικές τάσεις διαμορφώνουν ακραία καταναλωτικά πρότυπα με επικίνδυνες διαστάσεις. Αυτό που προβληματίζει, σε συνέχεια μάλιστα των παραπάνω, είναι ότι και οι τρομοκρατικές επιθέσεις εκδηλώνονται από νέους που με αυτό τον τρόπο δηλώνουν παρουσία και κυνικά το ομολογούν, όπως αντίστοιχα και την απάθειά τους. Δυστυχώς, ο καταναλωτισμός παράγει καταναλωτικά πρότυπα με ακραίες μορφές συμπεριφοράς στον βωμό του κέρδους και της θέασης.

Επιπροσθέτως, ο κάθε άνθρωπος διαμορφώνει κι ένα καταναλωτικό πρότυπο ανάλογα με την ηλικία του και την ιδιότητά του. Βέβαια, υπάρχουν κι έντονες καταναλωτικές εμμονές, επικίνδυνες και ακραίες. Η μόδα καταλήγει να γίνεται μάσκα και επιφάνεια κάλυψης δυσλειτουργιών. Η εικόνα κι ο εγκλωβισμός της δημιουργούν κι άλλα επιπρόσθετα στοιχεία για την ανθρώπινη φύση. Η μανία για κατανάλωση γίνεται μανία για επιβολή. Η ηθική πράξη όμως κι η ηθική ευθύνη χωλαίνουν και απουσιάζουν.

Αξίζει να επισημανθούν κι άλλες παράμετροι πολύτιμες, οι οποίες αφορούν στις εορτές και στην καταναλωτική ζωή. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης εκτινάσσουν στα ύψη αυτήν την εορταστική συνθήκη και καλλιεργούν πρόσθετες ανάγκες και επιλογές προς αυτήν την κατεύθυνση. Τα ποικίλα συναισθήματα, η κριτική και η διαμαρτυρία γίνονται μια πρόσθετη δυνατότητα στο πλαίσιο της διαφήμισης και της καταναλωτικής κοινωνίας.

Τι συνέπειες προκύπτουν καταναλώνοντας τα συγκεκριμένα αγαθά και προϊόντα; Προβληματιζόμαστε για το πού είναι η αλήθεια και πού το ψεύδος. Η έκσταση κι η ψυχοσυναισθηματική ανάταση μέσω της κατανάλωσης είναι μια πραγματικότητα. Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι πως όλη αυτή η καταναλωτική συνθήκη δημιουργεί ένα πλαίσιο και περιβάλλον που ομοιάζει με θρησκευμα και συγκεκριμένα θρησκευτική προσήλωση. Ο άνθρωπος – χρήστης – καταναλωτής – πολίτης είναι ιδιαιτέρως προσηλωμένος στην κατανάλωση λειτουργώντας απέναντι

στα καταναλωτικά αγαθά με αφοσίωση, ξεπερνώντας τα όρια και συχνά τις δυνατότητες. Η κουλτούρα κι η επιλογή των προϊόντων έχει να μας διδάξει πάρα πολλά και για τις κοινωνικές ομάδες αλλά και για αυτά που βιώνονται καθημερινώς. Το τι θα φάμε, το πώς θα ντυθούμε, το πώς θα κινηθούμε δίνει πολλά στοιχεία· όχι μόνο ατομικά αλλά και κοινωνικά. Στον βωμό του κέρδους, ο άνθρωπος θυσιάζει και σχέσεις και αξίες. Εάν, από την άλλη πλευρά, κυριολεκτήσουμε στο ζήτημα της θρησκείας, θα δούμε πως όλα τα παραπάνω, από τον τρόπο ντυσίματος, την τροφή ή τη νηστεία και την εν γένει συμπεριφορά, δεν μπορούμε να τα δούμε όντας αποκομμένοι από τη θρησκευτική, αλλά και πολιτική κουλτούρα.

Αξιολογώντας, λοιπόν, στο συγκεκριμένο έργο όλα τα στοιχεία της ολιστικής προσέγγισης του Bauman για την κοινωνική θεωρία παρατηρούμε πως ο καταναλωτισμός πλέον στοχεύει στην αλλοτρίωση και στην κατανάλωση. Αυτό είναι που τον ορίζει αλλά και παράλληλα καθίσταται βασικό στοιχείο και αναπόσπαστο της καθημερινότητας και της ίδιας της ζωής. Ενώ είναι βασικός για την ανθρώπινη κοινωνία και οικονομία, τελικά ενέχει πολλούς κινδύνους. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Bauman οφείλουμε να μην είμαστε όμως αφοριστικοί. Αυτό δεν βοηθά. Απαιτείται να βρούμε λύσεις για τη διασφάλιση μιας όσο το δυνατόν ισορροπημένης κοινωνίας. Η ελευθερία που ακυρώνεται κι όχι η επιταγή που επιβάλλεται είναι το φλέγον ζήτημα. Ο Bauman είναι θεμελιωτής και υπερασπιστής της ανθρώπινης ζωής και γνήσιος υπέρμαχος της ελευθερίας δίνοντας ένα ξεκάθαρο μήνυμα για το τι πρέπει να πράττουμε και το πώς, χωρίς ηθικές εκπτώσεις. Η συλλογικότητα κι η ατομικότητα μπορούν να διασφαλιστούν με υγιές και ξεκάθαρο φίλτρο για τις επόμενες κινήσεις, καταναλωτικές ή μη. Αναλογιζόμενοι την ευρυμάθεια του εν λόγω συγγραφέα είναι βέβαιο πως αποκτούμε μια ολιστική προσέγγιση διαχρονική για κάθε τεκταινόμενο χωρίς όμως εκπτώσεις, μόνο αλήθεια και κριτικό πνεύμα.

Η Άρια Μπουσουλέγκα είναι υπ. Δρ ΕΜΠ.

Ann Farrell

Ηθική Δεοντολογία της Έρευνας

Εκδόσεις Πεδίο, 2020, σελ. 240

Μετάφραση: Ιωάννα Φυριππή – Επιμέλεια: Μαρία Σακελλαρίου

Μαρία Μπαλατσού

Κυκλοφόρησε στα ελληνικά (Πεδίο, 2020) ο συλλογικός τόμος, *Ηθική Δεοντολογία της Έρευνας*, της Αυστραλέζας Καθηγήτριας Προσχολικής Εκπαίδευσης Αν Φάρελ (*Ethical Research With Children*, Open University Press, 2005), σε μετάφραση της Ιωάννας Φυριππή και επιστημονική επιμέλεια της Μαρίας Σακελλαρίου, Καθηγήτριας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με συγγραφικό έργο σε θέματα Παιδαγωγικής στην Προσχολική και Πρωτοσχολική εκπαίδευση.

Στο πρώτο κεφάλαιο, η Ann Farrell, καθηγήτρια Προσχολικής Εκπαίδευσης του Queensland University of Technology (QUT), τονίζει τη σπουδαιότητα της διεθνούς αποδοχής των κανόνων και αρχών της ιατρικής έρευνας, οι οποίοι τις τελευταίες δεκαετίες αποτελούν την αφετηρία σχεδιασμού ερευνών των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (σ. 19). Επισημαίνεται ότι το σύνολο των κανόνων αυτών δεν μπορούν να εφαρμόζονται άκριτα, όταν τα υποκείμενα της έρευνας είναι παιδιά, καθώς απαιτείται από τους ερευνητές να έχουν κατανόηση του παιδιού ως οντότητας αλλά και γνώση της παιδικής ηλικίας, προτού προχωρήσουν στη διαδικασία.

Ο Gary Allen, επικεφαλής της Επιτροπής Ερευνητικής Δεοντολογίας του Griffith University, αναλύει τους ενδεχόμενους κινδύνους από άστοχο σχεδιασμό του ερευνητικού πρωτοκόλλου. Κατά τον συγγραφέα, η κουλτούρα κινδύνου στην ηθική δεοντολογία της έρευνας δεν αφορά σε προσωπικό επίπεδο τον συντάκτη του ερευνητικού πρωτοκόλλου, αλλά θεσμικά το όργανο που έχει την ευθύνη της έγκρισης και υλοποίησης της έρευνας (σ. 39). Συνεπώς, κατά τον σχεδιασμό της, θα πρέπει να υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ ρυθμιστικού, θεσμικού και προσωπικού επιπέδου και αυστηρότητα στην τήρηση των αρχών ηθικής δεοντολογίας (σ. 45).

Η Priscilla Alderson, καθηγήτρια Μελετών Παιδικής Ηλικίας του University College London (UCL), παρουσιάζει τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας από το σημείο του αρχικού σχεδιασμού έως τη δημοσιοποίηση και αξιολόγηση των ευρημάτων της. Τα παιδιά ως οντότητες σε κάθε έρευνα νοούνται νομικά, κοινωνικά και πολιτικά ισότιμοι συμμετέχοντες στη διαδικασία. Ο ερευνητής πρέπει να εξασφαλίσει την τήρηση των αρχών της ηθικής δεοντολογίας σε σύγχρονα συμμετοχικά προγράμματα (σ. 60), πριν προχωρήσει σε διαδικασία έγκρισης και υλοποίησης, ώστε να αποφευχθούν αστοχίες που μπορεί να φέρουν σε δύσκολη θέση τους εμπλεκόμενους.

Οι συγγραφείς Lesley Abbott, καθηγήτρια Προσχολικής Αγωγής του Manchester Metropolitan University (MMU), και Ann Langston, διευθύντρια του “Birth to three Training Matters Project” παρουσιάζουν, μέσα από κοινές ερευνητικές εμπειρίες, τους κανόνες διεξαγωγής έρευνας με υποκείμενα παιδιά βρεφικής και νηπιακής ηλικίας (έως 3 ετών) και άτομα που ζουν ή εργάζονται μαζί τους. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν συνοπτικά στοιχεία από δύο έρευνες, τις “Educare for Under Threes” και “Birth to Three Matters”, οι οποίες έχοντας την ίδια φιλοσοφία σχετικά με την ηθική των ερευνών, αλλά ακολουθώντας κάθε φορά διαφορετικό σχεδιασμό και μεθοδολογία, καταλήγουν σε συμπεράσματα για την προσχολική αγωγή στην Αγγλία (σ. 75). Είναι ενδιαφέρουσα η αναφορά τους στον έλεγχο τον οποίο ασκεί η πηγή χρηματοδότησης μιας έρευνας στη μεθοδολογία της, που δύναται να επηρεάσει τη διαδικασία και τους συμμετέχοντες (σ. 68-69).

Η Susan Danby, καθηγήτρια στο Κέντρο Καινοτομίας της Εκπαίδευσης του Queensland University of Technology (QUT), σε συνεργασία με την Ann Farrell, παρουσιάζουν τα συμπεράσματά τους από την έρευνά τους για τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονται τα παιδιά τις όψεις της διοίκησης στην καθημερινότητά

τους (Children's Accounts of Governance in Their Everyday Lives), σχετικά με την προσέγγιση του υποκειμένου σε μια έρευνα με πολύ μικρά παιδιά. Σύμφωνα με τις συγγραφείς, η πρώτη επαφή του ερευνητή με τους συμμετέχοντες αυτής της ηλικιακής ομάδας είναι καθοριστική για την έκβαση της έρευνας. Ο ερευνητής καλείται να έχει και παιδαγωγικό ρόλο στην ερευνητική διαδικασία, φροντίζοντας ώστε να είναι κατανοητά από τους συμμετέχοντες όλα τα στάδια της και κυρίως η δυνατότητά τους να αποφασίσουν τη συμμετοχή τους, σύμφωνα με τις απόψεις της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας (σ. 80-81).

Η Kerryann Walsh, καθηγήτρια Προσχολικής Εκπαίδευσης του Queensland University of Technology (QUT), κατευθύνει τους αναγνώστες στη διερεύνηση ευαίσθητων θεμάτων παραμέλησης ή κακοποίησης σε μια έρευνα με παιδιά. Παρουσιάζει μέσα από προσωπική ερευνητική εμπειρία (σ. 103-106) τα ηθικά διλήμματα που εγείρονται από τη θεματολογία, όχι μόνο από την οπτική γωνία των συμμετεχόντων (παιδιού, οικογένειας, εκπαιδευτικών), αλλά και από αυτή του ερευνητή.

Η Jessica Ball, καθηγήτρια της Σχολής Φροντίδας Παιδιών και Εφήβων του University of Victoria (UVIC), αναφέρεται σε έρευνες σε παιδιά αυτόχθονων πληθυσμών. Αναφέρει πιθανές δυσκολίες και επιφυλάξεις κατά την ερευνητική διαδικασία, εξαιτίας της συνύπαρξης κουλτούρας-υποκουλτούρας, αποκαλύπτει το κοινό σημείο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών ερευνών σε αυτόχθονες, την ένταξη (σ. 121), ενώ συνοψίζει σε χρήσιμες πληροφορίες (learning points) για τον ερευνητή ανά θεματική ενότητα.

Η Monica Cuskelly, καθηγήτρια Εκπαίδευσης του Queensland University, φωτίζει πτυχές της έρευνας σε παιδιά με «ειδικές ικανότητες». Υπερτονίζει την αξία της συμπερίληψης των παιδιών αυτών στη διαδικασία και τα οφέλη που θα αποκομίσουν όσον αφορά στην αυτοπεποίθηση και την κοινωνικοποίησή τους (σ. 147). Επισημαίνει, ακόμη, τις δυσκολίες του εγχειρήματος, που εκπορεύονται από νοοτροπίες του περιβάλλοντος των παιδιών και προτείνει τρόπους υπερκερασμού τους (σ. 144).

Οι συγγραφείς Glenda McNaughton, καθηγήτρια Μάθησης-Εκπαιδευτικής Ανάπτυξης του University of Melbourne, και Kylie Smith (MSc), εξετάζουν τις ηθικές προκλήσεις και επιλογές σε μια έρευνα με παιδιά, υπό την υιοθέτηση μιας μετασηματιστικής ερευνητικής στάσης. Ο ερευνητής πλέον συνειδητά - εκ προθέσεως εξετάζει ηθικοπολιτικά τα ερευνητικά δεδομένα και αμφισβητεί κάθε σύστημα εξουσίας που προκύπτει κατά τη διαδικασία (σ. 159).

Οι συγγραφείς Tricia David, καθηγήτρια Αγωγής του Canterbury Christ Church University, Jo Tonkin, Ειδική Δημόσιας Υγείας του Συμβουλίου του Κεντ, Sacha Powell, συνεργάτης του Canterbury Christ Church University, και Ceris Anderson, διευθύντρια έρευνας του Project Management Institute, επικεντρώνονται στη μελέτη ηθικών ζητημάτων σε έρευνες με παιδιά και στις ανισότητες που προκύπτουν από την πιθανή ανισορροπία εξουσίας μεταξύ των εμπλεκόμενων, ειδικά όσον αφορά στο κοινωνικοπολιτιστικό υπόβαθρό τους (σ. 173).

Οι συγγραφείς Collette Tayler, καθηγήτρια Προσχολικής Εκπαίδευσης του Queensland University of Technology (QUT), Ann Farrell, Lee Tennent ερευνήτρια στο Κέντρο Καινοτομίας της Εκπαίδευσης του Queensland University of Technology (QUT), και Carla Patterson, καθηγήτρια Δημόσιας Υγείας στο Queensland University of Technology (QUT), εστιάζουν στη διεξαγωγή ηθικής έρευνας σε επίπεδο κοινότητας και στην ωφέλεια που θα προκύψει επί του συνόλου των εμπλεκόμενων από την εμπιστοσύνη και τον αμοιβαίο σεβασμό (σ. 200).

Η Virginia Morrow, καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο University College London (UCL), βασισμένη σε προσωπικές ερευνητικές εμπειρίες, προτείνει πρακτικές για τη διαμόρφωση του δείγματος και της συγκατάθεσης για ενεργή συμμετοχή (σ. 213-216), υπό το πρίσμα των σύγχρονων κοινωνιολογικών απόψεων.

Τέλος, η Ann Farrell εξετάζει τα ηθικά ζητήματα σε μια έρευνα συνεργατικού τύπου με παιδιά, όπως η δειγματοληπτική μέθοδος, η ενήμερη συγκατάθεση και οι πιθανές επιπλοκές από αστάθμητους παράγοντες, ενώ συνοψίζει στους κανόνες της ηθικής έρευνας με παιδιά την εποχή της «παγκοσμιοποιημένης παραγωγικότητας» (σ. 225), με βασικό γνώρισμα το φαινόμενο του κινδύνου, τη συνειδητοποίηση και διαχείρισή του, με γνώμονα την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Αυτές οι προσεγγίσεις μάς ανοίγουν νέες δυνατότητες να επιδιώξουμε μια ευεργετική έρευνα, όπου τα ίδια τα παιδιά μπορούν να επωφεληθούν από τη συμμετοχή στην έρευνα με τρόπους που σέβονται την ικανότητά τους και προάγουν τα ανθρώπινα δικαιώματά τους» (σ. 239).

Το σύγγραμμα αυτό αποτελεί παρουσίαση νέων προοπτικών στην έρευνα με παιδιά, μια «παιδοκεντρική» θεώρηση της ηθικής δεοντολογίας της έρευνας. Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού (1989) αναγνωρίζει τα παιδιά ως «ικανούς κοινωνικούς παράγοντες» (σ. 12) και δίνει περιθώριο για τη συμπερίληψή τους στη διαδικασία, ειδικά σε θέματα που τα αφορούν και τα επηρεάζουν. Πλέον, οι

ερευνητές επικεντρώνονται στα παιδιά και αναδεικνύουν τις δικές τους προοπτικές, τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους, τον κόσμο που τα περιβάλλει, τις καταστάσεις που βιώνουν. Η Μ. Σακελλαρίου τονίζει τη σπουδαιότητα του δικαιώματος του παιδιού να εκφράζεται - να μιλά για τον εαυτό του, να γίνει ουσιαστικά πληροφοριοδότης της εμπειρίας του (σ. 12), θεματοφύλακας των αφηγήσεών του (σ. 93). Από υποκείμενο μελέτης και πηγή άντλησης δεδομένων, το παιδί γίνεται ενεργός συμμετέχοντας, οντότητα αντιληπτή ως ισότιμο μέλος στη διαδικασία, με δικαίωμα ρήσης και αντίρρησης, σύμφωνα με τις απόψεις της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας.

Στα επιμέρους κεφάλαια, καταξιωμένοι ερευνητές μοιράζονται τις εμπειρίες τους, με σκοπό την ανάδειξη των ηθικών, εννοιολογικών, μεθοδολογικών και διαδικαστικών ζητημάτων που δύνανται να προκύψουν σε καθένα από τα στάδια της έρευνας με παιδιά (σ. 24), αλλά και της σπουδαιότητας της πολύπλευρης κατάρτισης των ερευνητών. Επιπλέον, επικοινωνούν στους αναγνώστες ένα πολυδιάστατο πλαίσιο καλών πρακτικών για τη διαχείριση των ηθικών δυσκολιών του ερευνητικού εγχειρήματος. Είναι σημαντικό οι προτάσεις του πλαισίου να μην περιορίζονται στις προσλαμβάνουσες του κλινικού μοντέλου, αυξάνοντας τις πιθανότητες έκθεσης σε κινδύνους (σ. 45). Δεν πρέπει να αγνοείται η συνεισφορά της ηθικής της κοινωνικής έρευνας στην κάλυψη κενών της ιατρικής ηθικής (σ. 51).

Εξαιρετική είναι η επισήμανση από τους συγγραφείς της σημασίας της *αυτοαντίληψης του ερευνητή*, η συναίσθηση της πληθώρας ρόλων που καλείται να παίξει στη διαδικασία. Είναι το πρόσωπο αναφοράς της έρευνας, ο συνδεδετικός κρίκος με τα υποκείμενα και πέραν του αναμενόμενου ρόλου του καλείται να έχει παιδαγωγική δραστηριότητα (σ. 89), γνώσεις ψυχολογίας του παιδιού και της παιδικής ηλικίας.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στις έρευνες σε αυτόχθονες πληθυσμούς στον Καναδά, όπως αυτές περιγράφονται στο 7ο κεφάλαιο του βιβλίου. Η σπουδαιότητα των ευρημάτων τέτοιων ερευνών αφορά στη δυνατότητα γενίκευσής τους σε κάθε κοινωνία όπου παρατηρείται συνύπαρξη κουλτούρας και υποκοιλτούρας. Αποτελούν, δηλαδή, σημαντική παρακαταθήκη για την ερευνητική διαδικασία στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Συνοψίζοντας και λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο παρουσίασης των εννοιολογικών, μεθοδολογικών και διαδικαστικών ζητημάτων που αφορούν στη διαχείριση της ηθικής δεοντολογίας της έρευνας με παιδιά, την καινοτομία των προοπτικών

που αναφέρονται, την κατανοητή γλώσσα των συγγραφέων χάρη στην επιμέλεια της Μαρίας Σακελλαρίου και τη μετάφραση της Ιωάννας Φυριππή, θα χαρακτηρίσουμε το σύγγραμμα χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των ερευνητών, φοιτητών και ακαδημαϊκών που ασχολούνται ή επιθυμούν να ασχοληθούν ερευνητικά με παιδιά. Ένα σύγγραμμα που αναμφισβήτητα καλύπτει σημαντικό κενό της σχετικής ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας.

Μαρία Μπαλατσού

Εκπαιδευτικός ΠΕ, Υπ. Δρ του Τομέα Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου, της Σχολής ΕΜΦΕ του ΕΜΠ.

ΕΛΛΗΝΟΕΚΔΟΤΙΚΗ

www.ellinoekdotiki.gr